

ARCHAEOLOGY and EARLY HISTORY of UKRAINE

1 (58) • 2026

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

SCIENTIFIC JOURNAL • FOUNDED IN 2011
PUBLISHED FOUR TIMES PER YEAR • KYIV

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ • ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК • КИЇВ

Editor-in-Chief

Oleksandr SYMONENKO, Dr. hab., Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Volume Editors

Olesia KONONENKO, PhD, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Yurii RASSAMAKIN, PhD, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Executive Editor

Olesia KONONENKO, PhD, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

EDITORIAL BOARD

Vitalie BÂRCĂ, PhD, Romanian Academy, Institute of Archaeology and Art History of Cluj-Napoca

Alla BUJSKIKH, Dr. hab., Corresponding Member of NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Natalia BULYK, Dr. hab., Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

Margarita GLEBA, PhD, Associate Professor, the University of Padua, Italy

Elke KAISER, Dr. hab., Professor, Institute of Prehistoric Archaeology Freie Universität Berlin, Germany

Larysa KULAKOVSKA, PhD, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Mykhailo LYUBICHEV, Dr. hab., Professor, Kharkiv Karazin National University, Ukraine

Giedre MOTUZAITĖ MATUZEVIČIŪTĖ (KEEN), PhD, Professor, Institute of History of Lithuania

Marek OLBRYCHT, Dr. hab., Professor, Rzeszów University, Poland

Marta POŁTOWICZ-BOBAK, Dr. hab., Rzeszów University, Poland

Inna POTEKHINA, PhD, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Yurii RASSAMAKIN, PhD, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Ihor SAPOZHNYKOV, Dr. hab., Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Alfred TWARDECKI, Dr. hab., Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, Poland

Svend HANSEN, Prof. Dr. Dr. h. c., Deutsches Archäologisches Institut, Germany

Michael SHENKAR, PhD, Professor, Hebrew University in Jerusalem, Israel

Головний редактор

СИМОНЕНКО Олександр, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Редактори випуску

КОНОНЕНКО Олеся, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна

РАССАМАКІН Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

КОНОНЕНКО Олеся, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

БИРКЕ Віталій, доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БУЙСЬКИХ Алла, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

БУЛИК Наталія, доктор історичних наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ГІЛЕСА Маргарита, PhD, професор, Університет Падуї, Італія

КАЙЗЕР Ельке, доктор габ., професор, Вільний університет Берліна, Німеччина

КУЛАКОВСЬКА Лариса, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ЛЮБИЧЕВ Михайло, доктор історичних наук, професор, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна

МОТУЗАЙТЕ МАТУЗЄВІЧЮТЕ (КІН) Гідре, PhD, Інститут історії Литви

ОЛЬБРИХТ Марек, доктор габ., професор, Жешувський університет, Польща

ПОЛТОВИЧ-БОБАК Марта, доктор габ., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЕХІНА Інна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАССАМАКІН Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ Ігор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ТВАРДЕЦЬКИЙ Альфред, доктор габ., Інститут археології та етнології ПАН, Польща

ХАНСЕН Свенд, доктор габ., професор, Німецький археологічний інститут, Німеччина

ШЕНКАР Міхаель, PhD, професор, Єврейський університет в Єрусалимі, Ізраїль

ARCHAEOLOGY AND EARLY HISTORY OF UKRAINE
*Scientific journal on problems of archeology
and ancient history*

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

For the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Founder and Publisher:
Institute of Archaeology
of the National Academy of Science of Ukraine

Media identifier:
R30-02355, Decision N 28, 11.01.2024

The official website of the journal | Офіційний сайт журналу:
<https://adiu.com.ua/index.php/journal>

The official page of the journal | Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [<http://www.vgosau.kiev.ua>] — Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України» [<http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu>]

All materials are reviewed

Published by the resolution
of the editorial board of journal

All rights are reserved. Reprint is possible with
the consent of the editors and authors of the papers

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
*Науковий журнал з проблем археології
й давньої історії*

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Засновник і видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Ідентифікатор медіа:
R30-02355, Рішення № 28 від 11.01.2024 р.

alt > bank

більше ніж просто банк

Published with the financial support
of «ALTBANK».
Banking license № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
<https://altbank.ua>, e-mail: contact@altbank.ua

Виходить за фінансової підтримки
Акціонерного товариства «АЛЬТБАНК».
Банківська ліцензія № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
<https://altbank.ua>, e-mail: contact@altbank.ua

Published with the informational
support of NGO
«Ukrainian Association of Archaeologists»

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print), ISSN 2708-6143 (Online)

© INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAS OF UKRAINE, 2026

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2026

Редактор *Н. Малішевська*; рисунки *авторські*; верстка *С. Горбаненка*

Підписано до друку 24.03.2026. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 26,75. Обл.-вид. арк. 24,9 Тираж 50 екз. Зам.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А, тел.: 0412-422-106,
e-mail: bookovych@gmail.com

Свідectvo про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

ЗМІСТ | CONTENTS

СТАТТІ | ARTICLES

ЧОРНОБРИВЕЦЬ В. Східнокарпатський регіон в контексті культурно-історичних процесів доби пізнього мезоліту	5
CHORNOBRYVETS V. Eastern Carpathian region in the context of cultural and historical processes of the Late Mesolithic period	
ЧЕРНИХ Л. Про хронологічні особливості скроневих прикрас із кольорового металу за доби ранньої та середньої бронзи України	23
CHERNYKH L. On the chronological peculiarities of the non-ferrous temple jewelry in the Early and Middle Bronze Age of Ukraine	
ЛИСЕНКО С. Д., ЛИСЕНКО С. С. Шпильки з виступами з території Північного Причорномор'я	59
LYSENKO S. D., LYSENKO S. S. Pins with protrusions from the Northern Pontic region	

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ | PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIAL

КИРИЛЬЧУК С. Фінальнопалеолітична стоянка Попівці V	114
KYRYLCHUK S. Final Paleolithic site Popivtsi V	
ЯКОВИШИНА Я., ВОЙТОВИЧ М., МЕЛЬНИЧУК М. Багатошарова археологічна пам'ятка Лісна Слобідка XII на Прикарпатті	125
YAKOVYSHYNA Ya., VOITOVYCH M., MELNYCHUK M. Multilayered archaeological site of Lisna Slobidka XII in the Sub-Carpathian area	
СУПРУНЕНКО О., МЕНЧИНСЬКА Т. Вістря дротика із басейну Середнього Псла	143
SUPRUNENKO O., MENCHYNSKA T. Javelin-head from the Middle Psel river basin	

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ | RECENT RESEARCH

БРОВЕНДЕР Ю., РУСІНОВ А. Курган доби бронзи біля селища Нижня Дуванка у Сіверськодонецькому лівобережжі	149
BROVENDER Yu., RUSINOV A. The Bronze Age barrow near the village Nizhnya Duvanka on the left bank of Siverskiy Donetsk River	

ДИСКУСІЇ | DISCUSSIONS

СТЕПАНЧУК В. Шар І стоянки Міра: трансформація знарядь на сколах як ключ до розуміння процесів каменеобробки	167
СТЕПАНЧУК В. Шар І стоянки Міра: трансформація знарядь на сколах як ключ до розуміння процесів каменеобробки	

НАШ ЮБІЛЕЙ | OUR ANNIVERSARY

ТЕСЛЕНКО Д. Осягнення світу ранніх скотарів степу (до 70-річчя Юрія Яковича Рассамакіна)	197
TESLENKO D. Comprehending the world of early steppe pastoralists (to the 70 th anniversary of Dr. Yuri Rassamakin)	
Список друкованих праць Ю. Я. Рассамакіна (упорядник Д. Тесленко)	202
List of publications of Dr. Yuri Rassamakin (compiled by D. Teslenko)	

ХРОНІКА | CURRENT EVENTS

Пам'яті Сергія Яковича Ольговського	212
Ad memoriam of Professor Sergii Olgovski	

В. Чорнобривець

СХІДНОКАРПАТСЬКИЙ РЕГІОН В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ДОБИ ПІЗНЬОГО МЕЗОЛІТУ¹

У статті розглянуто питання, пов'язані із особливостями крем'яного виробництва, походженням, міграціями, міжкультурними зв'язками, історичною долею, відносною та абсолютною хронологією локальних груп кудлаївської, яніславицької та гребениківської / паракастельнов'єнської культур на території Прикарпаття.

Ключові слова: мезоліт, крем'яне виробництво, міграції, міжкультурні зв'язки, культурно-історичні процеси, кудлаївська культура, яніславицька культура, гребениківська культура, паракастельнов'єн, Прикарпаття.

Вступ. Досліджувана область охоплює територію між Подільською височиною та, власне, передгір'ями Карпат. Вона розташована у південно-західній частині Східноєвропейської платформи, через неї проходить Головний європейський вододіл. Саме тут беруть свій початок річки Західний Буг та Дністер. У межах області виділяють Подільську та Передкарпатську височини. Природним кордоном між ними є глибока і широка долина р. Дністер.

Подільська височина розташована на лівому березі р. Дністер. Це видовжене з північного заходу на південний схід, розчленоване сіткою річкових долин плато, абсолютні висоти якого сягають 400 м над рівнем моря. У складі Подільської височини виділяють такі геоморфологічні райони: Розточчя, Давидівське пасмо, Гологірське пасмо, Верхньобузьке

пасмо (Вороняки), Перемишлянське, Бібрське, Стільське, Бережанське, Горожанське та Монастирське горбогір'я, Галицька улоговина, Бурштинське Опілля, Рогатинське горбогір'я, Журавеньківська височина, Пруто-Дністровська рівнина. На Верхньобузькому пасмі бере свій початок р. Західний Буг. На захід від Подільського горбогір'я між р. Зубра та Верещиця простягається рівнинна ділянка — Львівське Опілля, що на півночі межує із Розточчям, а на півдні — із Дністром. Його середня висота дещо менша і становить приблизно 300 м над рівнем моря. Характерною особливістю ландшафту Поділля є наявність великої кількості приток, які впадають у р. Дністер з лівого берега і течуть з півночі на південь (Геренчук 1972, с. 114—120; Койнов 1973, с. 125—126; Геренчук, Рибін 1978, с. 127).

Передкарпаття — регіон, який має загальний нахил на південний схід від Карпат до долини р. Дністер і Прут і характеризується великою горизонтальною і вертикальною розчленованістю (абсолютні висоти 340—440 м над рівнем моря). Передкарпаття складається з горбисто-грядових вододільних височин, ярів і балок. На правобережжі Верхнього Дністра воно представлене низькогір'ям, де розвиваються терасово-аккумулятивні форми рельєфу. Загалом регіон складається з таких природних районів: Стривігор-Болозівський, Стрийсько-Жидачівський, Дрогобицьке, Моршинське передгір'я, Івано-Франківське Передкарпаття (Бистрицька та Лімницько-Болохівська уловини, Прилуквинська, Войнилівська, Присвіцька височини, Пригорганська частина з Долинським, Майданським, Надвірнянським передгір'ями, Бистрицько-Прутським давньотерасовим районом, Лімницько-Чечвинська

1. Підготовлено за грантової підтримки Національного фонду досліджень України в рамках проекту «Праісторична доба заходу України: культурно-історичні процеси» № 2025.07/0055.

© В. ЧОРНОБРИВЕЦЬ, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

та Свіцько-Сукільська рівнини), Покутське Передкарпаття (до його складу входять райони Запрутської височинної рівнини, Косівського передгір'я, Печеніжинського горбогір'я, Низькогір'я Рунгурської Слободи, Міжгірної пониженої рівнини), Пруто-Сіретське Передкарпаття (Геренчук 1972, с. 125—127; Койнов 1973, с. 128—132; Геренчук, Рибін 1978, с. 133).

Загалом відзначено регіони, багаті на водні ресурси. Середня густота річкової сітки у басейні р. Західний Буг становить близько $0,35 \text{ км/км}^2$, у басейні р. Дністер — від $0,7$ (у Передкарпатті) до $1,5 \text{ км/км}^2$ (у Карпатах) (Геренчук 1972, с. 66).

Мезолітичні пам'ятки на території Прикарпаття почали досліджувати у 1920—1930-х рр. Ч. Амброжевич, Н. Морошан, Й. Ботез та Ю. Полянський. Планомірні дослідження розпочались у 1940—1950-х рр. Серед сотень відкритих і обстежених пам'яток відзначимо перш за все ті, що були досліджені стаціонарно. Це пам'ятки, які вивчали О. Черниш та Р. Грибович: Молодове V (1951, 1953—1958, 1961 рр.), Атаки VI (1965, 1976 рр.), Оселівка I—III (1966—1968 рр.), Кормань IV (1969—1975 рр.), Молодове I (1974, 1978, 1980 рр.); Л. Кучугура (Врублівці I); Л. Мацкевий: Незвисько IX (1973—1976 рр.), Незвисько XII (1973), Незвисько XXI (1974—1975 рр.), Вороців II (1975—1986 рр.), Старуня I (1978—1981 рр.), Терновиця III (1985 р.), Брюховичі VI (1986 р.), Жидачів I (1986—1987 рр.), Прийма I (1987, 1989 рр.), Верин V (1988 р.), Мшана X (1994—1995 рр.), Львів VII (1994—1997 рр.), Прийма VII (1993, 2000, 2001 рр.); В. Конопля: Раделичі I (1981 р.), Раделичі II (1981, 1983, 1991—1992 рр.), Раделичі IV (1983, 1985 рр.), Раделичі V (1983 р.), Ланчин I (1985 р.) (Chornobryvets 2023, р. 242—254).

Проблема культурної атрибуції мезолітичних пам'яток на теренах Прикарпаття досі залишається актуальною і, на жаль, не до кінця вирішеною. В історіографії чітко вирізняють два підходи до вирішення цієї проблеми: у межах теорій стадійності і багатоваріантності розвитку культур. Концепції О. Черниша, який виділяв у Подністер'ї молодовську, оселівську, атацьку та фрумушицьку фази розвитку мезоліту (Черниш 1975, с. 1—168; Черныш 1987, с. 89—97), Д. Телегіна, який виділяв південну азово-чорноморську та північну польсько-лісостепову області, припускаючи існування також окремої прикарпатської області (Телегін 1982, с. 16—54; Телегін 1985, с. 3—6), М. Клапчука, який виділив на Прикарпатті площанську культуру (Клапчук 1980, с. 75; Клапчук 1983, с. 116), Л. Мацкевого, який виділив культури Кунин-Нобель, Незвисько-Оселівка, Вороців-Старуня, Кам'яниця-Баранне (Мацкевой и др. 1983, с. 5—29; Мацкевой 1987b, с. 75—89; 1991,

с. 35—93; Мацкевий 1998, с. 24—33), більшою чи меншою мірою характеризуються стадійністю. Більшість цих концепцій було об'єднано у 1991 р. Л. Мацкевим у монографії. Виділяючи культури та групи пам'яток, дослідник керувався технологічними, типологічними та статистичними особливостями колекцій крем'яних інвентарів, відзначаючи також усі можливі впливи, зокрема пізньо- або фінальнопалеолітичні, постсвідерські, аренсбурзькі, коморницькі, кудлаївські, гребениківські, яніславицькі тощо. Певною мірою ці погляди були зумовлені стадійним підходом до розгляду культурно-історичних процесів. Ці чинники Л. Мацкевий брав до уваги як культуровизначальні лише спорадично, аргументуючи це відсутністю у регіоні «чистих» комплексів, які можна було б впевнено віднести до конкретної відомої на той час культури. Подальші дослідження Л. Мацкевого відбувались цілком вито в руслі стадійного підходу, нововідкриті пам'ятки дослідник відносив до виділених раніше культур та груп пам'яток (Мацкевой 1991, с. 35—93).

Зміни підходів до розгляду культурно-історичних процесів пов'язані із дослідженнями В. Коноплі, М. Пелешишина, Р. Грибовича, які зіставили виділені Л. Мацкевим групи пам'яток з відомими на той час археологічними культурами: вороців-старунську групу із кудлаївською, а групу Кам'яниця-Баранне — із яніславицькою (групи пам'яток типу Кам'яниця, Баранне) та гребениківською (група пам'яток типу Раделичі) культурами (Конопля 1996, с. 18—22; 1999, с. 3—21; Пелешишин, Конопля 1999, с. 47—58; Грибович, Конопля 2007, с. 216—230; Конопля, Погоральський 2021, с. 578—581). Доповнимо, що пам'ятки культури Кунин-Нобель найкраще корелюються із пізньомезолітичною яніславицькою (група пам'яток типу Кунин) та фінальнопалеолітичною свідерською (група пам'яток типу Нобель) культурами. Слід зазначити, що група пам'яток типу Раделичі, віднесена до гребениківської культури, також має аналогії серед комплексів так званої культурно-історичної області Паракастельнов'єну (Манько 2019, с. 162).

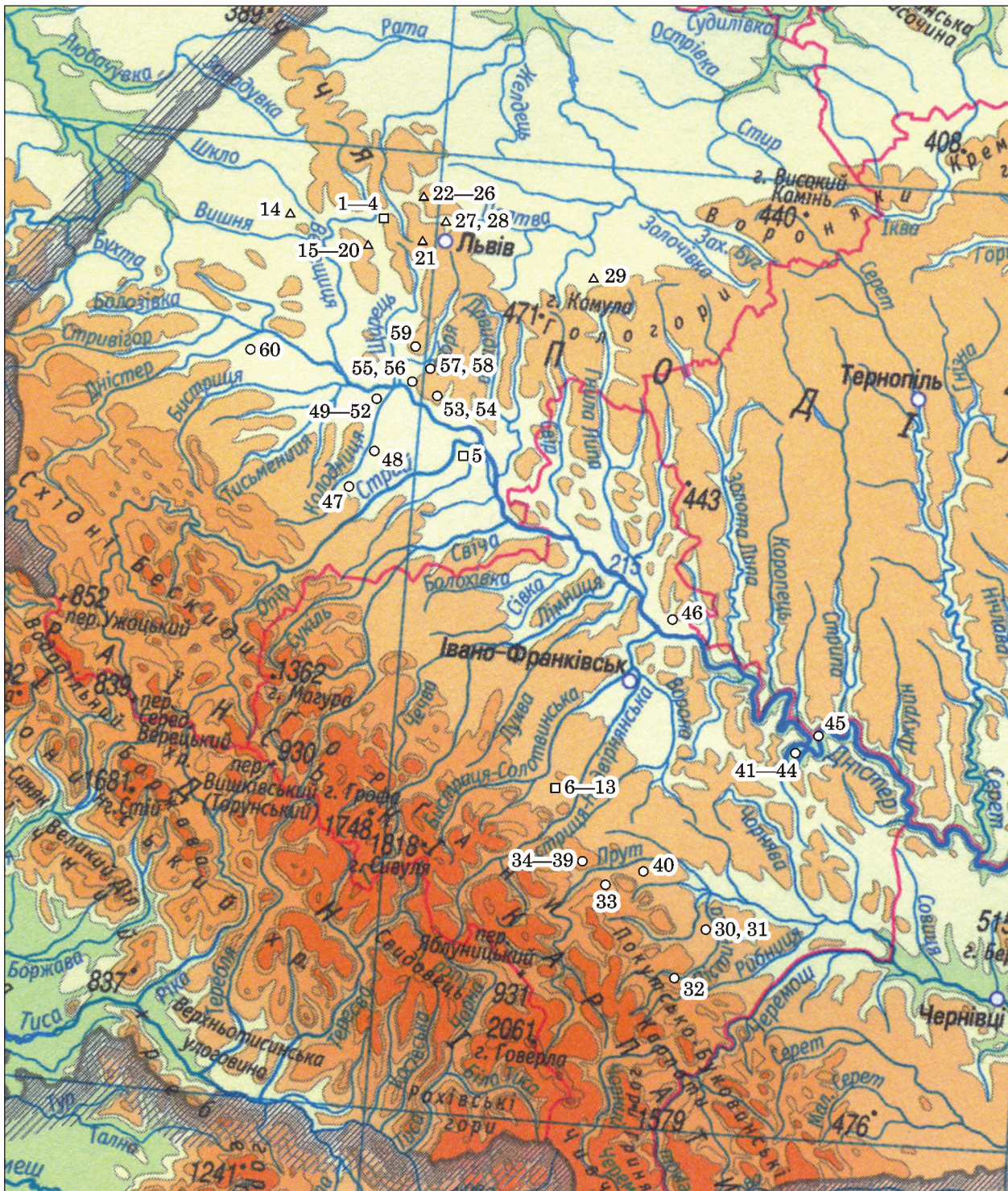
У той же час близьких аналогій у мезоліті не вдалося віднайти для пам'яток культури Незвисько-Оселівка або ж так званої пізньомолодівської. У 1997 р. Л. Залізняк висловив припущення про фінальнопалеолітичний вік культури, відзначаючи осокорівські впливи на пам'ятках Оселівка I та Незвисько IX, шанкобинські — на пам'ятках Оселівка I та Молодове I, свідеро-аренсбурзькі — на пам'ятках Атаки VI, Оселівка I (Залізняк 1998, с. 122). У 2003 р. Д. Нужний здійснив переоцінку культурно-хронологічної інтерпретації верхніх шарів стоянки Молодове V. На основі технологічних, типологічних та статистичних особливостей опрацьованих колекцій дослідник

дійшов висновку, що ці матеріали слід відносити до епігравету, а також поставив під сумнів виділення пізньомолодівської культури (Нужний 2003, с. 20—37). У 2008 р. М. Оленковський, ґрунтуючись на висновках, зроблених на основі аналізу типології і статистики виробничих інвентарів, а також питань, пов'язаних із стратиграфією, відносним та абсолютним датуванням зробив висновки щодо існування у Подністер'ї кількох культур граветської та епіграветської традицій: пізньомолодівської граветської (Молодове V, ш. 6—4, Кормань IV, ш. 5, 5а, 4, 3, Бабин I, ш. 1), епіграветських дністровської (Молодове I, ш. 3, 2, Вороновиця I, ш. 1, Врублівці I, пізнопалеолітичний ш. 1, Володимирівка, ш. 3, Атаки I, ш. 3, 2, Кормань IV, ш. 2, 1, Молодове V, ш. 3, 2, 1а, 1) та оселівської (Оселівка I, ш. 1, Молодове I, ш. 1, Володимирівка, ш. 2, 1 Баламутівка II, IV, Сокіл I, Вороновиця III, Дарабани II). Пам'ятки у Верхньому Подністер'ї дослідник розглядав як органічну частину цих культур. Втім, епонімні стоянки Незвисько IX, XII, XXI також мають близькі аналогії в Осокорівській культурі. Мезолітичними дослідник вважав лише пам'ятки атацької та фрумушицької фаз, виділених О. Чернишем (Мацкевой 1991, с. 52—71; Оленковський 2008, с. 31—90). Дослідник виділив три культури епіграветської традиції на території Румунії: прUTO-сіретську, ранньобистрицьку та пізньобистрицьку. Епіграветські пам'ятки на теренах Молдови він зараховував до прUTO-сіретської, пізньомолодівської, дністровської, оселівської, косоуцької та нижньодністровської культур. Отже, молдавський епігравет розглядають як з'єднувальну ланку між українським та румунським епіграветом (Оленковський 2008, с. 92—187). На підставі відзначених тез виникає також сумнів і щодо правомірності виділення культури Незвисько-Оселівка, більшість пам'яток якої слід розглядати у контексті граветської та епіграветської ліній розвитку, а можливо, також і осокорівської. Сучасний стан дослідженості проблеми не дозволяє чітко встановити з'єднувальну ланку між епіграветськими та власне мезолітичними пам'ятками на Прикарпатті, проте не виключено, що нею була локальна група пам'яток Осокорівської культури, до якої можуть належати епонімні стоянки Незвисько IX, XII, XXI та ін. (Мацкевой 1991, с. 52—71). Подібну ситуацію фіксують і дослідники румунських старожитностей. Так, К. Ніколаеску-Плошпор, М. Брудіу та А. Пенунеску поділяють голоценові пам'ятки Румунії на епіпалеолітичні і тарденуазькі (Boroneant 2005, р. 17—39). Підсумовуючи зазначимо, що проблематика виділення ранньомезолітичних індустрій у Східнокарпатському регіоні досі залишається актуальною і потребує нових досліджень. У цьому дослідженні обмежимося розглядом особливостей крем'яного виробництва, походження, міграцій, міжкультурних

зв'язків людності кудлаївської, яніславицької та гребениківської / паракастельнов'єнської культурних спільнот на території Прикарпаття (рисунок).

Пам'ятки типу Кудлаївка у басейні р. Прип'ять та Десна вперше були виділені С. Козловським у 1968 р. Пізніше їх було докладно описано і віднесено Л. Залізником до окремої кудлаївської культури, що належить до великої культурно-історичної області Дювензее, яку, на думку С. Козловського, складають культури Стар Карр Великої Британії, Дювензее Німеччини, Мелстед Південної Скандинавії та Коморниця Польщі. Як вважає Л. Залізник, кудлаївська культура належала до східної частини області. Загальний ареал поширення кудлаївської культури охоплює Північ України та Південь Білорусі (Поліська низовина), Північний схід Польщі та Південь Литви. На території України більшість пам'яток цієї спільноти локалізовано в межах Поліської низовини між Бугом на заході та середньою течією р. Десна на сході, Білоруською моренною грядою на півночі та Волинським лесовим плато на півдні. На цих теренах Л. Залізник виділив дві групи пам'яток: власне кудлаївські та кудлаївські з виразними коморницькими рисами. Своєю чергою їх поділяють на хронологічні підгрупи. Серед власне кудлаївських стоянок з нечисленними коморницькими елементами вирізняють архайчні безтрапеційні типу Криниця, середньомезолітичні з нечисленними трапеціями типу Таценки та пізньомезолітичні типу Кудлаївка з високими трапеціями. Кудлаївські стоянки з виразними коморницькими впливами поділяють на архайчні безтрапеційні типу Броди та пізніші, з трапеціями типу Люботинь. Останні мають аналогії в матеріалах коморницьких пам'яток типу Ставиного, зокрема в комплексі Люта на р. Західний Буг (Люблінське воєводство, Польща) (Залізник 1991, с. 10—28; Залізник 1995а, с. 13; 1998, с. 161—165; 2005, с. 74; 2009, с. 95—100; 2020, с. 106—112; Kozłowski 1972, s. 107—119).

Виділення яніславицької культури, або віслянського циклу, пов'язане з іменами С. Козловського (Kozłowski 1965, s. 165—168) та Г. Венцковської (Więckowska 1964, s. 30—38). Вона була поширена на теренах Центральної та Східної Польщі, у Литві та в Україні. На території України основний ареал її поширення охоплює Поліську низовину. Згідно з класифікацією С. Козловського та Л. Залізняка пам'ятки яніславицької культури поділяють на чотири локальні варіанти: західний, центральний, північний та східний. Західному варіанту (група Вістка, за С. Козловським), поширеному у межиріччя р. Вісла і Варта, властиві численні трикутні та яніславицькі вістря, низькі трапеції, чотирикутники та нечисленні сокири. Центральному варіанту (Східний,

Мапа поширення мезолітичних пам'яток на території Східнокарпатського регіону, **кудлаївська культура**: 1—4 — Вороців II, V, VI, VII; 5 — Жидачів I; 6—13 — Старуня I—III, V—VII, IX, X; **яніславицька культура**: 14 — Терновиця III; 15—20 — Мшана X, XI—XV; 21 — Рудне III; 22—26 — Брюховичі I, VI—IX; 27, 28 — Львів I, IX; 29 — Словита I; **гребениківська / паракастельнов'єнська культура**: 30, 31 — Шешори I, II; 32 — Космач II; 33 — Заріччя II; 34—39 — Делятин IV, VI—X; 40 — Ланчин I; 41—44 — Лука II, IV, VI, XIII; 45 — Уніж IV; 46 — Маріямпіль V; 47 — Уличне II; 48 — Кавське I; 49—52 — Раделичі I, II, IV, V; 53, 54 — Крупське I, III; 55, 56 — Верин V, VIII; 57, 58 — Прийма I, VII; 59 — Розвадів II; 60 — Кульчиці IX

Map of spreading of Mesolithic sites on the territory of Eastern Carpathian region, **Kudlaiivka culture**: 1—4 — Vorotsiv II, V, VI, VII; 5 — Zhydachiv I; 6—13 — Starunya I—III, V—VII, IX, X; **Janislawice culture**: 14 — Ternovytsia III; 15—20 — Mshana X, XI—XV; 21 — Rudne III; 22—26 — Bryukhovychi I, VI—IX; 27, 28 — Lviv I, IX; 29 — Slovita I; **Hrebenyky / Paracastelnovien culture**: 30, 31 — Sheshory I, II; 32 — Kosmach II; 33 — Zarichchia II; 34—39 — Deliatyn IV, VI—X; 40 — Lanchyn I; 41—44 — Luka II, IV, VI, XIII; 45 — Unzh IV; 46 — Mariyampil V; 47 — Ulychne II; 48 — Kavske I; 49—52 — Radelychi I, II, IV, V; 53, 54 — Krupske I, III; 55, 56 — Velyn V, VIII; 57, 58 — Pryima I, VII; 59 — Rozvadiv II; 60 — Kulchytsi IX

за С. Козловським), поширеному у басейнах р. Вісла, Західний Буг і Верхня Прип'ять, властиві різноманітні яніславицькі вістря, трикутні вістря, високі трапеції, аморфні скребки та сокири. Для північного варіанта (група Максимоніс, за С. Козловським), поширеного в басейні р. Німан, характерні ромбічні яніславицькі вістря, численні різці та сокири. Східному варіанту (Рудоострівський, за Л. Залізняка), поширеному у Києво-Житомирському Поліссі, властиві нечисленні трикутні та яніславицькі вістря, численні різці та скребки на пластинах, як домішку фіксують різці та вкладні кукрецького типу (Залізняк 1991, с. 28—41; Залізняк 1995b, с. 6—8; Залізняк 1998, с. 185—191; Залізняк 2009, с. 133—138; Залізняк 2020, с. 112—121).

Значно складнішою є проблематика культурної атрибуції пізньомезолітичних комплексів Карпато-Дністровського регіону. Вони можуть бути пов'язаними із двома центрами поширення відтискної технології, локалізованих в Італії та на півдні Франції (культура Кастьєльнов'єн), на який звернув увагу С. Козловський, та в Україні, в Криму (мурзак-кобинська культура), на який звернув увагу В. Манько. Із першим пов'язане формування паракастьєльнов'єнських комплексів Сербії та Чорногорії, а можливо, й Румунії, а з другим — гребениківських комплексів. Принциповою відмінністю між двома індустріями є наявність торцевого принципу розколювання кременю, властивого паракастьєльнов'єнським комплексам (Манько 2017, р. 44—47; Манько 2019, с. 162). Станом на сьогодні є дві версії походження гребениківської культури: автохтонна і міграційна. На автохтонних позиціях стояли більшість дослідників, які вивчали це явище, зокрема В. Даниленко, В. Станко, Д. Телегін, І. Сапожников та ін. В. Станко вбачав початок процесу її формування у фінальному палеоліті із просування з Середнього Подніпров'я на південь носіїв гінцівсько-боршівської традиції. Так сформувались пам'ятки Осокорівка, Рогалик, Леонтіївка та Царинка. Із Середнього Побужжя людність цих стоянок просунулась на р. Нижній Дністер, де сформувалась гребениківська культура. При цьому дослідник не виключав можливості впливу геометричних індустрій Криму і Кавказу на формування гребениківської індустрії (Станко 1986, с. 13—26). Д. Телегін, як і В. Станко, також пов'язував походження гребениківської культури з пам'ятками осокорівсько-рогалицького типу. І. Сапожников вбачав витoki гребениківської культури із шан-кобинської. На думку Л. Залізняка, ці концепції не узгоджуються зі значним хронологічним розривом між фінальнопалеолітичними та пізньомезолітичними пам'ятками. Натомість дослідник запропонував балкано-дунайську версію походження гребениківської культури, віднайшовши аналогії серед крем'яних інвентарів докерамічного

неоліту Фессалії. Цю спільноту розглядають як органічну частину ранньонеолітичних культур Подунав'я, зокрема Криш Румунії та Молдови, Кереш Угорщини, Старчево Сербії, раннього Караново Болгарії (Залізняк 2006, с. 3—16). Як вважає В. Манько, формування гребениківської культури пов'язане із Кримським центром поширення відтискної технології. Згідно з новою концепцією розвиток двох явищ, мурзак-кобинської та гребениківської культур, відбувався одночасно. У другій третині VIII тис. до н. е. культура вже була сформована (Манько 2018, с. 70—89). Звідси розпочались міграції, які на Заході сягнули басейну р. Прут, де, ймовірно, проходив вододіл між двома спільнотами: паракастьєльнов'єнською та гребениківською (Манько 2019, с. 162).

Методи. Розглянуто основні методи, застосовані у межах дослідження: загальнонаукові (методи історіографічного аналізу, синтезу розвитку знань, критики історіографічних джерел, проблемно-хронологічний) та спеціальні (методи аналізу чистоти комплексів, аналізу можливих джерел походження сировини, аналізу технік розколювання кременю та виготовлення окремих типів знарядь, типологічний та статистичний методи, аналізу хронології, метод аналогії та картографування пам'яток). Застосування цих методів має на меті виділення найбільш чистих комплексів, на основі яких буде охарактеризовано особливості відбору сировини, техніки первинної і вторинної обробки кременю, типологію основних груп знарядь з особливою увагою до культуровизначальних (геометричних мікролітів, вістер, наконечників) та кількісні співвідношення між основними групами виробів. У результаті дано загальну характеристику крем'яного виробництва локальних груп трьох культур та висвітлено питання, пов'язані з їхнім походженням, міграціями, відносною та абсолютною хронологією, міжкультурними зв'язками та історичною долею.

Кудлаївська культура на Прикарпатті: походження, міграції, особливості крем'яного виробництва. На територію Прикарпаття людність кудлаївської культури мігрувала долиною р. Західний Буг з північного заходу на південний схід, ймовірно, під тиском яніславицького міграційного потоку. Так, у верхній течії р. Дністер постали пам'ятки Вороців II, V, VI, VII (Герета та ін. 1981, с. 140; Мацкевой 1981, с. 11—12; Мацкевой 1987b, с. 79—82); Жидачів I (Мацкевой 1987a, с. 22—29; Мацкевой 1988, с. 4—12), а в Передкарпатті: Старуня I—III, V—VII, IX, X (Мацкевий, Кочкін, Панахид 2008, с. 246—260). Ключову роль у цих процесах відігравала густа річкова система. Так, кудлаївські міграції пов'язані із долиною р. Дністер, а саме із лівосторонньою притокою (р. Верещицею та її притокою Домажиркою) та численними правосторонніми

притоками, зокрема р. Стрий, Бистриця Солотвинська з притокою Великий Лукавець і Бистриця Надвірнянська з її притокою Малий Лукавець тощо.

У виробництві людність відзначених стоянок використовувала два різновиди конкреційного туронського кременю з крейдових відкладів та алювіального походження: західноволинський чорної барви (IV—VII підвиди), сірої та сіро-жовтої барви (I—III підвиди) та подільський (північно-покутський) сірої барви (Мацкевой 1978, с. 30—33; 1987а, с. 22—29; 1988, с. 4—12; 1991, с. 18; Конопля 1998, с. 149—154; Мацкевий, Кочкін, Панахид 2008, с. 248—261; Мацкевий, Хмелевський, Панахид 2009, с. 211—223). Також на пам'ятках Вороців II і Старуня I зафіксовано використання обсидіану. Так, у процесі стаціонарних досліджень стоянки Вороців II було зібрано колекцію із близько 100 виробів з обсидіану, зокрема відщепи, пластини, а зі знарядь — ретушовані пластини та скребки. Дослідження шліфів, проведене Є. Рибачеком, дозволило віднести обсидіан до багряно-сірого смугастого та сірого різновидів. Перший має показник заломлення $1,486 \pm 0,002$ та $1,486 \pm 0,001$, другий — $1,483 \pm 0,002$. Відзначені різновиди належать до основного скла та сублужних ліпаритів. Упродовж стаціонарних досліджень стоянки Старуня I було знайдено чотири вироби з обсидіану, а саме дві пластини та дві ретушовані пластини. Два вироби виготовлені з основного вулканічного скла сірої барви зі світло-багряним відтінком, інші два вироби блідо-зеленої барви належать до сублужних ліпаритів. Різновиди основного скла зафіксовані у кар'єрі біля с. Тур'я Пасіка за 20 км на схід від пізньомезолітичної стоянки Кам'яниця I. Своєю чергою сублужні ліпарити відомі у Східно-словацьких областях кислого вулканізму, а також поблизу деяких районів Трансільванії, де наявні подібні прояви сублужного вулканізму (Мацкевой 1991, с. 21; Мацкевий, Хмелевський, Панахид 2009, с. 219—222). Не виключено, що на стоянці обсидіан був принесений у вигляді напівфабрикатів або готових виробів, оскільки не засвідчено повного циклу виробництва.

Техніку обробки кременю розкривають перш за все нуклеуси: призматичні (похідні: призматичні пропорційні, призматичні видовжені), конічні (похідні: конічні пропорційні, конічні усічені), човнуваті, олівцеподібні та аморфні. Ударні платформи прямих або скошених в протилежний від фронту сколювання бік. Загалом переважають нуклеуси зі скошеною ударною площиною. Кількість платформ переважно узгоджується з типом нуклеуса. Так, призматичні нуклеуси були одно- та двоплощинними, примітивно-конічні та конічні — одноплощинними, конічні усічені — одно- або двоплощинними, олівцеподібні — одноплощинними, човнуваті — двоплощинними, аморфні — ба-

гатоплощинними. Платформи — переважно нефасетовані. Значні серії складають призматичні пропорційні, конічні, конічні усічені, аморфні нуклеуси. Інші типи представлено незначними серіями. Техніка розколювання кременю кудлаївської культури зазнала певних змін. Так, у вороцівському комплексі переважала ударна техніка. Поява відтискної технології тут може бути зумовлена яніславичськими впливами. Уже в жидачівському та старунському комплексах переважає відтискна техніка. Ступінь спрацьованості нуклеусів та поступове зменшення метричних показників пластинчатих та відщепових заготовок свідчать про повну утилізацію нуклеусів. До групи заготовок належать пластини та відщепи. У кількісному співвідношенні пластинчасті заготовки переважають над відщепами вдвічі. Під час виготовлення знарядь селекцію здійснювали на користь пластинчатих заготовок, відщепи та уламки використовували спорадично. Більшість пластин є фрагментованими. Цілі та фрагментовані пластини, відщепи також могли використовувати як знаряддя без вторинної обробки, про що свідчать сліди ужиткової ретуші. У первинній обробці послуговувалися відбійниками з гальок або конкрецій. До категорії відходів виробництва належать переважно уламки (сколи з підправки ударних площин, фронтів сколювання) та лусочки. Усі ці вироби характеризують первинну обробку кременю (Мацкевой 1987а, с. 22—29; 1988, с. 4—12; 1991, с. 35—85; Мацкевий, Кочкін, Панахид 2008, с. 249—254).

Знаряддя оброблені дорсальною або вентральною, іноді комбінованою загострювальною чи притуплювальною дрібно-, середньо- або крупнофасетковою лускоподібною чи пласкою, регулярно або нерегулярною ретушшю. Різцеві сколи могли наносити як з дорсальної, так і з вентральної сторін. У більшості випадків різцеві сколи пласкі. При виготовленні знарядь спостерігається певна спеціалізація типів вторинної обробки. Так, скребки, ретушовані відщепи, пластини з притупленим краєм, вістря кудлаївського та коморницького типів, деякі типи комбінованих знарядь, зокрема скребки-різці, геометричні мікроліти оброблені притуплювальною ретушшю. Пластини з односторонньою або двосторонньою, дорсальною або вентральною обробкою, скобелі, деякі типи комбінованих знарядь, зокрема скобелі-різці, оброблені загострювальною ретушшю. Також є випадки поєднання технік ретушування в одному виробі, найчастіше це відбувалось з метою продукування таких виробів, як скребки-скобелі. Застосування пласкої ретуші простежено при виготовленні черешкових та верболистих наконечників. Застосування техніки різцевого сколу виявлено найчастіше серед різців. Нерідко різці зазнавали додаткового ретушування з метою виготовлення комбінованих або ре-

утилізованих знарядь, зокрема скребків-різців та скобелів-різців (Мацкевой 1987а, с. 22—29; 1988, с. 4—12; 1991, с. 35—85; Мацкевий, Кочкін, Панахид 2008, с. 249—254).

В інвентарному наборі наявні такі групи виробів, як скребки, різці, скобелі, ретушовані пластини та відщепи, комбіновані або реутилізовані знаряддя, геометричні мікроліти, вістря, наконечники. Скребки поділяють на типи кінцевих (похідні: півокруглі, півокруглі з бічною обробкою, зі скошеним робочим краєм, з прямим робочим краєм, з прямим робочим краєм та двобічною обробкою, типу «мюз»), протилежно-кінцевих, віялоподібних, бічних, двосторонніх, дископодібних, підквадратних, аморфних регулярних та нерегулярних. Аморфні скребки типологічно близькі до ретушованих відщепів. Значні серії складають кінцеві (півокруглі, зі скошеним робочим краєм, півокруглі з бічною обробкою, з прямим робочим краєм), аморфні регулярні, нерегулярні, бічні, дископодібні та віялоподібні. Інші типи представлено незначними серіями. Серед різців вирізняються типи кутових, бічних, серединних, багатолезових або комбінованих. Усі типи представлені значними серіями, окрім багатолезових. Серед скобелів вирізняють типи бічних (односекційних, двосекційних, трисекційних), кінцевих (односекційних, двосекційних) і кінцево-бічних двосекційних. Серійно представлені бічні одно- та двосекційні скобелі. Інші різновиди не складають значних серій у колекціях. Групу ретушованих пластин представлено типами з односторонньою дорсальною або вентральною обробкою, з двосторонньою дорсальною або вентральною обробкою, тронковані (з ретушованим січенням). Більшість виробів представлені серійно, окрім тронкованих пластин. Група комбінованих або реутилізованих знарядь об'єднує типи скребків-різців, скребків-скобелів і скобелів-різців. Найбільші серії складають скребки-різці. Група мікролітичних виробів об'єднує типи симетричних та асиметричних трапецій, симетричних та асиметричних трикутників, сегментів, прямокутників, вкладнів з плоскою підтескою кукрецького типу, пластинки з притупленим краєм. Серед мікролітів значні серії складають асиметричні та симетричні трапеції, пластинки з притупленим краєм. Відзначимо, що частина пластин з притупленим краєм може бути уламками вістер. До групи вістер належать типи симетричних та асиметричних односторонніх з дорсальною обробкою, симетричних односторонніх з обробкою на зламі (типологічно близьких до вістер кудлаївського типу), симетричних та асиметричних із двосторонньою обробкою (типологічно близьких до коморницьких трикутних вістер). Значні серії складають симетричні та асиметричні односторонні вістря з дорсальною обробкою кудлаївського типу, меншу частку становлять симетричні та асиметричні двосторонні вістря

коморницького типу. Типологічно та функціонально близькими до вістер є проколки. Ця група виробів статистично є найменшою. Група наконечників об'єднує типи черешкових (з центральновиділеним черешком односторонніх та двосторонніх) і верболистих (односторонніх та двосторонніх). Усі типи наконечників представлені серійно у колекціях. Наявні екземпляри наконечників постсвідерських типів вказують на розвиток тенденції до втрати оригінальних форм. Групу ретушерів об'єднують вироби на відщепі та уламках, їх використовували без вторинної обробки, при цьому вони мають сліди спрацьованості у вигляді вищерблення (Мацкевой 1987а, с. 22—29; 1988, с. 4—12; 1991, с. 35—85; Мацкевий, Кочкін, Панахид 2008, с. 249—254).

Статистичні співвідношення основних груп виробів відображають певні тенденції до змін у вороцівському, жидачівському і старунському комплексах кудлаївської культури. Так, у вороцівському комплексі в інвентарному наборі домінують скребки, різці, ретушовані пластини, скобелі та комбіновані знаряддя. У мікролітичному наборі кількісно добре представлені вістря кудлаївського та коморницького типів, серед геометричних мікролітів — симетричні та асиметричні трапеції, симетричні та асиметричні трикутники, пластинки з притупленим краєм. Кількісно добре представлено групу черешкових та верболистих наконечників. У жидачівському комплексі домінують ретушовані пластини, різці, скребки, скобелі. Група комбінованих знарядь невиразна. Значно зменшується кількість вістер за наявності невеликої кількості черешкових та верболистих наконечників. У мікролітичному наборі наявні прямокутники. У старунському комплексі серед знарядь чільну позицію займають ретушовані пластини, скобелі та скребки. Зменшується частка різців і комбінованих знарядь. У мікролітичному наборі зменшується частка вістер та збільшується частка геометричних мікролітів (симетричних і асиметричних трапецій, пластинок з притупленим краєм). Кількісно добре представлено групу верболистих наконечників (Мацкевой 1991, с. 35—85; Мацкевий, Кочкін, Панахид 2008, с. 249—254).

Яніславицька культура на Прикарпатті: походження, міграції, особливості крем'яного виробництва. Наслідком міграції із заходу та північного заходу, долинами та притоками р. Вісла і Західний Буг стала поява яніславицьких пам'яток на теренах Прикарпаття, зокрема Терновиці III (Мацкевой 1985, с. 20), Мшани X—XV (Конопля, Мацкевий 1996, с. 319—322), Рудного III (Мацкевий 2008, с. 87), Брюховичів I, VI—VIII, IX (Мацкевий 2001, с. 118—120; 2008, с. 107—111), Львова I, IX (Мацкевий 2005а, с. 268; 2008, с. 111), Словити I (Войтович та ін. 2024, с. 332—344). Ключову роль у цих міграціях відігравала густа річкова

система. Так, яніславицькі міграції пов'язані із долинами трьох річок: Вісли, Західного Бугу та Дністра. З долиною р. Вісла пов'язана її права притока р. Сян, у яку впадають р. Шкло з притоками Гноянець і Потічок, з долиною Західного Бугу — його ліва притока р. Полтва з р. Перегноївка, з долиною Дністра — його ліва притока р. Верещиця з р. Зимна Вода і Домажирка.

У виробництві людність відзначених стоянок використовувала переважно західноволинський різновид конкреційного туронського кремню алювіального походження сірої та сіро-жовтої барви (I—III підвиди) (Мацкевой 1991, с. 18; Конопля, 1998, с. 149—151; Мацкевий, Хмелевський, Панахид 2009, с. 211—223). Також на стоянці Терновиця III засвідчено використання імпортного свенцеховського кремню (пластинка і яніславицьке вістря) (Мацкевой 1991, с. 20; Мацкевий, Хмелевський, Панахид 2009, с. 214—215), на стоянках Мшана Х, XI — імпортного обсидіану (Мацкевий 1995, с. 16; Конопля, Мацкевий 1996, с. 319). Не виключено, що імпортні різновиди сировини були принесені у вигляді напівфабрикатів або готових виробів, оскільки на стоянках не засвідчено повного циклу виробництва.

Техніку обробки кремню розкривають перш за все нуклеуси: призматичні (похідні: призматичні пропорційні, призматичні видовжені), конічні (конічні пропорційні, конічні видовжені), торцеві, човнуваті, аморфні. Ударні платформи могли бути прямими або скошеними в протилежний від фронту сколювання бік. Загалом переважають нуклеуси із прямою платформою. Платформи могли бути і фасетованими, і нефасетованими. Кількість платформ переважно узгоджується з типом нуклеуса. Так, призматичні нуклеуси були одно- та двоплощинними, торцеві — одноплощинними, конічні — одноплощинними, конічні усічені — одно- або двоплощинними, човнуваті — двоплощинними, аморфні — багатоплощинними. Значні серії складають призматичні пропорційні, торцеві, конічні, конічні усічені нуклеуси. Інші типи представлено незначними серіями. Для отримання правильних пластин застосовували відтискну техніку, для отримання відщепів — ударну. Деякі типи нуклеусів, зокрема аморфні, могли бути призначені для отримання відщепів. Ступінь спрацьованості нуклеусів та поступове зменшення метричних показників пластинчатих та відщепових заготовок свідчать про повну утилізацію нуклеусів. До групи заготовок належать пластини та відщепи. У кількісному співвідношенні пластинчасті заготовки переважають над відщепами у півтора або два рази. При виготовленні знарядь селекцію здійснювали на користь пластинчатих заготовок, відщепи та уламки використовували спорадично. Більшість пластин є фрагментованими. Цілі та фрагментовані

пластини, відщепи також могли використовувати як знаряддя без вторинної обробки, про що свідчать сліди ужиткової ретуші. У первинній обробці послуговувались відбійниками з гальок або конкрецій. До категорії відходів виробництва належать переважно уламки (сколи з підправки ударних площин, фронтів сколювання) та лусочки. Усі ці вироби характеризують первинну обробку кремню (Мацкевой 1991, с. 35—93; Конопля, Мацкевий 1996, с. 319—322; Мацкевий 2001, с. 118—120; 2005а, с. 268; 2008, с. 107—111).

Знаряддя оброблено дорсальною або вентральною, іноді комбінованою загострювальною або притуплювальною дрібно-, середньо- або крупнофасетковою лускоподібною або пласкою, регулярною чи нерегулярною ретушню. Різцеві сколи могли наносити як з дорсальної, так і з вентральної сторін. У більшості випадків різцеві сколи пласкі. При виготовленні знарядь спостерігається певна спеціалізація типів вторинної обробки. Так, скребки, пластини з притупленим краєм, відщепи з дорсальною або вентральною обробкою, геометричні мікроліти, вістря, деякі типи комбінованих знарядь і, зокрема, скребки-різці оброблено притуплювальною ретушню. Пластини з дорсальною або вентральною обробкою, скобелі, деякі типи комбінованих знарядь і, зокрема, скобелі-різці оброблено загострювальною ретушню. Також виявлено випадки поєднання технік ретушування в одному виробі, найчастіше це відбувалось з метою продукування таких знарядь, як скребки-скобелі. Застосування пласкої ретуші простежено у виготовленні черешкових та верболопних наконечників. Застосування техніки різцевого сколу простежено найчастіше серед різців. Нерідко різці зазнавали додаткового ретушування з метою виготовлення комбінованих або реутилізованих знарядь, зокрема скребків-різців та скобелів-різців (Мацкевой 1991, с. 35—93; Конопля, Мацкевий 1996, с. 319—322; Мацкевий 2001, с. 118—120; 2005а, с. 268; 2008, с. 107—111).

В інвентарному наборі наявні такі групи виробів, як скребки, різці, скобелі, ретушовані пластини та відщепи, комбіновані або реутилізовані знаряддя, геометричні мікроліти, вістря, наконечники. Серед скребків вирізняються типи кінцевих (похідні півокруглі, півокруглі з бічною обробкою, зі скошеним робочим краєм, з прямим робочим краєм, типу «мюз», типу «жарене»), протилежно-кінцевих, віялоподібних, бічних, дископодібних, підквадратних, двосторонніх, аморфних регулярних та нерегулярних. Аморфні скребки типологічно близькі до ретушованих відщепів. Значні серії складають кінцеві (півокруглі, півокруглі з бічною обробкою, зі скошеним робочим краєм, з прямим робочим краєм) та бічні скребки. Інші типи представлено незначними серіями у ко-

лекціях або вони є поодинокими. Серед ретушованих пластин вирізняються типи виробів з односторонньою дорсальною або вентральною обробкою, із двосторонньою дорсальною, вентральною або комбінованою обробкою, тронковані (з ретушованим січенням). Значні серії складають пластини, оброблені односторонньою або двосторонньою загострювальною ретушшю, а також тронковані пластини. Інші типи представлено незначними серіями у колекціях або вони є поодинокими. Серед скобелів вирізняються типи бічних (одно-, дво- та трисекційних) і кінцевих (одно- та двосекційних). Значні серії складають бічні одно- та двосекційні скобелі. Інші типи представлено незначними серіями у колекціях або вони є поодинокими. Група різців об'єднує типи кутових, бічних, серединних і комбінованих. Вироби цієї групи не складають значних серій. Група комбінованих або реутилізованих знарядь об'єднує типи скребків-скобелів та скребків-різців. Найбільшими серіями представлені скребки-скобелі. Група мікролітичних виробів об'єднує типи симетричних та асиметричних трапецій, симетричних та асиметричних трикутників, прямокутників і сегментів, пластинок з притупленим краєм. Кількісно найкраще представлені трапеції та пластинки з притупленим краєм. Відзначимо, що частина пластинок з притупленим краєм може бути уламками вістер. Інші вироби представлено незначними серіями або вони є поодинокими виробами. Група вістер об'єднує типи симетричних та асиметричних трикутних із дорсальною обробкою, з притупленим ретушшю краєм та мікрорізцевим сколом яніславицького типу. Типологічно близькими до вістер першого типу є проколки. Група наконечників об'єднує типи верболистих та черешкових (односторонні чи двосторонні з центральновиділеним черешком). Значних серій ці вироби не складають. Наявні екземпляри наконечників постсвідерських типів вказують на розвиток тенденцій до втрати оригінальних форм. Групу ретушерів об'єднують вироби на відщепках та уламках, їх використовували без проведення вторинної обробки, при цьому вони мають сліди спрацьованості у вигляді вищерблення (Мацкевой 1991, с. 35—93; Конопля, Мацкевий 1996, с. 319—322; Мацкевий 2001, с. 118—120; 2005а, с. 268; 2008, с. 107—111).

Статистичні співвідношення основних груп знарядь праці відображають відносну системність та однорідність. В інвентарних наборах стоянок яніславицької культури досліджуваного регіону переважають скребки, ретушовані пластини, скобелі. Значно меншою є частка різців та комбінованих знарядь. Геометричні мікроліти становлять значну частку в колекціях. Симетричні та асиметричні вістря, а також вістря з мікрорізцевим сколом яніславицького типу виявлено практично на всіх пам'ятках.

Наявність наконечників постсвідерських типів свідчить про певні запозичення (Мацкевой 1991, с. 35—93; Конопля, Мацкевий 1996, с. 319—322; 2001, с. 118—120; 2005а, с. 268; 2008, с. 107—111).

Гребениківська / паракастельнов'єнська КЮ на Прикарпатті: походження, міграції, особливості крем'яного виробництва. Зважаючи на територіальну віддаленість основного ареалу поширення пам'яток гребениківської / паракастельнов'єнської КЮ, неможливо уникнути питань, пов'язаних зі встановленням вектора їхньої міграційної активності. За основу візьмемо реконструкцію міграційних процесів, складену В. Маньком та С. Коваленком. Таким чином, напрями міграції гребениківської людності були зумовлені таким географічним чинником, як несформованість Азовського моря. Деякі малі річки Криму могли бути частиною басейну р. Дон. У цих умовах у VIII тис. до н. е. відбувалась колонізація басейну р. Дон, Приазов'я та нижнього Дніпра. Упродовж VII тис. до н. е. тривало освоєння гребениківцями нових теренів у північному напрямку (в басейні р. Сіверський Донець) та у західному, у Північно-Західне Причорномор'я, у басейн нижньої та середньої течії р. Дністер (Манько 2018, с. 70—89). З нижньої течії р. Дністер розпочалась експансія гребениківцями Дністро-Дунайського межиріччя, де постала пам'ятка Мирне. На другому етапі відбувалась масштабна колонізація гребениківцями нових теренів. Так, в долині р. Реут постали стоянки Сакарівка IV, Старі Білінчани XII і Лазо V. Можливий вододіл між гребениківською та паракастельнов'єнською КЮ В. Манько відзначав у долині р. Прут. У Нижньому Попрутті до пам'яток паракастельнов'єнської спільноти можуть належати стоянки Саратени, Беняса I, II, Берешть Дялул Таберей, а в Середньому Попрутті — Рипичень-Ізвор (Коваленко, Цой 1999, с. 257—262; Манько 2019, с. 262). Внаслідок зіткнення двох культур у цьому регіоні могли відбутись два сценарії: збереження самобутності матеріальної культури людності двох спільнот і продовження міграції однієї з них долиною Пруту, або формування синкретичних комплексів. Результати подальших досліджень дозволять встановити, яке з двох явищ відбулось у долині р. Прут.

Звідси долиною р. Прут колонізація ймовірно продовжилась на північний захід, внаслідок чого у верхів'ях річки постали стоянки Шешори I, II (Мацкевий, Орловський, Панахид 1996, с. 326), Космач II (Мацкевий 1995, с. 5), Заріччя II, Делятин IV, VI—X (Клапчук 1980, с. 72—75), Ланчин I (Герета та ін. 1981, с. 129). З території Передкарпаття почалось освоєння теренів у долині р. Дністер аж до його верхів'їв, з чим пов'язана поява пам'яток Лука II, IV, VI, XIII (Мацкевой 1975, с. 14; Герета та ін. 1981,

с. 125—126), Уніж IV (Мацкевой 1976, с. 17—18), Маріямпіль V (Мацкевой 1976, с. 16), Уличне II (Мацкевий, Козак 2010, с. 122—123), Кавське I (Мацкевой 1988, с. 22; Конопля 1996, с. 18—21; 1999, с. 3—21), Раделичі I, II, IV, V (Грибович, Конопля 2007, с. 216—230; Мацкевий, Козак 2010, с. 105—107), Крупське I, II (Мацкевой 1988, с. 15—18), Прийма I, VII (Мацкевий 2005b, с. 103—108), Верин V, VIII (Мацкевий 2003, с. 89), Розвадів II (Мацкевий 1996, с. 315—316), Кульчиці IX (Мацкевий, Козак 2010, с. 100—101). Ключову роль у цих міграціях відігравала густа річкова система. Так, гребениківські / паракастельнов'єнські міграції пов'язані із долинами р. Прут та Дністер. З долиною р. Прут пов'язані його притоки — Рудка, Лоевець, Пістинька, Чорний Потік, Красна і Слобушниця, з долиною р. Дністер — правостороння притока Колодниця.

У виробництві людність відзначених стоянок використовувала переважно різновид подільського (північно-покутського) конкреційного кременю чорної та сірої барви з відкладів туруну, а також менш якісні різновиди західноволинського туронського конкреційного кременю, ймовірно алювіального походження: чорної та сірої барви із плямистою текстурою, а також коричневої барви (I—III підвиди). Спороадично використовували породи карпатського походження: андезито-базальт, роговик, яшму, кварцит, кременистий пісковик (Конопля 1996, с. 18—22; 1998, с. 151—154; 1999, с. 4; Грибович, Конопля 2007, с. 219; Конопля, Погоральський 2021, с. 580). Поряд із цим збільшилась частка використання обсидіану. Цим різновидом сировини послуговувались на таких стоянках, як Уличне II, Верин V та Раделичі II і IV. На пам'ятці Раделичі II знайдено два нуклеуси з обсидіану, що свідчить вже про повний цикл обробки (Мацкевий 1992, с. 14; Конопля 1996, с. 18—22; 1999, с. 4—8; Мацкевий, Козак 2010, с. 27—29).

Техніку обробки кременю розкривають перш за все нуклеуси: призматичні (похідні: призматичні пропорційні, призматичні видовжені), конічні (похідні: конічні пропорційні, конічні усічені, конічні видовжені), торцеві та аморфні. Ударні платформи могли бути прямими або скошеними в протилежний від фронту сколювання бік. У колекціях є вироби і з прямими, і зі скошеними платформами. Вони могли бути і фасетованими, і нефасетованими. Кількість платформ переважно узгоджується з типом нуклеуса. Так, призматичні нуклеуси були одно- та двоплощинними, конічні — одноплощинними, конічні усічені — одно- або двоплощинними, аморфні — багатоплощинними. Значні серії складають призматичні пропорційні, конічні, конічні усічені, торцеві нуклеуси. Інші типи представлено незначними серіями. Техніка розколювання кременю відтиска, спрямована на отримання правильних пластин. Де-

які типи нуклеусів, зокрема аморфні, могли бути спрямованими на отримання відщепів. Ступінь спрацьованості нуклеусів та поступове зменшення метричних показників пластинчатих та відщепових заготовок свідчить про повну утилізацію нуклеусів. До групи заготовок належать пластини та відщепи. У кількісному співвідношенні у більшості комплексів переважають відщепові заготовки. При цьому для виготовлення знарядь селекцію здійснювали на користь пластинчатих заготовок, а відщепи та уламки використовували спорадично. Більшість пластин є фрагментованими. Цілі та фрагментовані пластини, відщепи також могли бути знаряддями без вторинної обробки, про що свідчать сліди ужиткової ретуші. Для первинної обробки застосовували відбійники з галько або конкрецій, зрідка зужиті нуклеуси. До категорії відходів виробництва належать переважно уламки (сколи з підправки ударних площин та фронтів сколювання) та лусочки. Усі ці вироби характеризують первинну обробку кременю (Клапчук 1980, с. 72—75; Конопля 1996, с. 18—21; Мацкевий, Орловський, Панахид 1996, с. 326; Конопля 1999, с. 3—21; Мацкевий 2005b, с. 103—108; Грибович, Конопля 2007, с. 216—230; Мацкевий, Козак 2010, с. 100—123; Конопля, Погоральський 2021, с. 578—581).

Знаряддя оброблено дорсальною або вентральною, іноді комбінованою, загострювальною чи притуплювальною мікро-, дрібно-, середньо-фасетковою лускоподібною або пласкою, регулярною чи нерегулярною ретушню. Різцеві сколи могли наносити як з дорсальної, так і з вентральної сторін. Техніка різцевого сколу зазнала якісних змін. При виготовленні знарядь спостерігається певна спеціалізація типів вторинної обробки. Так, скребки, ретушовані відщепи, пластини з притупленим краєм, проколки, свердла, мікролітичні вироби, деякі типи комбінованих знарядь і, зокрема, скребки-різці оброблено притуплювальною ретушню, а пластини з дорсальною або вентральною обробкою, скобелі, деякі типи комбінованих знарядь і, зокрема, скобелі-різці — загострювальною ретушню. Також є випадки поєднання технік ретушування в одному виробі, найчастіше це відбувалось з метою продукування таких знарядь, як скребки-скобелі. Застосування техніки різцевого сколу простежено найчастіше серед різців. Нерідко різці зазнавали додаткового ретушування з метою виготовлення комбінованих або реутилізованих знарядь, зокрема скребків-різців та скобелів-різців (Клапчук 1980, с. 72—75; Конопля 1996, с. 18—21; 1999, с. 3—21; Мацкевий, Орловський, Панахид 1996, с. 326; Мацкевий 2005b, с. 103—108; Грибович, Конопля 2007, с. 216—230; Мацкевий, Козак 2010, с. 100—123; Конопля, Погоральський 2021, с. 578—581).

В інвентарному наборі наявні такі групи виробів, як ретушовані пластини, відщепи,

скребки, скобелі, різці, комбіновані або реутилізовані знаряддя, проколки, свердла, вістря, геометричні мікроліти, пластини із люстражем (вкладні серпів), наконечники, ретушери, сокири. Серед ретушованих пластин вирізняються типи з односторонньою дорсальною, вентральною або комбінованою обробкою, з двосторонньою дорсальною або вентральною обробкою, з притупленим ретушню краєм, зі стріласто ретушованими кінцями, тронковані (із прямо-ретушованими січеннями, зі скошено-ретушованими січеннями, з двома протилежно-прямими ретушованими січеннями, з двома скошено-прямими ретушованими січеннями). Практично усі типи виробів представлені серійно. Серед скребоків вирізняють типи кінцевих (похідні півокруглі, півокруглі з бічною обробкою, з прямим робочим краєм, півокруглі зі скошеним робочим краєм, з прямим і скошеним робочим краєм, з прямим робочим краєм і бічною обробкою, типу «мюзо»), протилежно-кінцевих, віялоподібних, стрілачастих, бічних, дископодібних, підквадратних. Найбільші серії складають віялоподібні, кінцеві (півокруглі, із прямим робочим краєм), та стрілачасті скребки. Типологічно близькою до скребоків групою виробів є ретушовані відщепи. Серед скобелів вирізняють типи бічних (одно-, дво-, три- та чотирисекційних), кінцевих односекційних, кінцево-бічних двосекційних, кінцево-бічних чотирисекційних. Серійно представлені бічні одно- та двосекційні скобелі. Серед різців вирізняють типи кутових, бічних, серединних та комбінованих. Вироби цієї групи не складають значних серій у колекціях. Група комбінованих або реутилізованих знарядь об'єднує типи скребоків-скобелів, скребоків-різців і скобелів-різців. Трапляються і потрійні комбіновані знаряддя, зокрема скребки-скобелі-різці. Найпоширенішими були скребки-скобелі. Проколки та свердла відрізняються за формою та способом обробки жалець. Перші мають гостріше, порівняно із другими, жалце. Типологічно та функціонально близькими до виробів цієї групи є симетричні та асиметричні вістря. Доповнює цю групу асиметричне вістря з бічною виїмкою, знайдене на пам'ятці Раделичі II. Група геометричних мікролітів об'єднує типи симетричних та асиметричних трапецій, сегментів, симетричних трикутників, прямокутників і ромбів, пластинок з притупленим краєм. Принципово новою групою знарядь є пластини із кутовим та поздовжнім люстражем, інтерпретовані як вкладні серпів. Серед них вирізняють типи із кутовим і поздовжнім люстражем. Дві трапеції і фрагментовану пластину з кутовим люстражем було знайдено на пам'ятці Раделичі II. Не виключено, що функцію вкладних серпів могли виконувати пластини з лінійними слідами спрацьованості, знайдені на пам'ятках Раделичі I і II. Також сім пластин із кутовим та поздовжнім люстражем

було знайдено на пам'ятці Прийма VII. Вироби з останньої пам'ятки були виявлені у межах майстерні з обробки кістки, що вказує на їхнє можливе функціональне призначення. Наконечники представлено поодинокими екземплярами, які вказують на розвиток тенденцій до втрати оригінальних форм. Групу ретушерів об'єднують вироби на відщепках та уламках, їх використовували без застосування вторинної обробки, при цьому вони мають сліди спрацьованості у вигляді вищерблення. У макролітичному комплексі знарядь є один екземпляр сокири, виконаної на двобічно обробленому уламку конкреції. Цей виріб було знайдено на пам'ятці Раделичі II (Клапчук 1980, с. 72—75; Конопля 1996, с. 18—21; 1999, с. 3—21; Мацкевий, Орловський, Панахид 1996, с. 326; Мацкевий 2005b, с. 103—108; Грибович, Конопля 2007, с. 216—230; Мацкевий, Козак 2010, с. 100—123; Конопля, Погоральський 2021, с. 578—581).

Статистичні співвідношення основних груп знарядь відображають певні відмінності. Так, серед пам'яток Верин V, VIII, Прийма I, VII, Раделичі I, II, IV, Уличне II в інвентарному наборі домінують ретушовані пластини, скребки, скобелі. На пам'ятках Кульчиці IX, Маріямпіль V, Лука II, Уніж IV, Делятин VI—X, Шешори I, II, Космач II переважають скребки та скобелі. Ретушовані пластини займають одну з чільних позицій лише в небагатьох комплексах. Такі відмінності можна пояснити певними змінами у господарській специфіці. Попри ці відмінності усім комплексам властива наявність різних типів мікролітів, комбінованих знарядь, проколок і свердел. Різці у колекціях нечисленні, також майже відсутні наконечники. У макролітичному комплексі наявний один екземпляр сокири. Відзначено появу нової групи знарядь — пластин із кутовим / поздовжнім люстражем, які інтерпретують як вкладні серпів. Подібну функцію могли виконувати пластини з поздовжніми лінійними слідами спрацьованості (Клапчук 1980, с. 72—75; Конопля 1996, с. 18—21; 1999, с. 3—21; Мацкевий, Орловський, Панахид 1996, с. 326; Мацкевий 2005b, с. 103—108; Грибович, Конопля 2007, с. 216—230; Мацкевий, Козак 2010, с. 100—123; Конопля, Погоральський 2021, с. 578—581).

Міжкультурні зв'язки та історична доля людності кудлаївської, яніславицької та грбениківської / паракастельнов'єнської спільнот. Можливість взаємовпливів між трьома спільнотами була зумовлена відносною географічною близькістю їхніх стоянок (рисунк). Контакти між людністю кудлаївської та яніславицької культур відбулись внаслідок двох хвиль міграції яніславицької людності. Через першу міграційну хвилю постали змішані комплекси, через другу — чисті комплекси. Ймовірно, перша хвиля яніславицьких

колоністів продовжила рух долиною та притоками р. Західний Буг, і у своєму руслі вже мала певну частку кукрецьких впливів, про що свідчать знахідки поодиноких вкладнів із пласкою підтескою та олівцеподібних нуклеусів з пам'яток Затишшя Va (Мацкевий 1991, с. 81) та Куни I (Мацкевой 1980, с. 17—26). Зазначимо, що на епізоди взаємовпливів між кукрецькою та яніславицькою культурами у Поліссі ще раніше звертав увагу Л. Залізняк, відзначаючи яніславицько-кукрецькі комплекси Рудий Острів, Бородянка Зв, Протереб, Корма I, Iб, Смоляникове та ін. (Залізняк 1991, с. 42; Залізняк 2005, с. 74—82). Також ця міграційна хвиля зазнала певного опосередкованого впливу постсвідерської спільноти, про що свідчить наявність серед крем'яних інвентарів серій вербалистих та черешкових наконечників. Кількісно у межах досліджуваного регіону вони найкраще представлені в Брюховичах VI, а в Західному Побужжі — серед матеріалів пам'яток Затишшя V, Va, Яструбичі II, Куни I (Мацкевой 1991, с. 41—81) та ін. Частково людність цієї міграційної хвилі могла асимілюватись і впливати на місцеве кудлаївське середовище. Частина людності продовжила рух долиною та притоками р. Західний Буг, а звідти, ймовірно, на схід та північний схід. Людність другої міграційної хвилі також впливала на місцеве кудлаївське середовище. Під впливом яніславицької людності відбулись зміни у техніці розколювання кременю на користь відтискної, що найкраще спостерігається у жидачівському і старунському крем'яних комплексах (Мацкевой 1987а, с. 22—29; 1988, с. 4—12; 1991, с. 35—85; Мацкевий, Кочкін, Панахид 2008, с. 249—254). Крім цього, у вороцівському, старунському та жидачівському комплексах набули поширення поодинокі олівцеподібні нуклеуси. Також відбулись зміни у співвідношеннях між основними групами виробів та в особливостях мікронабору: в інвентарях вороцівської групи було виявлено типи мікролітів, більш властиві яніславицькій культурі, зокрема прямокутники та трикутники, а також поодинокі вістря яніславицького типу, а у старунському крем'яному комплексі — поодинокі вкладні кукрецького типу (Мацкевой 1987а, с. 22—29; 1988, с. 4—12; 1991, с. 35—85; Мацкевий, Кочкін, Панахид 2008, с. 249—254). Частково людність кудлаївської культури зазнала впливу постсвідерської людності, що супроводжувалось поширенням у вороцівському, жидачівському та старунському комплексах черешкових і вербалистих наконечників (Мацкевой 1987а, с. 22—29; 1988, с. 4—12; 1991, с. 35—85; Мацкевий, Кочкін, Панахид 2008, с. 249—254). Відзначимо, що впливи постсвідерської спільноти найбільш виразно спостерігаються у таких комплексах кудлаївської культури, як Кудлаївка, Кожан-Городок, Озерна I, Мартиновичі I (Залізняк 2009, с. 98). Ймовірно,

історична доля другої хвилі пов'язана із руслом кудлаївської міграції на Передкарпаття, з чим пов'язані пам'ятки зі змішаним інвентарем Жидачів I (Мацкевой 1987а, с. 22—29; 1988, с. 4—12) і Старуня I—III, V—VII, IX, X (Мацкевий, Кочкін, Панахид 2008, с. 246—260).

Також не виключено, що у добу неоліту частина людності яніславицької культури розчинилась у новій хвилі міграції культури лінійно-стрічкової кераміки. На території Прикарпаття виявлено декілька пам'яток, які можуть бути перспективним для вивчення питання тягlosti або взаємозв'язків між спільнотами з різними господарсько-культурними типами. Своєрідні пам'ятки-маркери епізодів можливої міжкультурної взаємодії локалізовані в районі с. Мшана (неолітичне поселення Мшана VIII, пізньомезолітичні стоянки Мшана X—XV) (Мацкевой 1978, с. 17—20; Мацкевий 1995, с. 9; Конопля, Мацкевий 1996, с. 319—322) та Словіта (пізньомезолітичні та неолітичні стоянки й поселення Словіта I) (Войтович та ін. 2024, с. 332—344).

Контакти між людністю яніславицької та гребениківської / паракастельнов'єнської спільнот відбулись внаслідок зіткнення їхніх сфер впливу в районі Головного європейського вододілу. Про це свідчить поява у раделицьких комплексах одного екземпляру сокири із двобічною обробкою, а також таких типів мікролітів, як прямокутники та трикутники. Поширення серед цих комплексів поодиноких наконечників також може бути пов'язаним із опосередкованими постсвідерськими впливами, носіями яких були окремі групи людності кудлаївської та яніславицької культур. Не виключено, що поява торцевих нуклеусів серед раделицьких комплексів була певним технологічним запозиченням від носіїв яніславицької культури (Конопля 1996, с. 18—21; 1999, с. 3—21; Грибович, Конопля 2007, с. 216—230).

Історична доля частини людності гребениківської / паракастельнов'єнської спільноти, ймовірно, пов'язана з асиміляцією. Не виключено, що у добу неоліту вона розчинилась у новій хвилі міграції людності культури Лінійно-стрічкової кераміки. На території Прикарпаття виявлено декілька пам'яток, які можуть бути перспективними для вивчення питання тягlosti або встановлення зв'язків між спільнотами з різними господарсько-культурними типами. Своєрідні пам'ятки-маркери епізодів можливої міжкультурної взаємодії локалізовані в районі с. Вікторів, Єзупіль (мезолітичні стоянки та неолітичні поселення Вікторів I та Єзупіль V; Грибович, Конопля 1985, с. 7—8; 1986, с. 228—229; Василенко 1987, с. 313), Медина (мезолітична стоянка Медина I, неолітичне поселення Медина III; Грибович, Конопля 1985, с. 7—8; 1986, с. 228—229; Конопля 2010, с. 385—393), Лука (пізньомезолітичні сто-

янки Лука II, IV, VI, VIII, X, XI, XIII, XVII, неолітичне поселення Лука VII; Мацкевой 1975, с. 13—14; 1976, с. 20; 1977, с. 31—32; Герета та ін. 1981, с. 125—126), Уличне (пізньомезолітична стоянка Уличне II, неолітичне поселення Уличне I; Мацкевий, Козак 2010, с. 122), Кульчиці (пізньомезолітична стоянка Кульчиці IX, неолітичне поселення Кульчиці VI; Мацкевий, Козак 2010, с. 100—101).

В контексті міжкультурних контактів трьох спільнот важливо відзначити таке явище, як розширення сировинної бази. Поява виробів з обсидіану в кудлаївських (Вороців II, Старуня I; Мацкевой 1991, с. 21) та яніславицьких (Мшана X, XI; Мацкевий 1995, с. 16; Конопля, Мацкевий 1996, с. 319) комплексах могла бути наслідком опосередкованого обміну з носіями гребениківської / паракастельнов'єнської спільноти, яка активно використовувала цей різновид сировини на таких стоянках, як Уличне II, Раделичі II, IV, Верин V (Мацкевий 1992, с. 14; Конопля 1996, с. 18—21; 1999, с. 3—21; Мацкевий, Козак 2010, с. 27—29, 105—107). Своєю чергою вони могли отримувати обсидіан від яніславицької людності Закарпаття, де вироби з цього різновиду сировини становлять значну частку на стоянках Кам'яниця I, Середне II, Гута II (Мацкевой 1991, с. 21; Мацкевий 1998, с. 32). Внаслідок міжплеменного обміну вироби з обсидіану могли з'явитись і на яніславицьких пам'ятках Польщі, зокрема в Раніжуві I та Їжибові Іурі XIII (Kozłowski 2009, s. 442). Важливо відзначити, що саме з яніславицькими стоянками Закарпаття та гребениківськими / паракастельнов'єнськими стоянками Прикарпаття пов'язаний повний цикл обробки обсидіану, від нуклеусів до готових виробів (Мацкевой 1991, с. 21; Мацкевий 1992, с. 14; 1998, с. 32; Конопля 1996, с. 18—22; 1999, с. 4—8; Мацкевий, Козак 2010, с. 27—29). Наслідком опосередкованого обміну також стала поява виробів зі свенцеховського кременю на стоянці Терновиця III, яким також послуговувались на стоянці Кам'яниця I (Мацкевой 1991, с. 20; Мацкевий, Хмелевський, Панахид 2009, с. 214—215). Також від носіїв яніславицької культури гребениківська / паракастельнов'єнська людність могла отримувати різновиди західноволинського кременю алювіального походження (Конопля 1999, с. 4; Грибович, Конопля 2007, с. 219). Розширення сировинної бази може бути наслідком дефіциту якісної сировини, з яким давня людність могла зіткнутись у процесі освоєння нових теренів, що були віддаленими від основних покладів якісної сировини.

Хронологія та періодизація. Згідно з розробленою Л. Залізником періодизацією вороцівський, жидачівський і старунський комплекси є синхронними з пізньомезолітичними пам'ятками типу Кудлаївка (Залізник 1991, с. 10—28; Залізник 1995а, с. 13; 1998,

с. 161—165; 2005, с. 74; 2009, с. 95—100; 2020, с. 106—112). Наявність в усіх цих комплексах наконечників постсвідерських типів також вказує на їхню близькість до пам'яток цього типу. Відзначимо, що впливи постсвідерської спільноти найбільш виразно спостерігаються у таких комплексах півночі Полісся, як Кудлаївка, Кожан-Городок, Озерна I, Мартиновичі I (Залізник 2009, с. 98). Не виключено, що прикарпатські групи пам'яток відображають певну локальну стадійність, зумовлену впливами інших культур.

Загалом пам'ятки культурної області Дювензее датуються першою половиною — серединою мезоліту. Коморницькі стоянки Польщі датовані у межах 7600—6000 BC (cal.) На території Прикарпаття кудлаївські пам'ятки практично не продатовані, винятком є стоянка Старуня I, яка має доволі суперечливе датування: 5250 ± 70 BP та 4227—3978 BC (cal.) За таких обставин можливе лише відносне датування. Близька за аналогіями стоянка Люта датована за ^{14}C як 5300 BC (cal.) Отже, на теренах Прикарпаття людність кудлаївської культури розвивалась уже на пізніх фазах (Зайцева и др. 1997, с. 126; Залізник 1998, с. 163; 2005, с. 74; 2020, с. 106—112; Мацкевий, Кочкін, Панахид 2008, с. 262).

Згідно із поділом яніславицької культури на локальні варіанти чисті яніславицькі комплекси на теренах Прикарпаття мають найближчі аналогії з Центральним варіантом (за Л. Залізником, або східна група, за С. Козловським). Певні аналогії до пам'яток зі змішаним інвентарем спостережені серед комплексів Рудоострівського варіанта Києво-Житомирського Полісся (Залізник 1978, с. 18; 1995b, с. 6—8; 1998, с. 185—191; 2009, с. 133—138; 2020, с. 112—121).

Загалом, більшість пам'яток яніславицької культури датовані початком Атлантикуму, а саме 6000—4700 BC (cal.) (Залізник 2009, с. 137—138). яніславицькі пам'ятки на теренах Прикарпаття не продатовані, втім, їх можна продатувати опосередковано. Поява яніславицького чинника у кудлаївських комплексах Вороцева II і Старуні I вказує на можливість датування яніславицьких пам'яток останньою третинною VI тис. до н. е.

Значно складнішим є визначення контексту, в якому існувала людність гребениківської / паракастельнов'єнської спільноти. Фактично, дві спільноти існували у значній географічній близькості, вододілом між їхніми сферами впливу, ймовірно, слугувала течія р. Прут. Внаслідок зіткнення двох культур у цьому регіоні могли відбутись два сценарії: збереження самотності матеріальної культури людності двох спільнот і продовження міграції однієї з них долиною Пруту, або формування синкретичних комплексів. Результати подальших досліджень дозволять встановити, в якому

контексті перебували прикарпатські групи пам'яток.

На території Прикарпаття гребениківські / паракастельнов'єнські пам'ятки практично не продатовані. Винятком є стоянка Прийма VII із незначним, втім, доволі характерним крем'яним інвентарем, яка за ^{14}C датується згідно з Ki-4533: $6090 \pm 60 \text{ BP}$ і 8 датами у межах 5209—4809 BC (cal.), а також Ki-4534: $7020 \pm 50 \text{ BP}$ і трьома датами в межах 5991—5787 BC (cal.) (Мацкевий 2005b, с. 108).

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що особливістю Східнокарпатського регіону була його приналежність до трьох культурно-історичних областей: Дювензее (східна частина, репрезентована кудлаївською культурою), яніславицької (Центральний та Східний Рудоострівський локальні варіанти), гребениківської / паракастельнов'єнської. Напрямки міграцій людності відзначених спільнот були зумовлені руслами та притоками найбільших річок: Західного Бугу, Вісли, Дністра і Пруту. У процесі колонізації нових теренів внаслідок міжкультурної комунікації людність трьох спільнот зазнавала якісних змін, що проявилось розширенням сировинної бази, розвитком техніки обробки кременю, набуттям нетипових форм знарядь. Усі ці чинники лише сприяли адаптації до нових умов. Не виключено, що на зорі неоліту відбулась часткова асиміляція певної частини людності яніславицької та гребениківської / паракастельнов'єнської спільнот носіями культури Лінійно-стрічкової кераміки.

Подяки. Висловлюємо щирі вдячність анонімному рецензенту за надання цінних рекомендацій, які сприяли покращенню якості дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

- Василенко, Б. А. 1987. Исследования в Ивано-Франковской области. *Археологические открытия 1985 года*, с. 313-314.
- Войтович, М. М., Яковичина, Я. М., Демський, Н. В., Демська, Я. І. 2024. Результати археологічних обстежень території Волино-Подільської височини (околиці с. Словіта). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 28, с. 321-369. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2024-28-321-369>
- Геренчук, К. І. 1972. Природні ландшафти і райони. В: Геренчук, К. І. (ред.). *Природа Львівської області*. Львів: Львівський університет, с. 107-132.
- Геренчук, К. І., Рибін, М. М. 1978. Природні райони. В: Геренчук, К. І. (ред.). *Природа Чернівецької області*. Львів: Вища школа, с. 126-140.
- Черниш, О. П. (ред.). 1981. *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку*. Київ: Наукова думка.
- Грибович, Р. Т., Конопля, В. М. 1985. Нові мезоліто-неолітичні пам'ятки у Верхньому Подністров'ї. В: *Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція археології)*. Кам'янець-Подільський, 21—23 травня 1985. Кам'янець-Подільський: Дунаєвецька районна друкарня, с. 7-8.
- Грибович, Р. Т., Конопля, В. М. 1986. Исследования в Прикарпатье. *Археологические открытия 1984 года*, с. 228-229.
- Грибович, Р. Т., Конопля, В. М. 2007. Пам'ятка пізнього мезоліту Раделичі I у північно-східному Передкарпатті. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 11, с. 216-230.
- Зайцева, Г. И., Тимофеев, В. И. Загорская, И. А., Ковалюх, Н. Н. 1997. Радиоуглеродные даты памятников мезолита Восточной Европы. *Радиоуглерод и археология*, 2, с. 117-127.
- Залізняк, Л. Л. 1978. Рудоострівська мезолітична культура. *Археологія*, 25, с. 12-21.
- Залізняк, Л. Л. 1991. *Населення Полесся в мезоліте*. Київ: Наукова думка.
- Залізняк, Л. Л. 1995а. Ранній мезоліт України. *Археологія*, 3, с. 3-15.
- Залізняк, Л. Л. 1995b. Пізній мезоліт України. *Археологія*, 4, с. 3-15.
- Залізняк, Л. Л. 1998. *Передісторія України X—V тис. до н. е.* Київ: Бібліотека українця.
- Залізняк, Л. Л. 2005. *Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України*. Кам'яна доба України, 8. Київ: Шлях.
- Залізняк, Л. Л. 2006. Гребениківська мезолітична культура: походження, хронологія, історична доля. *Археологія*, 4, с. 3-17.
- Залізняк, Л. Л. 2009. *Мезоліт Заходу Східної Європи*. Кам'яна доба України, 12. Київ: Шлях.
- Залізняк, Л. Л. 2020. *Від пізніх неандертальців до ранніх індоєвропейців*. Кам'яна доба України, 19. Київ: О. Філюк.
- Клапчук, М. М. 1980. Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина. *Археологія*, 34, с. 65-75.
- Клапчук, М. Н. 1983. Новые данные о палеолите и мезолите Прикарпатья. *Советская археология*, 4, с. 103-117.
- Койнов, М. М. 1973. Фізико-географічні (природні) райони. В: Геренчук, К. І. (ред.). *Природа Івано-Франківської області*. Львів: Вища школа, с. 125-132.
- Конопля, В. М. 1996. Дослідження пізньомезолітичного поселення Раделичі-4. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р.*, с. 18-22.
- Конопля, В. М. 1998. Класифікація крем'яної сировини Заходу України. *Львівський історичний музей. Наукові записки*, 7, с. 139-157.
- Конопля, В. М. 1999. Пам'ятка пізнього мезоліту Раделичі-2. *Львівський археологічний вісник*, 1, с. 3-21.
- Конопля, В. М. 2010. Вироби з кременю, обсидіану і каменю поселення лінійно-стрічкової кераміки Медина на Івано-Франківщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 14, с. 385-393.
- Конопля, В. М., Мацкевий, Л. Г. 1996. Роботи городоцької експедиції у 1995 році. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 17, с. 319-322.
- Конопля, В. М., Погоральський, Я. В. 2021. Із прадавньої історії Дрогобицького передгір'я: археологічні пам'ятки в околицях села Уличне. *Садиба Франка: науковий збірник заповідника Нагуевичі*, 2, с. 573-600.

- Коваленко, С. И., Цой, В. Б. 1999. К вопросу о развитии позднемезолитических индустрий в Карпато-Днестровском регионе. *Stratum plus*, 1, с. 257-262.
- Манько, В. О. 2018. Гребениківська культурно-історична область (ГКІО). В: Сминтина, О. В. (ред.). *Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи: збірка наукових робіт присвячена 25-річчю кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, с. 70-92.
- Манько, В. О. 2019. Поширення трапецій на відтискових пластинах на півдні Східної Європи та процес неолітизації. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 159-169.
- Мацкевой, Л. Г. 1975. *Звіт про роботи Прикарпатської мезоліто-неолітичної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1974 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, 1974/509.
- Мацкевой, Л. Г. 1976. *Звіт про роботи Прикарпатської мезоліто-неолітичної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1975 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, 1975/572.
- Мацкевой, Л. Г. 1977. *Звіт про роботи у Львівській, Закарпатській та Івано-Франківській областях в 1976 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, 1976/611.
- Мацкевой, Л. Г. 1978. *Звіт про роботи в Закарпатській, Івано-Франківській та Львівській областях на території Західного Поділля, Прикарпаття і Закарпаття в 1977 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, 1977/657.
- Мацкевой, Л. Г. 1980. *Звіт про роботи у Львівській, Закарпатській та Івано-Франківській областях у 1979 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, ф. 1, 1979/774.
- Мацкевой, Л. Г. 1981. *Звіт про роботи у Львівській, Закарпатській та Івано-Франківській областях у 1980 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, 1980/855.
- Мацкевой, Л. Г. 1985. *Звіт про археологічні дослідження у Львівській та Закарпатській областях у 1984 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, 1984/1038.
- Мацкевой, Л. Г. 1987а. *Звіт про дослідження Прикарпатської та Львівської експедицій у 1986 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, 1986/1108.
- Мацкевой, Л. Г. 1987б. Мезолит Предкарпаття, Західного Подолля і Закарпаття. В: Черныш, А. П. (ред.). *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век)*. Киев: Наукова думка, с. 75-89.
- Мацкевой, Л. Г. 1988. *Звіт про дослідження у Львівській, Волинській і Тернопільській областях у 1987 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, 1987/1152.
- Мацкевой, Л. Г. 1991. *Мезолит Запада Украины*. Киев: Наукова думка.
- Мацкевий, Л. Г. 1992. *Дослідження Прикарпатської експедиції в 1991 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, б. н.
- Мацкевий, Л. Г. 1995. *Роботи Прикарпатської, Горолицької і Львівської обласної експедицій у 1994 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, б. н.
- Мацкевий, Л. Г. 1996. Дослідження Львівської обласної експедиції у 1995 році. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 17, с. 315-318.
- Мацкевий, Л. Г. 1998. Мезоліт українських Карпат. *Carpatica—Карпатика. Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів*, 5, с. 24-44.
- Мацкевий, Л. Г. 2001. Палеоліт і мезоліт території сучасного Львова. *Vita Antiqua*, 3—4, с. 108-124.
- Мацкевий, Л. Г. 2003. Археологічні роботи Львівської обласної експедиції у 2001 році. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 6, с. 88-90.
- Мацкевий, Л. Г. 2005а. Питання заселення та оточуючого природного середовища території сучасного Львова у кам'яну добу. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 8, с. 265-282.
- Мацкевий, Л. Г. 2005б. Підсумки досліджень палеоліту та мезоліту в печерах заходу України. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 9, с. 90-134.
- Мацкевий, Л. Г. 2008. *Археологічні пам'ятки Львова*. Львів: Логос.
- Мацкевой, Л. Г., Адаменко, О. М., Пашкевич, Г. А., Татаринов, К. А. 1983. Природная среда и мезолит Запада Украины. *Советская археология*, 1, с. 5-29.
- Мацкевий, Л. Г., Орловський, С., Панахид, Г. І. 1996. Роботи прикарпатської експедиції у 1995 р. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 17, с. 323-326.
- Мацкевий, Л. Г., Кочкін, І. Т., Панахид, Г. І. 2008. Підсумки та перспективи археологічних досліджень у с. Старуні. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 12, с. 242-266.
- Мацкевий, Л. Г., Хмелевський, В. О., Панахид, Г. І. 2009. Кам'яна сировина у мезоліті заходу України. In: Gancarski, J. (ed.). *Surowce naturalne w karpatach oraz ich wykorzystanie w pradziejach i wczesnym średniowieczu. Materiały z konferencji. Krosno, 25—26 listopada 2008 r.* Krosno; Rzeszów: Mitel, с. 205-240.
- Мацкевий, Л. Г. Козак, В. Й. 2010. *Старожитності Дрогобицького передгір'я*. Дрогобич: С. Сурма.
- Нужний, Д. Ю. 2003. Верхні шари палеолітичної стоянки Молодове 5 та деякі проблеми їх культурно-хронологічної інтерпретації. *Vita Antiqua*, 5—6, с. 20-39.
- Оленковский, М. П. 2008. *Эпиграфетт Восточной Европы. Культурно-исторический аспект*. Херсон: Наддніпрянська правда.
- Пелешишин, М. А., Конопля, В. М. 1999. Східнокарпатський регіон у первісності (кам'яний вік). В: Павлюк, С. П. (ред.). *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*. 1: Археологія та антропологія. Львів: Інститут народознавства НАН України, с. 47-58.
- Станко, В. Н. 1986. К проблеме сложения Гребениковской культуры. В: Станко, В. Н. (ред.). *Иссле-*

довання по археології Северо-Западного Причорномор'я. Київ: Наукова думка, с. 13-26.

Телегін, Д. Я. 1982. Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. е.). Київ: Наукова думка.

Телегін, Д. Я. 1985. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР (карта местонахождений). Киев: Наукова думка.

Черниш, О. П. 1975. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. Київ: Наукова думка.

Черныш, А. П. 1987. Мезолит Поднестровья. В: Черныш, А. П. (ред.). Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). Киев: Наукова думка, с. 89-97.

Boroneant, A. 2005. The Tardenoisian in Romania — a false problem? *Studii de Preistorie*, 2, p. 17-46.

Chornobryvets, V. 2023. The history of research of Mesolithic sites on the territory of Ukrainian Sub-Carpathian region. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 27, p. 342-367. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2023-27-342-367>

Kozłowski, S. K. 1965. Z problematyki polskiego mезоліту. *Archeologia Polski*, 10, 1, s. 151-177.

Kozłowski, S. K. 1972. Zespoły typu Kudlajewka. *Światowit*, 33, s. 107-120.

Kozłowski, S. K. 2009. *Thinking Mesolithic*. Oxford: Oxbow books.

Manko, V. O. 2017. Ukraine and the Balkans before the Neolithic: Culture Network or Convergent Development. In: *Wetland Archaeology and Prehistoric Networks in Europe: NEENAWA International Scientific Conference. Kyiv—Kaniv, September 15—18, 2017*. Kyiv; Kaniv: Vita Antiqua library, p. 44-47.

Więckowska, H. 1964. Problem mезоліту na Mazowszu. *Archeologia Polski*, 9, 1, s. 30-38.

REFERENCES

Vasilenko, B. A. 1987. Issledovaniia v Ivano-Frankovskoi oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiia 1985 goda*, s. 313-314.

Voitovych, M. M., Yakovyshyna, Ya. M., Demskyi, N. V., Demska, Ya. I. 2024. Rezultaty arkeolohichnykh obstezhen terytorii Volyno-Podilskoi vysochyny (okolysy s. Slovita). *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 28, s. 321—69. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2024-28-321-369>

Herenchuk, K. I. 1972. Pryrodni landshafty i raiony. In: Herenchuk, K. I. (ed.). *Pryroda Lvivskoi oblasti*. Lviv: Lvivskiy universytet, s. 107-132.

Herenchuk, K. I., Rybin, M. M. 1978. Pryrodni raiony. In: Herenchuk, K. I. (ed.). *Pryroda Chernivetskoi oblasti*. Lviv: Vyshcha shkola, s. 126-140.

Chernysh, O. P. (ed.). 1981. *Arkheolohichni pam'iatky Prykarpattia i Volyni kam'ianoho viku*. Kyiv: Naukova dumka.

Hrybovych, R. T., Konoplia, V. M. 1985. Novi mезоліто-неолітичні пам'ятки у Верхньому Подністров'ї. In: *Tezy dopovidei VI-oї Podilskoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii (seksiia arkeolohii)*. Kam'ianets-Podilskiy, 21—23 travnia 1985. Kam'ianets-Podilskiy: Dunaievetska raionna drukarnia, s. 7-8.

Gribovich, R. T., Konoplia, V. M. 1986. Issledovaniia v Prikarpatie. *Arkheologicheskie otkrytiia 1984 goda*, s. 228-229.

Hrybovych, R. T., Konoplia, V. M. 2007. Pam'iatka piznogo mезоліту Radelychi I u pivnichno-skhidnomu Peredkarpatti. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 11, s. 216-230.

Zaitseva, G. I., Timofeev, V. I. Zagorskaia, I. A., Kovalyukh, N. N. 1997. Radiouglerodne daty pamiatnikov mезоліта Vostochnoi Evropy. *Radiouglerod i arkeologiya*, 2, s. 117-127.

Zalizniak, L. L. 1978. Rudoostrivska mезолітична культура. *Arheologia*, 25, s. 12-21.

Zalizniak, L. L. 1991. *Naselenie Polesia v mezolite*. Kiev: Naukova dumka.

Zalizniak, L. L. 1995a. Rannii mezolit Ukrainy. *Arheologia*, 3, s. 3-15.

Zalizniak, L. L. 1995b. Piznii mezolit Ukrainy. *Arheologia*, 4, s. 3-15.

Zalizniak, L. L. 1998. *Peredistoriia Ukrainy X—V tys. do n. e.* Kyiv: Biblioteka ukrainsia.

Zalizniak, L. L. 2005. *Finalnyi paleolit i mezolit kontynentalnoi Ukrainy*. Kam'iana doba Ukrainy, 8. Kyiv: Shliakh.

Zalizniak, L. L. 2006. Hrebenyivska mезолітична культура: pokhodzhennia, khronolohiia, istorychna dolia. *Arheologia*, 4, s. 3-17.

Zalizniak, L. L. 2009. *Mezolit Zakhodu Skhidnoi Yevropy*. Kam'iana doba Ukrainy, 12. Kyiv: Shliakh.

Zalizniak, L. L. 2020. *Vid piznikh neandertaltsiv do rannikh indoevropeitsiv*, Kam'iana doba Ukrainy, 19. Kyiv: O. Filiuk.

Klapchuk, M. M. 1980. Paleolitychni ta mезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина. *Arheologia*, 34, s. 65-75.

Klapchuk, M. N. 1983. Novye dannye o paleolite i mezolite Prikarpatia. *Sovetskaia arkeologiya*, 4, s. 103-117.

Koinov, M. M. 1973. Fizyko-geohrafichni (pryrodni) raiony. In: Herenchuk K. I. (ed.). *Pryroda Ivano-Frankivskoi oblasti*. Lviv: Vyshcha shkola, s. 125-132.

Konoplia, V. M. 1996. Doslidzhennia piznomezolitichnoho poselennia Radelychi-4. *Arkheolohichni doslidzhennia na Lvivshchyni u 1995 r.*, s. 18-22.

Konoplia, V. M. 1998. Klasyfikatsiia krem'ianoi syrovyny Zakhodu Ukrainy. *Lvivskiy istorychnyi muzei. Naukovi zapysky*, 7, s. 139-157.

Konoplia, V. M. 1999. Pam'iatka piznogo mезоліту Radelychi-2. *Lvivskiy arkeolohichniy visnyk*, 1, s. 3-21.

Konoplia, V. M. 2010. Vyroby z kremeniu, obsydianu i kameniu poselennia liniino-strichkovoi keramiki Medynia na Ivano-Frankivshchyni. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 14, s. 385-393.

Konoplia, V. M., Matskevych, L. H. 1996. Roboty horodotskoi ekspeditsii u 1995 rotsi. *Materialy i spravozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 17, s. 319-322.

Konoplia, V. M., Pohoralskyi, Ya. V. 2021. Iz pravednoi istorii Drohobyskoho peredhir'ia: arkeolohichni pam'iatky v okolysyakh sela Ulychne. *Sadyba Franka: naukovyi zbirnyk zapovidnyka Nahuievychi*, 2, s. 573-600.

Kovalenko, S. I., Tsoi, V. B. 1999. K voprosu o razvitiі pozdnemezoliticheskikh industrii v Karpato-Dnestrovskom regione. *Stratum plus*, 1, s. 257-262.

Manko, V. O. 2018. Hrebenyivska kulturno-istorychna oblast (HKIO). In: Smyntyna, O. V. (ed.). *Arkheolohiia, etnolohiia ta okhrona kulturnoi spadshchyny Pivdenno-Skhidnoi Yevropy: zbirka naukovykh robıt prysviachena 25-richchiiu kafedry arkeolohii ta etnolohii Ukrainy Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova*. Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet im. I. I. Mechnykova, s. 70-92.

Manko, V. O. 2019. Poshyrennia trapetsii na vidtysnykh plastynakh na pıvdni Skhidnoi Yevropy ta protses neolityzatsii. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkeolohichniy z'їzd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 159-169.

Matskevych, L. H. 1975. *Zvit pro roboty Prykarpatskoi mезоліто-неолітичної експедиції Інституту suspilnykh nauk AN URSSR v 1974 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy, f. 1, 1974/509.

Matskevych, L. H. 1976. *Zvit pro roboty Prykarpatskoi mезоліто-неолітичної експедиції Інституту suspilnykh nauk AN URSSR v 1975 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy, f. 1, 1975/572.

Matskevych, L. H. 1977. *Zvit pro roboty u Lvivskii, Zakarpatskii ta Ivano-Frankivskii oblastiakh v 1976 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy, f. 1, 1976/611.

Matskevych, L. H. 1978. *Zvit pro roboty v Zakarpatskii, Ivano-Frankivskii ta Lvivskii oblastiakh na terytorii Zakhid-*

noho Podillia, Prykarpattia i Zakarpattia v 1977 rotsi. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, f. 1, 1977/657.

Matskevoi, L. H. 1980. *Zvit pro roboty u Lvivskii, Zakarpatskii ta Ivano-Frankivskii oblastiakh u 1979 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, f. 1, 1979/774.

Matskevoi, L. H. 1980. *Zvit pro roboty u Lvivskii, Zakarpatskii ta Ivano-Frankivskii oblastiakh u 1980 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, f. 1, 1980/855.

Matskevoi, L. H. 1981. *Zvit pro arkhеологічні дослідження u Lvivskii ta Zakarpatskii oblastiakh u 1984 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, f. 1, 1984/1038.

Matskevoi, L. H. 1986. *Zvit pro doslidzhennia Prykarpatskoi ta Lvivskoi ekspeditsii u 1986 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, f. 1, 1986/1108.

Matskevoi, L. G. 1987b. Mezolit Predkarpattia, Zapadnoho Podolia i Zakarpattia. In: Chernysh, A. P. (ed.). *Arkheologіia Prikarpatia, Volyni i Zakarpattia (kamennyi vek)*. Kiev: Naukova dumka, s. 75-89.

Matskevoi, L. H. 1988. *Zvit pro doslidzhennia u Lvivskii, Volynskii i Ternopilskii oblastiakh u 1987 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, f. 1, 1987/1152.

Matskevoi, L. G. 1991. *Mezolit Zapada Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Matskevoi, L. H. 1992. *Doslidzhennia Prykarpatskoi ekspeditsii v 1991 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, b. n.

Matskevoi, L. H. 1995. *Roboty Prykarpatskoi, Horodotskoi i Lvivskoi oblasnoi ekspeditsii u 1994 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, b. n.

Matskevoi, L. H. 1996. Doslidzhennia Lvivskoi oblasnoi ekspeditsii u 1995 rotsi. *Materialy i spravozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 17, s. 315-318.

Matskevoi, L. H. 1998. Mezolit ukrainskykh Karpat. *Carpatia—Karpatica. Starozhytnosti Verkhnoho Potyssia ta sumizhnykh rehioniv*, 5, s. 24-44.

Matskevoi, L. H. 2001. Paleolit i mezolit terytorii suchasnoho Lvova. *Vita Antiqua*, 3—4, s. 108-124.

Matskevoi, L. H. 2003. Arkheologічні роботи Lvivskoi oblasnoi ekspeditsii u 2001 rotsi. *Arkheologічні doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 6, s. 88-90.

Matskevoi, L. H. 2005a. Pytannia zaselenia ta otochuiuchoho pryrodnoho seredovyshcha terytorii suchasnoho Lvova u kam'ianu dobu. *Arkheologічні doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 8, s. 265-282.

Matskevoi, L. H. 2005b. Pidsumky doslidzen paleolitu ta mezolitu v pecherakh zakhodu Ukrainy. *Materialy i doslidzhennia z arkheologii Prykarpattia i Volyni*, 9, s. 90-134.

Matskevoi, L. H. 2008. *Arkheologічні pam'iatky Lvova*. Lviv: Lohos.

Matskevoi, L. G., Adamenko, O. M., Pashkevich, G. A., Tatarinov, K. A. 1983. Prirodnaia sreda i mezolit Zapada Ukrainy. *Sovetskaia arkheologіia*, 1, s. 5-29.

Matskevoi, L. H., Orlovskiy, S., Panakhyd, H. I. 1996. Roboty prykarpatskoi ekspeditsii u 1995 r. *Materialy i spravozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 17, s. 323-326.

Matskevoi, L. H., Kochkin, I. T., Panakhyd, H. I. 2008. Pidsumky ta perspektyvy arkheologіchnykh doslidzen u s. Staruni. *Materialy i doslidzhennia z arkheologii Prykarpattia i Volyni*, 12, s. 242-266.

Matskevoi, L. H., Khmelevskiy, V. O., Panakhyd, H. I. 2009. Kam'iana syrovyna u mezoliti zakhodu Ukrainy. In: Gancarski, J. (ed.). *Surowce naturalne w karpatach oraz ich wykorzystanie w pradziejach i wczesnym średniowieczu. Materiały z konferencji. Krosno, 25—26 listopada 2008 r.* Krosno; Rzeszów: Mitel, s. 205-240.

Matskevoi, L. H., Kozak, V. Y. 2010. *Starozhytnosti Drohobyskoho predhir'ia*. Drohobych: S. Surma.

Nuzhnyi, D. Yu. 2003. Verkhni shary paleolitychnoi stoianky Molodove 5 ta deaki problemy yikh kulturno-

khronologichnoi interpretatsii. *Vita Antiqua*, 5—6, s. 20-39.

Olenkovskii, M. P. 2008. *Epigravett Vostochnoi Evropy. Kulturno-istoricheskii aspekt*. Kherson: Naddnipsianska pravda.

Peleshchysyn, M. A., Konoplia, V. M. 1999. Skhidnokarpatskyi rehion u pervisnosti (kam'iany vik). In: Pavliuk, S. P. (ed.). *Etnohenez ta etnichna istoriia naselennia Ukrainskykh Karpat*. 1: Arkheologіia ta antropologіia. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, s. 47-58.

Stanko, V. N. 1986. K probleme slozheniia Grebenikovskoi kultury. In: Stanko, V. N. (ed.). *Issledovaniia po arkheologii Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 13-26.

Telehin, D. Ya. 1982. *Mezolithychni pam'iatky Ukrainy (IX—VI tysiacholittia do n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Telegin, D. Ia. 1985. *Pamiatniki epokhi mezolita na terytorii Ukrainskoi SSR (karta mestonakhozhdenii)*. Kiev: Naukova dumka.

Chernysh, O. P. 1975. *Starodavnie naselennia Podnistrovia v dobu mezolitu*. Kyiv: Naukova dumka.

Chernysh, A. P. 1987. Mezolit Podnestrovia. In: Chernysh, A. P. (ed.). *Arkheologіia Prikarpatia, Volyni i Zakarpattia (kamennyi vek)*. Kiev: Naukova dumka, s. 89-97.

Boroneant, A. 2005. The Tardenoisian in Romania — a false problem? *Studii de Preistorie*, 2, p. 17—46.

Chornobryvets, V. 2023. The history of research of Mesolithic sites on the territory of Ukrainian Sub-Carpathian region. *Materialy i doslidzhennia z arkheologii Prykarpattia i Volyni*, 27, p. 342-367. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2023-27-342-367>

Kozłowski, S. K. 1965. Z problematyki polskiego mezolitu. *Archeologia Polski*, 10 (1), s. 151-177.

Kozłowski, S. K. 1972. Zespoły typu Kudłajewka. *Światowit*, 33, s. 107—120. Kozłowski, S. K. 2009. *Thinking Mesolithic*. Oxford: Oxbow books.

Manko, V. O. 2017. Ukraine and the Balkans before the Neolithic: Culture Network or Convergent Development. In: *Wetland Archaeology and Prehistoric Networks in Europe: NEENAWA International Scientific Conference. Kyiv-Kaniv, September 15—18, 2017*. Kyiv; Kaniv: Vita Antiqua library, p. 44-47.

Więckowska, H. 1964. Problem mezolitu na Mazowszu. *Archeologia Polski*, 9, 1, s. 30-38.

V. Chornobryvets

EASTERN CARPATHIAN REGION IN THE CONTEXT OF CULTURAL AND HISTORICAL PROCESSES OF THE LATE MESOLITHIC PERIOD

The physical-geographical and palaeogeographical features of the Eastern Carpathian region are described in the paper. The author analyses the historiography of the development of the issue of cultural attribution of Mesolithic sites on this territory. It is noted that contemporary views on the ethnic and cultural situation on the territory of Ukrainian Sub-Carpathian region during the Mesolithic period are based on the concepts of Oleksandr Chernysh, Mykhailo Klapchuk, Leonid Matskevoi, Vitalii Konoplia, Roman Hrybovych, and other scholars. It is declared that the distinguished by Leonid Matskevoi Kunyn-Nobel culture correlates with Janislawice and Swiderian cultures, Vorotsiv-Starunya with the Kudłajewka culture, and Kamianytsia—Baranne with Janislawice and Hrebnyky/Paracastelnovien cultures. The closest analogies to the Middle Dniester sites of the Nezvisko-Oselivka culture were found among the materials of the Late Molodovian Gravettian, and Epigravettian Dniester and Oselivka cultures. The Upper Dniester group of sites has analogies in the Osokorivka culture.

The issues related to the origin, migrations, intercultural links, historical destiny, relative and absolute chronology of the local groups of Kudlaiivka, Janislawice and Hrebenyky / Paracastelnovien cultures are considered. It is claimed that the Mesolithic sites on the territory of Sub-Carpathian region are an integral part of the mentioned communities, and their appearance is associated with several migrations through the valleys and branches of the Western Bug, Dnister and Prut rivers. According to the classification schemes by Leonid Zaliznyak and Stefan Kozlowski, Kudlaiivka sites on this territory belong to the Kudlaiivka type, while Janislawice sites belong Central and Eastern variants. The context of the Hrebenyky / Paracastelnovien sites is a subject of discussion. It has been concluded that the Eastern Carpathian region in the Mesolithic period was a kind of frontier of intercultural relations, which is confirmed by the practical absence of pure monocultural complexes here.

Keywords: Mesolithic, flint production, migrations, intercultural relations, cultural and historical processes, Kudlaiivka culture, Janislawice culture, Hrebenyky culture, Paracastelnovien, Sub-Carpathian region.

Отримано / Received: 14.01.2026

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 02.02.2026

Опубліковано / Published: 31.03.2026

ЧОРНОБРИВЕЦЬ Володимир, магістр історії, аспірант відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, Україна.

Volodymyr CHORNOBRYVETS, MA, PhD student at the Department of Archaeology of Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine. ORCID: 0009-0008-7556-4229, e-mail: czornobrywetz@ukr.net.

Л. Черних

ПРО ХРОНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СКРОНЕВИХ ПРИКРАС ІЗ КОЛЬОРОВОГО МЕТАЛУ ЗА ДОБИ РАННЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ УКРАЇНИ

Статтю присвячено аналізу традиційних головних прикрас в поховальних комплексах ямної і катакомбної КС Надчорномор'я. Показано їхні відмінності в хронологічному та територіальному діапазонах за морфологічними особливостями, кількісним розподілом, металом та присутності в похованнях за віковою ознакою. Висловлені припущення щодо семантики та причин зміни традицій використання.

Ключові слова: ямна і катакомбна культурні спільноти (КС), вибірка поховань, кільцеподібні та спіралеподібні підвіски, семантика.

Вступ. Одним з найбільш традиційних видів прикрас енеоліту—бронзового віку в зонах Балкано-Карпатської і Циркумпонтійської металургійних провінцій є прикраси головного убору — так звані сережки та скроневі підвіски, що виготовлені з кольорових металів (бронза, срібло, зрідка золото). Йдеться про кільцеподібні чи спіралеподібні вироби в 1—1,5 та більш обертів з круглого (напівкруглого, овального) в перетині дроту, іноді з платівки, які в похованнях зазвичай знаходяться біля черепа. Такі речі, як і прикраси, що виготовлені з тонких металевих платівок (пронизки, обойми), мали величезний хронологічний і територіальний діапазон побутування. Можна навести безліч принципово схожих виробів в матеріалах енеолітичного періоду, а також в культурах ранньої та середньої бронзи, як в суміжних з Північним Надчорномор'ям регіонах заходу та сходу, так і на більш віддалених теренах (Рындина, Дяттерева 2018, с. 327—328). У степовій зоні Надчорномор'я кільцеподібні і спіралеподібні підвіски та інші прикраси з'являються в ґрунтових могильниках раннього

енеоліту — Маріупольському, Микільському, Олександрівському, Криворізькому (Телегин 1967; 1985; Братченко, Константиnescу 1987; Рассамакин, Будников 1993 та ін.). Але численніші знахідки подібних виробів походять з поховань доби ранньої та середньої бронзи. Багато знахідок відомо у пам'ятках усятивської культури (Патокова, Петренко, Бурдо 1989, с. 99, 101, рис. 34: 28, 29). Вони є в балканських культурах — ямній, Езеро (Николова Л. 2000) та в похованнях інших культурних груп ранньобронзового віку (РБВ) Карпато-Подунав'я, причому, за свідченням С. В. Іванової, в тих комплексах, які знаходяться на ямному «срібному шляху» (Іванова 2021, с. 280—282, 316, рис. 5.13). Безліч знахідок походить з комплексів ямної, новотиторовської, ранньокатакомбної і північнокавказької культур Прикубання, Центрального Передкавказзя, Волго-Донського межиріччя, Прикаспія (Кореневский 1990, с. 55—56; Трифонов 1991; Гей 2000, с. 159—161; Кияшко А. 1999, 2002; Шишлина 2007 та ін.). Близькі форми прикрас відомі у похованнях фіналу середньої бронзи культурного кола Бабино, абашевської культури Поволжя і Приуралля, культурах рубежу середнього / пізнього періодів бронзового віку (СБВ/ПБВ) від Кавказу до Подунав'я (Кузьмина 1992; Кореневский, Мимоход 2011, с. 55—62; Lütvinenko 2013, Григорьев 2019 та ін.). Подібні підвіски як основна прикраса головного убору характерні для ямної і катакомбної КС на теренах України, виготовлені вони переважно з бронзи чи срібла, в окремих випадках — із золота, свинцю (?). На думку С. Н. Братченка, такі підвіски могли виготовлятися із інших матеріалів, наприклад із дерева (2001, с. 26).

У роботі розглянуто модифікації таких виробів з металу впродовж III тис. до н. е. і розподіл їх у

© Л. ЧЕРНИХ, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

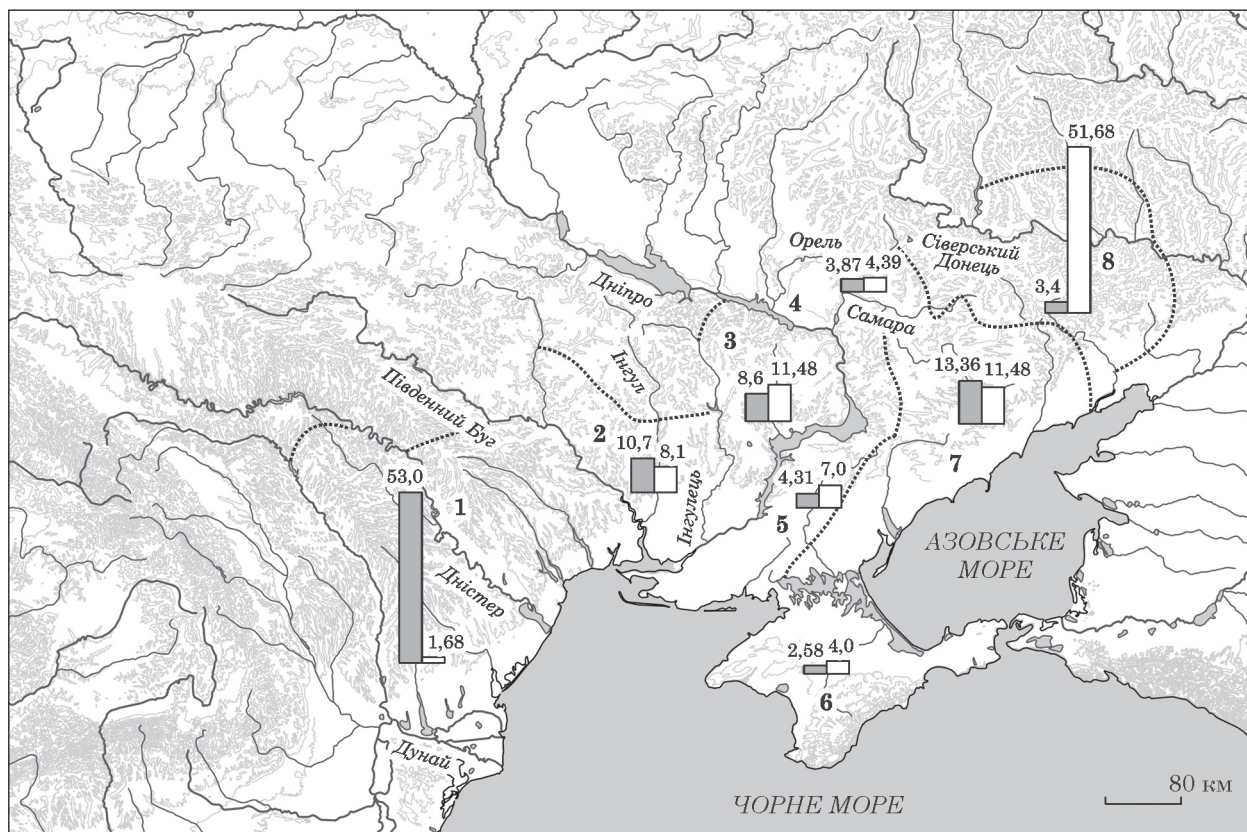

Рис. 1. Кількісний розподіл поховань з металевими прикрасами у масивах ямної та катакомбної КС (% від загального числа поховань з металевими прикрасами: за вибіркою ямної КС — темний стовпчик; за вибіркою катакомбної КС — білий стовпчик)

Fig. 1. Frequency distribution of graves with metal ornaments in Yamna and Catacomb entities (% of the total number of graves with metal ornaments: in the sample of Yamna entity — dark column, and in the sample of Catacomb entity — white column)

культурно-хронологічних групах ямної і катакомбної КС на теренах України, а також Молдови на тлі представницької вибірки поховань. Склад вибірки містить матеріали як опублікованих, так і неопублікованих курганных могильників із поховань ямної та катакомбної КС. Поховання ямної КС походять з 1918 курганів, катакомбної — з 1369 курганів степової (і частково лісостепової) зони, які умовно розподілені на вісім територіальних масивів (табл. 1).

Розподіл металевих інвентарів у похованнях ямної і катакомбної КС і, відповідно, прикрас надто нерівномірний. Найпомітнішою є максимальна та мінімальна кількість поховань з металевими прикрасами у двох протилежних регіонах сходу та заходу для різних культурно-хронологічних горизонтів (рис. 1). Для ямної КС максимальне число знахідок походить з Північно-Західного Надчорномор'я, мінімальне — з Сіверськодонецчини. Для катакомбної КС спостерігається зворотна картина — максимальне число на Сіверськодонецчині, мінімальне в Північно-Західному Надчорномор'ї (рис. 1). Певна схожість ямної і катакомбної КС проявляється у невеликому відсотку поховань з металевими прикрасами в масивах між вказаними регіонами — у Подніпров'ї та

Криму. При поясненні нерівномірного розподілу металевих інвентарів віддається перевага найбільш очевидній версії про близькість / віддаленість регіонів від тих чи інших джерел надходження металу. Наприклад, концентрація прикрас і срібних підвісок в похованнях ямної КС Північно-Західного Надчорномор'я і Пруто-Карпатського регіону пояснюється можливим походженням сировинних джерел міді, срібла та золота у прилеглих до ареалу територіях Балкано-Карпатського регіону (Іванова 2007; 2021, с. 278, 279—281; Рындина, Дегтярева 2018, с. 327; Разумов, Лысенко 2020). Але в регіоні Передкавказзя, що прилягає до Сіверськодонецчини, в ямних і новотитарівських похованнях також спостерігається концентрація бронзових і срібних прикрас, трапляються прикраси й з золота (Гей 2000, с. 159—161). Мабуть у відносному розподілі прикрас у поховальному обряді, крім близькості джерел сировини, не виключені й особливості місцевих традицій. На це вказує, наприклад, найвищий відсоток поховань Сіверськодонецчини з металевим інвентарем серед ямних поховань Надчорномор'я при мінімальному тут числі металевих прикрас (табл. 1). Навпаки, у Північно-Західному Надчорномор'ї при відносно не-

великому числі поховань ямної КС з металевим інвентарем знахідки з прикрасами становлять понад 85 %, тобто тут металеві речі репрезентовані в основному прикрасами (табл. 1) при незначній кількості інших металевих виробів (наприклад, ножів). В ряді Придніпровських і Приазовських масивів серед поховань з металевим інвентарем 40—60 % складають знахідки ножів (Черних Л. 2025, табл. 1) при незначному відсотку прикрас.

За матеріалами вибірки, кільцеподібні і спіралеподібні підвіски з кольорових металів знаходились у складі 135 поховань ямної КС — це біля 58,1 % від знахідок інших різних типів прикрас. За вибіркою катакомбної КС такі типи прикрас містилися у 130 похованнях, це більш ніж 43,9 % від знахідок всіх інших типів прикрас (табл. 2). Розподіл цих знахідок відповідає картині розподілу металевих прикрас загалом, тобто для ямної КС максимальна

Таблиця 1. Кількісний вміст поховань з металевими прикрасами у складі кожного масиву (за вибіркою поховань ямної і катакомбної КС)

Table 1. Quantitative relationship of graves with metal ornaments in each subsample (according to the sample of Yamna and Catacomb entities)

Масив	Кількісні показники за вибіркою							
	Поховання ямної КС				Поховання катакомбної КС			
	I. Усього	II. З металевим інвентарем, од. / %	III. З прикрасами	% III від I / від II	I. Усього	II. З металевим інвентарем, од. / %	III. З прикрасами	% III від I / від II
1	2379	144/6,05	123	5,1/85,4	376	8/2,18	5	1,3/62,5
2	1311	39/2,9	25	1,9/64,1	564	37/6,5	24	4,25/64,8
3	2098	48/2,28	20	0,9/40	1037	57/5,4	34	3,2/58,6
4	441	14/3,17	9	2,1/64,3	294	19/6,46	13	4,5/68,4
5	881	44/4,99	10	1,13/22,7	897	43/4,79	21	2,3/48,8
6	452	26/5,7	6	1,3/23,0	458	17/3,7	12	2,6/70,6
7	635	66/10,39	31	4,88/46,96	705	60/8,5	34	4,8/56,66
8	125	23/18,4	8	6,4/34,7	1005	238/23,68	153	15,2/64,28
Усього	8304	404/4,84	232	2,79/57,4	5336	479/8,97	296	5,5/61,8

Масиви: 1 — Дунай — Дністер — Південний Буг; 2 — Південний Буг — Інгул — Інгулець; 3 — Інгулець — Нижній Дніпро; 4 — Орель — Самара; 5 — Правобережжя Нижнього Подніпров'я; 6 — Крим; 7 — Північне Приазов'я; 8 — Сіверськодонецьчина.

Concentrations: 1 — Danube — Dniester — Southern Buh; 2 — Southern Buh — Inhul — Inhulets; 3 — Inhulets — Lower Dnipro; 4 — Orel — Samara; 5 — Western Bank of Lower Dnipro; 6 — Crimea; 7 — Northern Azov region; 8 — Middle Donets region.

Таблиця 2. Кількісне співвідношення поховань з кільцеподібними та спіралеподібними скроневими підвісками в складі кожного масиву (за вибіркою поховань ямної та катакомбної КС)

Table 2. Quantitative distribution of graves with ring-shaped and spiral-shaped temple pendants in each subsample (according to the sample of graves attributed to Yamna and Catacomb entities)

Масив	Кількісні показники за вибіркою					
	Поховання ямної КС			Поховання катакомбної КС		
	I. З металевими прикрасами	II. З підвісками: кільцеподібні / спіралеподібні	% II від I	I. З металевими прикрасами	II. З підвісками: кільцеподібні / спіралеподібні	% II від I
1	123	16/64	13,0/52,03	5	1	20,0
2	25	2/9	8,0/36,0	24	5/3	20,8/12,5
3	20	1/6	5,0/30,0	34	6/6	17,6/17,6
4	9	1/2	11,1/22,2	13	1/0	7,69/—
5	10	3/3	30,0/30,0	21	5/7	23,8/33,3
6	6	1/1	16,6/16,6	12	1/1	8,3/8,3
7	31	4/15	12,9/48,38	34	2/10	5,88/29,4
8	8	1/6	12,5/75,0	153	25/57	16,3/37,25
Усього	232	29/106 (135)	12,5/45,68	296	45/85 (130)	15,2/28,71

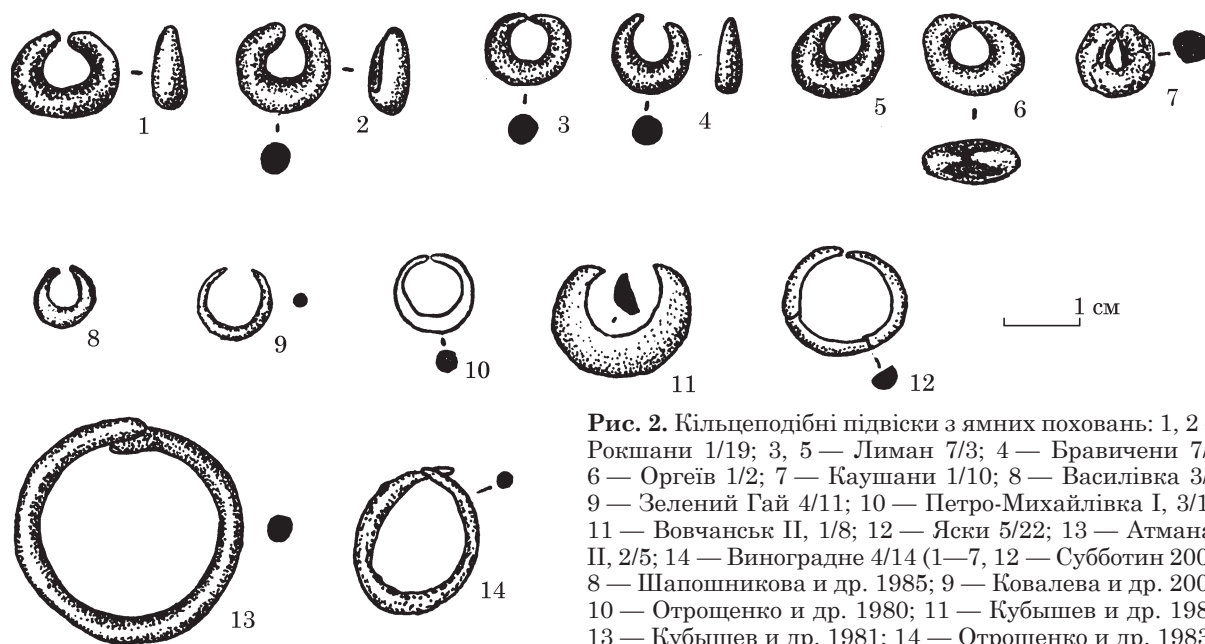

Рис. 2. Кільцеподібні підвіски з ямних поховань: 1, 2 — Рокшани 1/19; 3, 5 — Лиман 7/3; 4 — Бравичени 7/2; 6 — Орґеїв 1/2; 7 — Каушани 1/10; 8 — Василівка 3/5; 9 — Зелений Гай 4/11; 10 — Петро-Михайлівка I, 3/11; 11 — Вовчанськ II, 1/8; 12 — Яски 5/22; 13 — Атманай II, 2/5; 14 — Виноградне 4/14 (1—7, 12 — Субботін 2003; 8 — Шапошникова і др. 1985; 9 — Ковалева і др. 2003; 10 — Отрошенко і др. 1980; 11 — Кубышев і др. 1980; 13 — Кубышев і др. 1981; 14 — Отрошенко і др. 1983)

Fig. 2: Ring-shaped pendants from Yamna graves: 1, 2 — Rokshany 1/19; 3, 5 — Lyman 7/3; 4 — Bravycheny 7/2; 6 — Orheiv 1/2; 7 — Kaushany 1/10; 8 — Vasylivka 3/5; 9 — Zelenyi Hai 4/11; 10 — Petro-Mukhailivka I, 3/11; 11 — Vovchansk II, 1/8; 12 — Yasky 5/22; 13 — Atmanai II, 2/5; 14 — Vynohradne 4/14 (1—7, 12 — Subbotin 2003; 8 — Shaposhnikova et al. 1985; 9 — Kovaleva et al. 2003; 10 — Otroschenko et al. 1980; 11 — Kubyshev et al. 1980; 13 — Kubyshev et al. 1981; 14 — Otroschenko et al. 1983)

кількість спостерігається у похованнях Північно-Західного Надчорномор'я, а для катакомбної КС — для Сіверськодонецчини. За формою вони представлені двома основними групами: 1) кільцеподібні — вироби в один оберт з розведеними чи зімкнутими краями, потовщенням у середній частині, у деяких кінці ледь заходять один за один; у літературі вони дістали назву «калачикоподібних», «серповидних», «лунниця» чи «тип Зимнича (Zimnicea)» через знахідки їх в полікультурних могильниках Північного Подунав'я (Constantinescu, Cristea-Stan, Popescu 2016 та ін.); 2) спіралеподібні підвіски, сформовані на круглій основі, представлені виробами з різною кількістю обертів.

Впродовж III тис. до н. е. обидві групи виявляють особливості морфології як у культурно-хронологічному контексті, так і відмінності кількісного розподілу у культурах ранньої та середньої бронзи.

Кільцеподібні підвіски (в один оберт).

Ямна КС. Містилися у 29 похованнях вибірки різних статеві-вікових груп, що складає 12,5 % від всіх ямних поховань с металевими прикрасами. 24 поховання містили по одному, у п'яти — по два екземпляри. Більшість знаходилась у індивідуальних похованнях дорослих, у тому числі чотири мали по два екземпляри кілець біля лівої та правої скроні. П'яте поховання з двома кільцями містило пару дорослих індивідів з дитиною, кільця знаходилися по одному біля черепів жінки та дитини (Вовчанськ II, 1/8). Сім кілець знайдено у семи похованнях дітей та підлітків.

Основна кількість знахідок ямної КС (у 16 похованнях) походить із масиву 1. Тут репрезентовано й більшість виробів із срібла (дев'ять поховань). 13 поховань з подібними знахідками походять з інших територіальних масивів вибірки від межиріччя Інгулу — Інгульця до Північного Надазов'я: по одному — три поховання в масиві, де переважають вироби з міді чи бронзи. У масиві 7 (Північне Надазов'я) у вибірці були присутні чотири поховання із знахідками кільцеподібних підвісок. Ці знахідки походять з курганів на р. Молочна і практично відсутні у курганах прибережної лінії Азовського моря. Також відсутні кільцеподібні підвіски у вибірці ямних поховань на лівобережжі Сіверськодонецчини.

Вироби розрізняються за розмірами та формою (рис. 2: 1—14). Більшість кілець калачикоподібної форми в похованнях дорослих діаметром 1,0—1,2 см, в похованнях дітей та підлітків — 0,6—0,8 см (в одному випадку 1,2 см) виготовлені з круглого в перетині дроту різної товщини: від 0,15—0,2 до 0,3/0,4—0,6 см. Особливістю ямних кілець є відносно рівномірна товщина дроту з незначним потовщенням у частини виробів на середині кільця, розведені кінці їх або закруглені, або загострені. На більшості екземплярів потовщення стрижня починається відразу ж з кінця, що є характерним для виробів з Північно-Західного Надчорномор'я, де більшість кілець зроблені з відносно товстого дроту (рис. 2; 1—7). Аналогічну форму мають кільцеподібні підвіски в комплексах ранньої бронзи величезного територіального регіону — від Північно-Західного Прикаспію (Шишлина

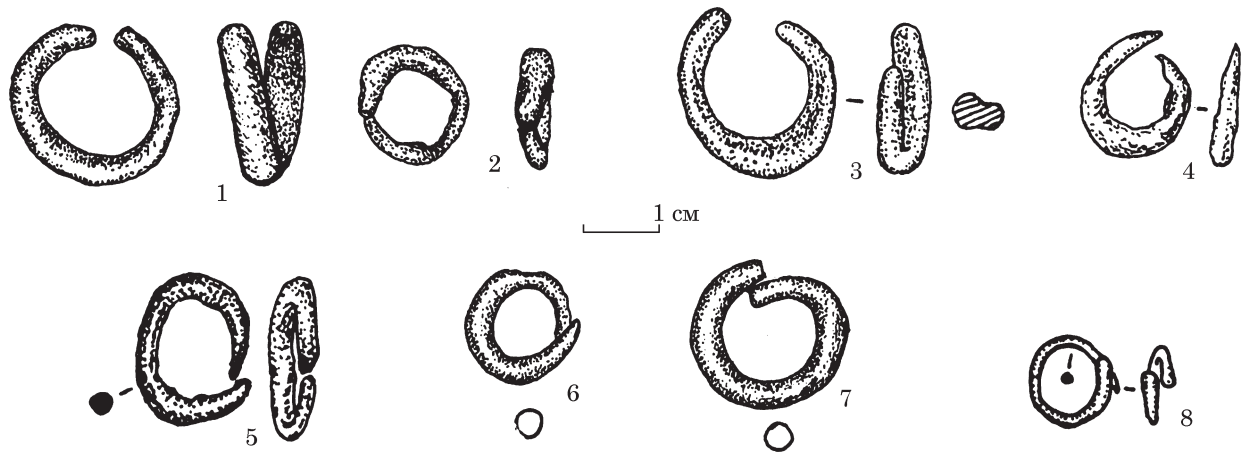

Рис. 3. Кільцеподібні підвіски з ранньокатакомбних поховань: 1, 2 — Григоровка 3/6; 3 — Новоселівка 6/6; 4 — Говоруха 7/7; 5 — Зимогір'я 1/13; 6, 7 — Вовчанськ 1/39; 8 — Бірюкове 1/3 (1, 2 — Тощев, Шахров 1992; 3 — Санжаров 2001; 4, 8 — Братченко 2001; 5 — Пыслару, Самойленко 2010; 6, 7 — Кубышев и др. 1979)

Fig. 3. Ring-shaped pendants from Catacomb Graves: 1, 2 — Hryhorovka 3/6; 3 — Novoselivka 6/6; 4 — Novorukha 7/7; 5 — Zymohiria 1/13; 6, 7 — Vovchansk 1/39; 8 — Biriukove 1/3 (1, 2 — Toshev, Shakhrov 1992; 3 — Sanzharov 2001; 4, 8 — Bratchenko 2001; 5 — Pyslaru, Samoylenko 2010; 6, 7 — Kubyshev et al. 1979)

2007, с. 62, рис. 22: 5; с. 82, рис. 33: 2) до Балкан (Николова Л. 2000, с. 430, рис. 1: 5; 439, рис. 6: 8—10; с. 440, рис. 7: 4, 5). Л. В. Субботін поділяє підвіски Північно-Західного Надчорномор'я на два типи: перший — із зімкнутими кінцями, які іноді заходять один за одний; інший — з розведеними кінцями і потовщеною стороною, діаметр перетину дроту потовщеної частини сягає 0,6 см (Субботин 2003, с. 35).

Два вироби з пізньоямних поховань мають більший зовнішній діаметр, ніж вказані вище, вони сегментоподібні в перетині з пласкою внутрішньою та опуклою зовнішньою стороною, шириною 0,3—0,5 см. Один (рис. 2: 12) діаметром 1,6 см із загостреними і трохи розведеними кінцями походить з жіночого поховання Яски 5/22, згідно з Л. В. Субботіним, його віднесено до категорії пернів разом з іншими виробами з плоского дроту або пластин, зауважимо, що місцезнаходження цього предмета у похованні не вказано (Субботин 2003, с. 35, с. 128, табл. 45: 31)¹. Інше кільце діаметром 1,8 см з товстішого стрижня з сильно опуклою зовнішньою стороною та загостреними сильно розведеними кінцями (рис. 2: 11) знаходилося біля плеча жіночого скелету в похованні Вовчанськ II, 1/8 з Північного Надазов'я, тобто ймовірно було підвіскою.

Два пізньоямних поховання з Північного Надазов'я містили вироби максимального ді-

метру з круглого в перетині дроту з кінцями, які трохи заходили один за одний. В похованні Атманай II, 2/5 біля черепа дорослого разом з бронзовими спіральними пронизками знаходились два кільця діаметром 3 см (одне не збереглося; рис. 2: 13). В парному похованні дорослих Виноградне 4/14 біля черепа одного з них знаходилося овальне кільце діаметром 1,5 × 2,0 см, один кінець якого був розплющений, інший обламаний (рис. 2: 14 — реконструкція). Ці вироби, мабуть, теж були підвісками чи сережками (за морфологією та розмірами вони близькі кільцям з новотиторовських поховань Прикубання (Гей 2000, с. 159—161, рис. 48: 20—23), а також з ранньокатакомбних поховань).

Катакомбна КС. Кільцеподібні підвіски репрезентовані в 45 комплексах, з яких більше половини походить з Сіверськодонецчини (табл. 2). Вироби з катакомбних поховань мають кількісні і морфологічні відмінності від виробів ямної КС. Також вони різняться між собою в межах культурно-хронологічних груп катакомбної КС.

Ранньокатакомбні поховання. За вибіркою кільцеподібні підвіски знаходились всього в дев'яти похованнях ранньокатакомбного періоду, які походять з Наддніпрянщини (Григоровка 3/6), Молочанського Надазов'я (Вовчанськ 1/39, Троїцьке 3/9А) та теренів Правобережної Сіверськодонецчини (Новоселівка 6/6, Говоруха 7/7, Луганськ 2/4, Зимогір'я 1/13, Бірюкове 1/3, Чорнухине 1/7). В похованнях містилися один—два екземпляри кілець, у двох похованнях (Новоселівка 6/6, Луганськ 2/4) — по три, причому в останньому були підвіски з різних металів — срібла та бронзи. Як і кільця ямної КС, це були вироби з розведеними та зімкнутими кінцями, які іноді заходять один за інший (рис. 3), зроблені з круглого або сплющеного дроту діаметром біля

1. За роботою Л. В. Субботіна у похованні Яски 5/22 знаходилися кільце і дві скроневі спіралеподібні підвіски, одна з яких була згорнута у 1,5 оберти (2003, с. 128, табл. 45: 31; с. 129, табл. 46: 11). За звітом про польові дослідження (Алексеева 1976, с. 30—31, табл. XXXVII: 4) і каталогом В. А. Дергачова (Дергачев 2023, с. 91, табл. 49А: 4, 5), у комплексі Яски 5/22 біля скронь скелету дорослої людини знаходились дві срібні спіралеподібні підвіски в 2,5 оберти з дроту різного діаметру, але про знахідку якогось кільця зовсім не йдеться.

0,4 см чи дуже тонкого діаметром 0,1—0,15 см: Бірюкове 1/3, Чорнухине 1/7 (рис. 3: 8; Гершкович 1996, с. 142—143, рис. 7: 5). На відміну від ямних, вони в більшості не мають помітного потовщення в центрі кільця та виявляють морфологічну близькість до виробів новотиторовської і ранньокатакомбної культур Прикубання, а також вказаним вище кільцям з пізньоямних поховань Північного Надазов'я. Лише в окремих випадках знаходились кільця, аналогічні більшості виробів з ямних поховань з розведеними закругленими кінцями та помітним потовщенням в центрі, — поховання дитини Луганськ 2/4 (Братченко 2001, с. 87, рис. 13: 6—9).

Поховання розвиненого (середнього) та пізнього етапів. Максимальна кількість поховань з кільцеподібними підвісками (36) репрезентовано в похованнях розвиненого та пізнього етапів катакомбної КС (рис. 4). Але щодо розвиненого етапу донецької культури, то вони виявлені всього у трьох похованнях вибірки (Луганськ 1926 3/1, Гончарівка 3/5, Вербівка 5/3). Переважна їх кількість походить з комплексів, які супроводжувалися керамікою «бахмутського», середньо-донського (харківсько-воронезького) і маницького типів на теренах Сіверськодонецчини та Північного Надазов'я (в 17 похованнях знаходилось 39 виробів). Від Північного Надазов'я до Поінгулля (включаючи Крим) в похованнях інгульської культури та із синкретичними рисами представлені 16 поховань (20 виробів). Якщо у більшості поховань було по одному — два примірники, то в п'яти комплексах Сіверськодонецчини знаходились по три—п'ять кілець (Миколаївка 5/7, 5/10, 7/11; Сватове 8/1; Безм'ятежне 1/1).

Більшість виробів виготовлено з круглого у перетині дроту діаметром від 0,1 до 0,5 см, рідше — з дроту овального чи напівкруглого з пласкою внутрішню та опуклою зовнішньою стороною (рис. 4: 1—28, 31—37). На відміну від ямних кілець тут виразніша максимальна товщина у середині, та в більшості предметів товщина поступово звужується до кінців, зазвичай загострених.

Дві підвіски з поховання Біловодськ 6/5 виготовлені з вузької платівки (рис. 4: 29, 30). У двох похованнях Подонців'я (Вербівка 5/3 і 6/11) підвіски, судячи з їх рисунку, були виготовлені з жолобчастої платівки (?). Одна з них (поховання 5/3) — з зімкнутими загостреними кінцями, що ледь заходять один за одиний. В похованні 6/3 знаходилися дві підвіски, одна має зімкнуті кінці, а інша — широко розведені (Клименко 1997, с. 133, 135, 137, 138, 140, 142; рис. 70: 9—11; рис. 82: 2; 83: 2; 85: 3; 87).

Відзначимо появу нової деталі пізнього періоду — у ряді випадків кінці кілець (розімкнуті чи розведені) злегка підняті, тобто видовжені вгору (рис. 4: 31—34). В одному випадку розведені кінці підвіски ледь розплющені (рис. 4: 35).

Кільця варіюють в діаметрі: дрібніші 0,7—0,9 см (рис. 2: 20, 21, 23—26), середні 1,0—1,2 см (рис. 4: 3, 4, 10, 11, 15—19, 36—39), найбільші 1,4—2,3 см (рис. 4: 1, 2, 5, 6, 9, 12—14, 17, 18, 22, 34). У деяких випадках кільця різного діаметру присутні в індивідуальних похованнях (рис. 4: 1—4, 19, 20).

Морфологічно близькі підвіски — «сережки» знані пізніше в комплексах фіналу середнього — початку пізнього бронзового віку на теренах від Північного Надчорномор'я і Північного Кавказу до Приуралля, в похованнях горизонту посткатакомбних культур (Мимоход 2013, с. 172—173).

Спіралеподібні підвіски. Ямна КС.

У складі вибірки виявлено 106 випадків із знахідками спіралеподібних підвісок, це максимальний відсоток від поховань із всіма видами прикрас ямної КС — 45,68 % (табл. 2). Тут також спостерігається максимальна різноманітність видів підвісок за розмірами та кількістю обертів — від 1,5 до 5—7. Абсолютна більшість знахідок представлена у масиві 1 — в 64 похованнях, тобто більш ніж половина поховань з металевими прикрасами. В інших масивах Правобережжя (№ 2, 3) їхня кількість значно менша, відповідно дев'ять та шість. Мінімум таких знахідок спостерігається у масивах 4—6 (Лівобережжя Дніпра та Крим), в одному — трьох похованнях, але у відсотковому відношенні у більшості масивів вони були основними видами металевих прикрас поряд з пронизками. Більшість поховань містили по одному примірнику, майже третина — по два. У ряді поховань масиву 1 знаходилися по три примірники (Пуркари 1/31, Утконосівка 6/1), чотири (Тараклія II 10/19) і п'ять (Білолеська 7/4).

1. Підвіски в 1,5 обертів численніші; знаходились у 64 похованнях. Вони представлені максимальною різноманітністю діаметрів, які можна поділити на три групи:

а) відносно рідкісні знахідки представляють найбільші діаметри витків 2—3 см, при діаметрі дроту у перетині від 0,7 до 0,3 см (рис. 5: 1—8), що походять з п'яти комплексів Північно-Західного Надчорномор'я і одного з Подніпров'я;

б) також невелика кількість знахідок з діаметром витків 1,8—1,5 см, дріт у перетині 0,5—0,3 см (рис. 5: 9—20);

в) найбільш численна група дрібних підвісок з діаметром витків 1,4—1 см (рис. 6: 1—37) та найдрібніших — 0,9—0,6 см (рис. 6: 38—47) з діаметром дроту в перетині 0,2—0,15 см.

2. Підвіски в 2—2,5 обертів знаходилися у 23 комплексах (рис. 7: 1—36). Серед них відносно великі екземпляри мали діаметр витків 2 і 1,5 см (рис. 7: 1—5), інші — від 1,2 до 0,8 см, діаметр дроту від 0,3 до 0,1 см. Більшість таких знахідок зосереджено в похованнях масиву 1 (12 поховань) знахідки інших розсіяні по різних територіальних масивах на схід від Дніпра.

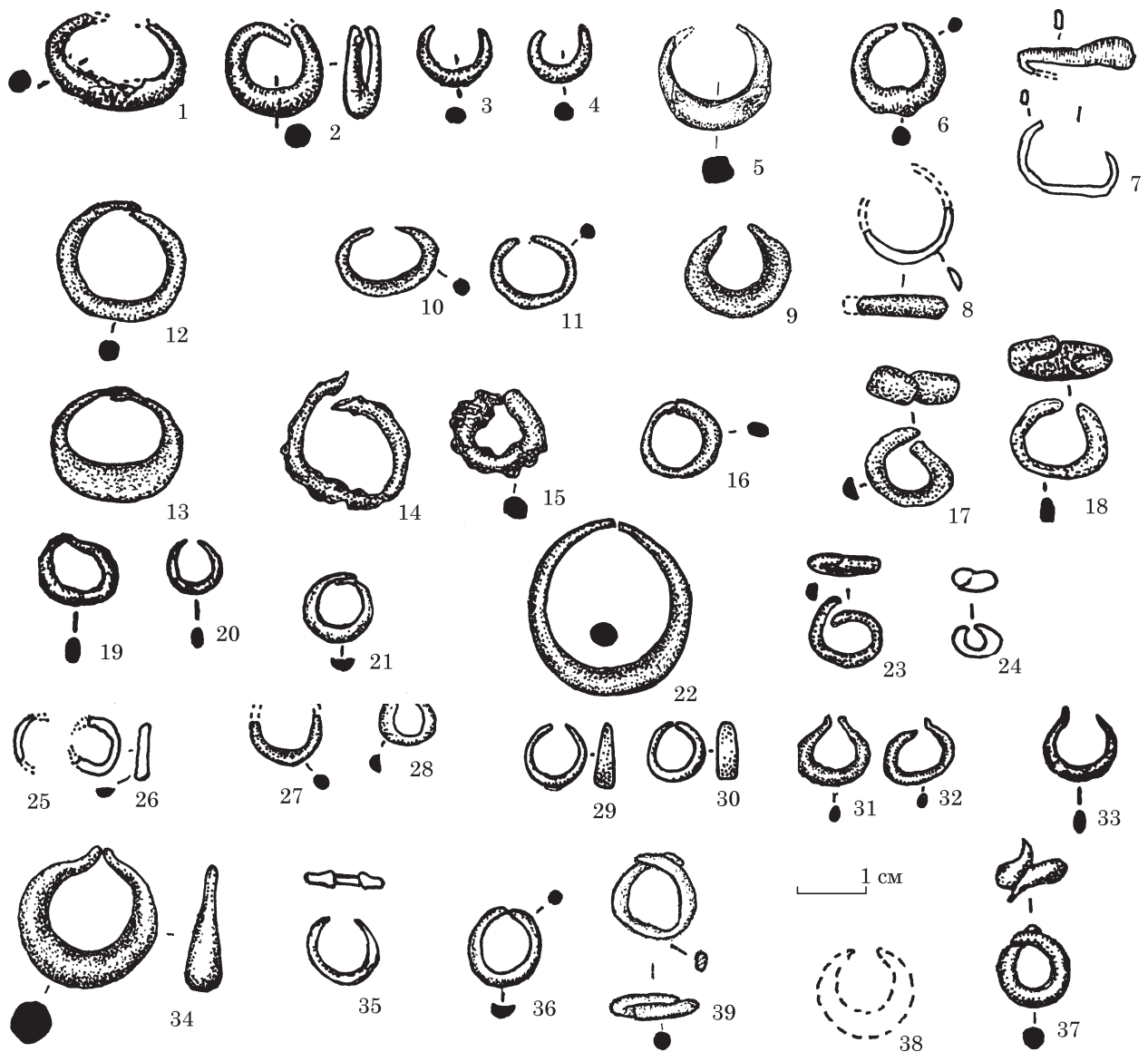

Рис. 4. Кільцеподібні підвіски з пізньокатакомбних поховань: 1—4 — Сватове 8/1; 5 — Кривий Ріг, гр. Ляхової Могили 1/12; 6—8 — Миколаївка 11/7; 9 — Асканія Нова 7/4; 10, 11 — Новолатонівка 7/1; 12 — Голоківка 1/2; 13 — Мар'янівка 1/11; 14, 15 — Кастирка 1/4; 16 — Безм'ятежне 1/2; 17, 18 — ВСГІ (Луганськ) 2/3; 19, 20, 33 — Безм'ятежне 1/1; 21 — Орджонікідзе (Покровськ) гр. Чкаловська I, 14/7; 22 — Луганськ 1926, 3/1; 23, 24 — Петрівка 1/4; 25, 26 — Сватове 18/3; 27, 28 — Миколаївка 5/10; 29, 30 — Біловодськ 6/5; 31, 32 — Вербівка 11/6; 34 — Подокалінівка 6/4; 35 — Зелений Гай 3/11; 36 — Виноградне 14/5; 37 — Орехів, Тарасова Могила, п. 7; 38 — Володимирівка 13/8; 39 — Вишневий Дол 2/9 (1—4, 25, 26 — Братченко 2004; 5 — Мельник, Стеблина 2012; 6—8, 27, 28 — Братченко 2009; 9 — Евдокимов, Солтыс, Куприй 1989; 10, 11 — Берестнев 1995; 12 — Полин, Тупчиєнко, Ніколова А. 1992; 13 — Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986; 14, 15 — Евдокимов, Гершкович, Шевченко 1986; 16, 19, 20, 31—33 — Клименко 1997; 17, 18 — Гладких, Писларий, Кротова 1974; 21 — Полин, Ніколова А. 1998; 22 — Братченко 1976; 23, 24 — Братченко і др. 1980; 29, 30 — Братченко, Санжаров 2001; 34 — Евдокимов і др. 1977; 35 — Ковалева і др. 2003; 36 — Отрошенко і др. 1983; 37 — Govedarica et al. 2006; 38 — Чередниченко і др. 1975; 39 — Писларий і др. 1980)

Fig. 4. Ring-shaped pendants from the Late Catacomb graves: 1—4 — Svatove 8/1; 5 — Kryvyi Rih, hr. Liakhovoi Mohyly 1/12; 6—8 — Mykolaivka 11/7; 9 — Askaniiia Nova 7/4; 10, 11 — Novoplatonivka 7/1; 12 — Holovkivka 1/2; 13 — Marianivka 1/11; 14, 15 — Kastyрка 1/4; 16 — Bezmiatzezhne 1/2; 17, 18 — VSHI (Luhansk) 2/3; 19, 20, 33 — Bezmiatzezhne 1/1; 21 — Ordzhonikidze (Pokrovsk) Chkalovska group I, 14/7; 22 — Luhansk 1926, 3/1; 23, 24 — Petrivka 1/4; 25, 26 — Svatove 18/3; 27, 28 — Mykolaivka 5/10; 29, 30 — Bilovodsk 6/5; 31, 32 — Verbiivka 11/6; 34 — Podokalynivka 6/4; 35 — Zelenyi Hai 3/11; 36 — Vynohradne 14/5; 37 — Orekhiv, Tarasova Mohyla b. 7; 38 — Volodymyrivka 13/8; 39 — Vyshnevyy Dol 2/9 (1—4, 25, 26 — Bratchenko 2004; 5 — Melnyk, Steblyna 2012; 6—8, 27, 28 — Bratchenko 2009; 9 — Evdokimov, Soltys, Kupriy 1989; 10, 11 — Berestnev 1995; 12 — Polin, Tupchienko, Nikolova A. 1992; 13 — Shaposhnikova, Fomenko, Dovzhenko 1986; 14, 15 — Evdokimov, Gershkovich, Shevchenko 1986; 16, 19, 20, 31—33 — Klimenko 1997; 17, 18 — Gladkih, Pislariy, Krotova 1974; 21 — Polin, Nikolova A. 1998; 22 — Bratchenko 1976; 23, 24 — Bratchenko et al. 1980; 29, 30 — Bratchenko, Sanzharov 2001; 34 — Evdokimov et al. 1977; 35 — Kovaleva et al. 2003; 36 — Otroschenko et al. 1983; 37 — Govedarica, Kaiser, Rassamakin, Samar, 2006; 38 — Cherednichenko et al. 1975; 39 — Pislariy et al. 1980)

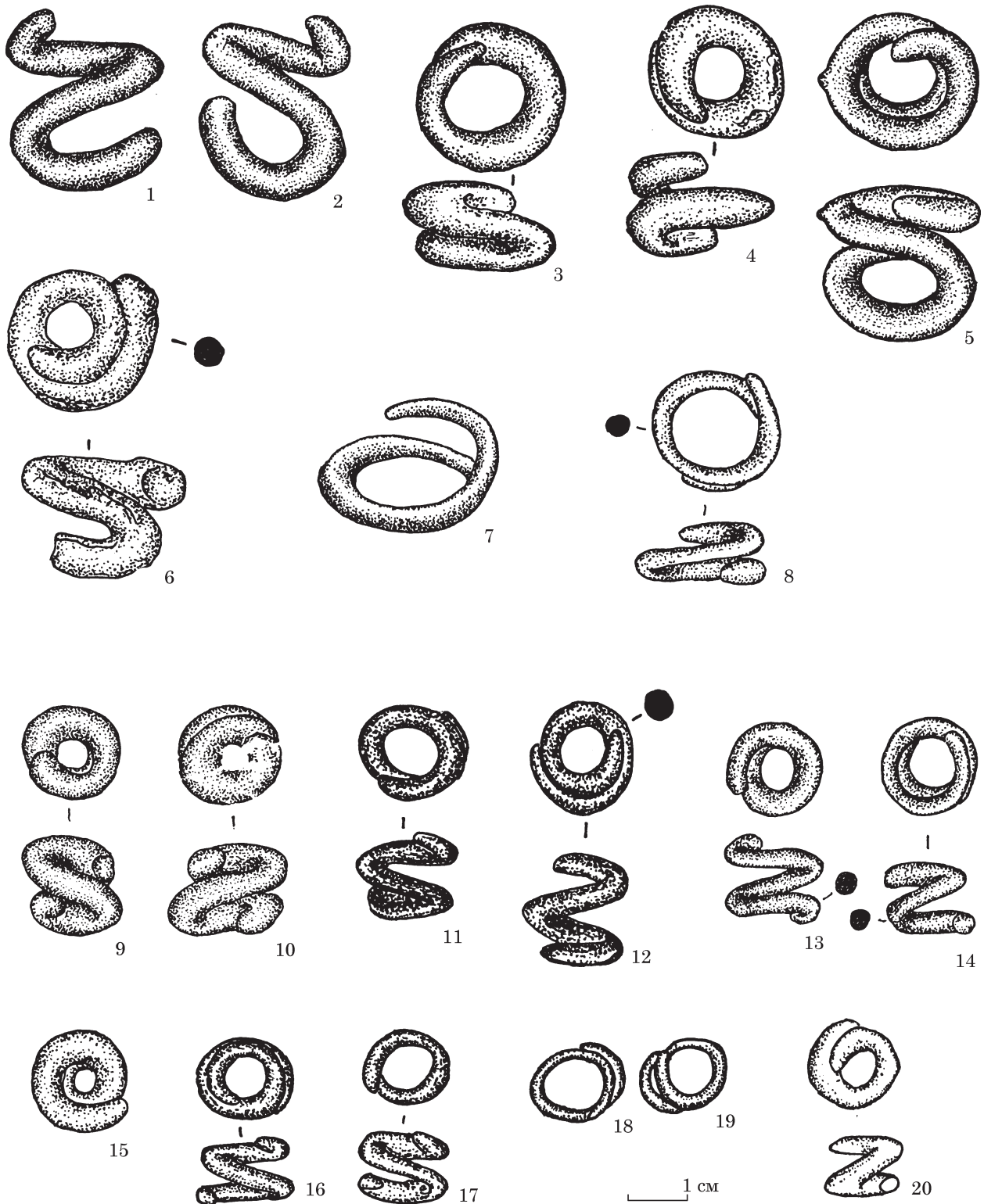

Рис. 5. Підвіски з поховань ямної КС в 1,5 оберти (великі): 1, 2 — Тараклія II, 10/19; 3, 4 — Новоселівка 6/7; 5 — Тараклія II, 10/10; 6 — Соколове I, 3/2; 7 — Біленьке 1/20; 8 — Трапівка 1/9; 9, 10 — Алкалія 33/9; 11, 12 — Джурджулешть 1/9; 13, 14 — Баранове 1/10; 15 — Багате 2/11; 16, 17 — Желябівка 1/12; 18, 19 — Новогригорівка 3/11; 20 — Басань, «Бабакова Могила», 3/8 (1, 2, 5, 8—12, 15 — Субботин 2003; 3, 4 — Братченко и др. 1977; 6 — Ковалева, Волкова, Марина 1976; 7 — Попандопуло 1995; 13, 14 — Иванова, Петренко, Ветчинникова 2005; 16, 17 — Гаврилов, Тощев 1999; 18, 19 — Шапошникова и др. 1974; 20 — Плешивенко 1993)

Fig. 5. Pendants of 1.5 turns (large) from Yamna graves: 1, 2 — Tarakliia II, 10/19; 3, 4 — Novoselivka 6/7; 5 — Tarakliia II, 10/10; 6 — Sokolove I, 3/2; 7 — Bilenke 1/20; 8 — Trapivka 1/9; 9, 10 — Alkaliia 33/9; 11, 12 — Dzhurdzhulesht 1/9; 13, 14 — Baranove 1/10; 15 — Bahate 2/11; 16, 17 — Zheliabivka 1/12; 18, 19 — Novohryhorivka 3/11; 20 — Basan, «Babakova Mohyla», 3/8 (1, 2, 5, 8—12, 15 — Subbotin 2003; 3, 4 — Bratchenko et al. 1977; 6 — Kovaleva, Volkova, Marina 1976; 7 — Popandopulo 1995; 13, 14 — Ivanova, Petrenko, Vetchinnikova 2005; 16, 17 — Gavrilov, Toshev 1999; 18, 19 — Shaposhnikova et al. 1974; 20 — Pleshivenko 1993)

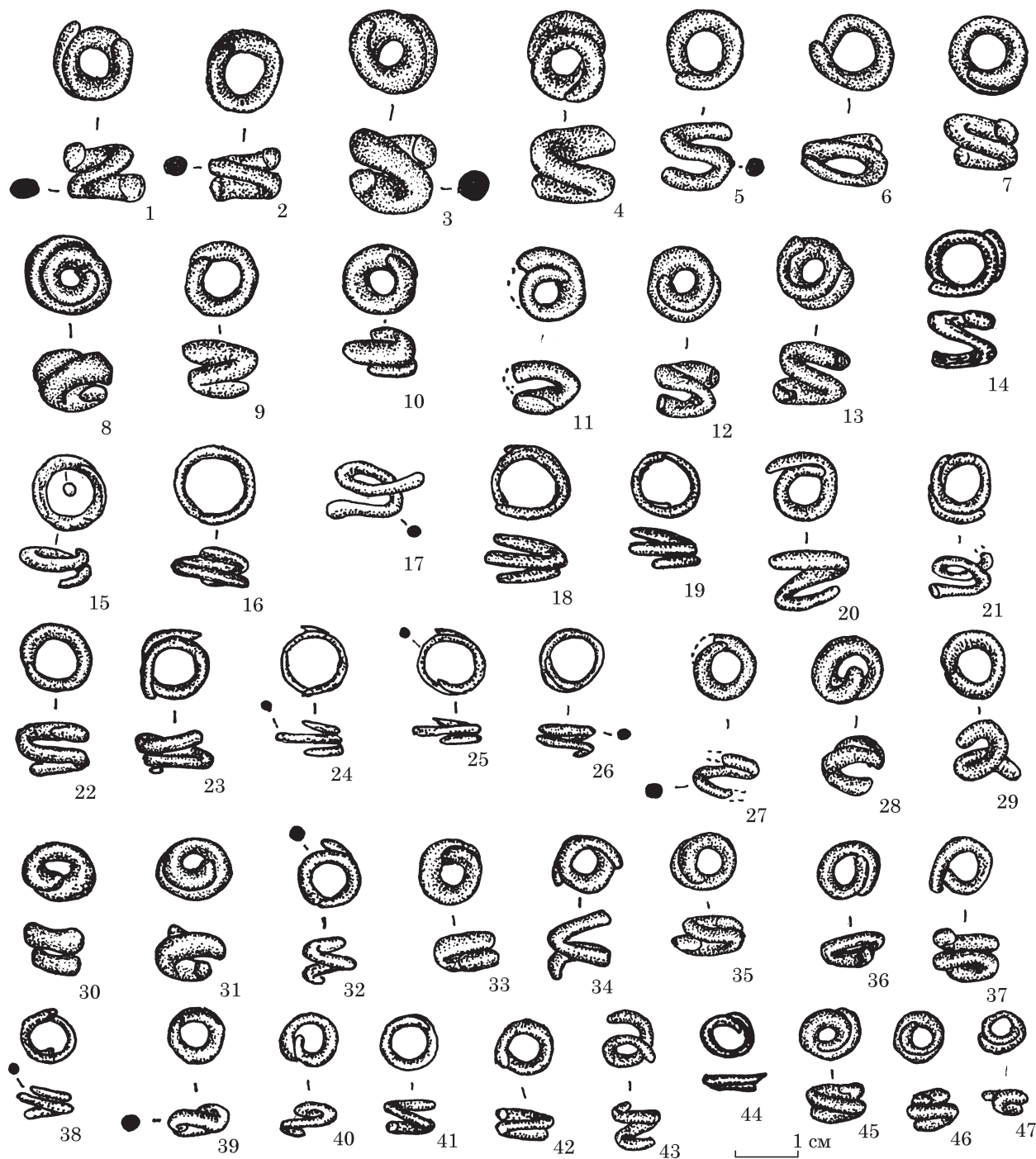

Рис. 6. Підвіски з поховань ямної КС в 1,5 оберти (дрібні): 1, 2 — Огородне III, 1/6; 3 — Плавні 8/31; 4 — Гаваноаса 4/3; 5 — Баранове 1/10; 6 — Межиричі 4/9; 7 — Миколаївка 1/12; 8, 30—31 — Утконосівка 6/1; 9 — Рокшани 2/3; 10 — Акермень I, 11/11; 11 — Новоселиця 21/1; 12, 13 — Шевченкове 3/6; 14, 44 — Плотина 10/7; 15 — Первомайівка I, 1/4; 16 — Зелений Гай 4/11; 17 — Тернівка 224/1; 18, 19, 38 — Пуркари 1/31; 20 — Холмське 8/6; 21 — Семенівка 11/5; 22, 23 — Толмаз 3/4; 24 — Олонешти 6/8; 25 — Олонешти 1/16; 26 — Плавні 26/7; 27 — Прапори (Шевченкове) 1/20; 28 — Яски 5/22; 29 — Єфимівка 10/10; 32 — Кривий Ріг, ПГЗК 1/4; 33 — Орзеів 1/6; 34 — Виноградне 24/24; 35 — Холмське 2/27; 36 — Гура-Бикулуй 2/13; 37 — Гура-Бикулуй 5/7; 39 — Нерушай 1/14; 40 — Джурджулешть 1/9; 41 — Слободзея 4/12; 42 — Слободзея 1/19; 43 — Червоне 2/5; 45—47 — Біленьке 7/4 (1, 2, 4, 8, 9, 11—13, 17, 26—31, 33, 35—37, 39—43 — Субботин 2003; 5 — Иванова, Петренко, Ветчинникова 2005; 6 — Ромашко и др. 2004; 7 — Евдокимов и др. 1980; 10 — Вязьмитина та ін. 1960; 14, 44 — Бондарь и др. 1983; 15 — Черных, Николова, А. 2016; 16 — Ковалева и др. 2003; 18, 19, 24, 25, 38 — Яровой 1990; 45—47 — Попандопуло 1995)

Fig. 6. Pendants of 1.5 turns (small) from Yamna graves: 1, 2 — Ohorodne III, 1/6; 3 — Plavni 8/31; 4 — Havanoasa 4/3; 5 — Baranove 1/10; 6 — Mezhyrychi 4/9; 7 — Mykolaivka 1/12; 8, 30, 31 — Utkonosivka 6/1; 9 — Rokshany 2/3; 10 — Akermen I, 11/11; 11 — Novoselytsia 21/1; 12, 13 — Shevchenkove 3/6; 14, 44 — Plotyna 10/7; 15 — Pervomaivka I, 1/4; 16 — Zelenyi Hai 4/11; 17 — Ternivka 224/1; 18, 19, 38 — Purkary 1/31; 20 — Kholmske 8/6; 21 — Semenivka 11/5; 22, 23 — Tolmaz 3/4; 24 — Oloneshty 6/8; 25 — Oloneshty 1/16; 26 — Plavni 26/7; 27 — Prapory (Shevchenkove) 1/20; 28 — Yasky 5/22; 29 — Yefymivka 10/10; 32 — Kryvyi Rih, PHZK 1/4; 33 — Orheiv 1/6; 34 — Vynohradne 24/24; 35 — Kholmske 2/27; 36 — Hura-Bykului 2/13; 37 — Hura-Bykului 5/7; 39 — Nerushai 1/14; 40 — Dzhurdzhulesht 1/9; 41 — Slobodzeia 4/12; 42 — Slobodzeia 1/19; 43 — Chervone 2/5; 45—47 — Bilenske 7/4 (1, 2, 4, 8, 9, 11—13, 17, 26—31, 33, 35—37, 39—43 — Subbotin 2003; 5 — Ivanova, Petrenko, Vetchinnikova 2005; 6 — Romashko et al. 2004; 7 — Evdokimov et al. 1980; 10 — Viazmitina et al. 1960; 14, 44 — Bondar et al. 1983; 15 — Chernykh, Nikolova, A. 2016; 16 — Kovaleva et al. 2003; 18, 19, 24, 25, 38 — Yarovoy 1990; 45—47 — Popandopulo 1995)

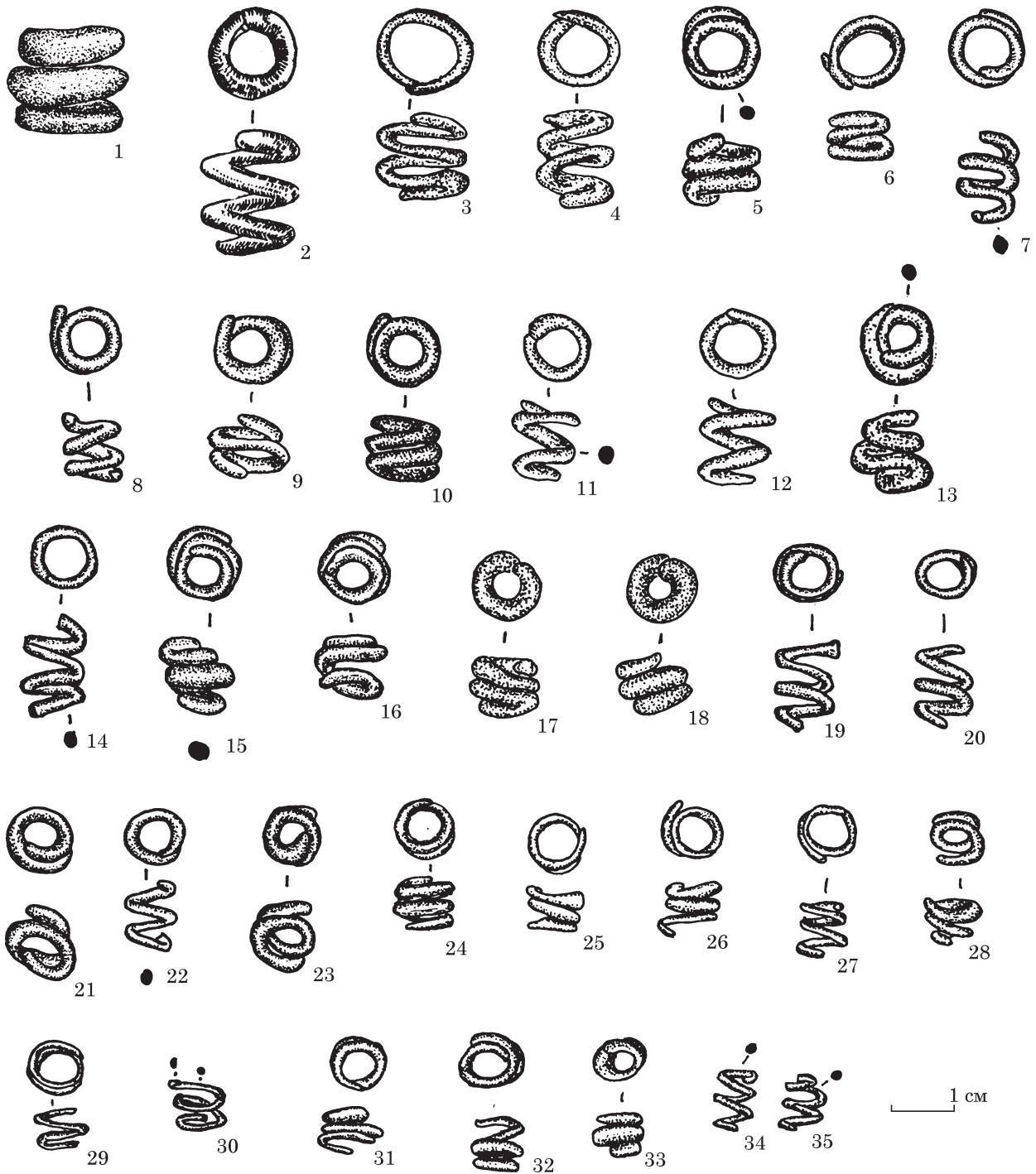

Рис. 7. Підвіски з поховань ямної КС в 2 — 2,5 оберти: 1 — Сергіївка II, 3/3; 2 — Старогорожене 1/17; 3, 4 — Кременна 3/4; 5 — Зимогір'я 1/14; 6 — Великодубове 5/3; 7, 8 — Садове 1/26; 9 — Хаджимус 2/7; 10 — Семенівка 11/5; 11, 12 — Тираспіль 3/18; 13 — Новоселівка 6/7; 14 — Глибоке 1/26; 15, 16 — Яски 1/18; 17, 18 — Алкалія 33/7; 19, 20 — Острівне 2/6; 21, 22 — Острівне 2/7; 23 — Новоселиця 19/11; 24 — Зелений Гай 5/7; 25, 26, 31 — Чорнухине 1/8; 27 — Глибоке 1/7; 28 — Червоне 2/5; 29, 30 — Астахове 3/15; 32, 33 — Білолісся 7/4; 34, 35 — Виноградне 24/18 (1 — Кубышев и др. 1984; 2 — Шапошникова, Фоменко, Балущкин 1977; 3, 4 — Санжаров, Братченко 1999; 5 — Пыслару, Самойленко 2010; 6 — Отрощенко и др. 1981; 7—12, 14—23, 27, 28, 32, 33 — Субботин 2003; 24 — Ковалева и др. 2003; 25, 26, 31 — Гершкович 1996; 29, 30 — Евдокимов 1991; 35, 36 — Отрощенко и др. 1983)

Fig. 7. Pendants of 2 — 2.5 turns from Yamna graves: 1 — Serhiivka II, 3/3; 2 — Starohorozhene 1/17; 3, 4 — Kremynna 3/4; 5 — Zymohiria 1/14; 6 — Velykodubove 5/3; 7, 8 — Sadove 1/26; 9 — Khadzhymus 2/7; 10 — Semenivka 11/5; 11, 12 — Tyraspol 3/18; 13 — Novoselivka 6/7; 14 — Hlyboke 1/26; 15, 16 — Yasky 1/18; 17, 18 — Alkaliia 33/7; 19, 20 — Ostrivne 2/6; 21, 22 — Ostrivne 2/7; 23 — Novoselytsia 19/11; 24 — Zelenyi Hai 5/7; 25, 26, 31 — Chornukhyne 1/8; 27 — Hlyboke 1/7; 28 — Chervone 2/5; 29, 30 — Astakhove 3/15; 32, 33 — Bilolissia 7/4; 34, 35 — Vynohradne 24/18 (1 — Kubyshev et al. 1984; 2 — Shaposhnikova, Fomenko, Balushkin 1977; 3, 4 — Sanzharov, Bratchenko 1999; 5 — Pyslaru, Samoylenko 2010; 6 — Otroschenko et al. 1981; 7—12, 14—23, 27, 28, 32, 33 — Subbotin 2003; 24 — Kovaleva et al. 2003; 25, 26, 31 — Gershkovich 1996; 29, 30 — Evdokimov 1991; 35, 36 — Otroschenko et al. 1983)

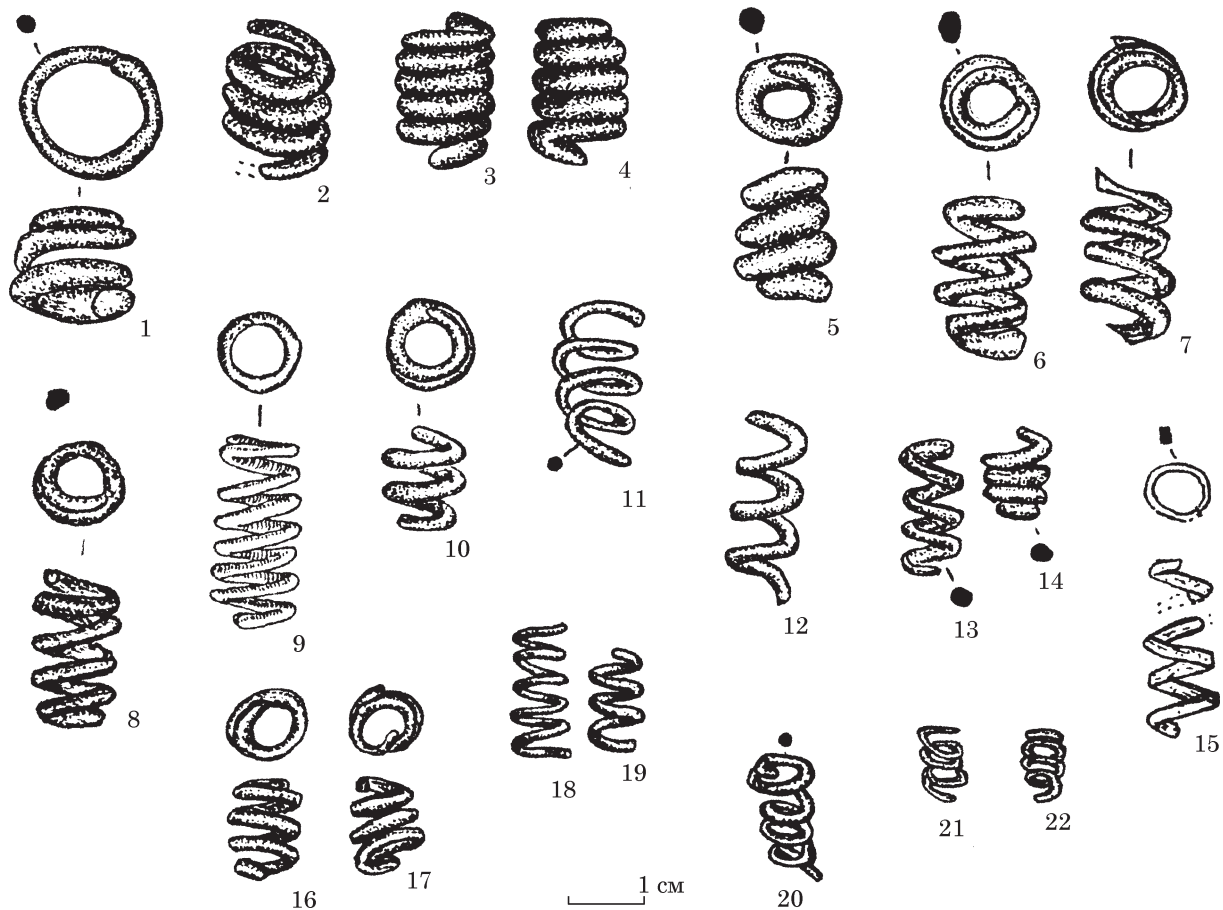

Рис. 8. Підвіски з поховань ямної КС в 3 і більше оберти: 1 — Семенівка 11/5; 2 — Новоселиця 19/11; 3, 4 — Чобручи 1/11; 5 — Нове 11/2; 6, 7 — Садове 1/32; 8 — Доброолександрівка 1/5; 9 — Старогорожене 1/17; 10 — Миколаївка 1/12; 11 — Виноградний Сад II 1/11; 12 — Перещепине 4/13; 13, 19 — Каушани 1/13; 14, 15 — Курчі 20/16; 16 — Давидівка I, 1/7; 17, 18 — Старогорожене 1/31; 20 — Балабани 13/12; 21, 22 — Тараклія II, 10/19 (1—4, 6—8, 13—15, 19, 20—22 — Субботин 2003; 5 — Кубышев и др. 1984; 9, 17, 18 — Шапошникова, Фоменко, Балущкин 1977; 10 — Евдокимов и др. 1980; 11 — Шапошникова и др. 1986; 12 — Телегин и др. 1973; 16 — Кубышев и др. 1986)

Fig. 8. Pendants of 3 or more turns from Yamna graves: 1 — Semenivka 11/5; 2 — Novoselytsia 19/11; 3, 4 — Chobruchy 1/11; 5 — Nove 11/2; 6, 7 — Sadove 1/32; 8 — Dobrooleksandrivka 1/5; 9 — Starohorozhene 1/17; 10 — Mykolaivka 1/12; 11 — Vynohradnyi Sad II 1/11; 12 — Pereshchepyne 4/13; 13, 19 — Kaushany 1/13; 14, 15 — Kurchi 20/16; 16 — Davydivka I, 1/7; 17, 18 — Starohorozhene 1/31; 20 — Balabany 13/12; 21, 22 — Tarakliia II, 10/19 (1—4, 6—8, 13—15, 19, 20—22 — Subbotin 2003; 5 — Kubyshev et al. 1984; 9, 17, 18 — Shaposhnikova, Fomenko, Balushkin 1977; 10 — Evdokimov et al. 1980; 11 — Shaposhnikova et al. 1986; 12 — Telegin et al. 1973; 16 — Kubyshev et al. 1986)

3. Підвіски багатовиткові — від 3—3,5 до 7 обертів знаходились у 19 похованнях. Діаметр витків більших предметів 1,7—1,5 см, дрібних — 0,6 см (рис. 8). З чотирьох поховань Північного Надазов'я, Присамар'я та Подніпров'я походять підвіски в 3—3,5 оберти (рис. 8: 5, 10, 12, 16). Більшість з них походить з поховань Північно-Західного Надчорномор'я, де знаходились підвіски в 3—4,5 оберти, а в трьох похованнях в 5—7 оберти (Старогорожене 1/31, 1/17; Чобручі II 1/11).

Характерною морфологічною рисою ямних спіралеподібних підвісок є круглий в перетині стрижень (дріт), з якого вони згорнуті та трохи звужені на кінцях, частіше закруглених, а рідше загострених.

Катакомбна КС. У складі вибірки репрезентовано 85 випадків із знахідками спіра-

леподібних підвісок, що складає 28,7 % від поховань з усіма видами металевих прикрас катакомбної КС (табл. 2). На відміну від ямної КС у масиві 1 виявлено лише одну знахідку — пізньокатакомбне поховання дитини Нова Долина 3/12, що супроводжувалось керамічним посудом типу Ісківщина (Петренко та ін. 2002). У більшості територіальних масивів поховання з їх знахідками складають від одного до шести випадків і лише у масиві Сіверськодонецчини вони представлені в 57 похованнях, що складають більше 67 % від усіх випадків у катакомбній КС.

Ранньокатакомбні поховання. Тут виявлена максимальна кількість знахідок (48), більшість — з курганів на правобережжі Сіверськодонецчини. Переважають поховання з одною чи двома підвісками. У двох знайдені по три

підвіски (Лисичанськ 3/5, Червона Зоря 6/6, Сокольники 2/2). У похованнях Подніпров'я і Донеччини було по чотири підвіски (Кам'янка-Дніпровська 11/16, Майдан 1/1, Зимогор'я 1/6). За кількістю обертів та розмірами вироби менш різноманітні, ніж у ямних похованнях.

1. Основна кількість підвісок, як і в похованнях ямної КС, згорнуті в 1,5 оберти (22 поховання). Найбільші мали діаметр витків 1,8—1,5 см із стрижня, що в перетині мав 0,3—0,4 см. (рис. 9: 1—4, 7—11, 14), дрібніші — діаметр витків 1,3—0,9 см, в перетині дріт 0,2—0,15 см (рис. 9: 5, 6, 12, 13, 15—28).

2. Підвіски в 2—2,5 оберти знаходились у 17 похованнях (рис. 10). Саме між ними є вироби з максимальним для ранньокатакомбних підвісок діаметром витків 2,2—1,7 см, стрижень у перетині 0,4—0,3 см, а дрібніші — діаметр витків 1,5—1,2 см, стрижень — 0,2—0,15 см. Тобто вони відрізняються від виробів з такою самою кількістю обертів ямної КС більшою масивністю.

3. Підвіски в 3—3,5 (4?) оберти репрезентовані у дев'яти похованнях вибірки. Діаметр витків від 2 до 1,3 см, стрижень у перетині — 0,2 см. (рис. 11: 1—6). Крім представлених в ілюстрації, подібні підвіски знаходились ще в ряді поховань: Зимогор'я 1/6, Сокольники 2/2 на Донеччині (Братченко и др. 1978; Пыслару, Самойленко 2010), Вишнювате 1/1 в Північному Надазов'ї (Самар, Антонов 2017), Кам'янка-Дніпровська 11/16 в Подніпров'ї (Отроценко и др. 1986).

Спіралеподібні підвіски з ранньокатакомбних поховань, на відміну від ямних, виготовлені не лише з круглого (рідше овального) дроту, але й зі стрижня напівкруглого в перетині, що були згорнуті опуклою стороною назовні (рис. 9: 4—6, 14, 18—20; 10: 8, 14 та ін.), а також з плоского стрижня (рис. 9: 23, 24, 28). Серед всіх цих виробів за деталями форми можна виділити дві групи виробів. Одна зберігає форми підвісок ямної КС — зі звуженими кінцями витків, які закруглені чи загострені. Друга має прикметну рису — розкуті в лопаті, закруглені один чи обидва кінця витка (рис. 9: 4—9, 13, 14, 18—20, 25—28; 10: 1—3, 7—10, 12, 13, 18; 11: 3, 4). Подібна морфологічна деталь з'являється на підвісках раннього етапу північнокавказької культури (Кореневский 1990, с. 130) і в новотиторівській культурі Прикубання, а також характерна для ранньокатакомбних поховань цього регіону (Гей 2000, с. 159—161), звідки, ймовірно, розповсюджується в сусідні синхронні культури.

Поховання розвиненого (середнього) та пізнього етапів. За матеріалами вибірки, виявлено 37 поховань із спіралеподібними підвісками. Більшість поховань, як і у попередній час, походять з Сіверськодонецчини. При цьому серед поховань донецької катакомбної культури середнього етапу виявлено тільки шість ком-

плексів з такими підвісками, інші походять з комплексів пізнього етапу, що містили кераміку бахмутського, середньодонського і маницького типів. В регіоні розповсюдження інгульської культури (Поінгулля — Подніпров'я — Північне Приазов'я) репрезентовано 8 поховань з підвісками. Мабуть тільки п'ять з них можна впевнено віднести до інгульської культури. Інші виявляють синкретизм в поховальному обряді — типові для неї поховальні споруди, але скелет у скорченій позі на правому чи лівому боці. Деякі поховання зруйновані й поза не визначена (наприклад, Кривий Ріг, ПГЗК, Веселі Терни 1/5).

Більшість об'єктів пізнього періоду містили по одному (рідше по два) екземпляри підвісок. Тільки на Сіверськодонецчині в 10 комплексах знаходилось від трьох до восьми підвісок: у чотирьох — по три (Бірюкове 4/11, Миколаївка 5/8, 11/7, Преображення 1/3), у двох — по чотири (Кремінна 1/9, Новоселівка 1/27), у чотирьох — від п'яти до восьми (Нижня Баранківка 2/5, Войтове III 4/3, Біловодськ 6/6, Олександрівськ 1/30).

Основна маса знахідок — підвіски в 1,5 оберти чи трохи менше, виготовлених з круглого, в окремих випадках з овального чи напівкруглого, в перетині дроту (рис. 12: 1—39). За виключенням окремих виробів з округленими кінцями, у більшості обидва кінця розкуті в лопаті. Більшість підвісок мали овальну форму, злегка витягнуту по осі від середини до овальних лопатей. Максимальні розміри у окремих виробів від 1,9—1 до 1,5—1,3 см, у більшості від 1,4—1 до 1,2—1 см. Деякі мініатюрні вироби мали діаметр 0,8 см.

Можна сказати, що підвіски в 1,5 оберти з розкутими в лопаті кінцями пізньокатакомбного періоду набувають форми, близької для виробів наступного періоду — фіналу середньої бронзи: бабинського культурного кола (Литвиненко, Ляшко 2018, с. 163—164), синташтинської, лолінської, абашевської культур (Кузьміна 1992; Мимоход 2013, с. 169—172 та ін.).

Багатовиткові підвіски в катакомбних похованнях пізнього періоду надзвичайно рідкісні, за матеріалами вибірки знаходились тільки у трьох похованнях Сіверськодонецчини (Новоселівка 1/27, Миколаївка 5/8, Нижня Баранківка 2/5). Ці вироби, згорнуті в 2—2,5 і 3 оберти з напівкруглого у перетині дроту, мають морфологічну особливість — зворотню петлю в спіралі (рис. 13: 1—8). С. Н. Братченко зазначав відсутність таких підвісок в синхронних культурних групах Передкавказзя, але їх наявність у похованнях полтавкинської культури. Віддалені паралелі він вбачав в золотих спіралях культури Тріалеті Південного Кавказу і в скарбах Трої II (2003, с. 219). Подібні підвіски трапляються й на Середньому Дону в похованнях першого етапу розвитку середньодонської катакомбної культури: в похованні 24/4 серед-

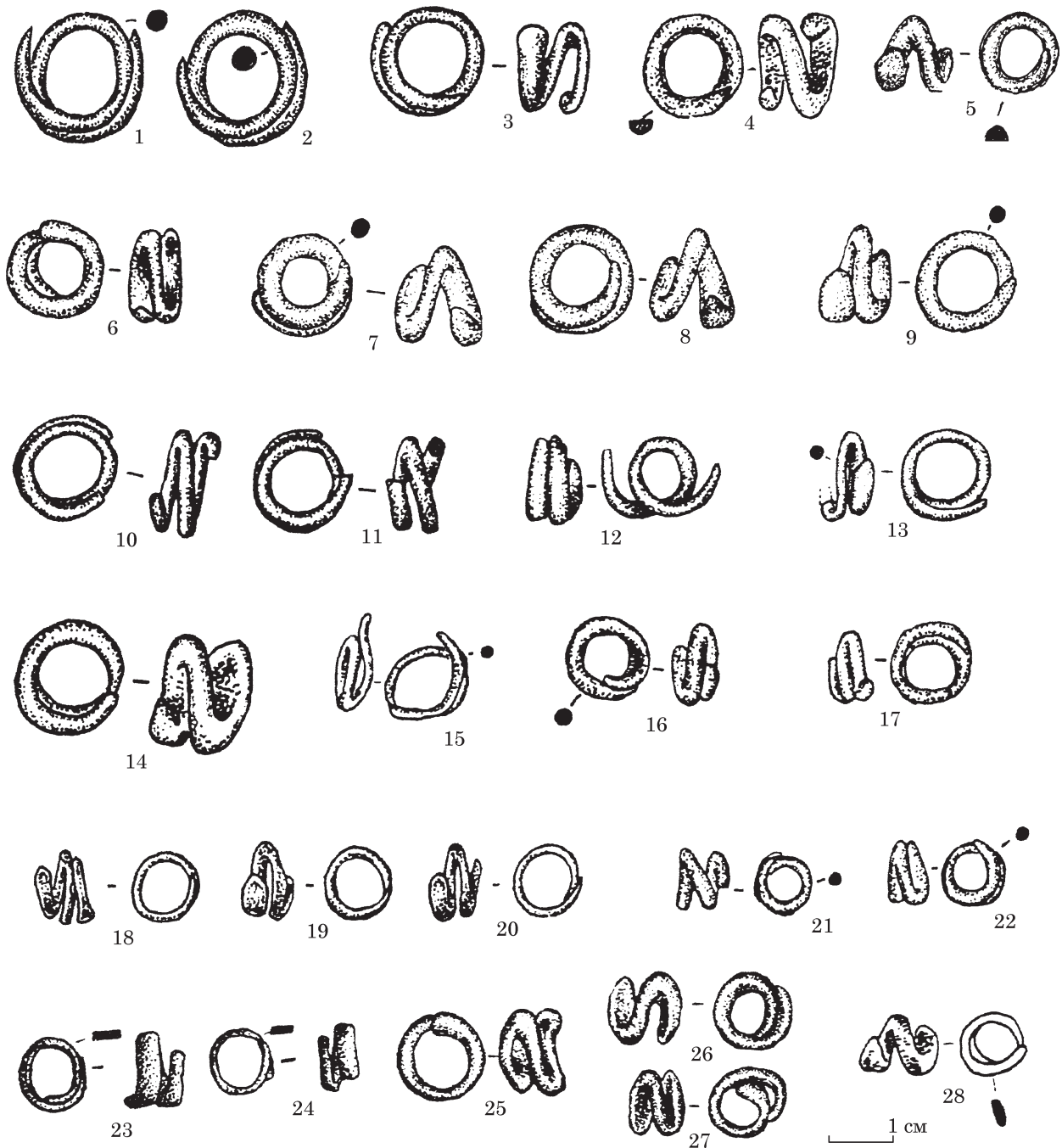

Рис. 9. Підвіски з ранньокатакомбних поховань в 1,5 оберти: 1, 2 — Кривий Ріг, ПГЗК, гр. Катеринівка 2/23; 3 — Благівка 5/8; 4 — Голубовський 4/4; 5 — Лисичанськ, ЛІСПИ 1/5; 6 — Олександрівськ 8/2; 7, 8 — Новомикільське 1/6; 9 — Сокольники 2/2; 10, 11 — Брилівка 16/3; 12 — Говоруха 7/7; 13 — Майдан 1/1; 14 — Любиме 13/1; 15 — Зимогір'я 1/6; 16 — Сокольники 2/2; 17 — Огородне 3/6; 18—20 — Лисичанськ 3/5; 21, 22 — Зимогір'я 1/13; 23, 24 — Сватове 1/2; 25 — Червона Зоря 3/4; 26, 27 — Велика Олександрівка 1/19; 28 — Лисичанськ (ЛПНЗ) 4/4 (1, 2 — Мельник, Стеблина 2012; 3, 4, 6—9, 12, 14—16, 21, 22 — Братченко 2001; 5 — Санжаров, Черных, Е. А. 2021; 10, 11 — Евдокимов, Гершкович, Порутский 1985; 13, 25 — Санжаров 1992; 17 — Санжаров 2001; 18—20 — Санжаров, Черных Е. А. 2006; 23, 24 — Братченко 2004; 26, 27 — Кубышев и др. 1981; 28 — Клименко 1997)

Fig. 9. Pendants of 1.5 turns from the Early Catacomb graves: 1, 2 — Kryvyi Rih, PHZK, group of Katerynivka 2/23; 3 — Blahivka 5/8; 4 — Holubovskiy 4/4; 5 — Lysychansk, LYSPY 1/5; 6 — Oleksandrivsk 8/2; 7, 8 — Novomykilske 1/6; 9 — Sokolnyky 2/2; 10, 11 — Brylivka 16/3; 12 — Hovorukha 7/7; 13 — Maidan 1/1; 14 — Liubyme 13/1; 15 — Zymohiria 1/6; 16 — Sokolnyky 2/2; 17 — Ohorodne 3/6; 18—20 — Lysychansk 3/5; 21, 22 — Zymohiria 1/13; 23, 24 — Svatove 1/2; 25 — Chervona Zoria 3/4; 26, 27 — Velyka Oleksandrivka 1/19; 28 — Lysychansk (LPNZ) 4/4 (1, 2 — Melnyk, Steblyna 2012; 3, 4, 6—9, 12, 14—16, 21, 22 — Bratchenko 2001; 5 — Sanzharov, Chernyh E. 2021; 10, 11 — Evdokimov, Gershkovich, Porutskiy 1985; 13, 25 — Sanzharov 1992; 17 — Sanzharov 2001; 18—20 — Sanzharov, Chernyh E. A. 2006; 23, 24 — Bratchenko 2004; 26, 27 — Kubyshev et al. 1981; 28 — Klimenko 1997)

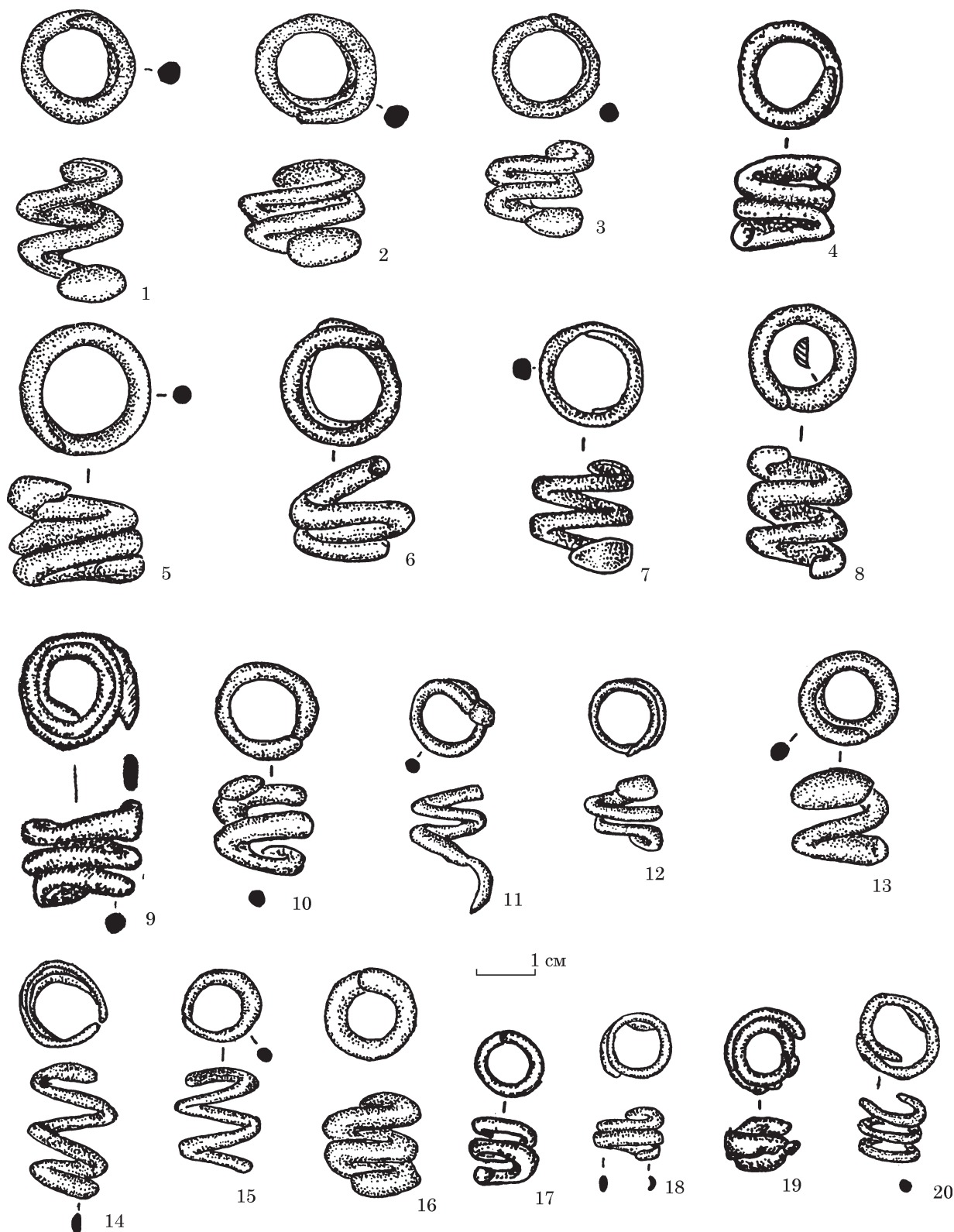

Рис. 10. Підвіски з ранньокатакомбних поховань в 2—2,5 оберти: 1—3 — Червона Зоря 6/6; 4 — Любиме 13/1; 5 — Любиме 14/2; 6 — Калинівка 1/8; 7 — Лисичанськ 1/4; 8 — Голубовський 4/4; 9 — Кондратівка 3/2; 10 — Калинівка 2/6; 11, 12 — Майдан 1/1; 13—15 — Зимогір'я 1/6; 16 — Тельмана 1/9; 17 — Любиме 1/1; 18 — Благівка 2/7; 19 — Говоруха 7/7; 20 — Цілинне 1/7 (1—3 — Санжаров, Бритюк 1996; 4, 5, 8, 13—19 — Братченко 2001; 6, 9, 10 — Кульбака, Качур 2002; 7 — Санжаров, Черных Е. А. 2006; 11, 12 — Санжаров 1992; 20 — Генинг, Корпусова 1989)

Fig. 10. Pendants of 2—2.5 turns from the Early Catacomb graves: 1—3 — Chervona Zoria 6/6; 4 — Liubyme 13/1; 5 — Liubyme 14/2; 6 — Kalynivka 1/8; 7 — Lysychansk 1/4; 8 — Holubovskiy 4/4; 9 — Kondrativka 3/2; 10 — Kalynivka 2/6; 11, 12 — Maidan 1/1; 13—15 — Zymohiria 1/6; 16 — Telmana 1/9; 17 — Liubymee 1/1; 18 — Blahivka 2/7; 19 — Novorukha 7/7; 20 — Tsilynne 1/7 (1—3 — Sanzharov, Brityuk 1996; 4, 5, 8, 13—19 — Bratchenko 2001; 6, 9, 10 — Kulbaka, Kachur 2002; 7 — Sanzharov, Chernyh E. A. 2006; 11, 12 — Sanzharov 1992; 20 — Gening, Korpusova 1989)

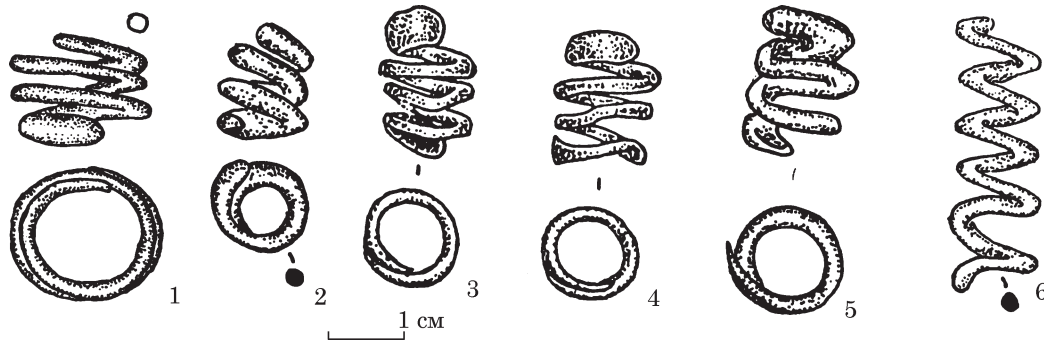

Рис. 11. Підвіски з ранньокатакомбних поховань в 3 і більше оберти: 1 — Майдан 1/1; 2 — Червона Зоря 2/9; 3, 4 — Лисичанськ 1/2; 5 — Калинівка 2/6; 6 — Виноградне 22/24 (1, 2 — Санжаров 1992; 3, 4 — Санжаров, Черных Е. А. 2006; 5 — Кульбака, Качур 2002; 6 — Рассамкин и др. 1982)

Fig. 11. Pendants of 3 or more turns from the Early Catacomb graves: 1 — Maidan 1/1; 2 — Chervona Zoria 2/9; 3, 4 — Lysychansk 1/2; 5 — Kalynivka 2/6; 6 — Vynohradne 22/24 (1, 2 — Sanzharov 1992; 3, 4 — Sanzharov, Chernyh E. A. 2006; 5 — Kulbaka, Kachur 2002; 6 — Rassamakin et al. 1982)

ньої групи Павлівського могильника, в похованні 12/3 Першого Власовського могильника (Синюк 1983, с. 54, рис. 21: 4; 1989, с. 45, рис. 7: 5—10).

Скроневі підвіски із зворотнім витком спіралі з поховань Нижнього Подоння — Поволжя О. В. Кияшко відніс до третього періоду, тобто наступного після пізньоямного—ранньокатакомбного часу в цьому регіоні, який він назвав «ранньодонецьким» (1999, с. 81—82; с. 153, рис. 97: 16—18, 28). Але, судячи з типів металевих ножів і керамічного посуду з цих комплексів (Кияшко А. 2002, с. 249, табл. XXII: 8—19), вони виходять за рамки класичної донецької культури і відповідають пізньому етапу її розвитку. Подібні вироби трапляються і в пам'ятках рубежу середньої / пізньої бронзи — абашевських і центральноєвропейських комплексах (Мимоход 2018, рис. 5), а також у комплексах Північного Кавказу. Унікальна спіралеподібна підвіска зі зворотнім витком походить з поховання 2/2 Архонська-88 у Північній Осетії, кінці якої були згорнуті у спіральний щиток (рис. 13: 9; Кореневский, Мимоход 2011, с. 106, рис. 8: 3). Цьому виробу автори знаходять досить широке коло часткових аналогій (без закручених в спіральний щиток кінців) у матеріалах Північного і Південного Кавказу, Південно-Східній і Південній Європі, де вони з'являються у посткатакомбний час, проте питання щодо прототипів подібних виробів залишають відкритим (Кореневский, Мимоход 2011, с. 58—60).

Підсумки. Таким чином, упродовж III тис. до н. е. змінювалися деталі в декоративних стандартах розглянутих видів головних прикрас, кількісне співвідношення різних їхніх типів у складі культурно-хронологічних груп і територіальних регіонів.

Піком вживання скроневих підвісок, перш за все спіралеподібних, була ямна КС, про що свідчить не тільки кількість поховань зі знахідками, які складають майже половину від усіх

видів прикрас, але й різновиди за числом обертів та розмірами.

За час катакомбної КС їхнє вживання знижується до менш ніж третини на тлі появи нових видів прикрас. У виготовленні підвісок ранньокатакомбного часу зберігаються традиції ямної КС, але з'являються нові традиції формування спіралеподібних підвісок з напівкруглого в перетині дроту з розкутими в лопаті одним чи обома кінцями, що характерно для синхронних комплексів Північного Кавказу. Менш різноманітними за розміром стають підвіски в 1,5 оберти, а найбільші переважають серед виробів у 2—2,5 оберти.

Кардинальні зміни спостерігаються у пізньокатакомбний час — головні прикраси представлені в основному кільцеподібними підвісками в один оберт і спіралеподібними в 1,5 оберти з розкутими в лопаті кінцями. Багатовиткові підвіски надзвичайно рідкісні і представлені екземплярами зі зворотнім витком спіралі, що походять з Донецчини. Слід також відзначити мінімальну присутність скроневих підвісок загалом в похованнях розвиненого етапу донецької катакомбної культури, а також в похованнях інгульської культури і в пізніх похованнях з синкретичними рисами в регіоні поширення останньої.

У часі спостерігається тенденція до збільшення числа кілець при одному індивіді. В ямних і ранньокатакомбних похованнях знаходились по одному—два екземпляри, тільки у двох похованнях по три. В пізньокатакомбних похованнях Донецчини в п'яти комплексах зафіксовано по три—п'ять кільцеподібних підвісок. І лише в одному інгульському були дві кільцеподібні підвіски (Кастирка 1/4). Ще у одному інгульському похованні 26/16 могильника Мамай-Гора серед кісток грудної клітки знаходились дві срібних підвіски з потовщеними кінцями — одна кільцева, інша майже в 1,5 оберти (Тощев 1995). Подібна тенденція спостерігається і відносно спіралеподібних

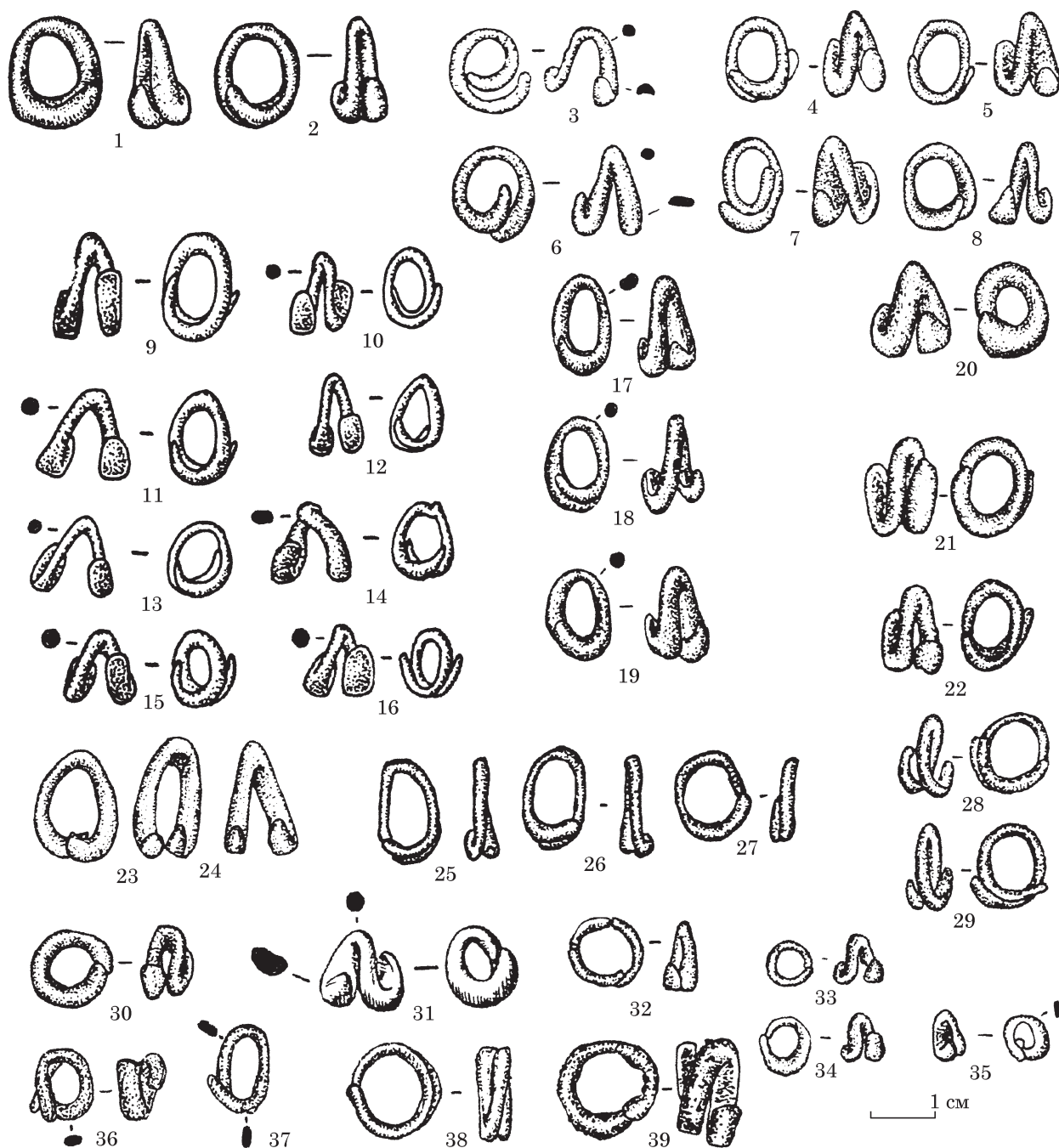

Рис. 12. Скроневі підвіски з поховань пізнього періоду катакомбної КС: 1, 2 — Олександрівськ 1/31; 3—8 — Войтове III, 4/3; 9—16 — Біловодськ 6/6; 17—19 — Миколаївка 11/7; 20 — Олександрівськ 1/8; 21, 22 — Кременна 1/9; 23, 24 — Преображенне 1/3; 25—27 — Олександрівськ 1/30; 28, 29 — Бірюкове 4/11; 30 — Сватове 20/3; 31 — Райське, Розкопана Могила, компл. 1; 32 — Олександрівськ 1/44; 33, 34 — Миколаївський могилиник 3/9; 35 — Миколаївка 5/10; 36 — ВСГІ (Луганськ) 2/3; 37 — ВСГІ (Луганськ) 3/13; 38 — Зелений Гай 3/11; 39 — Новоселівка 1/27 (1, 2, 20, 25—27, 32 — Братченко 2008; 3—8 — Братченко и др. 1980; 9—16 — Братченко, Санжаров 2001; 17—19, 35 — Братченко 2009; 21, 22 — Санжаров, Братченко 1999; 23, 24 — Красильников, Тельнова 1993; 28, 29 — Антоненко, Пиоро, Самойленко 1987; 30 — Братченко 2004; 31 — Полідович, Разумов 2001; 33, 34 — Вангородская, Санжаров 1991; 36—37 — Гладких, Писларий, Кротова 1974; 38 — Ковалева и др. 2003; 39 — Писларий, Гераскова, Дубовская 1977)

Fig. 12. Temple pendants from the Late Catacomb graves: 1, 2 — Oleksandrivsk 1/31; 3—8 — Voitove III, 4/3; 9—16 — Bilovodsk 6/6; 17—19 — Mykolaivka 11/7; 20 — Oleksandrivsk 1/8; 21, 22 — Kreminna 1/9; 23—24 — Preobrazhenne 1/3; 25—27 — Oleksandrivsk 1/30; 28, 29 — Biriukove 4/11; 30 — Svatove 20/3; 31 — Raiske, Rozkopana Mohyla, kompl. 1; 32 — Oleksandrivsk 1/44; 33, 34 — Mykolaivskiy mohylnyk 3/9; 35 — Mykolaivka 5/10; 36 — VSHI (Luhansk) 2/3; 37 — VSHI (Luhansk) 3/13; 38 — Zelenyi Hai 3/11; 39 — Novoselivka 1/27 (1, 2, 20, 25—27, 32 — Bratchenko 2008; 3—8 — Bratchenko et al. 1980; 9—16 — Bratchenko, Sanzharov 2001; 17—19, 35 — Bratchenko 2009; 21, 22 — Sanzharov, Bratchenko 1999; 23, 24 — Krasilnikov, Telnova 1993; 28, 29 — Antonenko, Piuro, Samojlenko 1987; 30 — Bratchenko 2004; 31 — Polidovych 2011; 33, 34 — Vangorodskaya, Sanzharov 1991; 36, 37 — Gladkih, Pislariy, Krotova 1974; 38 — Kovaleva et al. 2003; 39 — Pislariy, Geraskova, Dubovskaya 1977)

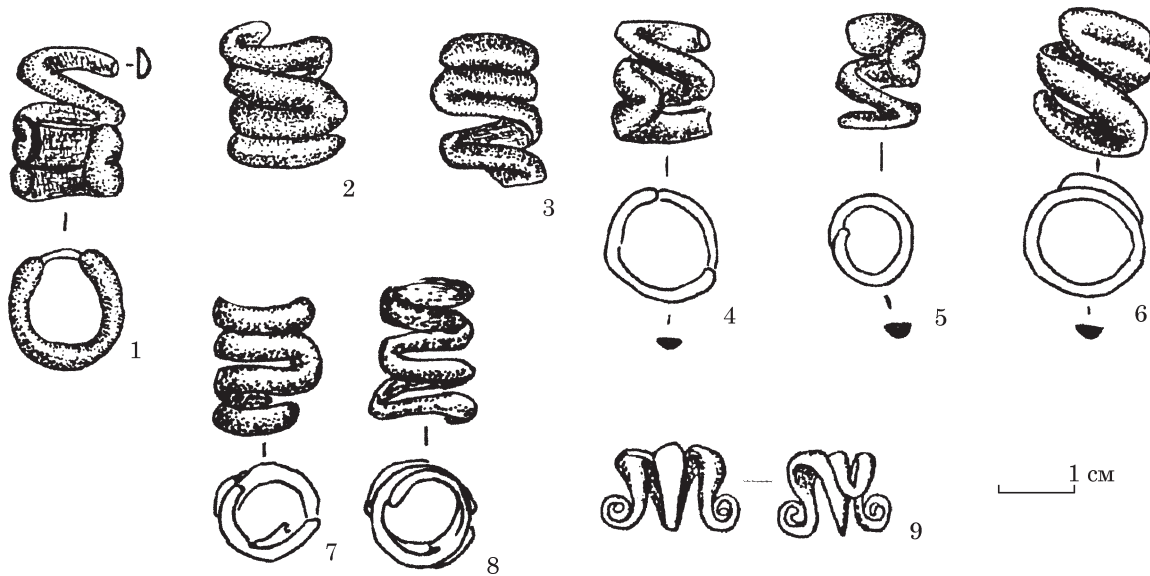

Рис. 13. Скроневі підвіски зі зворотною петлею: 1—3 — Миколаївка 5/8; 4—6 — Нижня Бараниківка 2/5; 7—8 — Новоселівка 1/27; 9 — Архонська-88 2/2 (1—3 — Братченко 2009; 4, 5 — Братченко 2003; 7, 8 — Писларий, Гераськова, Дубовская 1977; 9 — Кореневский, Мимоход 2011)

Fig. 13. Temple pendants with reverse loop: 1—3 — Mykolaivka 5/8; 4—6 — Nyzhnia Baranykivka 2/5; 7, 8 — Novoselivka 1/27; 9 — Arkhonska 88 2/2 (1—3 — Bratchenko 2009; 4, 5 — Bratchenko 2003; 7, 8 — Pislariy, Geraskova, Dubovskaya 1977; 9 — Korenevskiy, Mimohod 2011)

підвісок. У виборці ямної КС виявлено чотири комплекси, де було від трьох до п'яти підвісок. В ранньокатакомбній культурі сім комплексів з трьома — чотирма підвісками. В пізньокатакомбних похованнях Сіверськодонецчини в 10 комплексах було від трьох до восьми підвісок. Тільки в регіоні інгульської культури переважали поховання з однією спіралеподібною підвіскою.

Змінюється у часі співвідношення кільцеподібних і спіралеподібних підвісок (рис. 14). В ямних та ранньокатакомбних похованнях переважають спіралеподібні, в ямних — майже в три рази, в ранньокатакомбних — майже в п'ять. В складі пізньокатакомбних поховань Донецчини цей розрив значно скорочується, а в інгульській культурі (разом з сінкретичними похованнями) кільцеподібні підвіски майже вповнину перевищують поховання із спіралеподібними в 1,5 оберти.

Помітна хронологічна тенденція у зміні металу виробів² (рис. 15). В похованнях ямної КС основна кількість підвісок (кільцеподібних і спіральних) була виготовлена з срібла, а біля третини — з бронзи. Спіралеподібні підвіски з поховань масиву 1 у трьох випадках з вибірки були виготовлені з золота (Плавні 26/7 — в 1,5 оберти; Глибоке 1/7 — в 2,5 оберти; Старогорожене 1/17 — в 7 оберти)³. В катакомбних

похованнях раннього періоду виробу з бронзи дещо переважають, а в пізній період значно переважають над виробами зі срібла (метал трьох виробів орієнтовно визначений як свинець). Унікальною є знахідка з поховання біля с. Вербівка 6/3 (Донецчина) — з двох боків черепа дорослої людини були бронзові кільця вкриті позолотою (Клименко 1997, с. 117, 138—142; рис. 70: 10, 11).

Деякі висновки можна зробити відносно розподілу скроневих прикрас за віковою ознакою⁴. За розмірами скроневих прикрас спостерігається загальна тенденція для ямної і катакомбної КС: малі та середні розміри зустрічаються при скелетах різних вікових груп, але найбільш великі тільки при скелетах дорослих індивідів. Мабуть також загальною тенденцією є перевага кільцеподібних і спіральних підвісок при скелетах дітей / підлітків у спільних похованнях з дорослими. Але загалом, з урахуванням індивідуальних та спільних (колективних) поховань розподіл випадків приналежності головних прикрас за віковою ознакою впродовж III тис. до н. е. помітно змінюється (рис. 16). В ямних похованнях знахідки скроневих прикрас при

Надчорномор'я: Бравічени 4/4, Джурджулешти 5/5, Глине-Водовід 15/7, де вказано також зосередження подібних виробів в похованнях ранньої бронзи на теренах Нижнього Подунав'я і Північних Балкан. До цього списку знахідок з Північно-Західного Надчорномор'я слід додати й поховання Тараклія II, 14/3 з двома підвісками в 2,5 оберти, одна з яких була золотом, друга — срібною (Дергачев 2023, с. 354).

4. На жаль, за відсутності достатніх антропологічних визначень аналіз розподілу скроневих прикрас за статевою ознакою не є можливим.

2. Усього враховані 359 виробів, для яких були визначення металу у звітах чи публікаціях, метал 80 виробів не визначений.

3. Крім вказаних за вибіркою, в роботі С. М. Разумова та С. Д. Лисенка (2020) враховані ще три поховання ямної КС з золотими скроневими спіралеподібними підвісками Північно-Західного

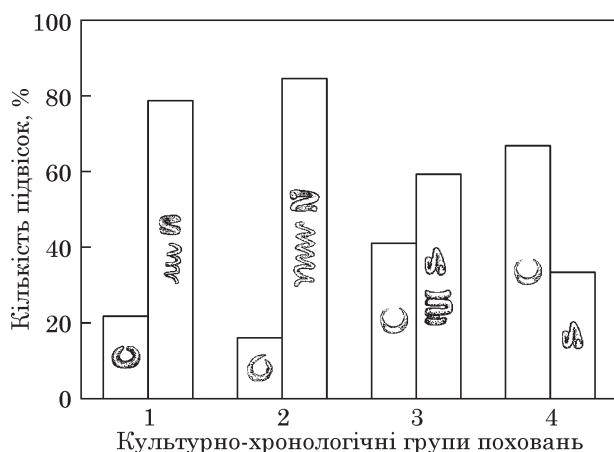

Рис. 14. Кількісний розподіл кільцеподібних і спіралеподібних підвісок в культурно-хронологічних групах поховань: 1 — ямні; 2 — ранньокатакомбні; 3 — розвинений і пізній періоди Донеччини; 4 — інгульські

Fig. 14. Frequency distribution of the ring-shaped and spiral-shaped pendants in a cultural and chronological groups: 1 — Yamna; 2 — Early Catacomb; 3 — Middle and Late periods in Donetsk region; 4 — Inhul

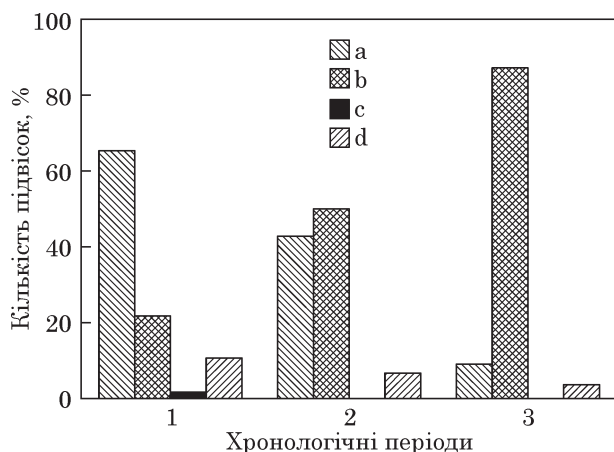

Рис. 15. Кількісний розподіл скровених підвісок з різного металу в похованнях хронологічних періодів: 1 — ямна КС; 2 — ранньокатакомбний період; 3 — розвинений і пізній періоди катакомбної КС. **Позначення:** а — срібло; b — бронза; c — золото; d — не визначено

Fig. 15. Frequency distribution of the temple pendants made of different metals in graves of chronological periods: 1 — Yamna entity; 2 — Early Catacomb graves; 3 — Middle and Late Catacomb culture. **Designation:** a — silver; b — bronze; c — gold; d — not defined

скелетах дорослих майже втричі перевищують випадки при скелетах дітей / підлітків. В ранньокатакомбних похованнях їх розподіл майже рівномірний за віком з мінімальним переважанням при скелетах дорослих. А у пізньокатакомбний період випадки знахідок скровених підвісок при скелетах дітей / підлітків більш ніж вдвічі перевищують знахідки при скелетах дорослих.

Проблеми використання і семантики. За даними вибірки, в похованнях ямної і катаком-

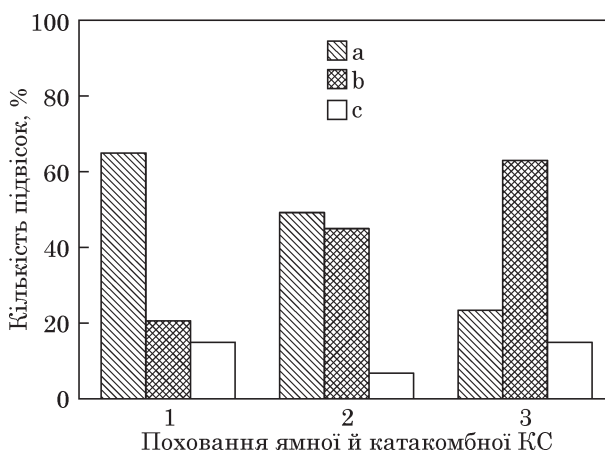

Рис. 16. Кількісний розподіл знахідок скровених підвісок в похованнях ямної й катакомбної КС при скелетах дорослих і дітей / підлітків: 1 — поховання ямної КС; 2 — ранньокатакомбні поховання; 3 — катакомбні поховання розвиненого й пізнього періодів.

Позначення: а — дорослі; b — діти й підлітки; c — не визначено

Fig. 16. Frequency distribution of temple pendants in Yamna and Catacomb graves near the skeletons of adults and infants / juveniles: 1 — Yamna entity; 2 — Early Catacomb entity; 3 — Middle and Late Catacomb entity. **Designation:** a — adults; b — children and juveniles; c — not defined

бної КС є відносно рідкісні випадки поєднання спіральних підвісок з різною кількістю обертів: в 12 ямних похованнях, в 9 ранньокатакомбних і 2 пізньокатакомбних; а також спіральних і кільцеподібних підвісок: у 6 ямних похованнях, 2 ранньокатакомбних і 6 пізньокатакомбних. В окремих випадках встановлено, що кільця та спіралі знаходилися з різних боків черепа, як наприклад, у ямному похованні дорослого Корпач 2/12 (спіральна у правій скроні, кільцева — у лівій), чи належали різним індивідам, як, наприклад, у пізньокатакомбному похованні дітей Миколаївка 11/7. Тобто не виключена якась відмінність призначення кільцеподібних і спіральних підвісок, але археологічний контекст знахідок далеко не завжди дозволяє встановити їхнє точне місце у головному уборі. Тому існують різні припущення відносно їх призначення. За матеріалами поховань середньої бронзи Центрального Передкавказзя передбачається, що підвіски в один оберт з розімкнутими кінцями були тім'яними прикрасами, позаяк у ряді випадків вони знаходилися під черепом (Кореневский 1990, с. 55—56). Але й спіралеподібні підвіски трапляються біля тім'яної частини голови похованого, що, наприклад, спостерігалось у ямному похованні Пуркари 1/31 (Яровой 1990, с. 80).

Є також припущення, що кільцеподібні підвіски могли використовуватися і як сережки (Субботин 2003, с. 34—35; Мимоход 2013, с. 173). На думку А. М. Гея, підвіски незалежно від типу влітали в волосся, чи слугували прикрасами головного убору (2000, с. 159).

За матеріалами поховань рубежу РВВ/СВВ Північно-Західного Прикаспію припускається, що спіральні підвіски і кільця просувалися в шнур, нашивалися на лобову пов'язку, ними могли розшити й опушку шапки (Шишлина 2007, с. 134, 174—175). Схожі сліди використання спіралеподібних підвісок спостерігалися в ямному похованні дорослого Виноградне 3/6 (Північне Надазов'я) — в отворі срібної підвіски в 1,5 оберти зберігся тлін від мотузки чи шкіри, тобто підвіска або була нашита на голову пов'язку, або підвішена до зачіски. У пізньокатакомбному похованні Біловодськ 6/6 біля черепа дитини серед коричнюватих шматків (зітліла шкіра?) знаходилися вісім підвісок в 1,5 оберти, що розташовувалися двома низками: в одній — п'ять, в іншій — три екземпляри. Остання доповнювалась кістяною стрижнеподібною підвіскою (Братченко, Санжаров 2001, с. 33—34, рис. 20).

Безперечно, недостатня кількість спостережень для виявлення якихось однозначних визначень місця цих прикрас у головному уборі, потребує подальших досліджень (в тому числі з залученням антропологічної характеристики). Але наведені міркування щодо різних способів носіння головних прикрас не є безпідставними, а різні їх варіанти можуть бути відображенням плеємінних традицій.

Поза тим, в головних уборах іноді трапляються поєднання кільцеподібних і спіральних підвісок з іншими видами металевих прикрас. Зазвичай це характерні для тієї чи іншої культурно-хронологічної групи виробу в складі намист, браслетів, чи оздобленні обшлагів, поясів, подолів.

Для ямної культури це пронизки чи дрібні обойми, згорнуті з тонкого листа міді чи бронзи, що знаходилися біля черепа похованого поряд з кільцеподібними чи спіралеподібними підвісками. Такі випадки виявлені у трьох пізньоямних похованнях (Катаржино 1/11, Атманай II 2/5, Вовчанськ II 1/8).

В складі ранньокатакомбних поховань вибірки виявлено три поховання, в яких спіральні підвіски в головному уборі сполучалися з іншими типами. В парному похованні Лисичанськ 1/2 між скелетами дорослого і підлітка знаходилися (у зміщеному стані) дві бронзові підвіски в 3,5 оберти і дві бронзові пронизки у вигляді тонкої багатовиткової спіральної обмотки на дерев'яної основі, які, мабуть, становили єдиний комплекс головних прикрас (Санжаров, Черных 2021, с. 15—18, рис. 4). У двох похованнях комплекс головних прикрас складали спіральні і типові для раннього періоду бронзові стрижнеподібні підвіски (пластинчасті і шнуроподібні). Мабуть єдиний комплекс утворювали срібна підвіска в 1,5 оберти і чотири бронзові стрижнеподібні підвіски, які знаходилися під черепом дорослого в колективному похованні Лисичанськ 3/5 (Там же, с. 33—36;

рис. 12; 13). В парному похованні Зимогір'я 1/6 спіральні бронзова та срібна підвіски, що знаходилися біля скроні жінки, були нанизані на дерев'яну паличку, в районі шиї знаходилися шнуроподібні підвіски. Припускається, що всі вони створювали єдиний скроневий набір, як у полтавкінському похованні Бородаївка Ф-6/9, в якому шнурові підвіски були підвішені на кільця (Братченко 2001, с. 26—27, с. 147, рис. 74: 14). Схожі випадки знані в похованнях ранньої та рубежу ранньої / середньої бронзи Прикубання і Західного Прикаспію, в яких скроневі підвіски знаходилися разом із шнуроподібними. Причому на золоте чи срібне кільце з розведеними кінцями надягалась сердолікова намистина (Гей 2000, с. 159; Шишлина 2007, с. 95, 174—175). На жаль, ранньокатакомбні поховання Донецчини з багатим набором прикрас, що містили і спіральні підвіски, були або зруйновані з повним зміщенням кісток і предметів (Червона Зоря 2/9, Голубовський 4/4, Майдан 1/1) або речі супроводу були зміщені гризунами (Лисичанськ 1/4).

Доповненням для скроневих підвісок в п'яти катакомбних похованнях пізнього періоду були фаянсові або бронзові литі намистини, а також підвіски, що характерні для пізньокатакомбного часу. В похованні Гончарівка 3/5 біля лівої скроні черепа дорослого знаходилися дві срібних кільцеподібних підвіски (з розведеними і зімкненими кінцями), біля правої — бронзова циліндрична намистина (Красильников 1989). В похованні Нижня Бараниківка 2/5 біля скроні похованого (зі штучно деформованим черепом) крім срібної місяцеподібної підвіски, та бронзових і срібних підвісок в 2 і 3 оберти (зі зворотною петлею спіралі) знаходилися буси з фаянсу і одна бронзова пластинчаста підвіска (Братченко 2003). Ще три поховання супроводжувалися посудом середньодонського типу. У двох похованнях дітей разом з кільцеподібною підвіскою ВСП (Луганськ) 3/13 і підвіскою в 1,5 оберти (Олександрівськ 1/8) знаходилися бронзові литі намистини (Гладких, Писларий, Кротова 1974; Братченко 2008, с. 144, рис. 12). В похованні Вербівка 11/6 біля черепа дитини разом з двома кільцеподібними підвісками з розведеними кінцями знаходилися дві лапчасті підвіски (Клименко 1997). В інгульському похованні Привілля 4/25 поряд з черепом знаходилися бронзова підвіска та дві пронизки (Шапошникова, Боцкарев, Корпусова 1980, с. 67).

Зрештою у ряді поховань скроневі підвіски замінювалися іншими типами прикрас. В пізньоямних це були пронизки і дрібні обойми, що виявлені у п'яти випадках. У згаданому вище похованні Вовчанськ II 1/8 за черепом чоловічого скелету знаходився фрагмент бронзової дрібної обойми. В похованні Трапівка II 7/4 біля скронь скелета молодої жінки — шість дрібних обойм з мідних платівок, всередині яких збереглися залишки шнурочка. В похо-

ванні Слободзея 4/4 біля скронь дорослого знаходились чотири трубчасті пронизки (Субботин 2003). Ще у двох похованнях (Плавні 30/5 і Дмитрівка 7/8) — дрібні пронизки, по одній біля черепа дорослих індивідів, відповідно — трубчаста та спіральна (Андрух, Добролюбський, Тощев 1985; Папанова, Тощев, Голик 2016).

В катакомбних похованнях розвиненого і пізнього етапів кількість випадків із заміною традиційних скроневих підвісок іншими видами прикрас зростає до 11. Найбільш різноманітними і оригінальними вони представлені в похованнях розвиненого етапу донецької катакомбної культури, а також, мабуть, в синхронних пам'ятках інгульської. В похованні донецької культури Карпово-Крепинське 1/2 та інгульської Привільне 1/16 біля голови похованих знаходились пластинчасті підвіски із рельєфним спіральним орнаментом (Антоненко, Пиоро, Самойленко 1988; Шапошникова и др. 1980). В інгульських — Мар'янівка 1/18, Головкивка 6/11, Барвинівка 6/9 знайдені очілля (Шапошникова и др. 1986; Отрощенко и др. 1986; Полин, Тупчиенко, Ніколова 1992), про які докладніше буде сказано нижче. В похованні Вербівка 9/5 біля черепа виявлено низку бронзових намистин (Клименко 1997); у Райському 1/18 — набір з бронзових намистин, кільцевих медальйонів і лапчастих підвісок (Полідович 2011). Простіші типи прикрас — пронизки знаходились біля черепа скелета в ряді інгульських поховань (Христофорівка 1/5; Григоровка 1/1, Вишневе 17/48), причому в останньому за потилицею були вісім екземплярів (Шапошникова и др. 1973; Ковалева и др. 1987; Дворянинов, Дзиговський, Субботин 1985). Пронизка розташовувалась біля черепа в похованні Мостове 4/9, яке супроводжувалось посудом середньодонського типу (Клименко 1997).

Наведені випадки заміщення в головному уборі традиційних підвісок іншими видами прикрас складають у ямній КС 2,1 %, катакомбній 3,7 %, що в цілому на тлі відсоткового змісту кільцеподібних і спіралеподібних підвісок є рідкістю. Незважаючи на те, що у зв'язку з розвитком техніки литва та кування вже на ранньому етапі катакомбної КС з'являється безліч типів прикрас для різних деталей костюма, традиційними для головного убору залишаються кільцеподібні і спіралеподібні підвіски. Показовим у цьому відношенні є катакомбне поховання чотирьох дорослих індивідів Новокильське 1/6 у Подонцові, яке С. Н. Братченко датує початком середнього катакомбного періоду. Одному з похованих належав багатий набір прикрас із безлічі намист з бронзи, кістки, бурштину, кварциту та зубів ската, а також 12 бронзових пластинчастих підвісок з рельєфним орнаментом. Всі ці вироби знаходились біля правого зап'ястя, тобто утворювали браслет або були нашиті на рукав. Але єдиною прикрасою головного убору були дві бронзові

підвіски в 1,5 оберти (Братченко, Швецов 1991, с. 174—175, рис. 9).

Таким чином, спіральні і кільцеподібні підвіски залишалися основними типами прикрас головних уборів упродовж всього III тис. до н. е. Це вказує на стійку традицію використання і виражає не лише їх декоративну функцію, а й глибоке символічне значення. У багатьох народів світу голова людини вважалася вмістилищем душі, життєвої субстанції (Новикова 1991, с. 30—31), а в степового населення про це свідчить традиція так званих «поховальних масок» — «тампони» і черепи, вкриті смолою, модельовані личини.

Поширення скроневих кільцеподібних і спіралеподібних підвісок в матеріалах суміжних культур раннього і середнього бронзового віку як найбільш постійних атрибутів головного убору чи зачіски свідчить про близькість релігійних уявлень і, відповідно, про схожість символічного і престижного їх значення. Ці типи прикрас були практично єдиними речами з дорогоцінних металів — срібла і золота в костюмі племен бронзового віку Північного Надчорномор'я, Прикубання, Північного Кавказу, Західного Прикаспію (Кореневський 1990, с. 55—56; Гей 2000, с. 159—161; Шишлина 2007, с. 95 та ін.).

З'ясування соціального характеру поховань із скроневими підвісками потребує спеціального аналізу вибірки з врахуванням всіх «витрат праці» на поховальний ритуал, а також, мабуть, диференційованого підходу до оцінки комплексів із срібними і бронзовими виробами⁵ та поховальних традицій кожної з культурно-хронологічних груп, що не входить у завдання цієї роботи. Але попередньо можна відзначити, що на тлі доволі бідного інвентарного комплексу ямної КС більш 60 % поховань із скроневими підвісками супроводжувалися інвентарем. В основному це керамічні посудини — одна, іноді дві (Тура-Бикулуй 7/1); крім того, у складі поховального начиння представлені крем'яні і кам'яні знаряддя, бронзові і кістяні пронизки, кістяні молоточкуваті шпильки, бронзові шила. В 17 похованнях знаходились бронзові ножі (іноді два — Зимогір'я 1/14). Серед них і такі знакові поховання, як Підлісся 1/2 — з бронзовою сокирою, поховання з візками чи з колесами (Кривий Ріг, ПГОК 1/4; Яски 1/18; Курчи 20/16; Тараклія 10/19; Давидівка 1/7; Сергіївка II, 4/4), маски-накладками (Курчи 20/16, Виноградне 24/18). Поховання Глибочке 1/7 із золотою підвіскою мало кам'яне перекриття, у складі якого були три стели.

Для поховань катакомбної КС загалом притаманний численніший і різноманітніший інвентар.

5. За даними С. В. Іванової, комплекси ямної КС Північно-Західного Надчорномор'я із срібними підвісками виразніші в соціальному плані, ніж комплекси з бронзовими (2007, с. 88).

В тому числі комплекси із скроневими підвісками, крім шести поховань з числа вибірки, містили керамічний посуд (горщики, чаші, амфори, курильниці, жаровні), дерев'яні чаші, численний асортимент прикрас з бронзи, каміння і кістки, астрагали, кістяні кільця, гральні (ворожилські?) кістки, жертвні кістки тварин, кам'яні і бронзові знаряддя (долото, стамеска — Гончарівка 1/13), бронзові ножі, шила. Серед них також поховання з візком (Кривий Ріг, гр. Катеринівка 2/23), поховання з «масками» (Аккермень I, 20/1; Виноградне 14/5), деформованими черепами (Миколаївка 3/9, Нижня Бараниківка 2/5).

В археологічних дослідженнях семантика тих чи інших знаків, відбитих зображеннями на речах чи самими речами, є однією з найскладніших проблем, що далеко не завжди має однозначне вирішення. У тому числі семантика скроневих підвісок навряд чи може бути деталізована, але можна припустити, що символізм цих виробів відображений їхньою формою. Так, підвіски в один оберт, особливо з розведеними кінцями, можуть бути відтворенням образу якогось рогатого божества — букраній? — сонячне чи місячне божество (?), а спіралеподібні — змії (?), тобто образами найдавніших релігійно-міфологічних систем, як у скотарських, так і землеробських народів. Можливо, саме відмінність символічного значення цих виробів визначала норму їх використання, що й відображує співвідношення знахідок цих видів прикрас у похованнях різних культурно-хронологічних груп Північного Надчорномор'я (див. рис. 14).

Образ бика з давніх-давен був пов'язаний з відновленням поголів'я худоби. Рогате чоловіче божество у вигляді бика і богині родючості були тісно пов'язані у Вавилоні та Єгипті, які виступали в іпостасі Іштар та Ісіді. У святилищах та похованнях середньоазійських племен доби енеоліту на стегнах жіночих теракот трапляються рельєфні зображення змії, намальовані фігурки козлів. В ідеологічних уявленнях певну роль також грає священна пара. Припускається, що з чоловічим божеством був пов'язаний культ бика, який зображався на теракоті та камені (з'являється в Карадепе). А в культовому комплексі середньої бронзи (Алтиндепе) небесний бик виступає разом із чоловічим місячним божеством (Массон 1974; Массон и др. 1982, с. 60—62, рис. 9: 1).

В іконографії трипільсько-кукутенських племен особлива роль бика представлена різними символами і пластичними формами, у яких також припускається з'єднання образів бика і жіночого божества. Поєднання жіночих символів зі знаками у вигляді рогів бика в орнаментальних композиціях посудин і статуеток, у спільних знахідках черепа бика з антропоморфними статуетками, розглядається як процес формування божественної подружньої пари (Массон и др. 1982, с. 242—251).

Про шанування бика у степових племен свідчать зображення рогатої тварини на плитах

енеолітичних кромлехів, захоронення черепів бика і тура в енеолітичних могилах та використання їх у жертвних церемоніях (Шилов 1988; Черных, Дараган 2014, с. 89—90, 275). У ямних похованнях на теренах України та Північного Кавказу траплялися знахідки кісток бика у кільцевих ровиках, спорудження кромлехів з черепів бика (зокрема на Херсонщині), а також унікальна скульптура малих форм — крем'яний скіпетр у вигляді стилізованої голови трирогої тварини (Кубышев, Нечитайло 1988). На думку С. В. Іванової, хоча стилізовані рельєфні зображення бика (букраній) відтворювався в ареалі існування буджацької культури Північно-Західного Надчорномор'я, але зображення рогатої тварини в матеріалах степових культур частіше відтворюють не образ бика, а дрібної рогатої худоби (2020, с. 56, 59).

Бронзові підвіски-букранії виявлені в похованнях катакомбної культури на р. Манич і в Чограйському могильнику. В катакомбних похованнях Нижнього Дону відомо не менше десятка поховань, які супроводжувалися черепами бика — тура, що не були жертвною їжею, а спеціально зрізаними носовими і лобовими кістками з рогами, що являли собою свого роду символічні маски (Кияшко В. 1994; Братченко 2008, с. 183, рис. 51; Гак 2011).

Зображення змії в різних культурах репрезентовані різноманітними варіаціями — більш чи менш реалістичні або (у більшості випадків) стилізовані — це пов'язано також з варіативністю їх змістовної інтерпретації. В єгипетській міфології образ змії мав як добрий, так і злий зміст. Їх вважали священними, оскільки вони не старяться і вільно козають без рук і ніг, уподібнюючись до зірок, священних змії тримали у кожному храмі. Урей (зображення кобри) — символ влади фараона, незмінний атрибут на його короні або діадемі, втілював владу над життям і смертю.

Образи змії простежуються у трипільському спіральному орнаменті на жіночих статуетках (символ охорони зародку), в основі візерунків на жертвному посуді та підставках з пам'яток різних періодів Трипільля та у різних стилях виконання. Їхня семантика розкриває поєднання жіночих образів з образом змії (божество родючості), разом з тим на горловині такого посуду відтворені символи у вигляді рогів бика чи барана (Массон и др. 1982, с. 247—251; Цвек 2007, с. 55). Припускається, що змії шанувалися як покровителі будинку, посередники між небом і землею та були пов'язані з символами дощу та бігу часу. Присутність у візерунках спіралі, місяцевих та солярних знаків трактується як зображення безперервного плину сонця, постійного руху часу (Рыбаков 1965, № 1, с. 42—43; Рыбаков 1981, с. 199).

Орнаменти деякого посуду з ямних поховань Придніпров'я трактуються як схематичні зображення змії, відображених вертикальними

зигзагоподібними або синусоїдними лініями. В їх інтерпретації відзначений зв'язок зі світовим деревом — найважливішим символом в космогонічних уявленнях багатьох стародавніх народів, а також медіативна сутність змії, що єднала рослини і дощ, небо і землю (Ляшко 1987).

У зв'язку з образом змії розкривається зміст Карпато-Мікенського орнаментального стилю, розповсюдженого у перехідну епоху від середньої до пізньої бронзи. Відзначається зв'язок меандрового стилю зі знаковими речами — клейнодами, парадною зброєю, кам'яними стелами, культовим посудом тощо (Отрошенко 2017; 2020, с. 135—136). У цьому плані особливо цікавою є семантика зображень на унікальній знахідці — герлизі (посоху) з поховання культурного кола Бабіне біля с. Пологи Запорізької обл. Тему її бронзового окуття складають пуансонний меандровий орнамент на спіральній стрічці, а на рурці — ланцюжок з 21 двоспіральних волют з паралельним ланцюжком розімкнених ланок меандру, обрамлених точковим орнаментом.

В зображенні двоспіральних волют, відомих на кераміці і бронзових речах доби бронзи, ряд дослідників вбачає рослинний зміст, зокрема «дерево життя» (Кушнарєва, Чубинишвили 1970, с. 166; Смирнов 1996, с. 51), або ж стилізоване зображення дрібної рогатої худоби, зокрема барана (Папанова, Тоцев, Каїра 2018; Іванова 2020, с. 62). Але переконливішою видається інтерпретація знаків В. В. Отрошенко, який розглянув ці елементи у зв'язку із загальною композицією всіх зображень окуття герлиги. У семантиці двоспіральних волют при залученні прототипів з реалістичними зображеннями розкривається їхня зміїна та двоїста (статєва) сутність, що отримала втілення як в зображеннях на різних (знакових) речах, стелах, так і у вигляді бронзових прикрас — двоспіральних (окуляріоподібних) підвісок. Завдяки глибокому аналізу всіх зображень бронзового окуття герлиги розкривається загальний зміст її орнаменту — стилізований образ світового дерева та відтворення пов'язаного з ним зміїного мотиву, як моделі світоустрою, битви світла та темряви, народження та смерті (Отрошенко 2017; 2020, с. 135—144).

Таким чином, образи рогатої істоти (бика?, барана?) і змії в ідеологічних уявленнях різнокультурного (різноетнічного) населення стародавнього світу виступали в різноманітних іпостасях і відтворювалися різними стилями зображень на керамічних виробках, в знакових речах, а також, мабуть, і в деталях прикрас на костюмах. Як зауважив В. Я. Кияшко: «Духовні ідеї різних епох циклюють у заданому просторі одного міфу, нескінченно відтворюючи подібні моделі» (1994, с. 54)⁶. Не виключена

присутність цих образів і в релігійно-міфологічній системі носіїв ямної і катакомбної КС, сакральне значення яких (як оберегів?) відображено прикрасами головного убору у вигляді кільцеподібних і спіралеподібних підвісок.

Припущення щодо змін у традиції використання скроневиx прикрас. Як показано вище, впродовж III тис. до н. е. відбувалися зміни не тільки у деталях форми скроневиx прикрас, а й в розподіленні їхніх видів у культурно-хронологічних групах, складі металу (скорочення кількості виробів з дорогоцінних металів), традиції використання за віковою ознакою. Зазначені зміни наводять на думку щодо поступової деформації кодифікованих обрядів, які передбачали використання певного набору культового інвентарю у степових спільнотах, що відбувалося з другої половини і до кінця III тис. до н. е. Не виключено, що цей процес був обумовлений поступовим поширенням нових знакових форм у межах традиційної системи ідеологічних уявлень. У цьому плані важливо звернути увагу на появу у регіоні степових культур різного роду спіралеподібних знаків, у тому числі у вигляді двоспіральних волют в орнаментальних сюжетах на кераміці і бронзових виробках, зокрема й «окуляріоподібних» підвісок.

Підвіски у вигляді двоспіральних волют набули символічного значення в III тис. до н. е. в Передній Азії, звідки поширилися на величезні терени на північ, з'являючись на Кавказі, Прикубанні і Прикаспії, лісостепових культурах ранньої / середньої бронзи (середньодніпровській, фатьяновській) і стають характерними для широкого кола культур фінального етапу середньої бронзи від Подунав'я до Уралу (Артеменко 1967; Крайнов 1972, с. 161, рис. 53: 12, 13; Müller-Karpe 1974; Кузьмина 1992; Шишлина 2007; Lytvynenko 2013; Отрошенко 2020, та ін.).

У степових культурах Чорноморсько-Каспійської зони окуляріоподібні підвіски з'являються на рубежі ранньої/середньої бронзи, що ймовірно опосередковано зв'язками з культурами Південного і Північного Кавказу. Але їхні знахідки в комплексах степових культур цього часу надто рідкісні. На теренах України їхню появу маркує пара бронзових підвісок у єдиному пізньоямному похованні Доброводи 2/10 — на шийних хребцях похованого із залишками шкіряного ремінця, які, мабуть, були прикрасами типу медальйону (рис. 17: 1, 2; Бунятян, Ніколова 2010). Аналогічні знахідки походять з поховань ранньої бронзи Північно-Західного Прикаспію, Приуралля, Середнього Поволжя і Прикубання (Шишлина 2007, с. 96—97, 120), де вони також були рідкістю. На думку Н. І. Шишлиної (2007, с. 120), такі підвіски могли виготовлятися за певним стандартом, а їхнє поширення від Дагестану до східноєвропейських лісостепових районів може означати

6. Переклад з російської мови Л. Черних.

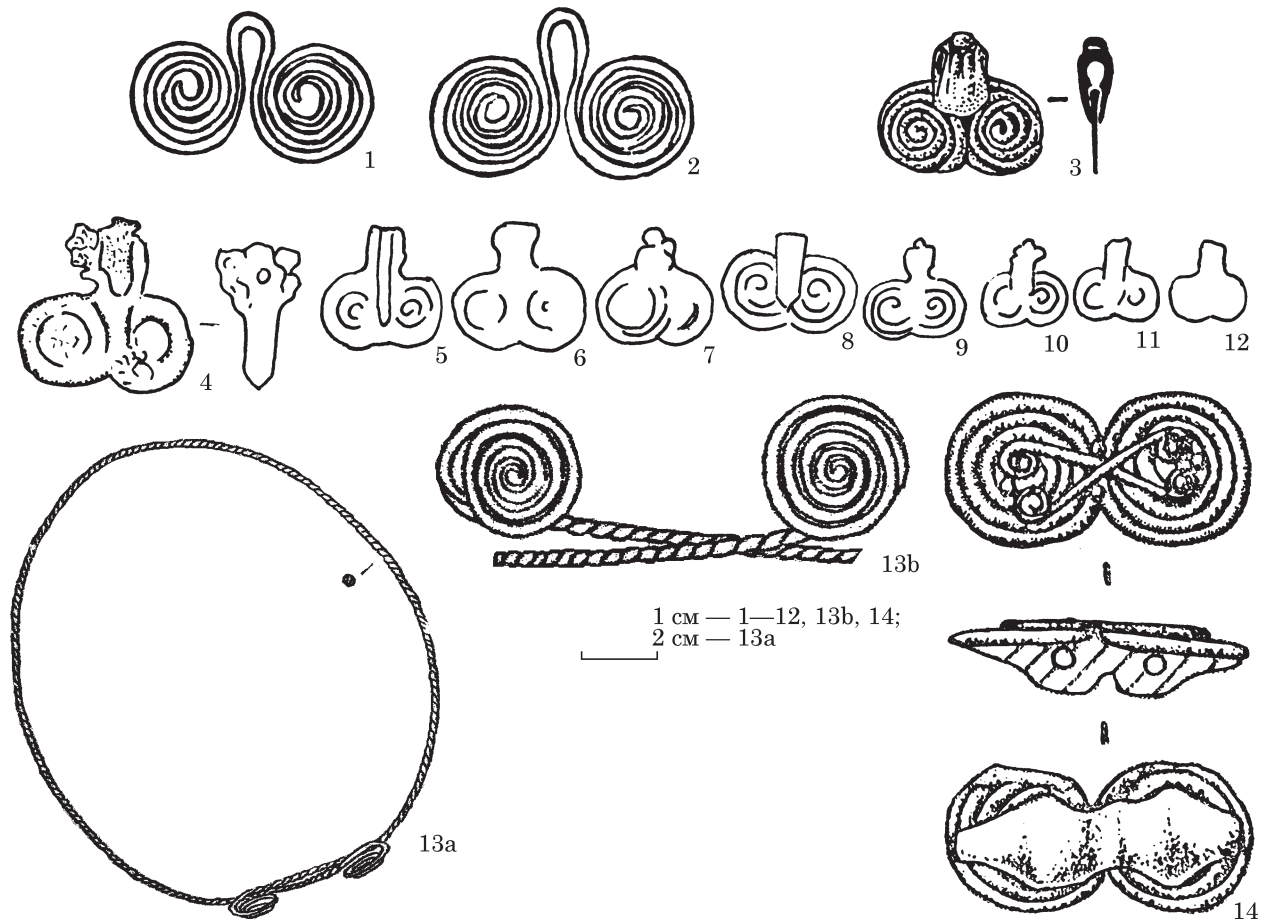

Рис. 17. Бронзові прикраси з парними спіральними щитками: 1, 2 — Доброводи 2/10; 3 — Біловодськ 6/8; 4—12 — Голубовський 4/4; 13 — Головкивка 11/6; 14 — Краматорськ 2/10 (1, 2 — Бунятян, Ніколова 2010; 3 — Братченко, Санжаров 2001; 4—12 — Братченко 2004; 13 — Полін і др.1992; 14 — Санжаров 1993)

Fig. 17. Bronze adornment with paired spiral plates: 1, 2 — Dobrovody 2/10; 3 — Bilovodsk 6/8; 4—12 — Holubovskiy 4/4; 13 — Holovkovka 11/6; 14 — Kramatorsk 2/10 (1, 2 — Buniatian, Nikolova 2010; 3 — Bratchenko, Sanzharov 2001; 4—12 — Bratchenko 2004; 13 — Polin et al. 1992; 14 — Sanzharov 1993)

не тільки приналежність до деталей костюма у різнокультурного населення, але й слугувати еквівалентами обміну.

Пізніше з'являються підвіски із спарених спіральних щитків («медальйони»), нагадуючи «окулярноподібні», які можливо були еволюційною ланкою останніх — дуга-петелька, яка з'єднувала щитки, змінюється припаяною платинкою (рис. 17: 3—12). Такі вироби є в похованнях північнокавказької культури Центрального Передкавказзя і Верхнього Прикубання (Нечитайло 1978, с. 80, с. 81, рис. 32, рис. 33; Кореневський 1990, с. 53, 161, рис. 42: 8, 9), у ранньокатакомбних похованнях Ставропілля (Андреева, Петренко 1998, с. 10—11, рис. 13), Прикаспію (Шишліна 2007, рис. 86, 87). Аналогічні підвіски-медальйони походять з двох комплексів Сіверськодонецчини. Одні поховання (Голубовський 4/4) — ранньокатакомбне, інше (Біловодськ 6/8) — катакомбне пізнього періоду, як визначають автори публікації (Братченко, Санжаров 2001, с. 42). Слід зауважити, що всі перелічені предмети з поховань рубежу ранньої/середньої бронзи були не головними, а нагруд-

ними прикрасами, і, вочевидь, іноді утворювали разок намиста (рис. 17: 4—12).

Особливо помітні зміни в знакових системах відбуваються на «розвиненому» етапі катакомбної КС. Цей період визначається як час істотних змін в матеріальному оформленні поховальних обрядів і утворення в Північному Надчорномор'ї двох катакомбних культур — донецької та інгульської, які проявляються насамперед в орнаментативній кераміці. Під впливом кавказьких прототипів в декорі керамічного посуду Нижнього Подоння і Подонців'я формується розкішний стиль донецького катакомбного «барокко» з мотивами концентричних кіл і спіралей, які поширювалися і в предкавказькій культурі. Окремі прояви цього стилю, як прямі запозичення, з'являються і на кераміці дніпро-азовської (інгульської) культури (Братченко 2001, с. 59—65). На думку С. Н. Братченка, на основі творчих перетворень поширеного в культурах катакомбної спільноти петлеподібного (вертикального) орнаменту на інгульській кераміці виникає мотив біжучого меандру (2007, с. 108—109).

Рис. 18. Керамічний посуд з поховань донецької і інгульської катакомбних культур: 1 — Сватове 18/6; 2, 9 — Зимогір'я 1/7; 3 — Новопетрівка III 3/1; 4 — Привілля 1/3; 5 — Райгородок (зруйнований курган); 6 — Новий 131/3; 7 — Білозерка 8/18; 8 — Вербівка 5/3 (1 — Братченко 2004; 2, 5, 6, 8, 9 — Смирнов 1996; 3 — Шапошникова, Бочкарев, Корпусова 1985; 7 — Ніколова А., Черных Л., Евдокимов 2011)

Fig. 18. Ceramic vessels from the graves of Donets and Inhul Catacomb cultures: 1— Svatove 18/6; 2, 9 — Zymohiria 1/7; 3 — Novopetrivka III 3/1; 4 — Pryvillia 1/3; 5 — Raihorodok (ruined mound); 6 — Novyi 131/3; 7 — Bilozerka 8/18; 8 — Verbivka 5/3 (1 — Bratchenko 2004; 2, 5, 6, 8, 9 — Smirnov 1996; 3 — Shaposhnikova, Bochkarev, Korpuseva 1985; 7 — Nikolova A., Chernyh L., Evdokimov 2011)

На деяких посудинах Нижньої Донщини та Донецчини відтворені знаки у вигляді двоспиральних волют (рис. 18: 1), а також орнаментів у вигляді концентричних кіл, спіралей або фестонів з елементами, що їх з'єднують, утворюючи тим самим мотив меандру (рис. 18: 2—4; Братченко 1976, с. 39, рис. 16: 5; 2004, с. 162, рис. 78: 3; Смирнов 1996, с. 42—53, 142, 146,

рис. 10: 8, 11; 14). На тулубі горщиків донецької і інгульської культур трапляються орнаменти у вигляді стилізованої рослини (дерева?) з гілками, що відходять від стовбура і завершуються волютними завитками (рис. 18: 5—7). На тулубі посудини з Райгородки «стовбур» відтворений лінзоподібною фігурою, що розділена вдовж межею, з точковим орнаментом всередині кож-

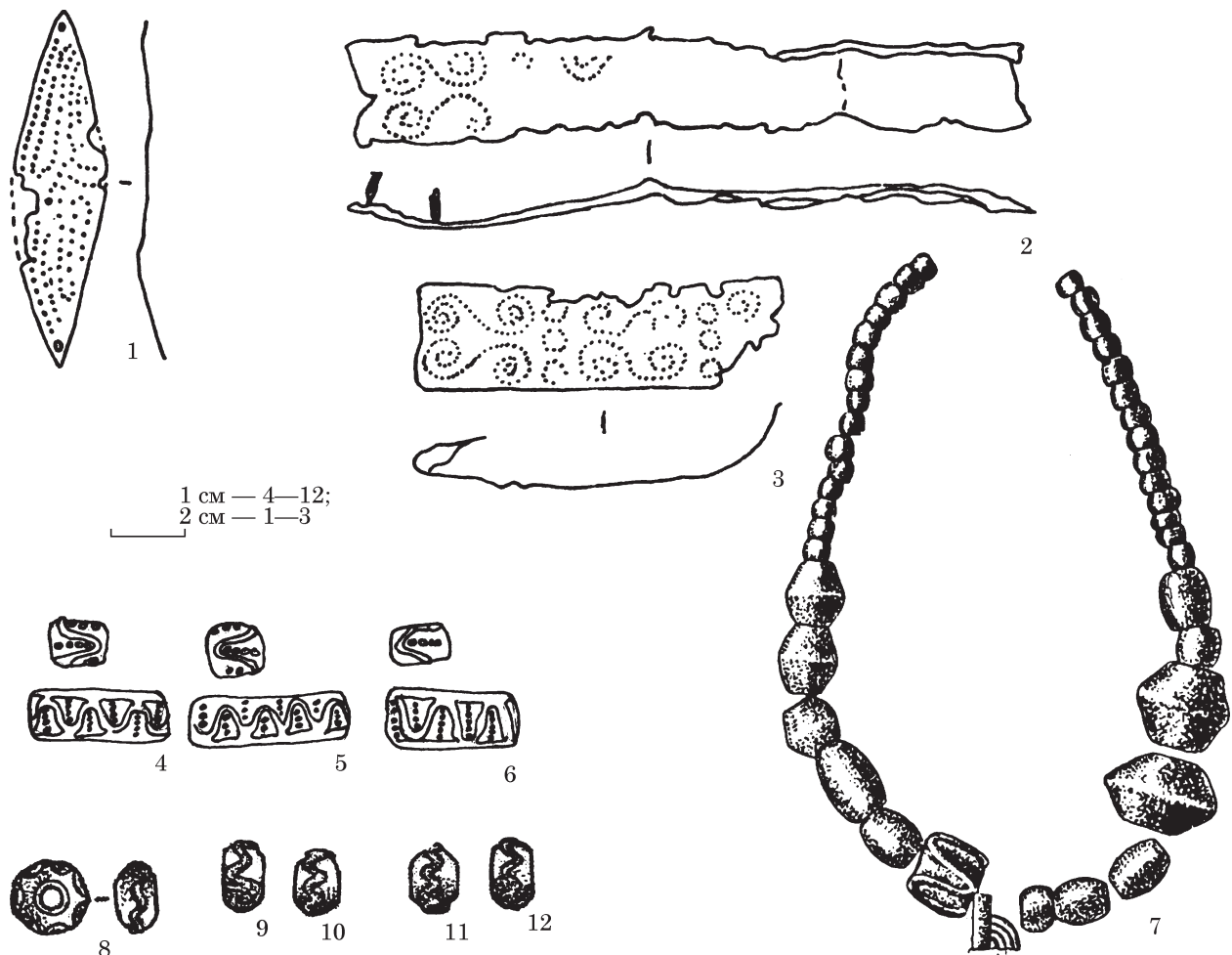

Рис. 19. Бронзові предмети з катакомбних поховань: 1—3 — фрагменти окуття дерев'яної чаші з поховання Нижня Бараниківка; *намиста з поховань*: 4—6 — Донецьк 4/4; 7 — Астахове 22/3; 8—12 — Миколаївка 5/21 (1—3 — Братченко 2003; 4—6 — Гершкович, Сердюкова 1991; 7 — Евдокимов 1991; 8—12 — Братченко 2009)

Fig. 19. Bronze items from Catacomb graves: 1—3 — fragments of the appliques of the wooden cup from the grave in Nyzhnia Baranykivka; *necklaces from graves*: 4—6 — Donetsk 4/4; 7 — Astakhove 22/3; 8—12 — Mykolaivka 5/21 (1—3 — Bratchenko 2003; 4—6 — Gershkovich, Serdyukova 1991; 7 — Evdokimov 1991; 8—12 — Bratchenko 2009)

ної половини і з парними волютними завітками внизу та зверху фігури (рис. 18: 5). Ця фігура близька до зображення на стелі з Розлогу Болгарії (Отрощенко 2020, с. 142, рис. 1: 6). Можливо такий самий мотив, але більш схематично, зображений на ряді горщиків донецької культури в центральній частині орнаментального фризу, коли роздільниками концентричних кіл виступають ромбічні або лінзові знаки (рис. 18: 8, 9).

На розвиненому етапі катакомбної культури з'являються металеві прикраси із зображенням різних варіантів спіралей з оторочкою або доповненням у вигляді точок або кружечків. На лобі умовного бичка (букранія) з поховання періоду розвиненої фази волго-маницької катакомбної культури біля с. Комарово рельєфні зображення: окуляроподібний символ, під ним — перекинута лунниця, нижче неї точки (Кияшко В. 1994, с. 52). Семантично складний орнамент, ймовірно, був на окутті дерев'яної

чаші-ковша в похованні Нижня Бараниківка 5/9 з Подонців'я (Братченко 2003, с. 202—205, рис. 35, 36). Окуття з бронзових пластин і стрічок, прикрашених різними мотивами пуансонного орнаменту фрагментоване, на жаль, їх місце на чаші не встановлено. Одна з деталей — лінзоподібна пластина, орнаментована точками (рис. 19: 1) схожа за формою із зображенням центральної лінзоподібної фігури (стовбура) в орнаментальній композиції на посудині з Райгородки і ромбоподібними знаками-роздільниками на донецькій кераміці. На одній із стрічок оковки нанесені зображення у вигляді пар S-подібних фігур, що повторюються, кінці фігур загорнуті у волоти, а кожна пара відокремлена від сусідньої трьома кружальцями (рис. 19: 2, 3).

В похованнях розвиненого етапу донецької культури з'являються також бронзові литі намистини зі змієподібним орнаментом (рис. 19: 4—6, 7).

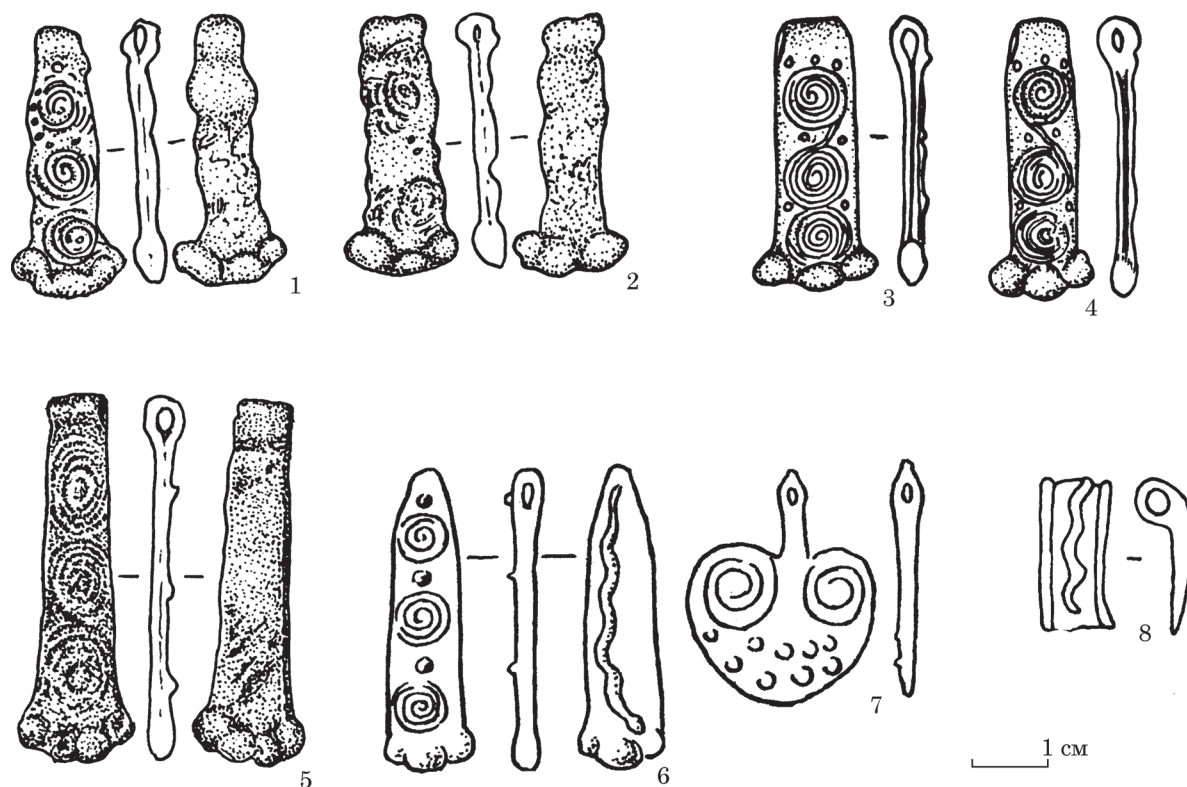

Рис. 20. Пластинчасті підвіски з катакомбних поховань: 1, 2 — Карпово-Крепінське 1/2; 3, 4 — ВСГІ (Луганськ) 3/9; 5 — Привільне 1/16; 6, 7 — Баранівка I 22/5; 8 — Плющівка 1/31 (1, 2 — Антоненко, Пиоро, Самойленко 1988; 3, 4 — Гладких, Писларий, Кротова 1974; 5 — Шапошникова, Бочкарев, Корпусова 1980; 6, 7 — Братченко 2001; 8 — Никитин 2018)

Fig. 20. Plate-shaped pendants from Catacomb graves: 1, 2 — Karpovo-Krepynske 1/2; 3, 4 — VSHI (Luhansk) 3/9; 5 — Pryvilne 1/16; 6, 7 — Baranivka I 22/5; 8 — Pliushchivka 1/31 (1, 2 — Antonenko, Pioro, Samojlenko 1988; 3, 4 — Gladkih, Pislariy, Krotova 1974; 5 — Shaposhnikova, Bochkarev, Korpusova 1980; 6, 7 — Bratchenko 2001; 8 — Nikitin 2018)

Особливо відзначимо пластинчасті підвіски у вигляді витягнутої трапеції або прямокутника з рельєфним орнаментом і кулястими потовщеннями на нижньому кінці. Їх прототипами, ймовірно, є підвіски раннього періоду катакомбної культури, лицьова сторона яких орнаментована поздовжніми борозенками, імітаціями однорядного шнура або дворядної тасьми. Ті чи інші їх варіанти трапляються у ранньокатакомбних похованнях від Передкавказзя і Прикаспію до Сіверськодонецчини, а також в комплексах північнокавказької культури Центрального Передкавказзя (Кореневский 1990; Трифонов 1991; Братченко 2001; Шишлина 2007).

Але підвіски, що з'являються на розвиненому етапі донецької катакомбної культури (на Донеччині — ВСГІ 3/19, Карпово-Крепінське 1/2) і в інгульському похованні (Привільне 1/16) відрізняються від прототипів не тільки більш великими розмірами, але й виразним орнаментом на лицьовій стороні у вигляді трьох вертикально розташованих спіралей, з'єднаних між собою зовнішнім витком та оточених точками-кульками (рис. 20: 1—6). На думку А. Л. Нечитайло такі підвіски в Україні є імпортом, оскільки повторюють вироби з поховань другого етапу північнокавказької культури, знахідки

яких зосереджені на теренах Кабардино-Балкарії (1991, с. 84, с. 86—87, рис. 35: 1—3, 17—18). Зміїна сутність орнаменту на таких підвісках виражена на трьох знахідках. Одна з них походить з катакомбного поховання 6 в кургані біля радгоспу Новий Маяк на Ставропіллі. Тут між численних бронзових бус, що прикрашали зап'ястя дорослого індивіда, знаходилася пластинчаста підвіска, лицьова сторона якої була орнаментована рельєфною змією (Державин 1989, с. 151—152, с. 193, рис. 34). Ще більш виразною є підвіска з комплексу раннього етапу донецької катакомбної культури 22/5 могильника Баранівка I (Кияшко А. 2002, с. 105, рис. 48: 6—14). Рельєфний орнамент на лицьовій стороні підвіски аналогічний описаному вище — три спіралі в обрамленні точок, а зворотна сторона орнаментована змією, що повзе вниз, як на підвісці з Ставропілля (рис. 20: 6). Ще одна пластинчаста підвіска із зображенням змійки (рис. 20: 8) знаходилася у пізньокатакомбному похованні з синкретичними рисами 1/31 біля с. Плющівка (Поінгулля), яка, ймовірно, була у складі браслету або обшивки рукава лівої руки.

Зазначимо, що у згаданому похованні Баранівка I 22/5 знаходилася і «волютоподібна»

підвіска з напівкруглим плоским щитком, орнаментована у верхній (широкій) частині двома спіралями і нижче точками (рис. 20: 7). Аналогічні підвіски трапляються у комплексах середньої бронзи Північного і Південного Кавказу, а у фіналі середньої бронзи більш схематичні примірники подібних підвісок знаходимо в комплексах лолінської, абашевської і синташтинської культур (Мимоход 2013, с. 174—175, с. 516, илл. 73).

У більшості випадків пластинчасті підвіски слугували прикрасами різних деталей костюма, судячи з ранньокатакомбних поховань, вони входили до складу намист, поясных наборів, браслетів. Тож і в похованні донецької культури ВСГП 3/19 кожна з двох підвісок була у складі багатого набору прикрас на обох зап'ястях, які утворювали або браслети, або нашивку на обшлаг одягу. Але у похованні Карпово-Крепинське 1/2 обидві підвіски знаходилися під черепом, і мабуть слугували прикрасою головного убору. В похованні Привільне 1/16 була тільки одна підвіска — біля голови похованого, хоча не виключено, що вона перебувала в перевідкладеному стані⁷.

Перелічені орнаментальні схеми тією чи іншою мірою зіставні з елементами зображення на Пологівській герлизі і, ймовірно, мають близький семантичний зміст. Можна припустити, що на розвиненому етапі донецької катакомбної культури в культову систему впроваджуються нові декоративні стандарти, які переламлювалися крізь призму певних релігійних поглядів. Мабуть під їх впливом спіральні-щиткові мотиви в головних уборах з'являються і в інгульській культурі, з творчої переробкою у вигляді оригінальних начільників. В парному похованні дорослих Головкивка 6/11 на черепі одного із скелетів знаходився обруч із крученого бронзового

дроту 0,2—0,15 см в перетині (перевитого у вигляді шнура) з кінцями у вигляді щитків-спіралей, що заходять один за одного (рис. 17: 13а, б). Мабуть подібний виріб знаходився ще в одному інгульському похованні дорослої людини біля с. Барвинівка 6/29, що зберігся частково навколо черепа у вигляді подвійного ряду тонкого в перетині дроту (Отрощенко и др. 1986). Прями аналогії цим виробам не відомі. Але манера виготовлення — кручений дріт та щитки-спіралі нагадують окуляроподібні підвіски та більш пізні гривни культурного кола Бабіне і абашевської культури. Тобто, ці оригінальні вироби у носіїв інгульської культури, імовірно, були продукцією місцевої творчої переробки нових декоративних стандартів. Ще одна знахідка оригінального наборного начільника, виготовленого з тонких пластинчастих елементів, зафіксована у похованні Мар'янівка 1/18 (Шапошникова и др. 1986). Він складався з низки трубчастих пронизок довжиною 3—2,5 см, діаметром 0,5 см. Обидва краї кожної пронизки були охоплені кільцеподібними жолобчастими скобами-обоймами з загостреними незамкненими кінцями. Шість скоб-обойм (що збереглися) зовнішнім діаметром 1,1—1,3 см і максимальною шириною всередині 0,6—0,9 см нагадують формою місяцеподібні підвіски з розведеними кінцями.

Як зазначалося вище, саме у похованнях розвиненого періоду донецької культури спостерігається мінімальна кількість традиційних скроневих прикрас порівняно як з попереднім, так і з наступним періодами катакомбної КС у цьому регіоні. Мінімальна кількість спіральподібних скроневих підвісок спостерігається і для інгульської культури. В той же час знахідки бронзових виробів зі спіральними мотивами (пластинчасті підвіски, окуття дерев'яних чаш, очілля) підкреслюють соціальну значимість таких поховань. Мабуть поширення зазначених орнаментальних схем на бронзових прикрасах у населення Північного Надчорномор'я мало локальний характер, стимульований посиленням впливом сусідніх культур, насамперед Кавказу, коли не виключаються і міграції північнокавказьких груп населення (Нечитайло 1991, с. 76; Братченко 2001, с. 64).

Класичне донецьке «барокко» поступово зникає з орнаменту на посуді пізньокатакомбного періоду. Але зображення у вигляді двоспіральних (окуляроподібних) знаків трапляються на деяких посудинах з пізньокатакомбних поховань в інгульському регіоні (Нечитайло 1991, с. 74, 76, рис. 30: 2, 4). А. Л. Нечитайло вважає цей посуд північнокавказькими імпортом за наявності східних форм і декору. В похованні 11/10 передкавказької катакомбної культури біля станиці Суворовська (Прикубання) знаходилась велика біконічна посудина, орнаментована відбитками мотузочки. За описом А. Л. Нечитайло по плічку від ребра до шийки нанесені чотири вертикальні ряди з трьох

7. Належність підвіски саме інгульському похованню проблематична через неясність стратиграфічної ситуації. Інгульське поховання 16 зруйнувало більш раннє поховання 19 (Шапошникова, Бочкарев, Корпусова 1980, с. 28—30). У камері п. 16 знаходилися три різночасові захоронення, найпізнішим з яких був скелет (цілий) дорослого у випростаній позиції, що лежав на підсипаному ґрунті, на 22 см вище рівня дна камери. Кістки раніш похованих дитини та підлітка збереглися частково: кістки підлітка (череп з шийним відділом хребців) праворуч від черепа дорослого, декілька кісток ліворуч від його ніг. Череп дитини був на дні північної частини камери. Судячи з креслення (Там же, рис. 6), поховання, що було зруйновано, мало конструкцію катакомби, від якої збереглася частина камери і вхідна яма з кістками скелета людини. Тобто не виключено, що підвіска, як і фрагмент посудини, потрапили в інгульське поховання з більш раннього зруйнованого поховання, для якого не виключена належність до донецької катакомбної культури. Це припущення цілком імовірне, оскільки у тому ж кургані знаходилося катакомбне поховання з рисами донецької культури (№ 3) — парне, здійснене скорочено на правому боці, із класичним донецьким кубком в інвентарі (Там же, с. 23, рис. 3: 1—2).

двоспиральних волют (1979, с. 52—53, рис. 57: 3), тобто цей орнамент був виконаний у тому ж стилі, що й на окутті Пологівської герлиги.

Для пізнього етапу катакомбної КС з розвитком прийомів металообробки характерна поява нових численних типів бронзових прикрас — намист, підвісок, серед яких: кільцеві і монощиткові, ложкоподібні і лапчасті, у вигляді пташиних головок, бубонців тощо. Змієподібний орнамент фіксується на деяких поодиноких знахідках: напаяний на литих намистинах (рис. 19: 8—12), на ланці наборного браслета у вигляді двощиткової спіралі (рис. 17: 14) в Подонцов'ї, на згаданій вище підвісці з рельєфною змією в похованні маницького типу в Поінгуллі. Разом з тим в регіоні Подонців'я — Північного Надазов'я відновлюється використання скроневих спіралеподібних підвісок, але вже спрощеної схеми — в 1,5 оберти, з рідкісними рецидивами багатовиткових підвісок, але вже нової форми — зі зворотною петлею у витку. Збільшується відсоток кільцеподібних підвісок, які в інгульському середовищі значно перевищують спіралеподібні. На відміну від попередніх періодів обидва види підвісок переважають у похованнях дітей та підлітків. Пізніше, на «зламі епох» як традиційні скроневі головні підвіски, так і окуляроподібні стають надзвичайно рідкісними знахідками на тлі величезної кількості поховань культурного кола Бабіне на теренах України, а також оточуючих синхронних культур (Lytvinenko 2013. Литвиненко, Ляшко 2018), але «зміїна» символіка відтворюється на унікальних мабуть дуже престижних речах, таких як Пологівська герлига.

Висновки. Викладені припущення щодо семантики скроневих підвісок, мабуть, не можуть бути єдиними і припускають інші варіанти рішень. Проте безумовно, що характер зазначених змін в їх формі та використанні є відображенням трансформацій в ідеології катакомбних культур Північного Надчорномор'я розвиненого і пізнього етапів, спровокованих напевно соціальними чинниками. Можливо процес трансформації супроводжувався паралельним співіснуванням старих і нових форм зображень сакральних символів, пов'язаних з відтворенням схожих мотивів міфологічних уявлень. Причому використання нових видів спіралеподібних знаків на металевих прикрасах, зокрема в головних уборах, імовірно належало знаті (або якоїсь її частині). Нашарування нових і старих традицій в зображенні сакральних символів передбачає як конфліктні, так і компромісні⁸ ситуації у їх сприйнятті,

8. Показовою в цьому відношенні є згадана вище підвіска з п. 2, к. 2 Архонської 88 фінали середньої бронзи, в якій поєднані обидва зображення спірального знаку: тобто «традиційна» форма підвіски (зі зворотною петлею), але з обома кінцями, згорнутими в спіральні щитки як у окуляроподібних підвісок (рис. 13: 9).

що призводило до зміни культових стандартів (або частини їх) у межах традиційної міфологічної системи⁹. Трансформація її окремих моделей, вписана в загальні для широких територій процеси, супроводжувалася становленням локальних особливостей (інновацій), відображених в поховальних обрядах катакомбних культур Північного Надчорномор'я.

9. Певною мірою прикладом таких процесів можуть бути світові релігії, зокрема християнство, у різних течіях якого вироблялися особливості іконографії, зображення хреста, сакральні жести тощо.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеева, И. Л. 1976. *Отчет о работе Нижне-Днестровской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства 1-й очереди Нижне-Днестровской оросительной системы в 1976 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/87.

Андреева, М. В., Петренко, В. Г. 1998. Комплексы эпохи бронзы из кургана у хутора «Красное Знамя» (Ставропольский край). *Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*, 1, с. 7-53.

Андрух, С. И., Добролюбский, А. О., Тоцев, Г. Н. 1985. *Курганы у села Плавни в Низовьях Дуная*. Монография, депонированная в ИНИОН АН СССР, Москва, 13.06.1985 г., № 21110. Одесса.

Антоненко, Б. А., Пиоро, И. С., Самойленко, Л. Г. 1988. *Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции Киевского государственного университета в 1988 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/200.

Артеменко, И. И. 1967. *Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы*. Москва: Наука.

Берестнев, С. И. 1995. Новолатоновский катакомбный курганный могильник на р. Оскол. *Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник*. Харьков: Бизнес Информ, с. 134-135.

Бондарь, Н. Н., Антоненко, Б. А., Пиоро, И. С., Самойленко, Л. Г., Чмыхов, Н. А. 1983. *Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции Киевского государственного университета в 1983 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/169.

Братченко, С. Н. 1976. *Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы*. Киев: Наукова думка.

Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Луганськ: Шлях, 2001.

Братченко, С. Н. 2003. Могили бронзової доби в басейні р. Деркул. *Материалы и исследования по археологии Восточной Украины*, 1, с. 162-225.

Братченко, С. Н. 2004. Прадавня Слобожанщина: сватівські могили — кургани III тис. до н. е. та майдани. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 2, с. 65-190.

Братченко, С. Н. 2007. Катакомбне «барокко» з овами та петлями в системі орнаментативі. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 103-109.

Братченко, С. Н. 2008. Олександрівські могили-кургани в долині Лугані. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 8, с. 134-217.

Братченко, С. Н. 2009. Миколаївські могили-кургани в пониззі р. Луганка. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 9, с. 137-197.

Братченко, С. Н., Кротова, А. А., Швецов, М. Л., Гершкович, Я. П., Константинову, Л. Ф., Смирнов,

- А. М., Самойленко, В. Г., Шкарбан, А. С., Гошко, Т. Ю. 1977. *Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/12а.
- Братченко, С. Н., Гершкович, Я. П., Константиnescу, Л. Ф., Левченко, В. Н., Смирнов, А. М., Швецов, И. Л., Шкарбан, А. С., Кротова, А. А. 1978. *Отчет Донецкой экспедиции за 1978 год (сс. Смелое, Пришиб, Знаменка, Сокольники, Крипаки — Славянский район, Амвросиевский район; сс. Петро-Павловка, Лисичье)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1978/1.
- Братченко, С. Н., Гершкович, Я. П., Дубовская, О. Р., Константиnescу, Л. Ф., Швецов, М. Л. 1980. *Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1980 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/3.
- Братченко, С. Н., Константиnescу, Л. Ф. 1987. Александровский энеолитический могильник. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 14-31.
- Братченко, С. Н., Швецов, М. Л. 1991. Северско-донецкие катакомбные погребения на реке Красная. В: Братченко С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев: Институт археологии, с. 165-186.
- Братченко, С. Н., Санжаров, С. М. 2001. *Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецчини та Донищини III тис. до н. е.* Луганськ: СЛУ.
- Бунятян, К. П., Ніколова, А. В. 2010. Кургани ямної культури на трипільських поселеннях Добраводи і Тальянки. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 34-50.
- Вангородская, О. Г., Санжаров, С. Н. 1991. Погребения донецкой катакомбной культуры Николаевского могильника с украшениями. В: Братченко, С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев: Институт археологии, с. 214-234.
- Вязьмитина, М. И., Іллінська, В. А., Покровська, Е. Ф., Тереножкін, А. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Курганы біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Акермень». *Археологічні пам'ятки УРСР*, VII, с. 22-135.
- Гаврилов, А. В., Тоцев, Г. Н. 1999. Курган у с. Желябовка в Крыму. *Stratum plus*, 2, с. 160-166.
- Гак, Е. И. 2011. Индикаторы металлопроизводства катакомбных культур степной зоны Предкавказья и юга Доно-Волжского междуречья. *Краткие сообщения Института археологии*, 225, с. 69-99.
- Гей, А. Н. 1999. О некоторых символических моментах погребальной обрядности степных скотоводов Предкавказья в эпоху бронзы. В: Гуляев, В. И., Каменецкий, И. С., Ольховский, В. С. (ред.). *Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений*. Москва: РАН, с. 78—113.
- Гей, А. Н. 2000. *Новотиторовская культура*. Москва: Старый сад.
- Генинг, В. В., Корпусова, В. Н. 1989. *Археологические памятники Крымского Присивашья. Вторая курганная группа у с. Целинное*. Препринт. Киев: Институт зоологии им. И. И. Шмальгаузена.
- Гершкович, Я. П. 1996. Курганы в междуречье р. Лозовой и р. Ольховой на Донецком краю. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Восточной Украины*. Луганск: ВУГИ, с. 133-167.
- Гершкович, Я. П., Сердюкова, И. Л. 1991. Ямные и катакомбные погребения Донецкого курганного могильника. В: Братченко, С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев: Институт археологии, с. 150-164.
- Гладких, М. И., Писларий, И. А., Кротова, А. А. 1974. *Отчет о работе Северско-Донецкой экспедиции в 1974 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/13.
- Григорьев, С. А. 2019. Бабинские, лолинские, абашевские и синташтинские комплексы в рамках хронологии П. Рейнеке. *Донецкий археологический сборник*, 22, с. 46—66. doi.org/10.31558/2218-2284.2019.22.3
- Дворянинов, С. А., Дзиговский, А. Н., Субботин, Л. В. 1985. Раскопки курганной группы у с. Вишневое. В: Станко, В. Н. (ред.). *Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 132-173.
- Дергачев, В. А. 2023. *Ямная культура Карпато-Подоунавья*. І: Каталог памятников. Кишинэу: CEP USM.
- Державин, В. Л. 1989. Погребения эпохи бронзы из курганов у хут. Веселая Роща (по материалам Ставропольской экспедиции 1960 г.). В: Мунчаев, Р. М. (ред.). *Древности Ставрополя*. Москва: Наука, с. 125-194.
- Евдокимов, Г. Л. 1991. Погребения эпохи ранней и средней бронзы Астаховского могильника. В: Братченко, С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев: Институт археологии, с. 187-213.
- Евдокимов, Г. Л., Рассамкин, Ю. Я., Николова, А. В. 1977. *Отчет об археологических исследованиях курганов Краснознаменной экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства оросительных систем Херсонской области в 1977 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/22.
- Евдокимов, Г. Л., Магомедов, Б. В., Черненко, Е. В., Битковский, О. В. 1980. *Отчет о раскопках курганов в Херсонской области Краснознаменной новострочной экспедиции в 1980 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/9.
- Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П., Поруцкий, А. Г. 1985. *Отчет Краснознаменной экспедиции ИА АН УССР о раскопках курганов в Херсонской области в 1985 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/2.
- Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П., Шевченко, Н. П. 1986. *Отчет о раскопках в зоне строительства оросительных систем в Херсонской области в 1986 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/12.
- Евдокимов, Г. Л., Солтыс, О. Б., Куприй, С. А. 1989. *Отчет о раскопках курганов в зоне строительства оросительных систем Херсонской области Краснознаменной постоянно действующей экспедиции ИА АН УССР в 1989 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/24.
- Иванова, С. В. 2007. «Серебряный век» Северо-Западного Причерноморья. *Материалы та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 85-91.
- Иванова, С. В. 2020. Традиції та інновації в умовах фронтіра: поховання з посохом у с. Пологи. В: Отрощенко, В. В., Тоцев, Г. М. (ред.). *Пологівський посох (досвід міждисциплінарного вивчення)*. Київ: Запоріжжя: О. Філюк, с. 46-81.
- Иванова, С. В. 2021. *История населения Северо-Западного Причерноморья в конце IV — III тыс. до н. э.* Житомир: Бук-Друк.
- Иванова, С. В., Петренко, В. Г., Ветчинникова, Н. Е. 2005. *Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра*. Одесса: КП ОТГ.
- Кияшко, А. В. 1999. *Происхождение катакомбной культуры Нижнего Подонья*. Волгоград: ВолГУ.
- Кияшко, А. В. 2002. *Культурогенез на востоке катакомбного мира*. Волгоград: ВолГУ.
- Кияшко, В. Я. 1994. Два погребения с букраниями эпохи средней бронзы. *Донские древности*, 2, с. 48-55.

Клименко, В. Ф. 1997. *Курганные древности Северского Донца*. Енакиєво.

Ковалева, И. Ф., Волкова, С. С., Марина, З. П. 1976. *Отчет по научно-исследовательской работе. Исследование археологических памятников в районе строительства Царичанской оросительной системы*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1978/66.

Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н., Мухопад, С. Е., Андросов, А. В. 1987. *Отчет о научно-исследовательской работе: археологические исследования курганов в зонах строительства оросительных систем Днепропетровской области (Солоняно-Томаковской, колхоза «Заря Коммунизма» Покровского района и Александровской ОС)*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1987/176.

Ковалева, И. Ф., Марина, З. П., Ромашко, В. А., Тесленко, Д. Л., Шалобудов, В. Н., Векленко, В. А. 2003. *Курганы энеолита—бронзы в криворожском течении Ингульца*. Днепропетровск: ДНУ.

Кореневский, С. Н. 1990. *Памятники населения бронзового века Центрального Предкавказья*. Москва: Институт археологии.

Кореневский, С. Н., Мимоход, Р. А. 2011. *Курганы позднего периода среднего бронзового века у станции Архонская в Северной Осетии*. Москва: ИА РАН.

Крайнов, Д. А. 1972. *Древнейшая история Волго-Окского междуречья. Фатьяновская культура II тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.

Красильников, К. И. 1989. *Отчет о проведении археологических работ по спасению курганов 2 и 3 на землях совхоза «Учебный» у с. Гончаровка Сватовского района Ворошиловградской области в 1989 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1989/47; 1989/53.

Красильников, К. И., Тельнова, Л. И. 1993. Исследование кургана у с. Преображенное на реке Красная. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Подонцовья*. 1. Луганск: Областное управление по печати, с. 91-125.

Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Гошко, Т. Ю., Марченко, И. Л., Сердюков, В. В. 1979. *Отчет о раскопках Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства орошаемых участков Каховской оросительной системы в Херсонской области в 1979 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1979/32.

Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Полин, С. В., Шевченко, Н. П., Черных, Л. А., Марченко, И. Л., Солтыс, О. В., Сердюков, В., Якулов, С. А. 1980. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР у с. Волчанск, с. Владимировка, с. Красное — Акимовского района, Запорожской области в 1980 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1980/15.

Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Полин, С. В., Черняков, И. Т., Битковский, О. В., Сердюков, В. В., Солтыс, О. В., Шевченко, Н. П. 1981. *Работы Херсонской археологической экспедиции в 1981 году. Отчет о работах Херсонской экспедиции Института археологии АН УССР в п. г. т. Великая Александровка, с. Староселье Велико-Александровского района, с. Соленое (Атманай II) Генического района, Херсонской области и у сс. Владимировка, Юрєвка, Малая Терновка, Волчанск Акимовского района Запорожской области*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1981/19.

Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Нечитайло, А. Л., Симоненко, А. В., Шилов, Ю. А., Куприй, С. А., Ковалев, Н. В., Амирханов, А. Ш., Лысенко, Г. И., Толкачев, Ю. И., Ян, С. А. 1984. *Отчет о раскоп-*

ках Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в 1984 году. НА ИА НАН України, ф. 64, 1984/11.

Кубышев, А. И., Болтрик, Ю. В., Симоненко, А. В., Фиалко, Е. Е., Куприй, С. А., Ковалев, Н. В., Лысенко, Г. И. 1986. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской, Запорожской областях УССР в 1986 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1986/13.

Кубышев, А. И., Нечитайло, А. Л. 1988. *Кремневый скипетр Васильевского кургана*. В: Шапишникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова думка, с. 107-118.

Кузьмина, О. В. 1992. *Абашевская культура в лесостепном Волго-Уралья*. Самара: СГПИ.

Кульбака, В., Качур, В. 2002. *Давні індоевропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень*. Маріуполь: Маріупольський гуманітарний інститут.

Кушнарева, К. Х., Чубинишвили, Т. Н. 1970. *Древние культуры Южного Кавказа (V—III тыс. до н. э.)*. Ленинград: Наука.

Литвиненко, Р. А. 2011. Культурный круг Бабино: название, таксономия. *Краткие сообщения Института археологии*, 225, с. 108-112.

Литвиненко, Р. О., Ляшко, С. М. 2018. Курган дніпро-донської бабинської культури поблизу с. Новогупалівка на Дніпровському Припоріжжі. *Донецький археологічний збірник*, 21, с. 155—174.

Ляшко, С. Н. 1987. К вопросу о семантике орнамента на сосудах из погребений ямной культуры. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 54-58.

Массон, В. М. 1974. Раскопки погребального комплекса на Алтындепе. *Советская археология*, 4, с. 3-21.

Массон, В. М., Мерперт, Н. Я., Мунчаев, Р. М., Черныш, Е. К. 1982. *Энеолит СССР*. Москва: Наука.

Мельник, О. Стеблина, І. 2012. *Кургани Криворіжжя*. Кривий Ріг: Видавничий дім.

Мимоход, Р. А. 2013. *Лолінська культура. Северо-западный Прикаспий на рубеже среднего и позднего периодов бронзового века*. Материалы охранных археологических исследований, 16. Москва: ИА РАН.

Мимоход, Р. А. 2018. Палеоклимат и культурогенез в Восточной Европе в конце III тыс. до н. э. *Российская археология*, 2, с. 33-48.

Нечитайло, А. Л. 1978. *Верхнее Прикубанье в бронзовом веке*. Киев: Наукова думка.

Нечитайло, А. Л. 1979. *Суворовский курганный могильник*. Киев: Наукова думка.

Нечитайло, А. Л. 1991. *Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка.

Никитин, В. И. 2018. *Курганы Нижнего Поингулья*. Николаев: Илион.

Николаева, А. В., Черных, Л. А., Евдокимов, Г. Л. 2011. Курганы эпохи бронзы в низовьях Днепра и Ингульца (по материалам Краснознаменной экспедиции). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 11, с. 96-163.

Новикова, Л. А. 1991. Маска в культуре. В: Храпановский, В. А. (ред.). *Реконструкция древних верований: источники, метод, цель*. Санкт-Петербург: ГМИР, с. 11-44.

- Николова, Л. 2000. Ямная культура на Балканах (динамика структуры погребального обряда и соотношение с другими культурами ранней бронзы). *Stratum plus*, 2, с. 423-458.
- Отрощенко, В. В. 2017. Образный ряд Карпато-Мікенського орнаментального стилю. *Magisterium. Археологічні студії*, 67, с. 43-53.
- Отрощенко, В. В. 2020. Пологівська герліга: стратиграфія, культурна належність, семантика. В: Отрощенко, В. В., Тощев, Г. И. (ред.). *Пологівський посох (досвід міждисциплінарного вивчення)*. Київ; Запоріжжя: О. Філюк, с. 128-153.
- Отрощенко, В. В., Ковалев, Н. В., Пустовалов, С. Ж., Рассамкин, Ю. Я., Салий, Н. Г., Голышкіна, В. И., Дорофеев, В. В., Полин, С. В. 1980. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/5.
- Отрощенко, В. В., Болдин, Я. И., Гошко, Т. Ю., Ляшко, С. Н., Ковалев, Н. В., Кравченко, С. Н., Пустовалов, С. Ж., Рассамкин, Ю. Я., Салий, Н. Г., Савовский, И. П. 1981. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1981 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/10.
- Отрощенко, В. В., Рассамкин, Ю. Я., Битковский, О. В., Гошко, Т. Г., Кравченко, С. Н., Константи́нскі, Л. Ф. 1983. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1983 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/10.
- Отрощенко, В. В., Рассамкин, Ю. Я., Ляшко С. Н., Пустовалов, С. Ж., Черных, Л. А., Кудрявцева, О. В. 1986. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1986 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/11.
- Папанова В. А., Тощев Г. Н., Голик А. А. 2016. Раскопки курганного могильника эпохи бронзы (с. Дмитровка Бердянского района Запорожской области). *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XIX, с. 22—58.
- Папанова, В., Тощев, Г., Каїра, Ф. 2018. Дослідження курганів доби бронзи у Північному Причорномор'ї. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей. Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.* Київ, с. 93.
- Патоківа, Э. Ф., Петренко, В. Г., Бурдо, Н. В. 1989. *Памятники Трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка.
- Петренко, В. Г., Островерхов, А. С., Сапожников, И. В. 2002. Новый курган эпохи энеолита—бронзы в Нижнем Поднестровье. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, X, с. 39-63.
- Писларий, И. А., Гераськова, Л. С., Дубовская, О. Р. 1977. *Отчет Северско-Донецкой новостроечной экспедиции в 1977 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/13.
- Писларий, И. А., Дубовская, О. Р., Орел, Р., Смирнов, А. И., Кульбака, В. К., Кравченко, С. Н. 1980. *Отчет об исследованиях Северско-Донецкой экспедиции ИА АН УССР в 1980 году на территории Ворошиловградской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/14.
- Плеши́венко, А. Г. 1993. Могильник кургана «Бабакова Могила» из Северного Приазовья. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, IV, с. 128-156.
- Полідович, Ю. Б. 2011. Курган доби бронзи «Розкопана Могила» поблизу м. Дружківка Донецької області. *Археологічний альманах*, 25, с. 71-155.
- Полин, С. В., Тупчиенко, Н. П., Николова, А. В. 1992. *Курганы верхнего Ингульца (курганы у сс. Успенка и Голововка)*. Препринт. Киев: Институт археологии.
- Полин, С. В., Николова, А. В. 1998. *Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1998 году. Раскопки курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской обл. в зоне горных работ ОАО «Орджоникидзевский горно-обогатительный комбинат» на Чкаловском № № 1 и 2 карьерах*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1998/46.
- Попандопуло, З. Х. 1995. Курганный могильник у с. Бельное. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, V, с. 126-142.
- Пыслару, И. А., Самойленко, В. Г. 2010. Исследования курганов в Славяносербском и Краснодонском районах Луганской области. В: Васи́ленко, А. И. (ред.). *Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы*. Луганск: Глобус, с. 49-91.
- Разумов, С. Н., Лысенко, С. Д. 2020. Древнейшее курганное золото Нижнего Поднестровья как индикатор межкультурных связей. *Русин*, 59, с. 21-35. <https://doi.org/10.17223/18572685/59/3>
- Рассамкин, Ю. Я., Будников, О. Б. 1993. Проблемы раннего степового энеолита у світлі вивчення нових пам'яток. *Археологія*, 3, с. 128-134.
- Рассамкин, Ю. Я., Отрощенко, В. В., Ляшко, С. Н., Салий, Н. Г., Пустовалов, С. Ж., Кравченко, С. Н., Ковалев, В. Н., Николова, А. В. 1982. *Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1982 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/2.
- Ромашко, В. А., Марина, З. П., Тесленко, Д. Л., Фещенко, Е. Э., Ярошкевич, О. Н., Яровой, А. Г., Свистунов, В. В. 2004. *Отчет о раскопках памятников археологии в зоне земельного отвода карьера на работу грунта у с. Межирич, Павлоградского района, Днепропетровской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2004/34.
- Рыбаков, Б. А. 1965. Космогония и мифология земледельцев энеолита. *Советская археология*, 1, с. 28-45.
- Рыбаков, Б. А. 1981. *Язычество древних славян*. Москва: Наука.
- Рындина, Н. В., Дегтярева, А. Д. 2018. Цветной металл ямной культурно-исторической области из памятников Украины: морфология и технология изготовления. *Stratum plus*, 2, с. 317-346.
- Самар, В. А., Антонов, А. Л. 2017. Курганы у с. Вишневатое Розовского района Запорожской области. *Музейний вісник*, 17, с. 41-55.
- Санжаров, С. Н. 1992. *Северскодонецкие раннекатакомбные погребения с орнаментированными бляхами. Каталог археологических коллекций*. 1. Препринт. Луганск.
- Санжаров, С. Н. 1993. Курганы у г. Краматорска на Казенном Торце. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Подонцовья*, 1, с. 58-90.
- Санжаров, С. Н. 2001. Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья. Луганск: ВУНУ.
- Санжаров, С. Н., Братченко, С. Н. 1999. *Отчет о полевых исследованиях научно-исследовательской лаборатории «Спадщина» в 1999 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1999/32.
- Санжаров, С. Н., Бритюк, А. А. 1996. Краснозори́нский курганный могильник в бассейне р. Лугани. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Восточной Украины. Проблемы изучения и правовой охраны археологического наследия*. Луганск: ВУТУ, с. 58-132.
- Санжаров, С. Н., Черных, Е. А. 2021. *Курганные древности Привольнянской излучины Северского Донца*. Луганск: ЛГУ им. В. Даля, 2021.
- Синюк, А. Т. 1983. *Курганы эпохи бронзы Средне-го Дона*. Воронеж: ВГУ.

Синюк, А. Т. 1989. Погребения ямной и катакомбной культур Первого Власовского могильника. В: Синюк, А. Т. (ред.). *Проблемы археологического изучения Доно-волжской лесостепи*. Воронеж: ВГПУ, с. 27-69.

Смирнов, А. М. 1996. *Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце*. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН.

Субботин, Л. В. 2003. *Орудия труда, оружие и украшения племен ямной культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: Полис.

Телегин, Д. Я. 1967. *Дніпро-Донецька культура*. Київ: Наукова думка.

Телегин, Д. Я. 1985. Среднестоговская культура и памятники новоданиловского типа в Поднепровье и степном Левобережье Украины. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. I. Киев: Наукова думка, с. 305-319.

Телегин, Д. Я., Беляев, А. С., Кравец, И. В., Васильченко, С. А., Мезенцев, В. И., Белозер, В. П. 1973. *Отчет о работе экспедиции Днепр-Донбасс в 1973 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1973/6.

Тоцев, Г. Н. 1995. Грунтовой могильник катакомбного времени на Мамай-горе. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, V, с. 82-40.

Тоцев, Г. Н., Шахров, Г. И. 1992. Раскопки курганной группы у с. Григорьевка Запорожской области. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, III, с. 49-70.

Трифонов, В. А. 1991. Степное Прикубанье в эпоху энеолита-средней бронзы (периодизация). В: Массон, В. М. (ред.). *Древние культуры Прикубанья (по материалам археологических работ в зонах мелiorации Краснодарского края)*. Ленинград: Наука, с. 92-166.

Цвек, Е. В. 2007. К проблеме изучения трипольского орнамента. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 54-61.

Чередниченко, Н. Н., Бессонова, С. С., Болдин, Я. И., Бунятян, Е. П., Ковалева, Л. Г., Козловский, А. А., Орлов, Р. С., Пустовалов, С. Ж., Орлов, К. К., Рассамкин, Ю. Я., Шевченко, Н. П., Бобырь, И. Г. 1975. *Отчет о работе Верхне-Тарасовской экспедиции в 1975 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1975/11.

Черних, Л. 2025. Металеві ножі степових культур Північного Причорномор'я доби ранньої — середньої бронзи як потенційна зброя (до постановки питання). *Археологія і давня історія України*, 1 (54), с. 12-78. <https://doi.org/10.37445/adiu.2025.01.02>

Черных, Л. А., Дараган, М. Н. 2014. *Курганы эпохи энеолита — бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка*. Киев; Берлин: О. Филук.

Черных, Л. А., Николова, А. В. 2016. Курганы эпохи бронзы у с. Первомаевка на Херсонщине. *Донецкий археологический сборник*, 20, с. 103-161.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Бочкарев, В. С., Гребенников, Ю. С., Рычков, Н. А., Ребедаило, Г. П., Ключинцев, В. Н. 1973. *Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1973 год*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1973/8.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Бочкарев, В. С., Балущин, А. М., Гребенников, Ю. С., Ключинцев, В. Н., Ребедаило, Г. П., Рычков, Н. А. 1974. *Отчет о раскопках Ингульской экспедиции за 1974 год*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1974/12.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Балущин, А. М. 1977. Курганный комплекс близ с. Старогороженя. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древности Поингуля*. Киев: Наукова думка, с. 99-145.

Шапошникова, О. Г., Бочкарев, В. С., Корпусова, В. Н. 1980. Курганный комплекс у с. Привольное. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Археологические памятники Поингуля*. Киев: Наукова думка, с. 17-70.

Шапошникова, О. Г., Балущин, А. М., Гребенников, Ю. С., Фоменко, В. Н., Ключинцев, В. Н., Елисеев, В. Ф., Товкайло, Н. Т. 1985. *Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1985 год*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1985/3.

Шапошникова, О. Г., Балущин, А. М., Гребенников, Ю. С., Елисеев, В. Ф., Довженко, Н. Д., Ключинцев, В. Н., Солтыс, О. Б., Фоменко, В. Н., Чмыхов, Н. А. 1986. *Отчет о работе Николаевской новостроенной экспедиции в 1986 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1986/18.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Довженко, Н. Д. 1986. *Ямная культурная историческая область (южнобугский вариант)*. Свод археологических источников. Киев: Наукова думка.

Шилов, Ю. А. 1988. «Грот быка» по материалам древнейших курганов. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова думка, с. 3-14.

Шишлина, Н. И. 2007. *Северо-Западный Прикарпуть в эпоху бронзы (V—III тысячелетия до н. э.)*. Труды ГИМ, 165. Москва: Наука.

Яровой, Е. В. 1990. *Курганы энеолита — эпохи бронзы Нижнего Поднестровья*. Кишинев: Штиинца.

Constantinescu, B., Cristea-Stan, D., Popescu, A. 2016. Bronze Age silver artifacts from Romania — an archaeo-metallurgical study. In: Delfino, D., Piccardo, P., Baptista, J. C. (eds.). *Networks of trade in raw materials and technological innovations in Prehistory and Protohistory: an archaeometry approach*. Proceedings of the XVII UISPP World Congress (1—7 September 2014, Burgos, Spain), 12 / Session B34. Oxford: Archaeopress Archaeology, p. 13-26.

Govedarica, B., Kaiser, E., Rassamakin, Ju., Samar, V. 2006. Der Grabhügel «Tarasova Mogila» bei der Stadt Orechov. Neue Angaben zur Periodisierung und Chronologie der äneolithischen und bronzzeitlichen Steppenulturen im Azovgebiet. *Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens*, 12, S. 63-112.

Lytvinenko, R. 2013. Central European parallels to the Dnieper—Don Centre of Babino culture. *Baltic-pontic studies*, 18, p. 121-138.

Müller-Karpe, H. 1974. *Handbuch der Vorgeschichte*. 4. München.

REFERENCES

Alekseeva, I. L. 1976. *Отчет о работе Нижне-Днестровской новостроенной экспедиции ИА АН СССР в зоне строительства 1-й очереди Нижне-Днестровской оросительной системы в 1976 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1976/87.

Andreeva, M. V., Petrenko, V. G. 1998. Kompleksy epohi bronzy iz kurgana u hutora «Krasnoe Znamya» (Stavropolskiy kray). *Materialy po izucheniyu istoriko-kulturnogo naslediya Severnogo Kavkaza*, 1, s. 7-53.

Andruh, S. I., Dobrolyubskiy, A. O., Toshev, G. N. 1985. *Kurgany u sela Plavni v Nizovyyah Dunaya*. Monografiya, depozirovannaya v INION AN SSSR, Moskva, 13.06.1985 g., N 21110. Odessa.

Antonenko, B. A., Pioro, I. S., Samojlenko, L. G. 1988. *Отчет о работе Voroshilovgradskoy arkheologicheskoy ekspeditsii Kievskogo gosudarstvennogo universiteta v 1988 godu*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1988/200.

Artemenko, I. I. 1967. *Plemena Verhnego i Srednego Podneprovya v epohu bronzy*. Moskva: Nauka.

Berestnev, S. I. 1995. Novoplatonovskiy katakombnyy kurgannyy mogilnik na r. Oskol. *Drevnosti. Harkovskiy is-*

- toriko-arkheologicheskii ezhegodnik. Harkov: Biznes Inform, s. 134-135.
- Bondar, N. N., Antonenko, B. A., Pioro, I. S., Samojlenko, L. G., Chmyxov, N. A. 1983. *Otchet o rabote Voroshilovgradskoy arkheologicheskoy ekspeditsii Kievskogo gosudarstvennogo universiteta v 1983 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/169.
- Bratchenko, S. N. 1976. *Nizhnee Podone v epohu sredney bronzy*. Kiev: Naukova dumka.
- Bratchenko, S. N. 2001. *Donetska katakombna kultura rannoho etapu*. Luhansk: Shliakh, 2001.
- Bratchenko, S. N. 2003. Mohyly bronzovoi doby v baseini r. Derkul. *Materialy i issledovaniya po arkheologii Vostochnoy Ukrainy*, 1, s. 162-225.
- Bratchenko, S. N. 2004. Pradavnia Slobozhanshchyna: svatitskiy mohyly — kurhany III tys. do n. e. ta maidany. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Skhidnoi Ukrainy*, 2, s. 65-190.
- Bratchenko, S. N. 2007. Katakombne «barokko» z ovamy ta petliamy v systemi ornamentatsii. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 103-109.
- Bratchenko, S. N. 2008. Oleksandrivski mohyly-kurhany v dolyni Luhani. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Skhidnoi Ukrainy*, 8, s. 134-217.
- Bratchenko, S. N. 2009. Mykolaivsky mohyly-kurhany v ponyzzy r. Luhanka. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Skhidnoi Ukrainy*, 9, s. 137-197.
- Bratchenko, S. N., Krotova, A. A., Shvetsov, M. L., Gershkovich, Ya. P., Konstantinesku, L. F., Smirnov, A. M., Samoylenko, V. G., Shkarban, A. S., Goshko, T. Yu. 1977. *Otchet ob issledovaniyah Donetskoj ekspeditsii v 1977 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/12a.
- Bratchenko, S. N., Gershkovich, Ya. P., Konstantinesku, L. F., Levchenko, V. N., Smirnov, A. M., Shvetsov, I. L., Shkarban, A. S., Krotova, A. A. 1978. *Otchet Donetskoj ekspeditsii za 1978 god (ss. Smeloe, Prishib, Znamenka, Sokolniki, Kripaki — Slavyanskiy rayon, Amurosievskiy rayon; ss. Petro-Pavlovka, Lisiche)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/1.
- Bratchenko, S. N., Gershkovich, Ya. P., Dubovskaya, O. R., Konstantinesku, L. F., Shvetsov, M. L. 1980. *Otchet ob issledovaniyah Donetskoj ekspeditsii v 1980 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/3.
- Bratchenko, S. N., Konstantinesku, L. F. 1987. Aleksandrovskiy eneoliticheskii mogilnik. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneyshie skotovody stepey yuga Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 14-31.
- Bratchenko, S. N., Shvetsov, M. L. 1991. Severskodonetskie katakombnye pogrebeniya na reke Krasnaya. In: Bratchenko S. N. (ed.). *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomorya*. Kiev: Institut arheologii, s. 165-186.
- Bratchenko, S. N., Sanzharov, S. M. 2001. *Ridkisi bronzovi znariaddia z katakomb Siverskodonechchyny ta Donshchyny III tys. do n. e.* Luhansk: SNU.
- Buniatian, K. P., Nikolova, A. V. 2010. Kurhany yamnoi kultury na trypillskykh poselenniakh Dobravody i Talianky. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 34-50.
- Vangorodskaya, O. G., Sanzharov, S. N. 1991. Pogrebeniya donetskoj katakombnoy kultury Nikolaevskogo mogilnika s ukrasheniyami. In: Bratchenko, S. N. (red). *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomorya*. Kiev: Institut arheologii, s. 214-234.
- Viazmitina, M. I., Illinska, V. A., Pokrovskaya, E. F., Terenozhkin, A. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novo-Pylypivky i radhospu «Akermen». *Arkheologichni pam'yatki URSS*, VIII, s. 22-135.
- Gavrilov, A. V., Toshev, G. N. 1999. Kurgan u s. Zhelyabovka v Krymu. *Stratum plus*, 2, s. 160-166.
- Gak, E. I. 2011. Indikatory metalloproduktstva katakombnykh kultur stepnoy zony Predkavkazya i yuga Dono-Volzhskogo mezhdurechya. *Kratkie soobsheniya Instituta arkheologii*, 225, s. 69-99.
- Gey, A. N. 1999. O nekotorykh simvolicheskikh momentakh pogrebnogo obryadnosti stepnykh skotovodov Predkavkazya v epohu bronzy. In: Gulyaev, V. I., Kamenetskiy, I. S., Olhovskiy, V. S. (ed.). *Pogrebnyy obryad. Rekonstruktsiya i interpretatsiya drevnih ideologicheskikh predstavleniy*. Moskva: RAN, s. 78-113.
- Gej, A. N. 2000. *Novotitorovskaya kultura*. Moskva: Staryy sad.
- Gening, V. V., Korpuseva, V. N. 1989. *Arkheologicheskoe pamyatniki Krymskogo Prisivashya. Vtoraya kurgannaya gruppa u s. Tselinnoe*. Preprint. Kiev: Institut zoologii im. I. I. Shmalgauzena.
- Gershkovich, Ya. P. 1996. Kurgany v mezhdureche r. Lozovoy i r. Olhovoy na Donetskom kryazhe. In: Sanzharov, S. N. (ed.). *Drevnie kultury Vostochnoy Ukrainy*. Lugansk: VUGI, s. 133-167.
- Gershkovich, Ya. P., Serdyukova, I. L. 1991. Yamnye i katakombnye pogrebeniya Donetskogo kurgannogo mogilnika. In: Bratchenko, S. N. (ed.). *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomorya*. Kiev: Institut arheologii, s. 150-164.
- Gladkih, M. I., Pislariy, I. A., Krotova, F. A. 1974. *Otchet o rabote Seversko-Donetskoj ekspeditsii v 1974 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/13.
- Grigorev, S. A. 2019. Babinskie, Iolinskie, abashevskie i sintashtinskie komplekсы v ramkah khronologii P. Reyneke. *Donetskiy arkheologicheskii zbirnyk*, 22, s. 46-66. doi: 10.31558/2218-2284.2019.22.3
- Dvoryaninov, S. A., Dzigovskiy, A. N., Subbotin, L. V. 1985. Raskopki kurgannoy gruppy u s. Vishnevoe. In: Stanko, V. N. (ed.). *Novye materialy po arkheologii Severo-Zapadnogo Prichernomorya*. Kiev: Naukova dumka, s. 132-173.
- Dergachev, V. A. 2023. *Yamnaya kultura Karpato-Podunav'ya*. I: Katalog pamyatnikov. Kishineu: CEP USM.
- Derzhavin, V. L. 1989. Pogrebeniya epohi bronzy iz kurganov u hut. Veselaya Roscha (po materialam Stavropolskoy ekspeditsii 1960 g.). In: Munchaev, R. M. (ed.). *Drevnosti Stavropol'ya*. Moskva: Nauka, s. 125-194.
- Evdokimov, G. L. 1991. Pogrebeniya epohi ranney i sredney bronzy Astahovskogo mogilnika. In: Bratchenko, S. N. (red). *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomorya*. Kiev: Institut arheologii, s. 187-213.
- Evdokimov, G. L., Rassamakin, Yu. Ya., Nikolova, A. V. 1977. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyah kurganov Krasnoznamenskoy ekspeditsii IA AN USSR v zone stroitel'stva orositel'nykh sistem Hersonskoy oblasti v 1977 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/22.
- Evdokimov, G. L., Magomedov, B. V., Chernenko, E. V., Bitkovskiy, O. V. 1980. *Otchet o raskopkakh kurganov v Hersonskoy oblasti Krasnoznamenskoy novostroechnoy ekspeditsii v 1980 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/9.
- Evdokimov, G. L., Gershkovich, Ya. P., Porutskiy, A. G. 1985. *Otchet Krasnoznamenskoy ekspeditsii IA AN USSR o raskopkakh kurganov v Hersonskoy oblasti v 1985 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/2.
- Evdokimov, G. L., Gershkovich, Ya. P., Shevchenko, N. P. 1986. *Otchet o raskopkakh v zone stroitel'stva orositel'nykh sistem v Hersonskoy oblasti v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/12.
- Evdokimov, G. L., Soltys, O. B., Kupriy, S. A. 1989. *Otchet o raskopkakh kurganov v zone stroitel'stva orositel'nykh sistem Hersonskoy oblasti Krasnoznamenskoy postoyanno deystvuyushchey ekspeditsii IA AN USSR v 1989 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/24.
- Ivanova, S. V. 2007. «Serebryanyy vek» Severo-Zapadnogo Prichernomorya. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 85-91.
- Ivanova, S. V. 2020. Traditsii ta inovatsii v umovakh fronty: pokhovannia z posokhom u s. Polohy. In: Otroshchenko, V. V., Toshchev, H. M. (ed.). *Polohivsky posokh (dosvid mizhdystyplinarnoho vyuchennia)*. Kyiv: Zaporizhzhia: O. Filiuk, s. 46-81.
- Ivanova, S. V. 2021. *Istoriya naseleniya Severo-Zapadnogo Prichernomorya v kontse IV — III tys. do n. e.* Zhitomir: Buk-Druk.
- Ivanova, S. V., Petrenko, V. G., Vetchinnikova, N. E. 2005. *Kurgany drevnih skotovodov mezhdurechya Yuzhnogo Buga i Dnestra*. Odessa: KP OTG.
- Kiyashko, A. V. 1999. *Proishozhdenie katakombnoy kultury Nizhnego Podonya*. Volgograd: VolGU.
- Kiyashko, A. V. 2002. *Kulturogenез na vostoке katakombnogo mira*. Volgograd: VolGU.
- Kiyashko, V. Ya. 1994. Dva pogrebeniya s bukraniyami epohi sredney bronzy. *Donskie drevnosti*, 2, s. 48-55.
- Klimenko, V. F. 1997. *Kurgannye drevnosti Severskogo Donsa*. Enakievo.
- Kovaleva, I. F., Volkova, S. S., Marina, Z. P. 1976. *Otchet po nauchno-issledovatel'skoy rabote. Issledovanie arkheolo-*

gicheskikh pamyatnikov v rayone stroitelstva Tsarichanskoj orositelnoy sistemy. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/66.

Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N., Mukhopad, S. E., Androssov, A. V. 1987. *Otchet o nauchno-issledovatel'skoy rabote: arkhologicheskie issledovaniya kurganov v zonax stroitelstva orositelnykh sistem Dnepropetrovskoy oblasti (Solonyano-Tomakovskoy, kolkhoza «Zarya Kommunisty» Pokrovskogo rayona i Aleksandrovskoy OS)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/176.

Kovaleva, I. F., Marina, Z. P., Romashko, V. A., Teslenko, D. L., Shalobudov, V. N., Veklenko, V. A. 2003. *Kurgany eneolita—bronzы v krivorozhskom techenii Ingultsa*. Dnepropetrovsk: DNU.

Korenevskiy, S. N. 1990. *Pamyatniki naseleniya bronzovogo veka Tsentralnogo Predkavkazyia*. Moskva: IA RAN.

Korenevskiy, S. N., Mimohod, R. A. 2011. *Kurgany pozdnego perioda srednego bronzovogo veka u stanitsy Arkhonskaya v Severnoy Osetii*. Moskva: IA RAN.

Kraynov, D. A. 1972. *Drevneyshaya istoriya Volgo-Okskogo mezhdurechya. Fatyanovskaya kultura II tysyacheletiya do n. e.* Moskva: Nauka.

Krasilnikov, K. I. 1989. *Otchet o provedenii arkhologicheskikh rabot po spaseniyu kurganov 2 i 3 na zemlyakh soukhoza «Uchebnyy» u s. Goncharovka Svatovskogo rayona Voroshilovgradskoy oblasti v 1989 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/47; 1989/53.

Krasilnikov, K. I., Telnova, L. I. 1993. *Issledovanie kurgana u s. Preobrazhennoe na reke Krasnaya*. In: Sanzharov, S. N. (ed.). *Drevnie kultury Podontsovyia*. 1. Lugansk: Oblastnoe upravlenie po pechaty, s. 91-125.

Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Goshko, T. Yu., Marchenko, I. L., Serdyukov, V. V. 1979. *Otchet o raskopkakh Hersonskoy arkhologicheskoy ekspeditsii v zone stroitelstva oroshayemykh uchastkov Kahovskoy orositelnoy sistemy v Hersonskoy oblasti v 1979 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979/32.

Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Shilov, Yu. A., Polin, S. V., Shevchenko, N. P., Chernykh, L. A., Marchenko, I. L., Soltys, O. V., Serdyukov, V., Yakulov, S. A. 1980. *Otchet o rabotakh Hersonskoy arkhologicheskoy ekspeditsii IA AN USSR u s. Volchansk, s. Vladimirovka, s. Krasnoe — Akimovskogo rayona, Zaporozhskoy oblasti v 1980 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/15.

Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Shilov, Yu. A., Polin, S. V., Chernykh, I. T., Bitkovskiy, O. V., Serdyukov, V. V., Soltys, O. V., Shevchenko, N. P. 1981. *Raboty Hersonskoy arkhologicheskoy ekspeditsii v 1981 godu. Otchet o rabotakh Hersonskoy ekspeditsii Instituta arheologii AN USSR v p. g. t. Velikaya Aleksandrovka, s. Starosele Veliko-Aleksandrovskogo rayona, s. Solenoe (Atmanay II) Genicheskogo rayona, Hersonskoy oblasti i u ss. Vladimirovka, Yurevka, Malaya Ternovka, Volchansk Akimovskogo rayona Zaporozhskoy oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/19.

Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Nechitaylo, A. L., Simonenko, A. V., Shilov, Yu. A., Kupriy, S. A., Kovalev, N. V., Amirhanov, A. Sh., Lysenko, G. I., Tolkachev, Yu. I., Yan, S. A. 1984. *Otchet o raskopkakh Hersonskoy arkhologicheskoy ekspeditsii IA AN USSR v 1984 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/11.

Kubyshev, A. I., Boltrik, Yu. V., Simonenko, A. V., Fialko, E. E., Kupriy, S. A., Kovalev, N. V., Lysenko, G. I. 1986. *Otchet o rabotakh Hersonskoy arkhologicheskoy ekspeditsii v zone stroitelstva Kakhovskoy orositelnoy sistemy v Hersonskoy, Zaporozhskoy oblasti USSR v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/13.

Kubyshev, A. I., Nechitaylo, A. L. 1988. *Kremnevyy skipetr Vasilevskogo kurgana*. In: Shapishnikova, O. G. (ed.). *Novye pamyatniki yamnoy kultury stepnoy zony Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 107-118.

Kuzmina, O. V. 1992. *Abashevskaya kultura v lesostepnom Volgo-Urale*. Samara: SGPI.

Kulbaka, V., Kachur, V. 2002. *Davni indoevropeitsi Ukrainy u svitli novitnikh arkhologichnykh doslidzhen*. Mariupol: Mariupolskiy humanitarniy institut.

Kushnareva, K. H., Chubinishvili, T. N. 1970. *Drevnie kultury Yuzhnogo Kavkaza (V—III tys. do n. e.)*. Leningrad: Nauka.

Litvinenko, R. A. 2011. *Kulturnyy krug Babino: nazvanie, taksonomiya. Kratkie soobsheniya Instituta arheologii*, 225, s. 108-112.

Lytyvnenko, R. O., Liashko, S. M. 2018. *Kurhan dnipro-donskoi babynskoi kultury poblyzu s. Novohupalivka na Dni-provskomu Pryporizhzhii*. *Donetskiy arkhologichnyi zbirnyk*, 21, s. 155-174.

Lyashko, S. N. 1987. *K voprosu o semantike ornamenta na sosudah iz pogrebeniy yamnoy kultury*. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneyshie skotovody stepey yuga Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 54-58.

Masson, V. M., 1974. *Raskopki pogrebalnogo kompleksa na Altyndepe*. *Sovetskaya arheologiya*, 4, s. 3-21.

Masson, V. M., Merpert, N. Ya., Munchaev, R. M., Chernysh, E. K. 1982. *Eneolit SSSR*. Moskva: Nauka.

Melnyk, O. Steblyna, I. 2012. *Kurhany Kryvorizhzhia*. Kryvyi Rih: Vydavnychiy dim.

Mimohod, R. A. 2013. *Lolinskaya kultura. Severo-zapadnyy Prikspiy na rubezhe srednego i pozdnego periodov bronzovogo veka*. Materialy ohrannykh arkhologicheskikh issledovaniy, 16. Moskva: IA RAN.

Mimohod, R. A. 2018. *Paleoklimat i kulturogenez v Vostochnoy Evrope v kontse III tys. do n. e. Rossiyskaya arheologiya*, 2, s. 33-48.

Nechitaylo, A. L. 1978. *Verhnee Prikubane v bronzovom veke*. Kiev: Naukova dumka.

Nechitaylo, A. L. 1979. *Suvorovskiy kurgannyi mogilnik*. Kiev: Naukova dumka.

Nechitaylo, A. L. 1991. *Svyazi naseleniya stepnoy Ukrainy i Severnogo Kavkaza v epohu bronzы*. Kiev: Naukova dumka.

Nikitin, V. I. 2018. *Kurgany Nizhnego Poingulya*. Nikolaev: Ilion.

Nikolova, A. V., Chernykh, L. A., Evdokimov, G. L. 2011. *Kurgany epohi bronzы v nizovyakh Dnepra i Ingultsa (po materialam Krasnoznamen'skoy ekspeditsii)*. *Materialy ta doslidzhennia z arkhologii Skhidnoi Ukrainy*, 11, s. 96-163.

Novikova, L. A. 1991. *Maska v kulture*. In: Hrshanovskiy, V. A. (ed.). *Rekonstruktsiya drevnih verovaniy: istochniki, metod, tsel*. Sankt-Peterburg: GMIR, s. 11-44.

Nikolova, L. 2000. *Yamnaya kultura na Balkanah (dinamika struktury pogrebalnogo obryada i sootnoshenie s drugimi kulturami ranney bronzы)*. *Stratum plus*, 2, s. 423-458.

Otroschenko, V. V. 2017. *Obraznyi riad Karpato-Mikenskoho ornamentalnogo styliu*. *Mahisterium. Arkheologichnyi studii*, 67, s. 43-53.

Otroschenko, V. V. 2020. *Polohivska herlyha: stratyhrafia, kulturna nalezhnist, semantika*. In: Otroschenko, V. V., Toshchev, H. Y. (ed.). *Polohivskiy posokh (dosvid mizhdystyplinarnoho vyvchennia)*. Kyiv; Zaporizhzhia: O. Filiuk, s. 128-153.

Otroschenko, V. V., Kovalev, N. V., Pustovalov, S. Zh., Rassamakin, Yu. Ya., Saliy, N. G., Golyshkina, V. I., Dorofeev, V. V., Polin, S. V. 1980. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoy ekspeditsii v 1980 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/5.

Otroschenko, V. V., Boldin, Ya. I., Goshko, T. Yu., Lyashko, S. N., Kovalev, N. V., Kravchenko, S. N., Pustovalov, S. Zh., Rassamakin, Yu. Ya., Saliy, N. G., Savovskiy, I. P. 1981. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoy ekspeditsii v 1981 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/10.

Otroschenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya., Bitkovskiy, O. V., Goshko, T. G., Kravchenko, S. N., Konstantinesku, L. F. 1983. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoy ekspeditsii v 1983 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/10.

Otroschenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya., Lyashko S. N., Pustovalov, S. Zh., Chernykh, L. A., Kudryavtseva, O. V. 1986. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoy ekspeditsii v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/11.

Papanova V. A., Toshev G. N., Golik A. A. 2016. *Raskopki kurgannogo mogilnika epohi bronzы (s. Dmitrovka Berdyanskogo rayona Zaporozhskoy oblasti)*. *Starozhytnosti stepovogo Prychornomor'ya i Krymu*, XIX, s. 22-58.

Papanova, V., Toshchev, H., Kaira, F. 2018. *Doslidzhennia kurhaniv doby bronzы u Pivnichnomu Prychornomor'i*. In: *I Vseukrainskiy arkhologichnyi zizd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei*. *Nizhyn*, 23—25 lystopada 2018 r. Kyiv, s. 93.

Patokova, E. F., Petrenko, V. G., Burdo, N. B. 1989. *Pamyatniki Tripolskoy kultury v Severo-Zapadnom Prichernomore*. Kiev: Naukova dumka.

Petrenko, V. G., Ostroverhov, A. S., Sapozhnikov, I. V. 2002. *Novyy kurgan epohi eneolita—bronzы v Nizhnem Pod-*

- nestrove. *Starozhitnost I stepovogo Prichornomorya i Krimu*, X, s. 39-63.
- Pislariy, I. A., Geraskova, L. S., Dubovskaya, O. R. 1977. *Otchet Seversko-Donetskoy novostroychnoy ekspeditsii v 1977 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/13.
- Pislariy, I. A., Dubovskaya, O. R., Orel, R., Smirnov, A. I., Kulbaka, V. K., Kravchenko, S. N. 1980. *Otchet ob issledovaniyah Seversko-Donetskoy ekspeditsii IA AN USSR v 1980 godu na territorii Voroshilovgradskoy oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/14.
- Pleshivenko, A. G. 1993. Mogilnik kurgana «Babakova Mogila» iz Severnogo Priazovya. *Drevnosti stepnogo Prichernomorya i Kryma*, IV, s. 128-156.
- Polidovych, Yu. B. 2011. Kurhan doby bronzы «Rozkopana Mohyla» poblyzu m. Druzhkivka Donetskoy oblasti. *Arkheologichnyi almanakh*, 25, s. 71-155.
- Polin, S. V., Tupchienko, N. P., Nikolova, A. V. 1992. *Kurgany verhnego Ingultsa (kurgany u ss. Uspenka i Golovkovka)*. Preprint. Kiev: Institut arheologii.
- Polin, S. V., Nikolova, A. V. 1998. *Otchet o rabote Ordzhonikidzevskoy ekspeditsii v 1998 godu. Raskopki kurganov u g. Ordzhonikidze Dnepropetrovskoy obl. v zone gornyh rabot OAO «Ordzhonikidzevskiy gorno-obogatitelnyy kombinat» na Chkalovskom NN 1 i 2 karerakh*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1998/46.
- Popandopulo, Z. H. 1995. Kurgannyi mogilnik u s. Belenkoe. *Drevnosti stepnogo Prichernomorya i Kryma*, V, s. 126-142.
- Pyslaru, I. A., Samoylenko, V. G. 2010. Issledovaniya kurganov v Slavyanoserbskom i Krasnodonskom rayonah Luganskoy oblasti. In: Vasilenko A. I. (ed.). *Problemy ohrany i izucheniya pamyatnikov arheologii stepnoy zony Vostochnoy Evropy*. Lugansk: Globus, s. 49-91.
- Razumov, S. N., Lysenko, S. D. 2020. Drevneyshee kurganoe zoloto Nizhnego Podnestrovyia kak indikator mezhkulturnykh svyazey. *Rusin* 59, s. 21-35. <https://doi.org/10.17223/18572685/59/3>
- Rassamakin, Yu. Ya., Budnykov, O. B. 1993. Problemy rannoho stepovoho eneolitu u svitli vyvchennia novykh pamiatok. *Arkheolohiia*, 3, s. 128-134.
- Rassamakin, Yu. Ya., Otroschenko, V. V., Lyashko, S. N., Saliy, N. G., Pustovalov, S. Zh., Kravchenko, S. N., Kovalev, V. N., Nikolova, A. V. 1982. *Otchet o rabote Zaporozhskoy ekspeditsii v 1982 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/2.
- Romashko, V. A., Marina, Z. P., Teslenko, D. L., Feshchenko, E. E., Yaroshkevich, O. N., Yarovoy, A. G., Svistunov, V. V. 2004. *Otchet o raskopkakh pamyatnikov arheologii v zone zemelnogo otvoda karera na rabotu grunta u s. Mezhirich, Pavlogradskogo rayona, Dnepropetrovskoy oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2004/34.
- Rybakov, B. A. 1965. Kosmogoniya i mifologiya zemledeltsev eneolita. *Sovetskaya arheologiya*, 1, s. 28-45.
- Rybakov, B. A. 1981. *Yazychestvo drevnih slavyan*. Moskva: Nauka.
- Ryndina, N. V., Degtyareva, A. D. 2018. Tsvetnoy metall yamnoy kulturno-istoricheskoy oblasti iz pamyatnikov Ukrainy: morfologiya i tehnologiya izgotovleniya. *Stratum plus*, 2, s. 317-346.
- Samar, V. A., Antonov, A. L. 2017. Kurgany u s. Vishnevatoe Rozovskogo rayona Zaporozhskoy oblasti. *Muzeinyi visnyk*, 17, s. 41-55.
- Sanzharov, S. N. 1992. *Severskodonskie rannekatakombnye pogrebeniya s ornamentirovannymi blyakhami. Katalog arheologicheskikh kollektiy*. 1. Preprint. Lugansk.
- Sanzharov, S. N. 1993. Kurgany u g. Kramatorska na Kazennom Tortse. In: Sanzharov, S. N. (ed.). *Drevnie kultury Podontsovyia*, 1, s. 58-90.
- Sanzharov, S. N. 2001. *Katakombnye kultury Severo-Vostochnogo Priazovya*. Lugansk: VUNU.
- Sanzharov, S. N., Bratchenko, S. N. 1999. *Otchet o polevykh issledovaniya nauchno-issledovatel'skoy laboratorii «Spadschina» v 1999 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1999/32.
- Sanzharov, S. N., Britiyuk, A. A. 1996. Krasnozorskiy kurgannyi mogilnik v bassejne r. Lugani. In: Sanzharov, S. N. (ed.). *Drevnie kultury Vostochnoy Ukrainy. Problemy izucheniya i pravovoy okhrany arheologicheskogo naslediya*. Lugansk: VUGU, s. 58-132.
- Sanzharov, S. N., Chernyh, E. A. 2021. *Kurgannye drevnosti Privolnyanskoy izluchiny Severskogo Dontsa*. Lugansk: LGU im. V. Dala, 2021.
- Sinyuk, A. T. 1983. *Kurgany epohi bronzы Srednego Dona*. Voronezh: VGU.
- Sinyuk, A. T. 1989. Pogrebeniya yamnoy i katakombnoy kultur Pervogo Vlasovskogo mogilnika. In: Sinyuk, A. T. (ed.). *Problemy arheologicheskogo izucheniya Dono-volzhskoy lestepi*. Voronezh: VGPU, s. 27-69.
- Smirnov, A. M. 1996. *Kurgany i katakomby epohi bronzы na Severskom Dontse*. Moskva: Institut etnologii i antropologii RAN.
- Subbotin, L. V. 2003. *Orudiya truda, oruzhie i ukrasheniya plemen yamnoy kultury Severo-Zapadnogo Prichernomorya*. Odessa: Polis.
- Telehin, D. Ya. 1967. *Dnipro-Donetska kultura*. Kyiv: Naukova dumka.
- Telegin, D. Ya. 1985. Srednestogovskaya kultura i pamyatniki novodanilovskogo tipa v Podneprove i stepnom Levoberezhze Ukrainy. In: Telegin, D. Ya. (ed.). *Arkheologiya Ukrainy SSR*. I. Kiev: Naukova dumka, s. 305-319.
- Telegin, D. Ya., Belyaev, A. S., Kravets, I. V., Vasilchenko, S. A., Mezentshev, V. I., Belozher, V. P. 1973. *Otchet o rabote ekspeditsii Dnepr-Donbass v 1973 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/6.
- Toshev, G. N. 1995. Gruntovyy mogilnik katakombnogo vremeni na Mamay-gore. *Drevnosti stepnogo Prichernomorya i Kryma*, V, s. 82-40.
- Toshev, G. N., Shahrov, G. I. 1992. Raskopki kurganov grupy u s. Grigorevka Zaporozhskoy oblasti. *Drevnosti stepnogo Prichernomorya i Kryma*, III, s. 49-70.
- Trifonov, V. A. 1991. Stepnoe Prikubane v epohu eneolita-sredney bronzы (periodizatsiya). In: Masson, V. M. (ed.). *Drevnie kultury Prikubanya (po materialam arheologicheskikh rabot v zonah melioratsii Krasnodarskogo kraya)*. Leningrad: Nauka, s. 92-166.
- Tsvek, E. V. 2007. K probleme izucheniya tripolskogo ornamenta. *Materialy ta doslidzhennia z arheolohii Shkidnoi Ukrainy*, 7, s. 54-61.
- Cherednichenko, N. N., Bessonova, S. S., Boldin, Ya. I., Bunyatyan, E. P., Kovaleva, L. G., Kozlovskiy, A. A., Orlov, R. S., Pustovalov, S. Zh., Orlov, K. K., Rassamakin, Yu. Ya., Shevchenko, N. P., Bobyr, I. G. 1975. *Otchet o rabote Verhne-Tarasovskoy ekspeditsii v 1975 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/11.
- Chernykh, L. 2025. Metalevi nozhi stepovykh kultur Pivnichnogo Prychornomoria dobi rannoi — serednoi bronzы yak potentsiina zbroia (do postanovky pytannia). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (54), s. 12-78. <https://doi.org/10.37445/adiu.2025.01.02>
- Chernykh, L. A., Daragan, M. N. 2014. *Kurgany epohi eneolita—bronzы mezhdu rechya Bazavluka, Solenoy, Chertomylka*. Kiev; Berlin: O. Filyuk.
- Chernykh, L. A., Nikolova, A. V. 2016. Kurgany epohi bronzы u s. Pervomaevka na Hersonschine. *Donetskiy arheologichnyi zbirnyk*, 20, s. 103-161.
- Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Bochkarev, V. S., Grebennikov, Yu. S., Rychkov, N. A., Rebedajlo, G. P., Klyushintsev, V. N. 1973. *Otchet o rabote Ingul'skoj ekspeditsii za 1973 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/8.
- Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Bochkarev, V. S., Balushkin, A. M., Grebennikov, Yu. S., Klyushintsev, V. N., Rebedaylo, G. P., Rychkov, N. A. 1974. *Otchet o raskopkakh Ingul'skoj ekspeditsii za 1974 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/12.
- Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Balushkin, A. M. 1977. Kurgannaya gruppa bliz s. Starogorozhena. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevnosti Poingulya*. Kiev: Naukova dumka, s. 99-145.
- Shaposhnikova, O. G., Bochkarev, V. S., Korpusova, V. N. 1980. Kurgannaya gruppa u s. Privolnoe. In: Shaposhnikova O. G. (ed.). *Arkheologicheskoe nasledie Poingulya*. Kiev: Naukova dumka, s. 17-70.
- Shaposhnikova, O. G., Balushkin, A. M., Grebennikov, Yu. S., Fomenko, V. N., Klyushintsev, V. N., Eliseev, V. F., Tovkaylo, N. T. 1985. *Otchet o rabote Nikolaevskoy ekspeditsii za 1985 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/3.
- Shaposhnikova, O. G., Balushkin, A. M., Grebennikov, Yu. S., Eliseev, V. F., Dovzhenko, N. D., Klyushintsev, V. N.,

Soltys, O. B., Fomenko, V. N., Chmyhov, N. A. 1986. *Otchet o rabote Nikolaevskoy novostrochnoy ekspeditsii v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/18.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Dovzhenko, N. D. 1986. *Yamnaya kulturnaya istoricheskaya oblast (yuzhnobugskiy variant)*. Svod arheologicheskikh istochnikov. Kiev: Naukova dumka.

Shilov, Yu. A. 1988. «Grot byka» po materialam drevneyshih kurganov. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Novye pamyatniki yamnoy kultury stepnoy zony Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 3-14.

Shishlina, N. I. 2007. *Severo-Zapadnyy Prikaspiy v epokhu bronzy (V—III tysyacheletiya do n. e.)*. Trudy GIM, 165. Moskva: Nauka.

Yarovoy, E. V. 1990. *Kurgany eneolita — epokhi bronzy Nizhnego Podnestrovyia*. Kishinev: Shtiintsa.

Constantinescu, B., Cristea-Stan, D., Popescu, A. 2016. Bronze Age silver artifacts from Romania — an archaeo-metallurgical study. In: Delfino, D., Piccardo, P., Baptista, J. C. (eds.). *Networks of trade in raw materials and technological innovations in Prehistory and Protohistory: an archaeometry approach*. Proceedings of the XVII UISPP World Congress (1—7 September 2014, Burgos, Spain), 12 / Session B34. Oxford: Archaeopress Archaeology, p. 13-26.

Govedarica, B., Kaiser, E., Rassamakin, Ju., Samar, V. 2006. Der Grabhügel «Tarasova Mogila» bei der Stadt Orehov. Neue Angaben zur Periodisierung und Chronologie der äneolithischen und bronzzeitlichen Steppenulturen im Azovgebiet. *Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens*, 12, S. 63-112.

Lytvinenko, R. 2013. Central European parallels to the Dnieper—Don Centre of Babino culture. *Baltic-pontic studies*, 18, p. 121-138.

Müller-Karpe, H. 1974. *Handbuch der Vorgeschichte*. 4. München.

L. Chernykh

ON THE CHRONOLOGICAL PECULIARITIES OF THE NON-FERROUS TEMPLE JEWELRY IN THE EARLY AND MIDDLE BRONZE AGE OF UKRAINE

The types of traditional headdress accessories of Yamna and Catacomb communities are analyzed in the paper. These items are represented by pendants made of wire of the circular, elliptic, or semicircular profile, curved on a round base as a ring (frequently with non-joint endings) or a spiral of 1.5 or more turns. Such items are known from synchronous cultures of the 3rd millennium BCE at the broad spatial range. Frequency distribution of artifacts is shown for representative samples of Yamna and Catacomb graves from the territory of Ukraine and Moldova. Finds attributed to Yamna community are concentrated in the North Pontic region and finds attributed to Catacomb one are concentrated in a basin of Siverskyi Donets river.

During the 3rd millennium BCE decorative and social standards of pendants' usage have been changed. The maximal variety of pendants' kinds is characteristic for Yamna community; their finds are mainly associated with adult graves. Spiral-shaped pendants of 1.5—7 turns dominate over ring-shaped ones; silver pendants dominate over bronze ones, whereas golden pendants are also known. Somewhat straitened rods at the edges of rounded turns is the typical feature of spiral-shaped pendants. During the early stage of Catacomb community bronze and silver pendants are distributed almost evenly as well as the finds of these items in adult and infant/juvenile graves; spiral-shaped pendants with untied in vane single or both edges of turns. Significant transformations are notable for the late stages of the Catacomb community. The number of ring-shaped pendants increases; spiral-shaped pendants are simplified to the forms of 1.5 turns untied in vane edges; bronze items and their finds in children's graves become predominant.

The tradition of using such pendants in headdress of the 3rd millennium BCE did not have only decorative function but was also loaded by a deep symbolic meaning. Pendants were the only items in clothing made of precious metals in the Bronze Age. Transformation of the tradition of their usage indicates the deformation of codified customs resulting from the introduction of new symbolic forms in representation of sacred symbols under the influence from neighboring cultures, mainly from Caucasus. In the second half of the 3rd millennium BCE, semantically similar kinds of spiral-shaped signs (double- and three-spiral volutes, «tree of life», running meander) spread in the decorative compositions on pottery. Overlap between the old and new traditions in the representation of sacred symbols presumes both the conflict and compromise situations in their perception which caused the change of sacred standards (or a part of those) in frames of the traditional mythological system.

Keywords: Yamna and Catacomb communities, sample of graves, ring-shaped and spiral-shaped pendants, semantics.

Отримано / Received: 25.09.2025

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 10.11.2025

Опубліковано / Published: 31.03.2026

ЧЕРНИХ Людмила, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Liudmyla CHERNYKH, PhD, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3686-1075,

email: lchernych1950@gmail.com.

С. Д. Лисенко, С. С. Лисенко

ШПИЛЬКИ З ВИСТУПАМИ З ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Стаття присвячена аналізу шпильок та шпилькоподібних виробів із перехрестям у вигляді трьох або чотирьох виступів у верхній частині стрижня, що походять з території Північного Причорномор'я. Враховано 51 виріб, знайдений на схід та північний схід від Карпат; як аналогії залучено 33 вироби з Карпато-Балканського регіону. Розглянуто особливості їхнього мікрорегіонального поширення та визначено культурно-хронологічну належність.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, доба пізньої бронзи, комарівська культура, культура Ноа, шпильки з виступами.

Шпильки є однією з найбільш виразних і культурно-хронологічно значущих категорій прикрас населення Північного Причорномор'я¹ доби пізньої бронзи. Традиційно шпилькою називають виріб, виготовлений у вигляді стрижня, один кінець якого загострений, а інший оформлений в декоративну головку, призначену для скріплення одягу, рідше — волосся² (Брей, Трамп 1990, с. 42). Відповідно до способу оформлення головки та верхньої частини стрижня шпильки поділяють на відділи та типи. Важливе типотворювальне значення мають також додаткові ознаки (вухка; виступи-

«перехрестя»; виступи-«кнопки»; потовщення стрижня; диски та валики на стрижні; отвори в головці та стрижні; наявність рельєфного або поглибленого орнаменту; довжина, масивність і вигнутість стрижня тощо) та їхнє поєднання. Крім того, категорію прикрас доби пізньої бронзи Східної Європи поділяють на дві групи за використаною сировиною — шпильки металеві та кістяні³.

Статтю присвячено розгляду шпильок, що мають у верхній частині стрижня перехрестя у вигляді розташованих по колу трьох—чотирьох виступів. В археологічній літературі для позначення таких шпильок використовують різні терміни: «з придатками» (Мельник 1893, с. 96), «z guzami na szyjce» (Sulimirski 1931, s. 80), «з випуклостями» (Мелюкова 1958, с. 27), «з виступами» («with protrusions») (Балагурі 1959, с. 7; 1971, с. 390; Петреску-Дымбовица 1960, с. 146; Тереножкин 1961, с. 167; Ільчишин 2016, с. 264; Лисенко С. С. 2021а, с. 47—51, 59; Bejinariu 2021, p. 259), «з промудбанцями» («cu protuberanțe», «protuberances») (Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 461; 1977, p. 74; Dragomir 1967, p. 90; Florescu A. 1967, p. 88; Florescu M., Căpitanu 1969, p. 73; Балагурі 1971, с. 390; Păunescu, Șadurschi, Chirica 1976, p. 181; Morintz 1978, p. 181; Крушельницька 1985, с. 79; 2006, с. 146—147; Маркус, Охріменко 2010, с. 429—431; Гошко 2010, с. 484; Ільчишин 2016, с. 264; Bejinariu 2021, p. 257), «з шишечками» (Черных 1976, с. 128; Шарафутдинова 1987, с. 74; Ключко В. І. 1994, с. 120; Гошко 2010, с. 482), «з шипами» («with knobs») (Bejinariu

1. Під «Північним Причорномор'ям» розуміємо весь регіон, розташований на схід від Карпат і охоплений басейнами річок, які впадають у Чорне та Азовське моря з півночі — від лівобережних приток Нижнього Дунаю до Дону.

2. В категорію «шпильки» за формальними ознаками зазвичай включають і шпилькоподібні вироби («гіпердовгі шпильки», «шпильки-стилети», «шпильки-жезли»), функціональне використання яких, ймовірно, виходило за рамки суто декоративно-прикладного.

© С. Д. ЛИСЕНКО, С. С. ЛИСЕНКО, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

3. Щодо інших територій та періодів відомі також згадки про шпильки, виготовлені з твердих порід каменю, скам'янілостей (бурштин), дерева тощо.

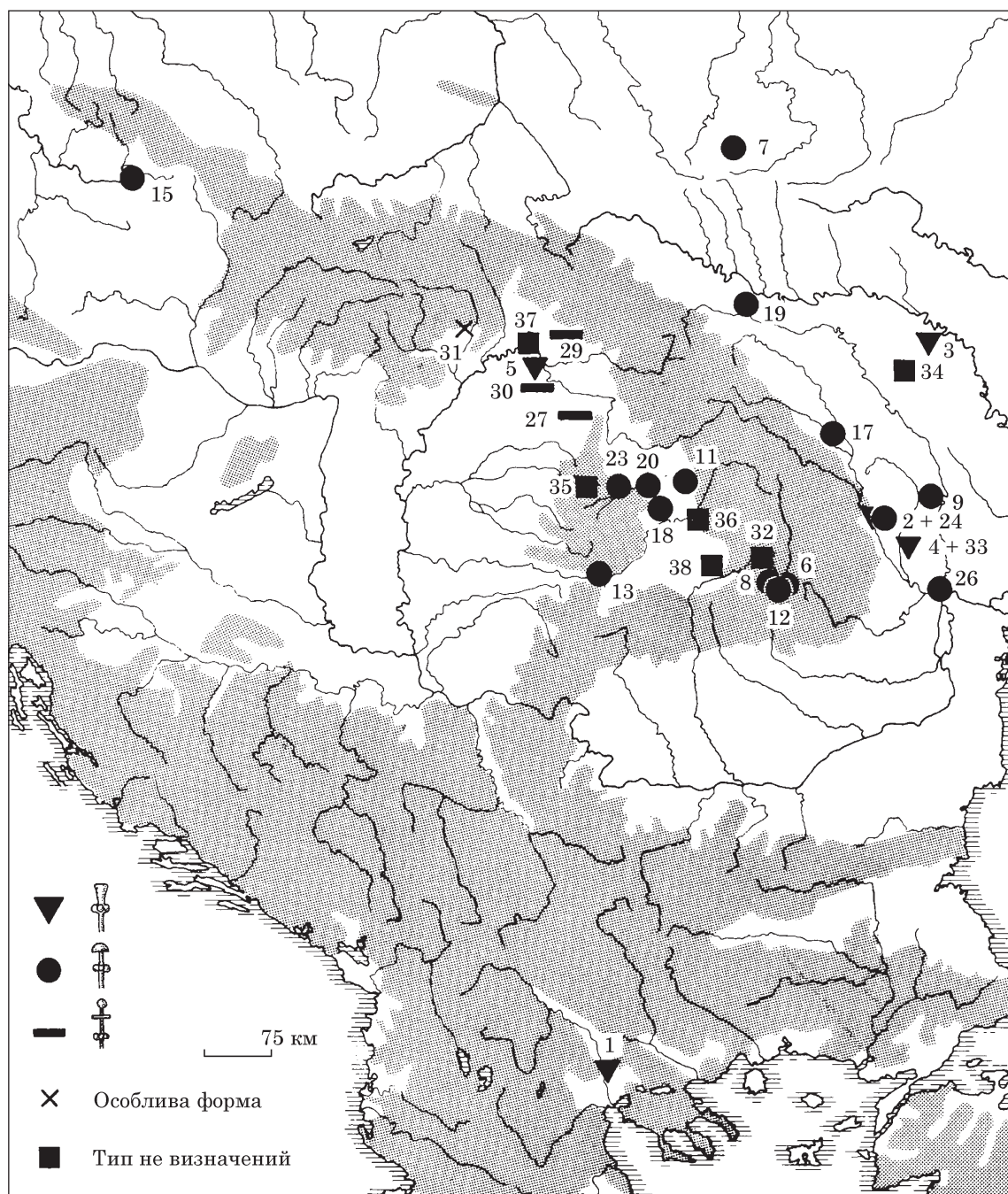

Рис. 1. Поширення шпильок з виступами на стрижні в Південно-Східній Європі (за Hochstetter 1981)

Fig. 1. Distribution of pins with protrusions on a rod in Southeast Europe (after Hochstetter 1981)

2021, р. 257), «з бородавками на шийці» («*Nadel mit Warzen am Hals*», «*Warzenhalsnadeln*») (Mozsolics 1960, S. 114; Demeterová 1984, р. 36), «бородавчасті шпильки» («*Warzennadeln*») (Dragomir 1967, р. 90; Petrescu-Dîmbovița 1977, р. 74; Hochstetter 1981), «з перехрестям на стрижні» (Лысенко С. С. 2021а, с. 47). Іноді використовують також термін «шпильки ноїчного типу» (Лысенко 2002, с. 107; Гошко 2010, с. 482; Куштан 2013, с. 142, 196; Лысенко С. С. 2021а, с. 47)⁴, що не повною мірою відображає

4. Посилання на певні публікації наведено для прикладу і не претендують на повну вибірку.

культурно-хронологічне місце прикрас цієї категорії і може розглядатися лише як умовне позначення і данину певній усталеній традиції. Основний ареал поширення шпильок із виступами охоплює Карпато-Дунайський регіон та прилеглі до нього регіони Східної Європи (рис. 1⁵; 2).

5. На рис. 1 наведена карта зі статті А. Хокстеттера, на якій найбільш повно позначене поширення шпильок із виступами у Карпато-Балканському регіоні станом на 1981 р. (Hochstetter 1981, Abb. 6). Номери на цій карті збігаються із номерами у каталозі у статті А. Хокстеттера. Однак цей каталог складений не за пам'ятками, а за варіантами прикрас, де

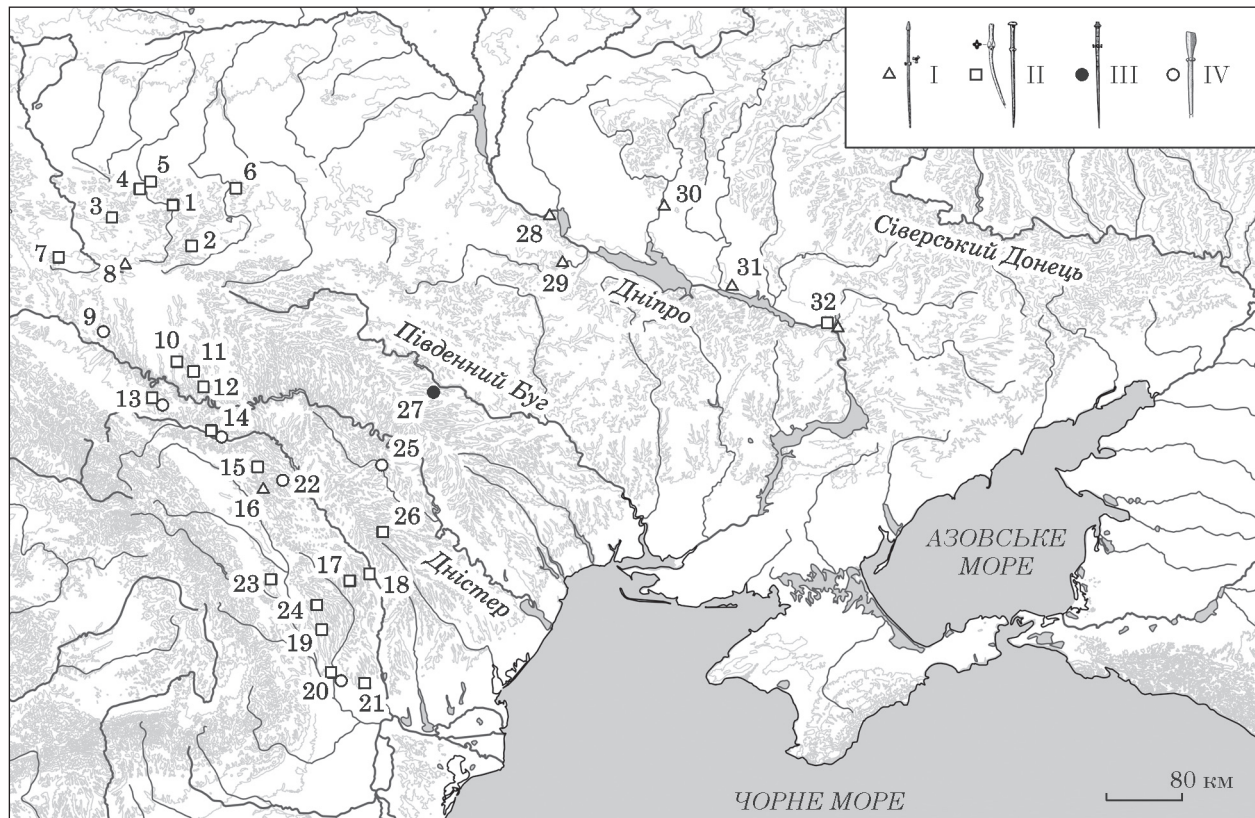

Рис. 2. Поширення шпильок з виступами на стрижні в Північному Причорномор'ї: I — шпильки бронзові з трьома виступами; II — шпильки бронзові з чотирма виступами; III — шпилькоподібні жезли-стилети гордійського типу; IV — шпильки кістяні. 1 — Іванне; 2 — Кордишів; 3 — Борочиче; 4 — Голишів; 5 — Лище; 6 — Гоща; 7 — Глинськ; 8 — Чехи (Лугове); 9 — Бовшів; 10 — Половці (Полівці); 11 — Улашківці; 12 — Новосілка-Костиюкова; 13 — Острівець; 14 — Магала; 15 — Корлетень; 16 — Байса; 17 — Велень; 18 — Ришешть; 19 — Теведерешть; 20 — Гирбовець; 21 — Белень; 22 — Трушешть; 23 — П'ятра-Нямц; 24 — Бербоаса; 25 — Гіндешти; 26 — Садова; 27 — Гордіївка; 28 — Трахтемирів; 29 — Сахнівка; 30 — Мацківці («Лубенський скарб»); 31 — Келеберда; 32 — «Катеринослав» (колекція Поля)

Fig. 2. Distribution of pins with protrusions on the rod in the Northern Black Sea region: I — bronze pins with three protrusions; II — studs bronze with four protrusions; III — pin-shaped stiletto wands of the Gordian type; IV — bone studs. 1 — Ivannie; 2 — Kordyshiv; 3 — Borochoche; 4 — Holyshiv; 5 — Lyshche; 6 — Hoshcha; 7 — Hlynsk; 8 — Chekhy (Luhove); 9 — Bovshiv; 10 — Polovtsi (Polivtsi); 11 — Ulashkiivtsi; 12 — Novosilka-Kostiukova; 13 — Ostrivets; 14 — Mahala; 15 — Corlăteni; 16 — Baisa; 17 — Văleni; 18 — Râșești; 19 — Tăvădărești; 20 — Gârbovăt; 21 — Băleni; 22 — Trușești; 23 — Piatra-Neamț; 24 — Bărboasa; 25 — Ghindești; 26 — Sadova; 27 — Hordiivka; 28 — Trakhtemyriv; 29 — Sakhnivka; 30 — Matskiivtsi («Lubensky treasure»); 31 — Keleberda; 32 — «Katerynoslav» (Paul's collection)

У роботі враховано 51 шпильку та шпилькоподібний виріб (45 бронзових та 6 кістяних), що походять з території лісостепу та північної час-

кожній прикрасі відповідає окремий номер. Тому на карті один і той же пункт може мати декілька номерів; більше того, іноді він навіть має різні назви — у зв'язку з транскрипцією з різних першоджерел (наприклад «Гіндешти»: 3 — Ghindești; 34 — Hindești). Розташування пам'яток, які виходять за межі заявленого у нашій статті регіону (на захід та південь від Карпат), ми не перевіряли. Однак розміщення частини пунктів на схід та північний схід від Карпат наведено невірно (хоч загальної картини ареалу поширення шпильок із виступами це не змінює). Так, наприклад, Чехи (№ 7) позначені дещо на схід, між Стиром та Горинню; Белень (№ 26) — на місці повітового центру Галац тощо. Тому ми не наводимо у підписуноків підписи розшифровки позначених на карті номерів, а допитливого читача відсилаємо до публікації А. Хокстеттера.

тини степової зони Північного Причорномор'я (від лівобережжя Нижнього Дунаю та Карпат до Дніпровського Лівобережжя; рис. 2).

Основні віхи у вивченні шпильок з виступами у Північному Причорномор'ї. Перша згадка про шпильки з виступами в Північному Причорномор'ї належить до 1893 р., коли в друкарні С. В. Кульженка в Києві було опубліковано «Каталог колекції древностей А. Н. Поль, в Катеринославе», складений К. М. Мельник, в якому містилися фотографії двох шпильок, що, ймовірно, походять з розкопок, проведених О. М. Полем на території Катеринославського та Верхньодніпровського повітів Катеринославської губернії (Мельник 1893, с. 77—78, 96, табл. X: 275—276). Виходячи з уявлень того часу, К. М. Мельник визначила ці вироби як «головні шпильки», віднісши їх до «епохи переселення народів», і бачила в них

«предмети з характером урало-алтайським і фінсько-угорським»⁶ (Мельник 1893, с. 78).

А. М. Тальгрєн у 1926 р. відніс шпильки з колекції Поля до епохи бронзи, датовані їх періодом раннього Гальштату. Крім цих двох шпильок А. М. Тальгрєн також згадує фрагментовану шпильку з колекції Кундєревича та шпильку з «Соханової, округу Канєва» (*Sax-nivka?*). Дослідник розглядає ці шпильки як «імпортні зразки» і порівнює їх зі шпилькою зі скарбу *Алишояра* (*Alsó-Jára; Alsójára*; рум. *Iara-de-Jos*) в Угорщині⁷ (Tallgren 1926, p. 207), відомості про яку вперше опублікував Й. Хампель у 1886 р. (Hampel 1886a, p. 62, tabl. LII: 4; 1886b, tábla LII: 4; 1892, o. 3—4; Roska 1942, o. 19, N 54, kэр. 9: 3).

У 1924 р. Ю. Костжевський згадував дві шпильки з виступами, знайдені на території Галичини («*Ruś Czerwona*»). Одна з них походила з кремаційного поховання в *Улашківцях*, місце знахідки іншої невідоме⁸. Обидві шпильки було віднесено до другого періоду епохи бронзи (Kostrzewski 1924, s. 198, 202). У 1928 р. обидві ці шпильки згадував також Л. Козловський, доповнивши список шпилькою з с. *Чехи* (суч. *Лугове*), що зберігалася в Археологічному кабінеті на кафедрі передісторії Університету імені Яна-Казимира у Львові (Kozłowski 1928, s. 55). Імовірно, ця шпилька походила з розкопок, проведених І. Шаранєвичем у 1895—1898 рр. на могильнику висоцької культури, розташованому біля с. Чехи (Sulimirski 1931, s. 80); проте сам І. Шаранєвич цю шпильку серед матеріалів своїх розкопок не згадував (Szaraniewicz 1900), а Л. Козловський і Т. Сулімірський обмежилися лише згадкою про місце зберігання знахідки. Л. Козловський заперечував датування шпильок з виступами, запропоноване Ю. Костжевським, і, посилаючись на думку М. М. Тальгрєна про датування подібних шпильок з Подніпров'я, відніс їх до гальштатського періоду (Kozłowski 1928, s. 55).

У 1933 р. професор К. Д. Василю в невеликій брошурі «*Movila Răbâii (Hantepesi)*» навів дані про скарб зі своєї приватної колекції, знайдений між 1893 і 1901 р. біля с. *Пушеиць* у Румунській Молдові (Vasiliu 1933, p. 105). У 1953 р. дані про цей скарб були опубліковані М. Петреску-Димбовіцею (Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 461—462). До складу скарбу входила і шпилька з виступами. Матеріали скарбу стали епонімічними для

деяких варіантів і типів різних категорій артефактів і, зокрема, для кельтів типу *Râșești / Pușești* (Дєргачєв 2010, с. 148—149).

У 1938 р. Т. Сулімірський, порівнюючи регіон поширення чаш з двома ручками і шпильок з виступами, навів вибірку, що включала 12 таких шпильок. При цьому дві знахідки мали широку локалізацію: «*Польща*», «*Україна*», а ще одна походила зі скарбу кобанської культури «*Казбек*» на Кавказі. Решта пунктів була розташована переважно на території Трансільванії (Sulimirski 1938, s. 199; Horedt 1953, p. 808). У 1953 р. добірку Т. Сулімірського доповнив К. Хорєдт, який включив до неї ще шість знахідок з Трансільванії, виявлених у п'яти пунктах (у тому числі два екземпляри з Клужа). На карті в публікації К. Хорєдта на території сучасної України позначено лише один пункт — Улашківці (Horedt 1953, p. 808—810, fig. 13).

Кількість шпильок з виступами значно збільшилась в результаті систематичних розкопок на поселеннях, проведених у 1950—60-х рр. на території західних областей Української РСР, у Молдавській РСР, а також у східних областях Соціалістичної Республіки Румунія. Серію кістяних і бронзових шпильок в ці роки було виявлено на поселеннях *Корлетень* (розкопки 1949—1951 рр. І. Нєстора і Е. Захарія), *Трушеиць* (розкопки 1952 р. М. Петреску-Димбовиці і Г. Дєнілє; 1953—1955 рр. — А. Флорєску), *Магала* (розкопки 1955—1957, 1959, 1962, 1968 рр. Г. І. Смирнові), *Гіндешти* (розкопки 1956—1957 рр. А. І. Мєлєкової), *Пятра-Нямц* (розкопки 1959 р. А. Флорєску), *Вєлєнь* (розкопки 1959—1963 рр. О. Вульпє, В. і М. Урсакі), *Гирьбовец* (розкопки 1960—1963 рр. А. Флорєску), *Островець / Олєчина* (розкопки 1960—1961 рр. Е. А. Балагурі), *Бєрбоаса* (розкопки 1961—1964 рр. М. Флорєску і В. Кєпітану), *Бовшів II* (розкопки 1962—1964 рр. В. Д. Барана), *Тєведєрєиць (Дялу-Морій)* (розкопки 1963—1964 рр. М. Флорєску, В. Кєпітану і М. Брудіу)⁹.

Значну частину шпильок на поселеннях було знайдено в стратифікованих шарах «зольників». Не менше п'яти шпильок з виступами походили з нижніх шарів поселень культури Ноа (період Ноа I), що містили домішки характерної кераміки комарівської культури («Білопотік—Костіша»). Більша ж частина знахідок належала до горизонту Ноа II. Особливо слід виділити знахідки на поселенні *Магала*. У зольниках 2 і 3 горизонту Магала IIb (період Ноа II) було виявлено аж п'ять шпильок з виступами (чотири бронзові та одну кістяну). Для ранніх горизонтів цієї пам'ятки в різних лабораторіях було отримано 7 радіовуглецевих дат (Сємєнцов, Романова, Долуханов 1969, с. 255; Смирнова 1976, с. 126; László 1993, tab. 1).

9. Усі посилання на джерела інформації про пам'ятки, розташовані на території Північного Причорномор'я, див. у каталозі наприкінці статті.

6. Тут і далі переклад з російської наш, авт. Переклади з іноземних мов виконано за допомогою Google-перекладача з подальшим редагуванням текстів. Власні імена редаговано за допомогою транскрипторів.

7. На сьогодні населений пункт Яра-де-Жос розташований в Румунії (жудець Клуж, Трансільванія).

8. Очевидно, відомості саме про цю шпильку представив А. Хокстєттер під назвою «*Südostpolen*» («Південно-Східна Польща») (Hochstetter 1981, S. 257, N 21, Abb. 3: 2).

У 1959 р. шпильку з виступами було виявлено Е. А. Балагурі в похованні 75 могильника культури Ноа *Острівець / Вертеби* разом з чашею з двома ручками. Аналізуючи цей виріб, Е. А. Балагурі провів відомі на той час паралелі з територією України, Кавказу, Румунської Молдови та Трансильванії. Розглядаючи запропоновані раніше варіанти культурно-хронологічної приналежності таких шпильок, Е. А. Балагурі акцентував увагу на тому, що «*румунські дослідники вважають, що шпильки з протуберанцями є типовими серед бронзових речей культури Ноа*» (Балагурі 1961, с. 151—154).

У 1961 р. О. І. Тереножкін, розглядаючи комплекс прикрас доскіфського періоду на Дніпровському Правобережжі, виділив групу з трьох шпильок з трьома виступами на стрижні, які зберігалися в *Київському історичному музеї* (КІМ 2227; б. н.; 1352)¹⁰. Одна з них походила з Трахтемирова; місця знахідок двох інших невідомі. Дослідник дійшов висновку, що «*шпильки такого роду на нашій території є предметами семиградського імпорту. За даними румунських археологів, центр їх поширення знаходиться на захід від Дністра, де вони пов'язані з культурою Ноа, і М. Петреску-Димбовиця відносить їх до кінця II — початку I тис. до н. е. Таке датування дозволяє зробити висновок, що вони проникають у Середнє Подніпров'я не пізніше часу білогрудівської культури*» (Тереножкін 1961, с. 167, рис. 111: 5—7).

У 1963 р. в південній частині Румунської Молдови (жудець Галац) було виявлено скарб біля с. *Белень* (Белені), що містив 269 різноманітних предметів (Dragomir 1967, р. 89). За результатами аналізу артефактів, які входили до скарбу, М. Петреску-Димбовиця датував комплекс XIII ст. до н. е. (Petrescu-Dîmbovița 1977, р. 73—74).

Найважливіше значення для з'ясування нижньої межі появи шпильок з протуберанцями в Північному Причорномор'ї має курган 2 могильника *Іванне*, розкопаний І. К. Свешніковим у 1966 р. на Волині. Поховання кургану було єдиним ритуально-повальним комплексом і містило багатий і різноманітний інвентар. Комплекс було датовано за допомогою радіовуглецевого методу¹¹ (Свешников 1968).

У 1976 р. Є. М. Черних провів спектральні дослідження двох шпильок з виступами, що походили з могильника *Острівець* (поховання 75) і *колекції Поля* («Подніпров'я»). Ці прикраси він виділив у кінцевий типологічний розряд

(КТР) У-16 — «*шпильки з грибоподібною головкою і шишечками по тулубу*». Аналогії з цими шпильками дослідник знайшов укладах *Белень*, *Ришешть* і *Алшоєра* в Румунській Молдові та Трансильванії (Черных 1976, с. 128).

У 1981 р. велику добірку «бородавчастих шпильок» («*Warzennadeln*»), знайдених як на захід, так і на схід від Карпат, опублікував А. Хокстеттер (рис. 1). Приводом для дослідження стала знахідка кістяної шпильки з чотирма виступами і воронкоподібною головкою на городищі *Кастанас* (*Kastanas*) в грецькій частині Македонії (Hochstetter 1981, S. 239—240, Abb. 2: 1). Основний ареал поширення подібних прикрас дослідник пов'язував з культурою Ноа (Hochstetter 1981, S. 240).

Усі бронзові та кістяні шпильки А. Хокстеттер розділив на три варіанти: *варіант 1* — шпильки з воронкоподібною головкою; *варіант 2* — шпильки з напівсферичною або конусоподібною головкою (а — гладкі шпильки; б — багатоорнаментовані шпильки; с — шпильки з проколотою головкою; d — шпильки з отворами від головки до зони виступів; е — шпильки з отвором у головці та верхній частині шийки); *варіант 3* — шпильки з диском між головкою та виступами. Крім того, як «*особливу форму*» було розглянуто кістяну шпильку культури Оттомань з поселення *Барца* (Hochstetter 1981, S. 256—259, Abb. 2—6).

У 1987 р. І. М. Шарафутдінова, аналізуючи бронзові прикраси сабатинівської культури, зазначила, що «*шпилька з грибоподібною перфорованою головкою і чотирма шишечками на стрижні зберігається в Дніпропетровському історичному музеї*». На ілюстрації в статті наведено дещо спотворене зображення шпильки з колекції Поля. Дослідниця зазначила, що «*знахідки шпильок цього типу в шарі культури Ноа на поселенні Магала, в могильнику Острівець, а також в таких скарбах, як Белень і Ришешть, дозволяють вважати дніпровську булаву швидше за все наслідують або імпортом з Трансильванії або Румунської Молдови*» (Шарафутдінова 1987, с. 74, рис. 2: 10).

У 1991 р. А. Флореску була опублікована монографія, що підбиває підсумки майже столітніх досліджень на поселеннях культури Ноа на території Румунії. У виданні представлено докладні описи пам'яток. Згадано обставини знахідок багатьох шпильок з виступами та наведено нові якісні прорисовки цих виробів, що походять з поселень Корлетень, Велень, П'ятра-Нямц, Бербоаса, Теведерешть, Гирбоєць, Трушешть у Румунській Молдові, а також з поселення Тяка та поховання (?) Клуж у Трансильванії (Florescu A. 1991).

У 1994 р. вийшла попередня публікація С. С. Березанської та Б. І. Лобая матеріалів *Гордійвського могильника*, в якій вперше було наведено відомості про гіпердовгі «шпильки», виявлені в 1986 р. Б. І. Лобаєм у кургані 16

10. Зараз — Національний музей історії України (НМІУ). Ці знахідки були повторно зарисовані та детально описані авторами цієї статті у 2005 р. (Лысенко и др. 2005, с. 160—161). Тоді ж було розпочато роботу над написанням цієї статті.

11. На жаль, використання некаліброваної радіовуглецевої дати призвело до значного «омолодження» не тільки всього комплексу, а й тих пам'яток, які порівнювали з ним.

могильника (Березанська, Лобай 1994). Першу повну публікацію цього комплексу було здійснено німецькою в 1998 р. (Berezanskaia, Klochko 1998). У додатку до цієї монографії були опубліковано і результати металографічних досліджень таких виробів, проведені Т. Ю. Гошко (Гошко 1998, с. 53). У 2011 р. повну публікацію всього комплексу Гордіївського могильника було вперше здійснено українською (Березанська, Клочко 2011).

У 1999 р. на VII Міжнародній археологічній конференції студентів і молодих вчених у Львові автори висловили припущення про можливість використання гіпердовгих шпильок з виступами гордіївського типу як парадних / ритуальних жезлів-стилєтів (Лисенко, Лисенко 1999)¹². Цю гіпотезу було розвинуто авторами в низці пізніших публікацій (Лисенко и др. 2005; Лисенко, Лисенко, Якубенко 2006; Лысенко, Лысенко 2007¹³; 2025, с. 105; Лысенко, Лысенко, Якубенко 2008; Лысенко С. С. 2021а, с. 49—51). Подібні припущення також були висловлені Т. Ю. Гошко (2005; 2007, с. 13; 2010; 2011а, с. 41—44; 2011b). У 2005 р. автори цієї статті та Т. Ю. Гошко незалежно один від одного опублікували дані про шпилькоподібні жезли-стилєти з НМІУ, зіставивши їх з аналогічними виробами з Гордіївки (Гошко 2005; Лысенко и др. 2005).

На початку 2000-х рр. до приватної колекції «Платар» надійшла група металевих виробів (у тому числі дві гіпердовгі шпильки з трьома виступами), знайдених «чорними» копачами на території Лубенського району Полтавської області. Описання цих виробів опублікував В. І. Клочко під назвою «Лубенський скарб» (Клочко 2003; 2004, с. 77—82; 2006, с. 269, 270, 275, 282—286; 2009, с. 155—162). Згодом з'ясувалось, що скарб, імовірно, було знайдено біля с. Мацківці Лубенського району, з огляду на що було запропоновано називати його «Мацківецький скарб» (Скорый, Супруненко, Сидоренко 2016, с. 63). Однак достовірність лубенської знахідки як закритого комплексу продовжує викликати сумніви у багатьох дослідників (Бочкарёв 2010, с. 208; Гошко, Агапов, Отрощенко 2018, с. 62).

У пострадянський період значний внесок у вивчення шпильок з виступами, виділених ним у тип «Велень», зробив В. А. Дергачов. У монографії 2002 р. дослідник значно розширив добірку таких шпильок, знайдених на території Румунії та Молдови, перш за все завдяки включенню результатів досліджень на поселеннях зі зводу А. Флореску, а також випадковій знахідці з Байші на півночі Румунської Молдови і на підставі неопублікованих матеріалів з поселення Садова в Бессарабії (розкопки А. П. Городенка, 1990 р.) Важливими видаються і висновки дослідника про первинний ареал

поширення таких шпильок на схід від Карпат. З огляду на те, що подібні вироби відсутні в шарах, що належать до стадії НаА₁, В. А. Дергачов вважав, що такі шпильки були характерні переважно для періоду VzD (Dergachev 2002, S. 44, 204, 257—258, Taf. 116). Однак запропонована типологія видається певним кроком назад порівняно з типологією, розробленою А. Хокстеттером, — усі шпильки з виступами (за винятком шпильок з дисками) віднесені до одного типу — «Велень» без урахування форми головки, характеру отвору, орнаментативності та інших важливих ознак.

У 2006 р. типологію шпильок з виступами, розроблену в 1981 р. А. Хокстеттером, було взято за основу Л. І. Крушельницькою. Статус варіантів (за А. Хокстеттером) Л. І. Крушельницька підняла до рівня типів і виділила четвертий тип — «*дуже великих шпильок з протуберанцями, які були виявлені в кургані № 16 в Гордіївці*». До першого типу дослідниця віднесла також шпильку з кургану 2 комарівської культури з Іванне. Описуючи другий тип, Л. І. Крушельницька зазначила, що в цій групі А. Хокстеттер «розглядає шпильки з широкої території, в т. ч. з Магали, і навіть з пам'яток Висоцької культури, де такі шпильки знайдено у Висоцьку¹⁴, Луговому і Улашківцях»; згадає також кістяну і бронзову шпильку з Острівця і шпильку з колекції Поля, яку було виявлено «на території Сабатинівської культури в Придніпров'ї і зберігається тепер в Дніпропетровському музеї» (Крушельницька 2006, с. 146—147, рис. 56: 4, 5, 8—10). А ось друга шпилька з колекції Поля залишилася поза увагою дослідниці.

У тому ж році тему шпильок з виступами розглянув також М. С. Бандрівський. Вивчаючи шпильки з виступами і шпильки з кільцеподібною головкою, які традиційно відносять до висоцької культури, і порівнюючи їх з аналогічними виробами культури Ноа, дослідник дійшов висновку, що «обидва ці типи шпильок добре відомі у ранньобілогрудівських і сабатинівських комплексах та культурі Ноа, тобто не пізніше XVI—XIII ст. до нар. Хр.» (Бандрівський 2006, с. 74).

У 2010 р. І. Маркус і Г. Охріменко на підставі аналізу металообробки на Волині опублікували добірку шпильок з виступами, до якої увійшли шпильки з Лище, Борочиче та Іванне. Як аналоги було наведено шпильку з грибоподібною головкою з колекції Поля, а також шпилькоподібні жезли-стилєти з Гордіївки та НМІУ (Маркус, Охріменко 2010, с. 429—432, рис. 1.35; 4.19). У додатку до цієї монографії Т. Ю. Гошко опублікувала результати металографічних досліджень шпильок з Голишева і Лище (Гошко 2010, с. 482, 484—485). У 2011 р.

12. Матеріали конференції не було видано.

13. Статтю було представлено до друку 2002 р.

14. Знахідка такої шпильки на Висоцькому могильнику викликає сумніви, про що йтиметься нижче.

нові знахідки шпильок з виступами на стрижні з території Волині (*Борочиче, Голишів, Гоша, Лище*) були представлені І. Я. Маркусом у доповіді на археологічній конференції у Вінницькому краєзнавчому музеї (Маркус 2011).

Результати технологічних досліджень шпилькоподібних жезлів-стилєтів з *Гордіївки* та *НМІУ*, а також шпильок з *Лище* та *Голишева* були опубліковані Т. Ю. Гошко в монографічному дослідженні 2011 р. та в розділі колективної монографії «*Гордіївський могильник*» (Гошко 2011а, с. 44—47, 56—57; 2011b).

У 2015 р. шпильку з виступами, типологічно близьку до шпильки з кургану 2 в Іванне, виявили М. О. Ягодинська та В. В. Ільчишин у похованні 4 кургану 3 могильника *Кордишів VIII* (Ільчишин 2016, с. 26). Радіовуглецеві дати цього комплексу були опубліковані в 2024 р. (Makarowicz et al. 2024, tab. 1).

У 2021 р. шпильки «з перехрестям на стрижні («ноїчного типу»)» з Північного Причорномор'я було розглянуто в монографії С. С. Лисенко. Металеві вироби цього відділу були розділені на п'ять типів: 1) з об'ємною литою головкою і трьома виступами на стрижні; 2) з об'ємною литою головкою і чотирма виступами на стрижні (варіант 1 — з грибоподібною головкою; варіант 2 — з підсферичною або біконічною головкою); 3) з розширеною догори головкою з поздовжнім отвором і чотирма виступами на стрижні; 4) з кільцеподібною головкою і чотирма виступами на стрижні; 5) шпильки-жезли з біконічною порожнистою головкою і хрестоподібним перехрестям. Окремо було розглянуто шпильки, виготовлені з кістки (Лисенко С. С. 2021а, с. 26, 47—51, 59).

Основні принципи типологізації шпильок з виступами. Продовжуючи попередні розробки, у роботі запропоновано розширену типологію шпильок з виступами на стрижні. Вироби, що розглядають, віднесено до класу «прикраси», до категорії «шпильки». За використаною сировиною всі шпильки пізньої бронзової доби поділяють на дві групи: *металеві* та *кістяні*.

За спільною для декількох типів ознакою шпильки пізньої бронзової доби можуть бути розділені на *відділи* (Лисенко С. С. 2021, с. 31—60). У більшості випадків такою ознакою є загальні принципи в оформленні головки. Однак наявність на шпильках перехрестя «ноїчного типу» у вигляді декількох виступів, розташованих у верхній частині стрижня в одній перпендикулярній до стрижня площині, є важливою додатковою ознакою, що дозволяє виділити такі шпильки в особливий відділ незалежно від форми їхніх головок¹⁵.

15. Варто підкреслити, що виділені за певною значущою ознакою відділи і типи будь-яких артефактів взагалі і шпильок зокрема в більшості випадків є множинами, що перетинаються, коли один і той самий предмет може одночасно (!) належати

За кількістю виступів розглянуті шпильки можна розділити на два *підвідділи*: А — «шпильки з трьома виступами» і Б — «шпильки з чотирма виступами».

На підставі форми головки в поєднанні з деякими додатковими ознаками (довжина шпильок; наявність диска між головкою і виступами; сідлоподібне потовщення) виділено 10 *типів* шпильок з виступами (8 в групі металевих шпильок і 2 в групі кістяних). Деталі оформлення головки, наявність і особливості отвору, наявність орнаменту дозволяють виділити в деяких типах *варіанти*. Назви для типів і варіантів присвоювали за найбільш характерними знахідками.

Відрізняє шпильки і форма виступів; серед них є циліндричні, конічні, напівсферичні, грибоподібні, що в подальшому (поряд з іншим) може стати однією з підстав для виділення *підваріантів*.

Ознаки, які лягли в основу виділення типів і варіантів (крім типу «Барца»), наведено в табл. 1. Поширення конкретних типів і варіантів у Північному Причорномор'ї (на схід і північний схід від Карпат) і Карпато-Балканському регіоні (на захід і південь від Карпат) представлено в табл. 2. Розподіл типів і варіантів за культурно-хронологічними горизонтами наведено в табл. 3. Передбачається, що у разі подальшого накопичення матеріалів запропоновану типологію буде розширено і доповнено.

Металеві шпильки з трьома виступами на стрижні (А). У Північному Причорномор'ї бронзові шпильки з трьома виступами на стрижні представлено десятьма екземплярами, що відрізняються розмірами, формою головки і формами виступів (рис. 3). Більшість знахідок походить з лісостепової зони сучасної України, концентруючись переважно в Середньому Подніпров'ї (рис. 2: І)¹⁶.

до множин А, В, С тощо. Так, наприклад, гіпердовгі шпильки типу «Опайї», залежно від завдань конкретного дослідження, одночасно можуть бути віднесені до п'яти різних відділів / типів: 1) шпильки з кулястою головкою; 2) шпильки з виступами на стрижні; 3) шпильки з диском, розташованим нижче головки; 4) шпильки з вушком; 5) гіпердовгі шпильки-жезли. Крім того, ці шпильки можуть бути віднесені навіть до трьох різних класів артефактів: «прикраси», «ритуальні предмети», «зброя».

16. Серед чотирьох шпильок з трьома виступами, що зберігаються в Національному музеї історії України (НМІУ), географічну прив'язку має тільки одна шпилька з об'ємною головкою, що походить з Трахтемирова в Середньому Подніпров'ї. Ймовірно, з цим регіоном можна пов'язати і частину інших депаспортизованих шпильок цього типу. Крім того, фрагмент біметалевого виробу у вигляді залізного стрижня з трьома бронзовими протуберанцями з грибоподібними головками виявив С. В. Діденко у 2025 р. під час розвідок на Черкащині. Матеріали не опубліковано. Автори висловлюють подяку С. В. Діденку за надану інформацію. Ймовірно, виріб може бути віднесено до другого ступеня чорноліської культури.

Таблиця 1. Типологія шпильок з виступами

Table 1. Typology of pins with protrusions

Підвідділ, група	Тип	Варіант	Форма головки							Допоміжні елементи		Отвори			Орнамент		Довжина, см	
			Розширення / потовщення торця стрижня, головка не виражена	Трилопідна	Округло-плеската	Подовжено-конічна	Кругла або округло-конічна	Віконічна з кнопочкою	Кільцеподібна	Диск між головкою та виступами	Вушко	Без отвору	Косий у голівці	Від центру голівки до зони виступів	Поглиблений	Резьблений	>30	>40
Бронзові, 3 виступи	Келеберда	Келеберда	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	
		Чехи	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	
		КІМ, А	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	
Бронзові, 4 виступи	Катеринослав	Катеринослав	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	
		Лубни	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	Іванне	Іванне	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Теведерешть II	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Кістяні	Магала	Теведерешть I	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Борочиче	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Магала	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Ришенць	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	Гоца	Кунетіце	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Лице	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Велень	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Острівець	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	Опай	Клуж	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Шимлеу	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	Гордіївка	Гоца	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
		Обава	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Трушенць	Опай	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
	Беліуг	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
	Гордіївка	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
	Трушенць	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		

Таблиця 2. Поширення варіантів шпильок з виступами в Північному Причорномор'ї і Карпато-Балканському регіоні
Table 2. Distribution of variants of hairpins with protrusions in the Northern Black Sea region and the Carpatho-Balkan region

Підв'язка, група	Тип	Варіант	Північне Причорномор'я	Карпато-Балканський регіон
Бронзові, 3 виступи	Келеберда	Келеберда	Келеберда	—
		Чехи	Чехи (Луганськ)	—
	КІМ, А	КІМ, А	КІМ (а211/1702 — Сахнівка?)	—
		КІМ, Б	КІМ (Б28-2113)	—
	Катеринослав	Катеринослав	«Катеринослав»	—
		Лубни	Мацківці («Лубенський скарб»; 2 екз.)	—
	Тип невизначений	Байса	Байса; Трахтемирів; КІМ (Б28-5211); «Черкащина» (біметалева)	—
		Іванне	Голишів; Іванне 2/4; Кордичів 3/4; Магала (зол. 3. 1959)	—
	Магала	Теведерешть II	Теведерешть; Полівці (Половці)	Ніжкарас—Дзюлахаза (курган)
		Теведерешть I	Теведерешть	—
Бронзові, 4 виступи	Магала	Борочиче	Борочиче; Новосілка-Костокова; Галичина («Верхне Подністров'я»)	Бод; Хелгів (ЛФ)
		Магала	Белень (скарб); Корлетень; Магала (зол. 3. 1957; 1968); Галичина («Ruś Czerwoną»)	Альшюра (скарб); Тяка (?)
	Рипешть	Рипешть	Магала (зол. 2. 1956); Теведерешть; П'ятра-Нямц; Рипешть (скарб); Садова; Улашківці (пох.)	Апахіда
		Кунетіце	—	Кунетіце, пох. 36/12
	Лице	Лице	—	Брашов (?)
		Велень	Велень; «Катеринослав»	Дена (?), «Румунія»
	Острівце	Острівце	Острівце, пох. 75; Глинськ	—
		Клуж	—	Клуж (пох.)
	Шимлеу	Шимлеу	—	Шимлеу-Сілваней
		Гоца	Гоца	—
Кістяні	Гоца	Гоца	—	Обава III (скарб); Земліньське Копчани, пох. 11/70
		Опай	—	скарб: Опай (3 екз.); Петя (4 екз.); Худлово (4 екз.); Тисабездед
	Белгут	Белгут	—	Белгут
		Гордівка	Гордівка 16/1 (2 екз.); КІМ (а211/1700, 1701; 2 екз.)	—
	Тип невизначений	Бербоаса	Бербоаса; Гіндешти; Гирбовец; П'ятра-Нямц	Фелдіоара; Секуеу; Синкраю; Верд
		Бовшів II	Бовшів II; Магала, зол. 3 (1968); Трушенг	—
	Трушенг	Гіндешти	Гіндешти; Гирбовец; Острівце / Олечина	Кастанас
		Барца	—	Барца

Таблиця 3. Датування шпильок з виступами з Північного Причорномор'я («жирний шриф» — закриті комплекси; «звичайний шриф» — відкриті та умовні комплекси; «курсив» — контекст знахідки невідомий)

Table 3. Dating of pins with protrusions from the Northern Black Sea region («bold font» — closed complexes; «ordinary font» — open and conditional complexes; «italics» — the context of the find is unknown)

Підвдділ, група	Тип	Варіант	2 пол. XVI—XV ст. до н. е.; комарівська к-ра III; Ноа I (+«Білий Потік—Костіна») (~BzB2)	Кін. XV — XIII ст. до н. е.; комарівська к-ра IV; Ноа II (~BzC—BzD)	XII—XI ст. до н. е.; пізній комарівський / білогрудицький горизонт (~BzD—NaA)	X—IX ст. до н. е.; пізній білогрудицький / чорноліський горизонт (~NaB)
Бронзові, 3 виступи	Келеберда	Келеберда	—	—	<i>Келеберда</i>	—
		Чехи	—	—	<i>Чехи</i>	—
		КІМ, А	—	—	<i>КІМ (a211/1702)</i>	—
		КІМ, Б	—	—	<i>КІМ (B28-2113)</i>	—
	Катеринослав	Катеринослав	—	—	<i>«Катеринослав»</i>	—
Бронзові, 4 виступи	Лубни	Лубни	—	—	—	«Лубенський скарб»
	Тип невизначений		—	—	<i>Байса; Трахтемирів; КІМ (B28-5211)</i>	«Черкащина» (біметалева)
	Іванне	Іванне	Іванне 2/4	Кордишів 3/4; Магала, зол. 3; Голішів	—	—
		Теведерешть II	—	Теведерешть; <i>Поліаці</i>	—	—
	Магала	Теведерешть I	<i>Теведерешть</i>	—	—	—
		Борочиче	—	<i>Борочиче; Новосілка-Костюкова; «Верхня Подністров'я»</i>	—	—
		Магала	Корлетень	Белень (скарб); Магала, зол. 3 (1957; 1968); « <i>Rus Szegedona</i> »	—	—
		Ришенць	—	Ришенць (скарб); Магала, зол. 2; Теведерешть; Пятра-Нямц; Садова; Улашківці	—	—
		Лице	—	<i>Лице</i>	—	—
		Велень	—	Велень; « <i>Катеринослав</i> »	—	—
Кістяні	Острівець	Острівець	—	Острівець, п. 75; Глинськ	—	—
	Гоца	Гоца	—	<i>Гоца</i>	—	—
	Гордівка	Гордівка	—	Гордівка 16/1; КІМ/НМІУ	—	—
	Тип невизначений	Бербоаса; Гирбовец	—	Гіндешти; Пятра-Нямц	—	—
	Трушенць	Трушенць	—	Бовнів; Магала, зол. 3 (1968); Трушенць	—	—
		Гіндешти	Гирбовец	Гіндешти; Острівець	—	—

Один екземпляр, імовірно, був знайдений у північній частині Нижнього Подніпров'я (колишня Катеринославська губернія), один — у Північній Галичині (Чехи), один — у Румунській Молдові (Байса). За межами Північного Причорномор'я шпильки з трьома виступами на стрижні нам не відомі.

Сім виробів за сукупністю ознак поділено на три типи; ще три вироби представлено лише фрагментами стрижня з виступами і не можуть бути віднесені до конкретного типу (Трахтимирів; КІМ Б28-5211¹⁷; Байса) (рис. 3: 2, 3, 5).

1. **Шпильки з трьома виступами на стрижні та литою об'ємною головкою простой геометричної форми** (тип «Келеберда»). Враховано 4 екземпляри з головками різної форми. Довжина шпильок не перевищує 25 см.

1) *Варіант «Келеберда»* — шпильки з трьома виступами на стрижні та грибоподібною головкою з косим отвором. Тип представлено шпилькою з напівсферичною головкою, знайденою біля с. *Келеберда* Кременчуцького району Полтавської області (рис. 3: 4). Аналогом цього варіанту є шпильки з чотирма виступами, виділені у варіант «Магала» типу «Магала».

2) *Варіант «Чехи»* — шпильки з трьома виступами на стрижні та грибоподібною головкою без отвору. Один екземпляр подібної шпильки (з округло-приплюсненою головкою) походить з околиць с. *Чехи* (Лугове; рис. 3: 6). Шпилька має паралелі зі шпильками з чотирма виступами, виділеними у варіант «Борочиче» типу «Магала».

3) *Варіант «КІМ, А»* — шпильки з трьома виступами на стрижні та подовжено-конічною головкою. Тип представлено знахідкою, що зберігається у фондах НМІУ (№ а211/1702; рис. 3: 1). Імовірно походить із с. *Сахнівка* (?) на Черкащині. Серед шпильок з чотирма виступами цей варіант аналогів не має.

4) *Варіант «КІМ, Б»* — шпильки з трьома виступами на стрижні та кулястою головкою. Тип представлено знахідкою, що зберігається у фондах НМІУ (№ Б28-2113; рис. 3: 7). Серед шпильок з чотирма виступами аналогом є варіант «Шимлеу» типу «Магала».

2. **Шпильки з трьома виступами на стрижні і диском між головкою і виступами** (тип «Катеринослав»). У Північному Причорномор'ї цей тип представлено єдиним екземпляром, що походить з колекції О. М. Поля (*Poll 275*; рис. 10: 2). Точне місцезнаходження шпильки невідоме. А. М. Тальгрєн і А. Хокстеттер локалізували її умовно на тери-

торії колишньої Катеринославської губернії (Tallgren 1926, p. 207; Hochstetter 1981, S. 258, N 28). Наявність диска ставить шпильку з колекції Поля в один ряд зі шпильками типу «Опайї», проте останні мають чотири виступи на стрижні. Крім того, розглянута шпилька значно коротша за всі відомі цілі екземпляри гіпердовгих шпильок типу «Опайї». А. М. Тальгрєн порівнював шпильку «*Poll 275*» з фрагментованою шпилькою з трьома виступами з колекції Кундереви́ча (Tallgren 1926, p. 207)¹⁸.

3. **Гіпердовгі шпильки-стилету з трьома виступами на стрижні та грибоподібною головкою** (тип «Лубни»). Дві такі шпильки походять з умовного комплексу (?), знайденого в результаті незаконних розкопок і відомого під назвою «*Лубенський скарб*». Довжина шпильок сягає 46,5 см (рис. 11: 1, 2).

Попри те, що форма головок гіпердовгих шпильок типу «Лубни» відповідає тим самим критеріям, що і типу «Келеберда», вважаємо, що в цьому випадку ключовою ознакою є розміри виробів. Останні неминуче повинні відображати й інший спосіб кріплення (якщо припустити, що ці вироби взагалі передбачалося використовувати як власне шпильки — для скріплення чого-небудь). Однак і розміри, і зручне розташування перехрестя, відстань від якого до головки відповідає розмірам долоні, дозволяють припускати використання їх не тільки як прикрас.

Металеві шпильки з чотирма виступами на стрижні (Б). У Північному Причорномор'ї враховано 35 екземплярів бронзових шпильок і шпилькоподібних виробів із хрестоподібно розташованими чотирма виступами у верхній частині стрижня (рис. 4—8; 9: 1; 10: 1; 11: 3—6). Майже всі знахідки сконцентровані у західних регіонах: Західній Волині, Галичині, Північній Буковині, Бессарабії та Румунській Молдові (рис. 2: II). Ще 30 шпильок і одна ливарна форма враховані в Карпато-Дунайському регіоні на захід від Карпат.

За сукупністю ознак шпильки з чотирма виступами можна розділити на п'ять типів. Крім того, з Румунської Молдови походять три шпильки з чотирма виступами на стрижні та відламаними головками (Бербоаса; П'ятранямц; Гирбовец) (рис. 5: 4—6). Ще одну шпильку (Гіндешти) згадано в літературі без зображення та опису¹⁹.

18. Імовірно, йдеться про депаспортизовану шпильку № Б28-5211 з колекції КІМ/НМІУ.

19. На території Центральної Румунії також відомо ще принаймні 4 шпильки з чотирма виступами, зображення яких відсутні, а обставини знахідок невідомі: Фелдіоара (Feldioara, нім. Marienburg; жудець Брашов), Секуеу (Săcuieu; жудець Клуж), Синкраюде-Муреш (Sâncraiu de Mureș, угор. Marosszentkirály; жудець Муреш), Верд (Vărd, нім. Werd; жудець Сібіу) (Horedt 1953, p. 808, N 2, 4; Hochstetter 1981, S. 258—259, N 32, 35, 36, 38).

17. Ми використовуємо в роботі поряд з сучасною назвою — Національний музей історії України (НМІУ) — і стару назву музею — Київський історичний музей (КІМ), оскільки: 1) під цією назвою згадані знахідки фігурують у низці публікацій; 2) ця назва повніше відображає передбачуваний регіон походження депаспортизованих знахідок — Середнє Подніпров'я (?).

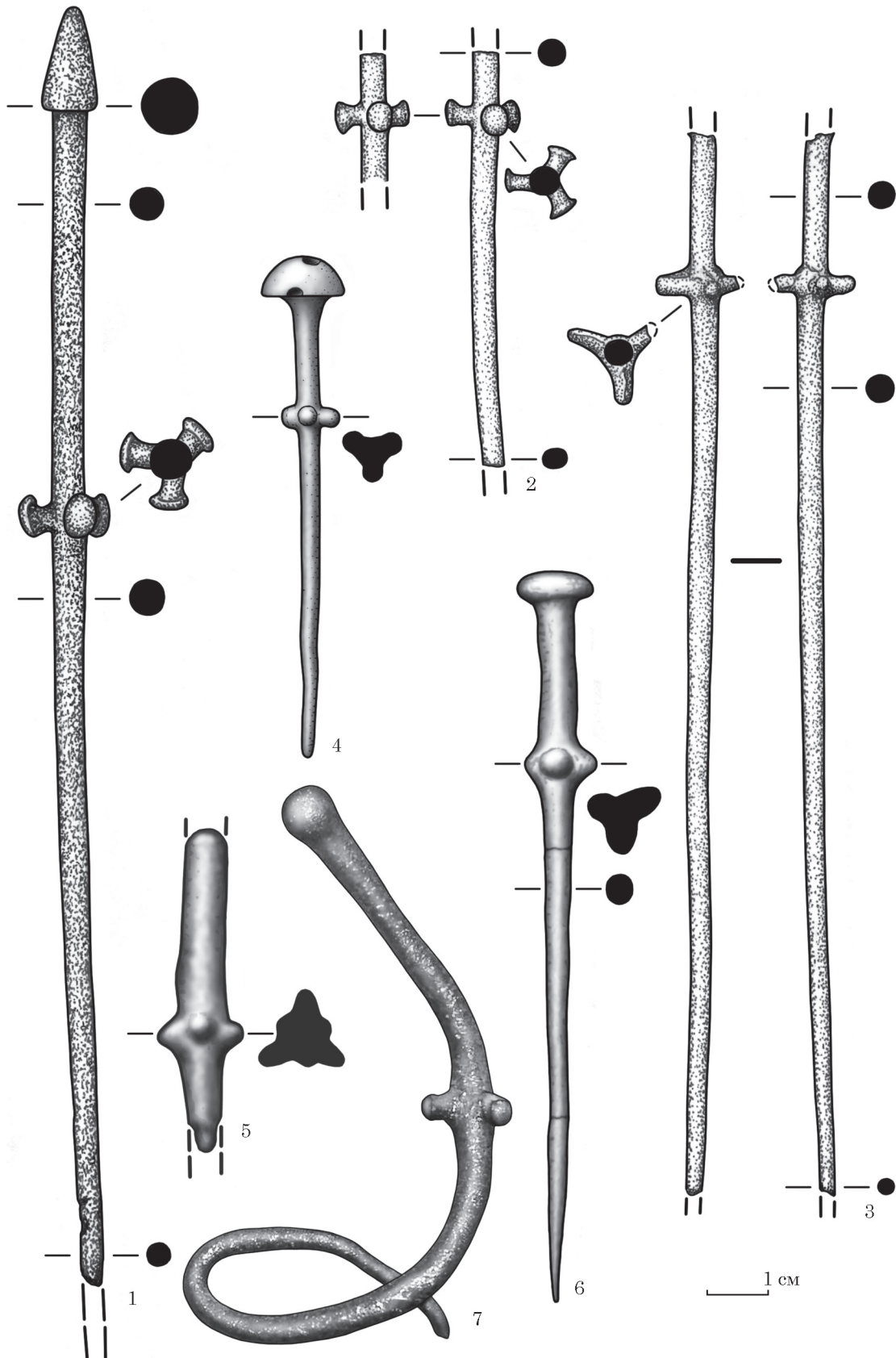

Рис. 3. Шпильки бронзові з трьома виступами: 1 — КІМ/НМІУ, а211/1702; 2 — Трахтемирів; 3 — КІМ/НМІУ, Б28/5211; 4 — Келеберда; 5 — Байса (Baia); 6 — Чехи (Лугове); 7 — КІМ/НМІУ, Б28-2113 (за: 1—3, 7 — Лысенко и др. 2005; 4 — Hochstetter 1981; 5 — Şadurschi 1989; 6 — Sulimirski 1931)

Fig. 3. Pins bronze with three protrusions: 1 — KIM/NMIU, a211/1702; 2 — Trakhtemyriv; 3 — KIM/NMIU, B28/5211; 4 — Keleberda; 5 — Baia; 6 — Chekhy (Luhove); 7 — KIM/NMIU, B28-2113 (after: 1—3, 7 — Lysenko et al. 2005; 4 — Hochstetter 1981; 5 — Şadurschi 1989; 6 — Sulimirski 1931)

1. Шпильки з чотирма виступами на стрижні і трохи розширеною верхньою частиною стрижня без чітко вираженої головки (варіант «Іванне»).

1) *Варіант «Іванне»* — шпильки з чотирма виступами на стрижні та поздовжнім отвором у стрижні, що починається від центру головки і виходить у зоні виступів. На території, що розглядається, зафіксовано 4 шпильки цього варіанту (рис. 4: 1—4). Морфологія шпильок має деякі відмінності. Головка шпильки з *Іванне* підквадратна в перетині, розширюється до верхнього краю. Близьку морфологію має і головка шпильки з *Кордишева*. У середній частині вона підквадратно-округла; верхній край підовальний у перетині зі слабо наміченою грибоподібністю з одного боку. Шпильки з *Голишева* і *Магали* (зольник 3, 1959 р.) мають верхній край, оформлений у вигляді дуже маленької слабо вираженої грибоподібної головки. Стрижень у шпильок з *Кордишева* і *Магали* прямий, у шпильок з *Іванне* і *Голишева* — плавно вигнутий. Виступи у останніх двох шпильок є округлими опуклостями, овальні в перетині. Виступи у шпильки з *Кордишева* виражені чіткіше, округлі в перетині. У шпильки з *Магали* виступи мають вигляд усічених конусів. Стрижні всіх шпильок нижче виступів круглі в перетині.

Усі шпильки цього варіанту походять виключно із західних регіонів сучасної України — три знайдено в південній частині Західної Волині та одну — на Північній Буковині. Дві шпильки (*Іванне* 2/4; *Кордишів* 3/4)²⁰ походять із поховань волинської групи комарівської культури тшинецького культурного кола (ТКК). З ареалом цієї групи пов'язана і шпилька з *Голишева*. Одну шпильку виявлено в зольнику 3 культури Ноа на поселенні *Магала*. Безпосередніми аналогами шпильок варіанту «Іванне», але виготовленими з кістки, є шпильки варіанту «Трушешть» типу «Трушешть».

2) *Варіант «Теведерешть ІІ»* — шпильки з чотирма виступами на стрижні та розширеною верхньою частиною стрижня без отвору. Характерним виробом цього варіанту є шпилька, знайдена в шарі періоду Ноа ІІ на поселенні *Теведерешть* в Румунській Молдові (рис. 5: 2). Також до нього, ймовірно, належить шпилька з околиць с. Половці (Полівці) в південно-східній Галичині (рис. 5: 1). Шпильки цього варіанту можуть бути зіставлені з кістяними шпильками варіанту «Гіндешти» типу «Трушешть».

За межами Північного Причорномор'я до цього ж варіанта можна віднести деформовану шпильку з кремаційного поховання в кургані *Ньїркарас-Дьюлахаз* (*Nyirkarasz-Gyulahaza*) в Угорщині (медьє Сабольч-Сатмар), розкопаному 1901 р. Головка цієї шпильки трохи виім-

часта посередині, як і виступи на стрижні²¹ (Mozsolics 1960, S. 114, 123, Taf. LXIX: 8; LXX: 7; 1973, S. 67, Taf. 67: 7; Hänsel 1968, Taf. 56: 9; Hochstetter 1981, S. 256, N 5, Abb. 2: 5). А. Можоліч відносить це поховання до культури Фельшпосоч (Станове) (Mozsolics 1960, S. 115, 123), а Б. Хензель — до культури Хайдубесермень (Hänsel 1968, Taf. 56).

3) *Варіант «Теведерешть І»* — шпильки з чотирма виступами на стрижні та розширеною верхньою частиною стрижня без отвору з рельєфним орнаментом. Зафіксовано єдиний екземпляр, що походить з шару періоду Ноа І на поселенні *Теведерешть* в Румунській Молдові, прикрашений вище протуберанців горизонтальними рубчиками (рис. 5: 3).

2. Шпильки з чотирма виступами на стрижні та литою об'ємною головкою простої геометричної форми (тип «Магала»). У Північному Причорномор'ї враховано 19 шпильок; ще 10 шпильок і одна ливарна форма походять з Карпато-Дунайського регіону. За формою головки, наявністю і характером отвору, наявністю / відсутністю орнаменту виділено 9 варіантів. Головки шпильок цього типу відрізняються різним ступенем приплюснутості. У частини шпильок з грибоподібною головкою нижня поверхня шляпки плавно переходить у стрижень, у частини — вона сплюснена; частина головок має закруглені краї, наближаючись за формою до приплюснuto-сферичних. Різну форму мають також і хрестоподібно розташовані виступи. Довжина шпильок не перевищує 26 см.

1) *Варіант «Борочиче»* — шпильки з чотирма виступами на стрижні та грибоподібною (напівсферичною, приплюснuto-біконічною, округло-приплюснutoю) головкою без отвору, без орнаменту (рис. 4: 5; 5: 7, 8). У Північному Причорномор'ї варіант представлено випадковою знахідкою біля с. *Борочиче* на Волині, знахідкою на поселенні культури Ноа *Новосілка-Костюкова* і депаспортизованою шпилькою з Галичини («*Верхне Подністрів'я*»).

Верхню частину шпильки з грибоподібною головкою без отвору в шляпці виявлено в Румунії біля с. *Бод* (*Bod*, нім. *Brenndorf*; жудець Брашов) (Prox 1939, S. 226, Abb. 1: 1; Hochstetter 1981, S. 256, N 6, Abb. 4: 2). Фрагмент ливарної форми для виготовлення подібних шпильок зафіксовано в *Хелчіу* (*Hălchiu*; жудець Брашов) на поселенні культури Тей (Prox 1939, S. 226, Taf. 25: 5; Mozsolics 1960, S. 121; Hänsel 1968, S. 237, Taf. 56: 22; Hochstetter 1981, S. 256, N 8, Abb. 4: 1).

2) *Варіант «Магала»* — шпильки з чотирма виступами на стрижні та грибоподібною головкою з косим отвором, без орнаменту (рис. 7:

20. Тут і далі чисельник позначає номер кургану, знаменник — номер поховання.

21. Згідно з припущенням А. Можоліч ці поглиблення могли бути інкрустовані бурштином (Mozsolics 1960, S. 114, 121).

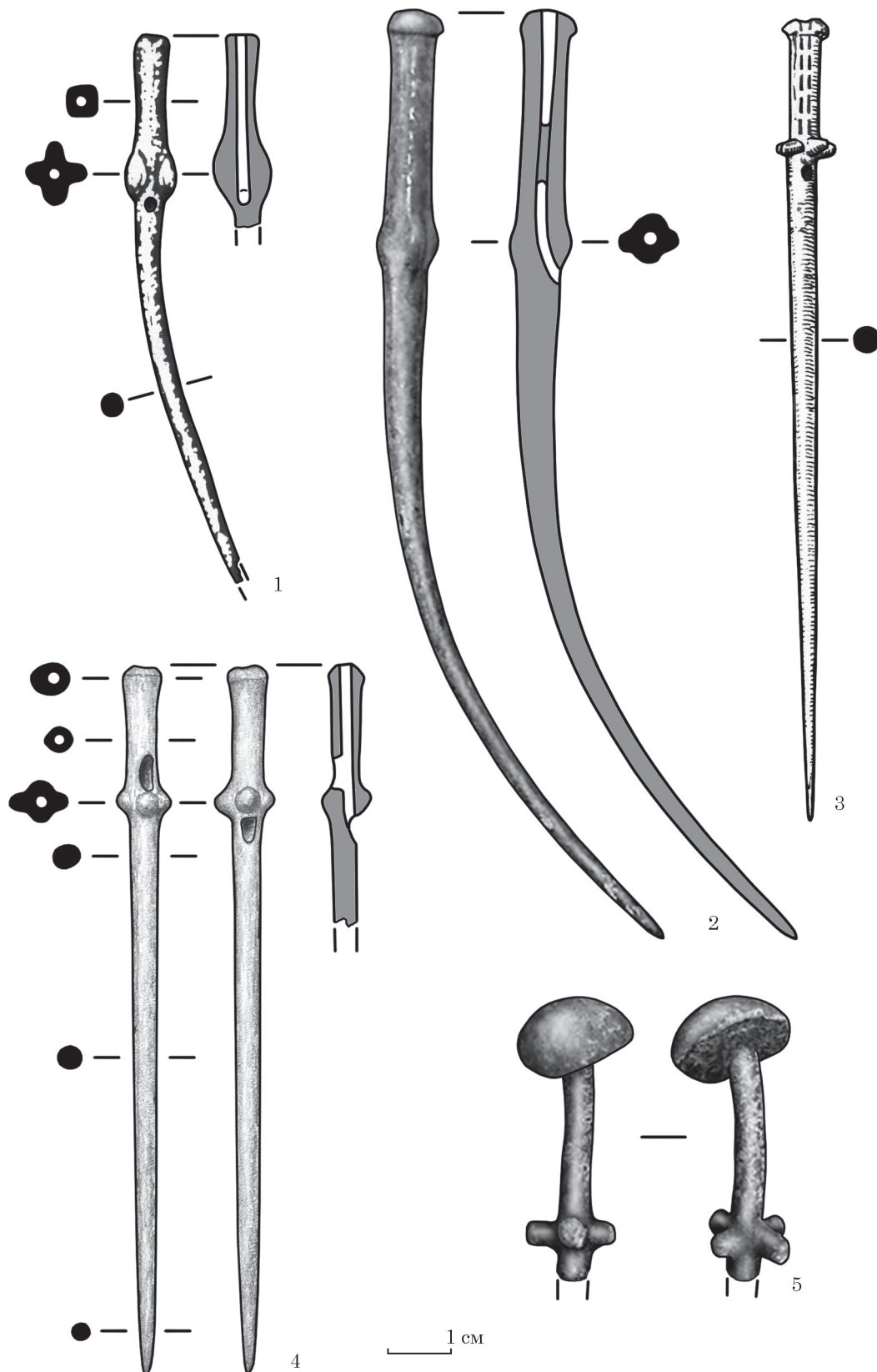

Рис. 4. Шпильки бронзові з чотирма виступами: 1 — Іванне 2/4; 2 — Голишів; 3 — Магала, зольник 3; 4 — Кордишів VIII 3/4; 5 — Борочиче (за: 1 — Сवेशніков 1966; 2 — Гошко 2010; Маркус 2011; 3 — Смирнова 1959; 4 — Ільчишин 2016; рис. С. Д. Лисенка; 5 — Маркус, Охріменко 2010)

Fig. 4. Pins bronze with four protrusions: 1 — Ivannie 2/4; 2 — Holyshiv; 3 — Mahala, ash pit 3; 4 — Kordyshiv VIII 3/4; 5 — Borochoche (after: 1 — Sveshnikov 1966; 2 — Hoshko 2010; Marcus 2011; 3 — Smirnova 1959; 4 — Ilchishin 2016; drawing by S. D. Lysenko; 5 — Marcus, Okhrimenko 2010)

3—7). Варіант представлено п'ятьма екземплярами: двома шпильками із зольника з поселення *Магала* на Північній Буковині (розкопки 1957 і 1968 pp.), депаспортизованою шпилькою з Галичини («*Rus Czerwoná*», «*Südostpolen*»), шпильками з поселення *Корлеть* та зі скарбу Белень в Румунській Молдові. Особливістю шпильки зі скарбу Белень є довший отвір, що продовжується у верхній частині стрижня²².

Подібна шпилька входила до складу скарбу *Алшоаяра* (*Alsójárá; Iara-de-Jos*) в Румунії (жудець Клуж) (Hampel 1886, tábla LII: 4; 1892, o. 3—4; Roska 1942, o. 19, kép. 9: 3; Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 61, pl. 50: 10; Hochstetter 1981, S. 256, N 6, Abb. 4: 2). На поселенні культури Ноа *Тяка* (*Teaca*) в Румунії (жудець Бистриця-Несеуд) також знайдено невелику шпильку з масивною напівсферичною головкою, нижня поверхня якої плавно переходить у стрижень²³ (Dănilă 1970, p. 438, fig. 10: 10; Hochstetter 1981, S. 257, N 11, Abb. 4: 3; Florescu A. 1991, p. 129, N 540/I,5, fig. 98A: 10).

3) Варіант «*Ришешть*» — шпильки з чотирма виступами на стрижні, грибоподібною головкою і отвором, що йде від центру головки до зони виступів, без орнаменту (рис. 6). Представлений шістьма екземплярами, що походять з пам'яток культури Ноа: зі скарбу *Ришешть* у Румунській Молдові, з поховання в *Улашківцях* у південно-східній Галичині, поселень *Магала* (зольник 2, 1956 р.) на Північній Буковині, *Садова* в Бессарабії, *Пятра-Нямц* і *Теведерешть* в Румунській Молдові.

Шпилька цього варіанту походить також із поселення *Апахіда* (*Apahida*) в Румунії (жудець Клуж; Трансильванія), керамічний комплекс якого належить переважно до культури Вітенберг (Orosz 1908, o. 173; Horedt 1953, p. 808, N 13; Hochstetter 1981, S. 257, N 22).

4) Варіант «*Кунетіце*» — шпильки з чотирма виступами на стрижні та грибоподібною головкою без отвору, прикрашені поглибленим орнаментом. У Північному Причорномор'ї шпильки цього варіанту не відомі. Одну

шпильку з приплюснутою головкою, нижня частина якої плавно переходить у стрижень, знайдено в кремаційному похованні 36/12 на могильнику лужицької культури *Кунетіце* (*Kunětice*) в Чехії (Пардубицький край, Пардубицький район) (Hralová 1975, s. 60, tab. XIV: 4; Hochstetter 1981, S. 257, N 15, Abb. 4: 6).

5) Варіант «*Лище*» — шпильки з чотирма виступами на стрижні, грибоподібною головкою з косим отвором, прикрашені поглибленим орнаментом (рис. 10: 1). До цього варіанта віднесено одну відносно довгу шпильку (L близько 26 см), що походить з *Лище* на Волині.

6) Варіант «*Велень*» — шпильки з чотирма виступами на стрижні, грибоподібною головкою і отвором, що йде від центру головки до зони виступів, прикрашені поглибленим орнаментом (рис. 8). Варіант представлено знахідкою на поселенні культури Ноа *Велень* в Румунській Молдові та депаспортизованою знахідкою з колекції Поля («*Катеринослав*»; «*Дніпропетровський музей*»). Обидві шпильки мають поздовжній отвір у верхній частині стрижня, що починається від центру головки і виходить нижче виступів.

З Центральної та Західної Румунії походять ще дві шпильки з грибоподібною головкою та орнаментованою верхньою частиною стрижня²⁴. Одна з них входила до складу скарбу *Дева* (*Deva*; жудець Хунедоара) (Andrițoiu 1974—1975, pl. 5: 3; Hochstetter 1981, S. 257, N 13, Abb. 4: 8), іншу було знайдено біля м. *Брашов* (*Brașov*, нім. *Kronstadt*; жудець Брашов) (Prox 1939, S. 226, Abb. 1: 2a—b; Hochstetter 1981, S. 257, N 12, Abb. 4: 11). Ще одна шпилька, з приплюснутою грибоподібною біконічною головкою, є депаспортизованою знахідкою з території Румунії, що зберігається в Музеї Бухареста. У верхній частині стрижня цієї шпильки також розташований поздовжній отвір (Sulimirski 1938, S. 137, Abb. 2: a; Horedt 1953, p. 808, N 8; Hochstetter 1981, S. 257, N 16, Abb. 4: 7).

7) Варіант «*Острівець*» — шпильки з чотирма виступами на стрижні, підсферичною або усіченою біконічною головкою і отвором, що йде від центру головки до зони виступів, прикрашені поглибленим орнаментом (рис. 7: 1, 2). Варіант представлено двома знахідками з Галичини. Одну шпильку — з приплюснуто-сферичною головкою — знайдено в похованні 75 могильника культури Ноа *Острівець* / *Вертеби* на Івано-Франківщині. Інша шпилька — з усіченою біконічною головкою — походить з *Глинська* на Львівщині і є випадковою знахідкою.

8) Варіант «*Клузе*» — шпильки з чотирма виступами на стрижні, підсферичною головкою і отвором, що йде від центру головки до зони виступів; прикрашені рельєфним орнамен-

22. З огляду на це А. Хокстеттер відносить шпильку зі скарбу Белень до окремого варіанта (Hochstetter 1981, S. 258). Однак нам здається, що більш довгий отвір, який охопив і верхню частину стрижня, пов'язаний із браком під час виготовлення воскової моделі, і є випадковістю.

23. Згідно із зображенням та описом, наведеними А. Флореску, особливістю шпильки з Тяка є наявність підсферичного потовщення у верхній частині стрижня, від якого відходять чотири невеликі підциліндричні виступи. На рисунку також видно, що головка шпильки має косий отвір. На зображеннях, наведених А. Деніле і А. Хокстеттером, потовщення на стрижні і отвір в головці відсутні, а виступи зображені як масивні округло-конічні. Шпильку було знайдено у викиді, проте в місці, звідки вона походила, також були виявлені цілі або майже цілі посудини, які містили кістки і попел, що, можливо, свідчить про сліди поховань (Dănilă 1970, p. 438).

24. На жаль, за їхніми зображеннями в публікаціях неможливо зрозуміти, чи мають вони поздовжній отвір у верхній частині стрижня.

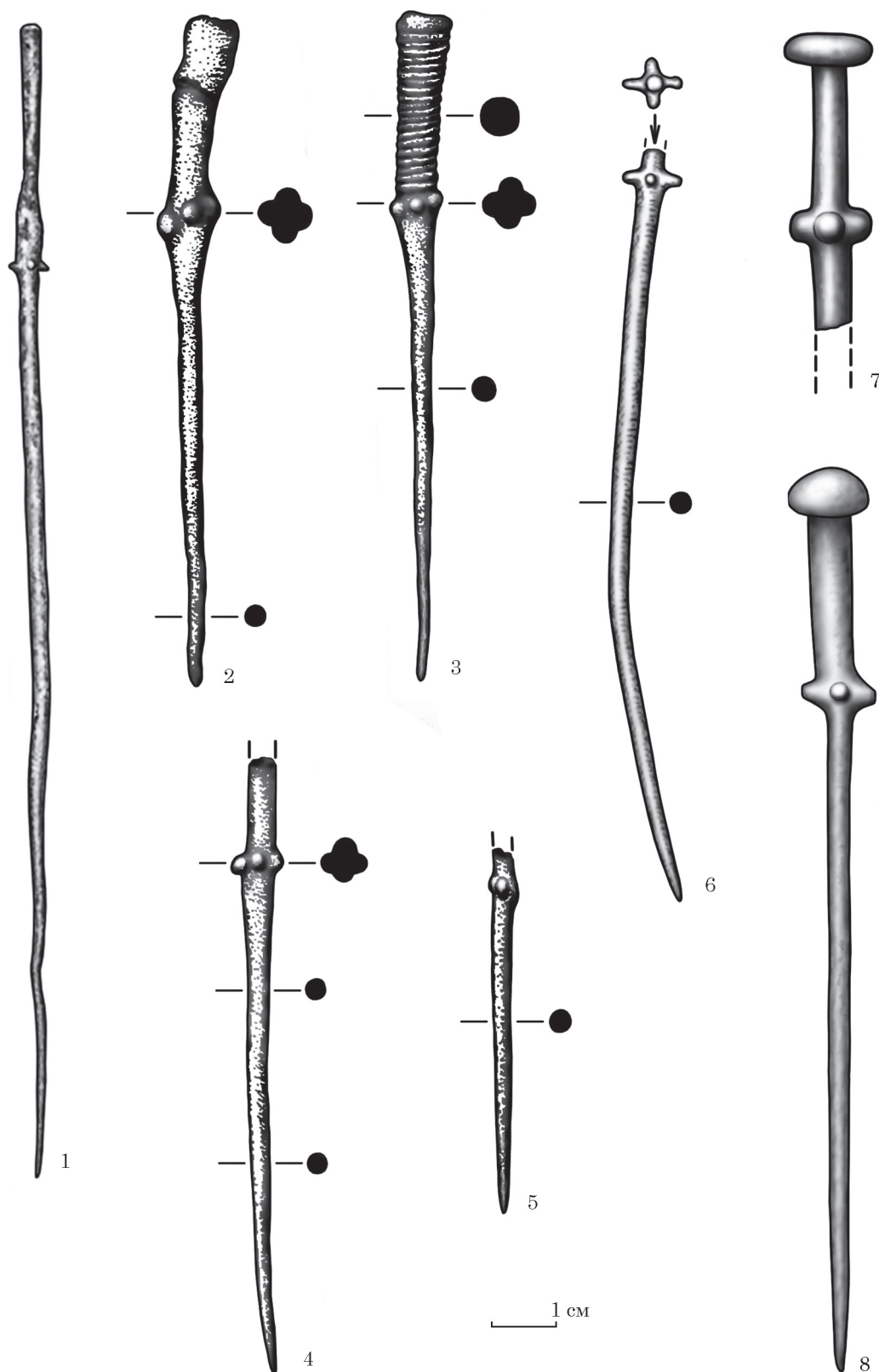

Рис. 5. Шпильки бронзові з чотирма виступами: 1 — Половці (Полівці); 2 — Теведерешть, період Ноа II; 3 — Теведерешть, період Ноа I; 4 — Бербоаса; 5 — Пятра-Нямц; 6 — Гирбовец; 7 — Галичина («Верхнє Подністров'я»); 8 — Новосілка-Костюкова (за: 1 — Przybyslawski 1906; 2—5 — Florescu A. 1991; 6 — Florescu A. 1964; 7 — Пастернак 1961; 8 — Malejew 2006)

Fig. 5. Pins bronze with four protrusions: 1 — Polovtsy (Polovtsy); 2 — Tăvădărești, period of Noa II; 3 — Tăvădărești, period of Noa I; 4 — Bărboasa; 5 — Piatra-Neamț; 6 — Gârbovăt; 7 — Galicia («Upper Transnistria»); 8 — Novosilka-Kostiukova (after: 1 — Przybyslawski 1906; 2—5 — Florescu A. 1991; 6 — Florescu A. 1964; 7 — Pasternak 1961; 8 — Malejew 2006)

том. У Північному Причорномор'ї виробу цього варіанту не знайдено. Така шпилька походить з поховання (?) в *Клуз* (*Cluj*, «*Stradă Banatului*»; угор. *Kolozsvár*) у західній частині Румунії (жудець Клуз)²⁵. Вона має приплюснuto-сферичну головку і поздовжній отвір у верхній частині стрижня, але, на відміну від шпильки з Острівця, ділянка стрижня між головою і виступами прикрашена литим похилим ребристим орнаментом. Матеріали пам'ятки віднесено до горизонту Ноа II (Horedt 1953, p. 808, fig. 11: 14; Florescu A. 1964, p. 178, fig. 22: 5; 1991, p. 50, N 138/G.5, fig. 166N: 1; Hochstetter 1981, S. 258, N 23, Abb. 3: 8)²⁶.

9) *Варіант «Шимлеу»* — шпильки з кулястою головою, без отвору та орнаменту. У Північному Причорномор'ї цього варіанту не зафіксовано. У 2018 р. таку шпильку було знайдено в *Шимлеу-Сілваніей* (*Șimleu Silvaniei*) в Румунії (жудець Селаж), на пагорбі *Мегура-Шимлеулуй* (*Măgura Șimleului*) (Bejinariu 2021, p. 257—259, pl. 1; 4: 1).

3. *Шпильки з чотирма виступами на стрижні та кільцеподібною головою (тип «Гошца»)*. Відомо лише про одну випадкову знахідку шпильки цього типу з *Гошці* на Західній Волині (рис. 9: 1). Виступи на стрижні мають усічену конічну форму, стрижень вигнутий.

4. *Шпильки з чотирма виступами на стрижні і диском між головою і виступами (тип «Опай»)*. У Північному Причорномор'ї цей тип шпильок не відомий. Однак типологічно близькою до нього є згадана вище шпилька типу «Катеринослав» з трьома виступами на стрижні, що походить з колекції Поля.

Хрестоподібне перехрестя з грибоподібними головками і диск між головою і перехрестям мають бронзові шпильки культури Станове (рум. Сучью-де-Сус, угор. Фельшпосоч). До останніх віднесено гіпердовгі шпильки зі скарбів *Опай* (*Опай*; *Опалі*; *Опай*; 3 екз.) в Угорщині (меде Сабольч-Сатмар) (Mozsolics 1963, Taf. V: 5, 6; 1973, S. 165, Taf. 20: 1—3; Hochstetter 1981, S. 258, N 30, Abb. 5: 1—3), *Петя* (*Petea*; 4 екз.) в Румунії (жудець Сату-Маре) (Marta 2005, S. 75, 77, Abb. 3, Taf. 1), *Худловського скарбу* (4 екз.) в Закарпатській обл. України (Ужгородський р-н) (Кобаль 1999, с. 109—110, рис. 2: 4—7)²⁷, а також верхні частини шпильок зі скарбів *Обава III*

(*Obava III*; 1937 р.) у Закарпатті (Мукачівський р-н) (Bernjakovič 1960, S. 358—359, N 60, Taf. XIV: 6; Mozsolics 1973, S. 130; Hochstetter 1981, S. 258, N 29, Abb. 5: 5; Балагури 2001, рис. 81: 23) і *Белтіуг* (*Beltiug*) в Румунії (жудець Сату-Маре) (Mozsolics 1973, S. 152, Taf. 57: C: 3; Petrescu-Dîmbovița 1978, Taf. 22: A: 17; Hochstetter 1981, S. 258, N 27, Abb. 5: 6). Порівняно невелика шпилька цього типу походить з кремаційного поховання 11/70 могильника *Земплінське Копчани* (*Zemplínske Kopčany*) у Словаччині (Кошицький край, округ Міхаловце) (Demeterová 1984, p. 36, pl. VI). Більшість шпильок має кулясті головки. На відміну від інших, у шпильки зі скарбу Белтіуг форма головки не сферична, а має вигляд перевернутого конуса, як у деяких шпильок типу «Іванне», що дозволяє виділити її в окремий варіант. За розмірами до окремого варіанту можуть бути віднесені і невеликі шпильки, знайдені в скарбі Обава III та на могильнику Земплінські Копчани (варіант «Обава»), які значно менші за гіпердовгі шпильки варіанту «Опай».

Цілі екземпляри гіпердовгих шпильок з Худлова досягали довжини 46 і 45 см (Кобаль 1999, с. 109—110), зі скарбу Петя — 42,8—53,2 см (Marta 2005, S. 75, 77), а «шпильки» зі скарбу Опай — 89,5 і 90,3 см (Mozsolics 1973, S. 165; Буров 1998, с. 8, рис. 1: 6). До цього ж типу і варіанту, ймовірно, належить і гіпердовга шпилька з відламанною вище протуберанців верхньою частиною зі скарбу *Тісабездед* (*Tiszabездéd, Bezdéd*) в Угорщині (меде Сабольч-Сатмар), так само ритуально (?) деформована, як і шпильки з кладу Опай (Hampel 1891, o. 83, tabl. I: 24; Hampel 1892, o. 13, tabl. CLVI: 24; Mozsolics 1973, S. 183, Taf. 57: D: 18; Hochstetter 1981, S. 259, N 37, Abb. 5: 7).

5. *Шпилькоподібні жезли-стилеті з біконічною порожнистою головою і хрестоподібним перехрестям (тип «Гордіївка»)*. Відомі тільки чотири шпильки такого типу (рис. 11: 3—6; 12; 13). Дві з них походять з кургану 16 *Гордіївського могильника* на Поділлі (рис. 2: III), а ще дві є депаспортизованими знахідками з колекції *Київського історичного музею* (нині НМІУ), що дозволяє припустити їхній зв'язок із Середнім Подніпров'ям або суміжними з ним регіонами. Шпильки вкриті густим заглибленим орнаментом. В обох випадках шпильки явно складають пару. Розміри цілих шпильок з обох пар практично збігаються (НМІУ — до 47 см; Гордіївка — до 46 см). Шпильки мають порожнину всередині стрижня — від верху головки приблизно до середини стрижня. У всіх виробів у двох з чотирьох хрестоподібно розташованих виступах також є поздовжній наскрізний отвір (у шпильок з НМІУ це виступи-трубочки). Всі вироби відлиті за восковою моделлю.

З площі курганної групи 6 Войцехівського могильника на Східній Волині походить ффраг-

25. У похованні (?) було знайдено дві шпильки, але опубліковано зображення тільки однієї.

26. А. Хокстеттер відносить цю шпильку до варіанта, позначеного нами як «Ришешть», і звертає увагу, що в публікації А. Флореску (1964) її помилково вказано як Теюш («Teiuș»). Зображення шпильки, наведені в різних публікаціях, значно відрізняються одне від одного.

27. У 2002 р. дві шпильки (Кобаль 1999, рис. 2: 4, 6) та низка інших речей з Худловського скарбу були передані з колекції С. М. Платонова до фондів Національного музею історії України (НМІУ, а1300, а1301; <https://ua.museum-digital.org/series/194>).

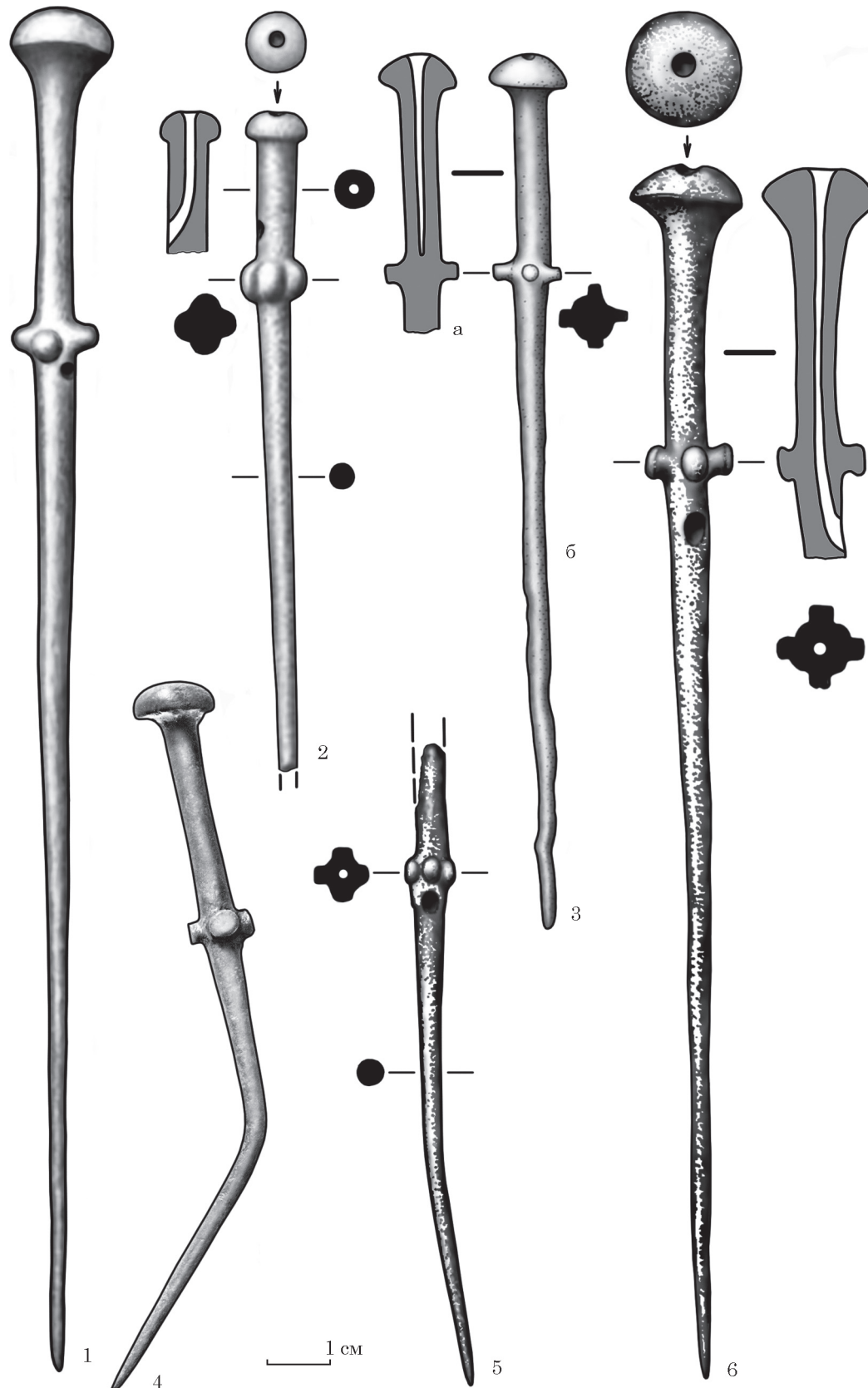

Рис. 6. Шпильки бронзові з чотирма виступами: 1 — Ришешть; 2 — Садова; 3 — Улашківці; 4 — Магала, зольник 2; 5 — П'ятра-Нямц; 6 — Теведерешть (за: 1 — Petrescu-Dîmbovița 1953; 2 — Dergachev 2002; 3a — Свешніков 1974; пропорції підігнані під вигляд «б»; 6 — Hochstetter 1981; 4 — Смирнова 1956; 5, 6 — Florescu A. 1991)

Fig. 6. Pins bronze with four protrusions: 1 — Râșești; 2 — Sadova; 3 — Ulaşkivtsi; 4 — Magala, ash pit 2; 5 — Piatra-Neamț; 6 — Tăvădărești (after: 1 — Petrescu-Dîmbovița 1953; 2 — Dergachev 2002; 3a — Sveshnikov 1974; the proportions are adjusted to the form «б»; 6 — Hochstetter 1981; 4 — Smirnova 1956; 5, 6 — Florescu A. 1991)

мент стрижня шпильки-жезла гордіївського типу (Лысенко, Лысенко 2021, с. 354, рис. 11: 3). Стрижень круглий у перетині, порожнистий у верхній частині, звужується донизу. У верхній частині фрагмент орнаментований гравіюванням (рис. 11: 7). На жаль, ні про форму головки, ні про наявність / відсутність перехрестя у даного виробу у нас немає жодної інформації.

Кістяні шпильки з виступами на стрижні. Кістяні шпильки з протуберанцями представлені в Північному Причорномор'ї шістьма екземплярами (рис. 2: IV). Усіх їх було виявлено на поселеннях культури Ноа, розташованих в південно-західній частині регіону, що розглядається (у центральній та південно-східній Галичині, Північній Буковині, Бессарабії та Румунській Молдові), і їх можна зарахувати до одного типу — «Трушешть». За межами регіону знайдено лише одну шпильку цього типу. Ще одну шпильку, що не має аналогів у Північному Причорномор'ї, виділено в тип «Барца».

1. Кістяні шпильки з чотирма виступами на стрижні і трохи розширеною верхньою частиною стрижня без чітко вираженої головки або слабо вираженою грибоподібною головкою (тип «Трушешть»). Усі вони мають виражені індивідуальні особливості, але можуть бути розділені на два варіанти за принципом наявності / відсутності поздовжнього отвору у верхній частині стрижня. На думку багатьох дослідників, кістяні шпильки цього типу є імітацією відповідних бронзових шпильок (Петреску-Дымбовица 1960, с. 146; Свешников 1968, с. 166; Смирнова 1968, с. 12; Florescu A. 1991, р. 135; Dergachev 2002, S. 257) (див. тип «Іванне»).

1) *Варіант «Трушешть»* — кістяні шпильки з чотирма виступами на стрижні та поздовжнім отвором у стрижні, що починається від центру головки і виходить у зоні виступів (рис. 9: 3, 5, 7). Зафіксовано три таких вироби, знайдені на поселеннях *Бовшів-II*, *Магала* (зольник 3, 1968 р.) і *Трушешть / Мовіла*. Шпилька з Трушешть є фактично прямою аналогією шпильки з Іванне 2/4. Шпилька з Бовшева аналогічна шпильці з Кордишева 3/4. Шпилька, знайдена в 1968 р. в зольнику 3 на поселенні Магала, практично повністю повторює бронзову шпильку, виявлену в 1959 р. в цьому ж зольнику.

2) *Варіант «Гіндешти»* — кістяні шпильки з чотирма виступами на стрижні, з верхньою частиною стрижня, що розширюється без чітко вираженої головки або слабо вираженою грибоподібною головкою, без отвору в стрижні (рис. 9: 2, 4, 6). Їх знайдено на поселеннях *Гіндешти*, *Гирбовець* і *Острівець / Олечина*. У шпильки з Гіндешт верхня ділянка стрижня, що розширюється, чотиригранна в перетині. У шпильки з Гирбовця торець стрижня завершується слабо вираженим підокруглим потовщенням, що нагадує невелику грибоподібну головку. Шпилька з розщепленою верхньою частиною, що роз-

ширюється, з валикоподібним потовщенням по краю походить з поселення в Острівці. Згідно з описом перехрестя шпильки мало п'ять (?) виступів, проте «зайвий» виступ, мабуть, зумовлений механічним пошкодженням виробу під час невдалої спроби просвердлити отвір.

До цього ж типу можна також зарахувати кістяну шпильку з головкою у вигляді перевернутого конуса і потовщенням ділянки стрижня нижче протуберанців, що походить з шару 13b городища *Кастанас* в Північній Греції (*Kastanas*, грец. *Καστανάς*; префектура Салоніки). А. Хокстеттер вбачає у проникненні таких прикрас на Північні Балкани безпосередній вплив культури Ноа (Hochstetter 1981, S. 256, Abb. 2: 1).

2. Кістяні шпильки з чотирма виступами трохи нижче торця стрижня, які фактично є частиною головки (тип «Барца»). Тип представлений єдиним екземпляром, що походить з шару культури Оттомань на поселенні *Барца (Barca)* в Словаччині (Кошицький край). Шпилька трохи вигнута, з чотирма протуберанцями, розташованими відразу під підокруглим закінченням стрижня, і одностороннім сідлоподібним потовщенням нижче виступів. Виділена А. Хокстеттером в «особливий тип»²⁸ (Vladar J. 1973, S. 340, Abb. 86: 1; Hochstetter 1981, S. 258, Abb. 5: 9). Таке розташування виступів має аналогії в оформленні торця рукояті деяких бронзових мечів (скарб Апа; Kovacs 1977, Abb. 21: 1) і ножів з Карпато-Дунайського регіону (Hänsel 1968, Taf. 27: 11), а також в оформленні верхньої частини деяких шпильок рубежу пізнього бронзового — раннього залізного віку на Кавказі (Chantre 1887, pl. I).

Природничо-наукові дослідження шпильок з виступами на стрижні. *Спектральні дослідження* шпильок з виступами проведені Є. М. Чернихом. Враховано два екземпляри: з могильника *Острівець* (поховання 75, ан. 2005) і випадкову знахідку з «*Подніпров'я*» (колекція Поля; ан. 4315). Обидві шпильки відлиті з бронзи металургійної групи Пб (Правобережної) (Черных 1976, с. 128, 274—275, 291; табл. XL: 24—25). Як зазначає Є. М. Черних, «її рудні джерела, без всякого сумніву, кореняться в межах Карпатського ГМЦ» (Черных 1976, с. 26).

Технологію виготовлення шпильок з виступами вивчено Т. Ю. Гошко в лабораторії Інституту археології НАН України. Нижче наведено результати цих робіт.

1. *Тип «Іванне», варіант «Іванне».* Т. Ю. Гошко було досліджено шпильку варіан-

28. Слід зазначити, що «особливим типом» шпилька з Барци є лише у разі порівняння з іншими шпильками з виступами. Домінантною ознакою таких шпильок культури Оттомань є не хрестоподібно розташовані виступи, а наявність сідловини у верхній частині стрижня (Vladar 1973, S. 340, Abb. 86).

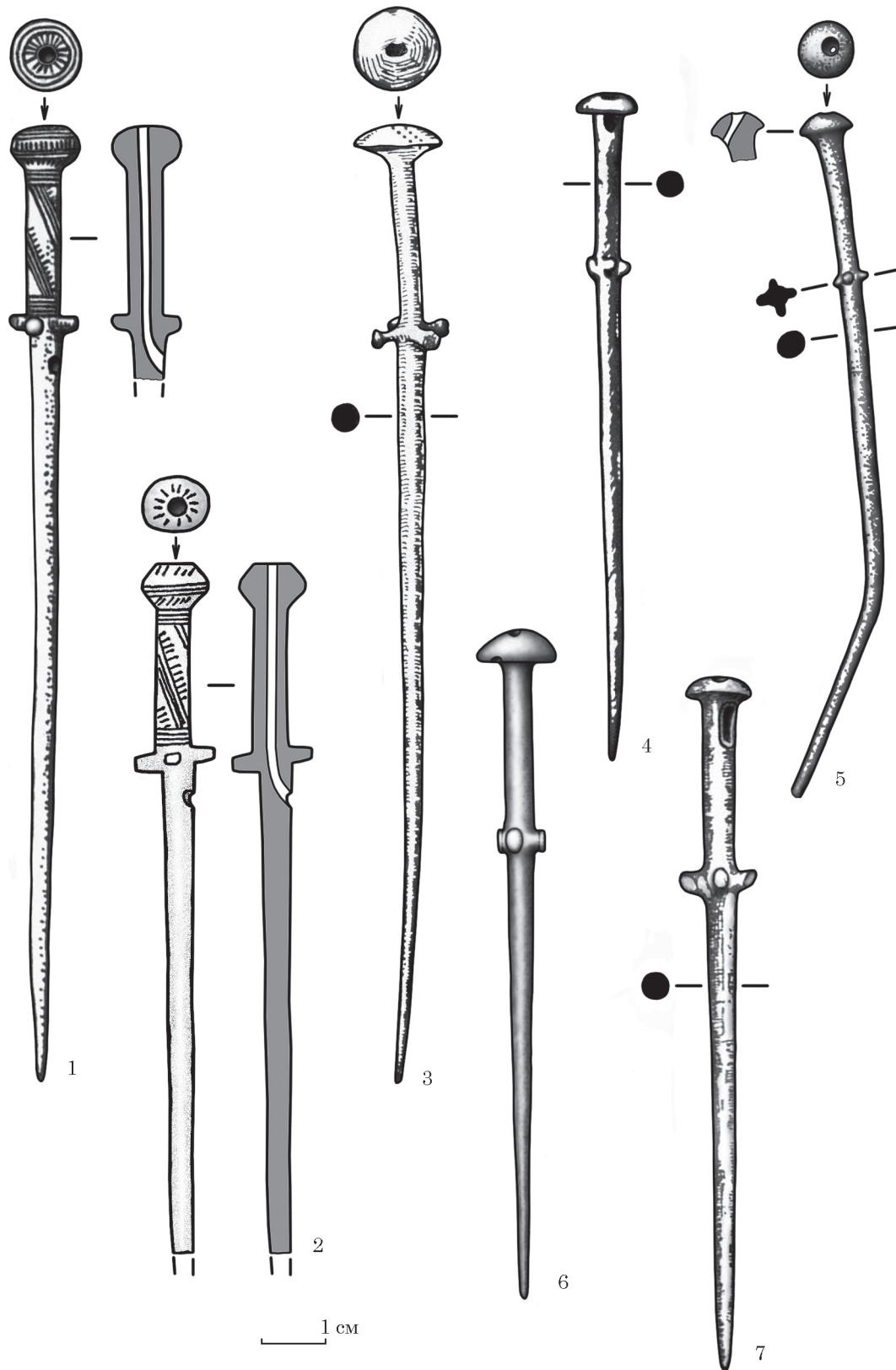

Рис. 7. Шпильки бронзові з чотирма виступами: 1 — Острівець, поховання 75; 2 — Глинськ; 3, 4 — Магала, зольник 3; 5 — Корлетень; 6 — Галичина («Ruș Czerwona»); 7 — Белень (за: 1 — Балагурі 1959; 2 — Бандрівський 2006; 3 — Смирнова 1957; 4 — Смирнова 1968; 5 — Florescu A. 1991; 6 — Hochstetter 1981; 7 — Dragomir 1967)

Fig. 7. Pins bronze with four protrusions: 1 — Ostrivets, burial 75; 2 — Hlynsk; 3, 4 — Magala, ash pit 3; 5 — Corlăteni; 6 — Galicia («Ruș Czerwona»); 7 — Băleni (after: 1 — Balaguri 1959; 2 — Bandrovsky 2006; 3 — Smirnova 1957; 4 — Smirnova 1968; 5 — Florescu A. 1991; 6 — Hochstetter 1981; 7 — Dragomir 1967)

та «Іванне» з *Голишева* (рис. 14: 2). «Шліф зроблено на вістрі виробу без вирізання зразка. Спостерігається плавно видовжений евтектій, а після травління проявилися витягнуті куванням дендрити первинної вилитої структури. Мікротвердість металу 126 кг/мм^2 » (Гошко 2010, с. 482, ан. 196, рис. В.11: 3—4). «Шпилька відлита за восковою моделлю. На поверхні верхньої частини видно сліди загладжування воску при формуванні голівки й наклеюванні шишечок. Поздовжній отвір у верхній частині виробу має ливарний брак — затік. Ковальська доробка виробу, направлена на оформлення і загострення стрижня, проводилася при невисокій температурі ($300\text{—}400^\circ\text{C}$) з деформацією металу $40\text{—}60\%$ » (Гошко 2010, с. 482, ан. 196, рис. В.5: 4; 2011а, с. 56—57).

2. *Тип «Магала», варіант «Лище»*. Т. Ю. Гошко було досліджено шпильку з *Лище* (рис. 14: 1). «Шліф зроблений на поздовжньому перерізі вістря. До травління спостерігається тріщина від самого вістря вглибину шліфа. Металографічне дослідження виявило рекристалізовану зернисту структуру на тлі деформованої вилитої дендритної. Всередині зерен ближче до вістря видно невелику кількість двійників і лінії зсуву. Величина зерна $0,035 \text{ мм}$. Мікротвердість металу збільшується в напрямку вістря від $138,4 \text{ кг/мм}^2$ до $181,8 \text{ кг/мм}^2$ » (Гошко 2010, с. 484—485, ан. 201, рис. В.13: 3—5). «Шпилька вилита за восковою моделлю (клеєний шов на восковій моделі в місці з'єднання протуберанців із стрижнем). Нечіткість і плавність ліній орнаменту вказують на те, що він був нанесений по восковій моделі. Готове литво піддане незначному куванню з метою загострити вістря шпильки. Ступінь обтиску металу становив $20\text{—}40\%$. Кування провадилося при температурі $500\text{—}600^\circ\text{C}$, тобто було гарячим. Наостанок вістря виробу було зміцнене холодною проковкою, коли метал остиг (лінії зсуву)» (Гошко 2010, с. 484—485, ан. 201, рис. В.4: 12; В.6; В.13: 3—5; 2011а, с. 57, рис. 18: 8; 19: 2).

3. *Тип «Гордійвка»*. Т. Ю. Гошко були досліджені шпилькоподібні жезли-стилети з кургану 16 Гордійвського могильника та аналогічні їм вироби з колекції КІМ/НМІУ.

Згідно з висновком Т. Ю. Гошко шпильки-стилети з *Гордійвки 16/1* відливали за індивідуальними восковими моделями. На протуберанцях, в місці переходу їх у щитки, спостерігаються здубльовані в металі клеєні шви на восковій моделі (рис. 14: 3). У глибині одного з виробів видно залишки деревини, що свідчить про формування воскової моделі на дерев'яній основі. Спочатку по цій моделі відливали заготовку, у верхній частині ідентичну готовому виробу. Подальшу ковальську доробку виконували по гарячому металу за температури 700°C , вона була спрямована на формування і витягування вістря. Ступінь обтискання металу сягав близько $60\text{—}90\%$. Потім на го-

товому виробі гравірували орнамент. Судячи з відбитків на виробих, використовували два види інструментів з різною шириною робочого краю (Гошко 1998, с. 53; 2011а, с. 44).

Фрагментарність шпильок-стилетів з фондів *КІМ/НМІУ* дала можливість Т. Ю. Гошко вивчити їх детальніше. Дослідниця дійшла висновку, що для кожної з них було сформовано індивідуальну воскову модель на дерев'яній основі (залишки обгорілої деревини всередині; нерівна, горбкувата, із затіканням металу внутрішня поверхня). Для отримання протуберанців із отвором перпендикулярно в центральний стрижень був вставлений ще один стрижень — коротший і з іншого матеріалу, оскільки внутрішня поверхня протуберанців гладенька. Кінці його заформовували в глину і таким чином вся стрижнева конструкція утримувалася у вертикальному положенні в порожнині глиняної ливарної форми після виплавлення воску. Головки двох інших протуберанців було виготовлено притисканням воску на моделі. На відливках помітні клеєні шви, що були на восковій моделі (грибоподібні протуберанці), сліди прибирання зайвого воску і загладжування поверхні (рис. 14: 4). Після виплавлення моделі зверху, від наверх, заливали метал. Готові відливки піддавали куванню, спрямованому на витягування і зміцнення вістря, свідченням чого є значне збільшення у цьому місці твердості. Кування обох виробів проводили за невисокої температури з досить високим ступенем обтиску. Для гравіювання було застосовано два види штихелів: один — для поперечних ліній із товстішою робочою поверхнею і другий — тонший — для прокреслювання ромбів із штриховкою (Гошко 2011а, с. 45—47).

Культурно-хронологічна атрибуція шпильок з виступами на стрижні в Північному Причорномор'ї. В археологічній літературі усталеною є думка про зв'язок шпильок з протуберанцями з ареалом або впливами культури Ноа (Florescu A. 1967, р. 88; Свешников 1968; Балагурі 1971; Свешников 1974; Hochstetter 1981; Крушельницька 2006; Ільчишин 2016; тощо). В. А. Дергачов зазначає, що «враховуючи поширення і неодноразове знаходження типу Велень (за термінологією В. А. Дергачова — *авт.*)²⁹ в комплексах культури Ноа, можна з упевненістю припустити, що його походження і період використання пов'язані з цією культурою» (Dergachev 2002, S. 158, Taf. 116).

Однак навіть побіжний погляд на результати картографування місцезнаходжень цих виробів свідчить, що ареал їхнього поширення далеко виходить за ареал власне культури Ноа (рис. 1; 2). Причому за межами цього ареалу виявлено і деякі більш ранні або, як мінімум,

29. Тобто будь-які шпильки з протуберанцями, окрім типу «Опай».

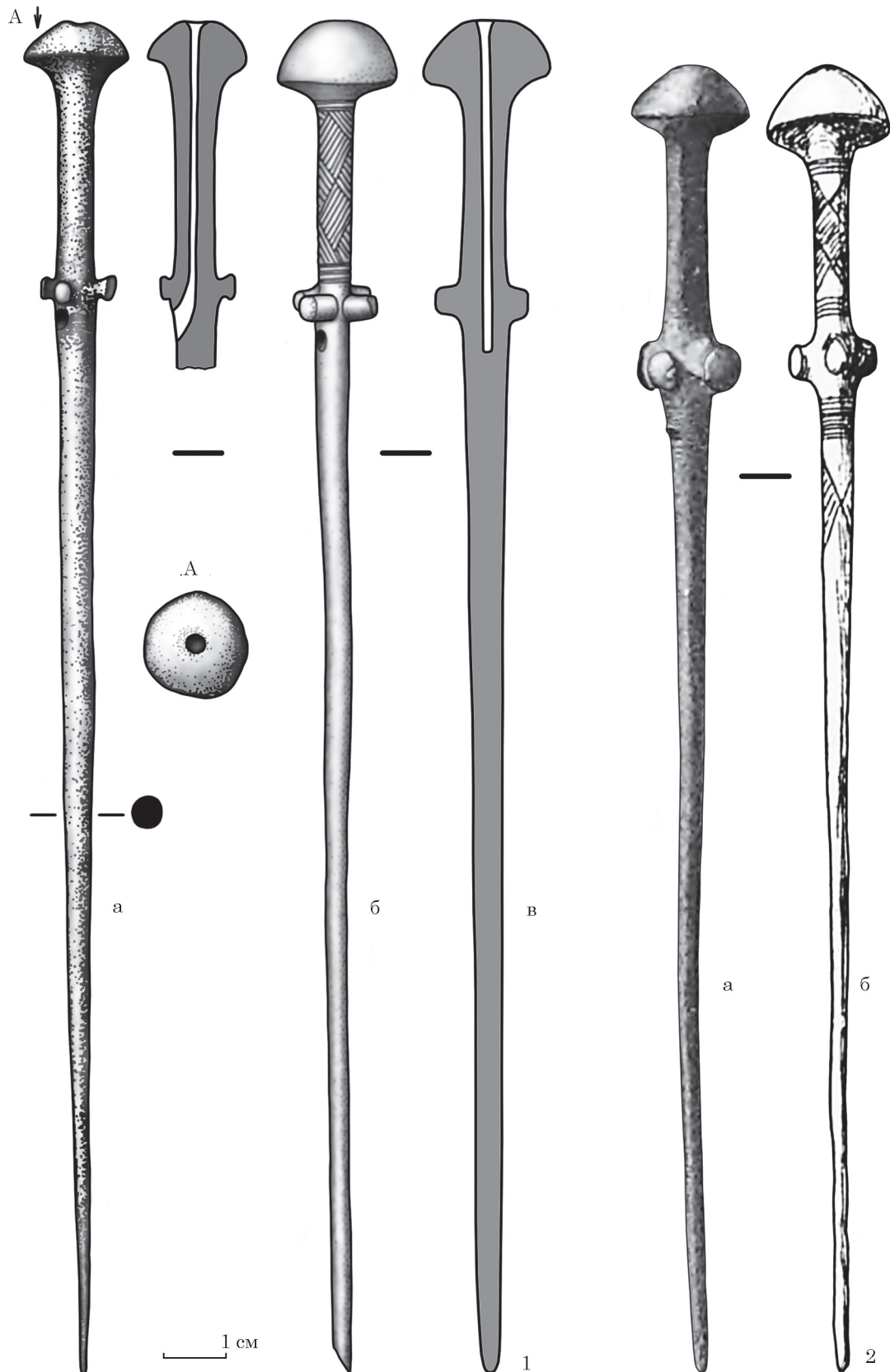

Рис. 8. Шпильки бронзові з чотирма виступами: 1 — Велень; 2 — «Катеринославська губернія» (колекція Поля) (за: 1a — Florescu A. 1991; б — Hochstetter 1981; в — Ursachi 1970; 2a — Мельник 1893; б — Tallgren 1926)

Fig. 8. Pins bronze with four protrusions: 1 — Văleni; 2 — «Yekaterinoslav province» (Paul's collection) (after: 1a — Florescu A. 1991; б — Hochstetter 1981; в — Ursachi 1970; 2a — Melnik 1893; б — Tallgren 1926)

синхронні з часом формування культури Ноа комплекси з такими шпильками (рис. 15: 1—3; табл. 3).

У Північному Причорномор'ї всі **металеві шпильки з чотирма виступами** (крім шпильок-жезлів гордіївського типу), які мають чітку прив'язку до певних населених пунктів, виявлено в західних регіонах сучасної України, Бессарабії та Румунській Молдові.

На підставі результатів картографування знайдено три основні скупчення металевих шпильок з чотирма виступами, розташовані на схід та північний схід від Карпат (рис. 2: II), хоч межа між ними є досить умовною: 1) Західна Волинь і північна Галичина (рис. 2: 1—7); 2) південно-східна Галичина, східна частина Північної Буковини і північ Румунської Молдови (рис. 2: 10—15); 3) південна частина Румунської Молдови та Центральна Бессарабія (рис. 2: 17—21, 23, 24, 26). При цьому типи «Магала» і «Іванне» представлено у всіх трьох скупченнях (хоч розподіл варіантів і відрізняється), а тип «Гоца» — тільки в першому (на Волині); тут же концентрується і переважна частина знахідок шпильок варіанта «Іванне».

З власне культурою Ноа можуть бути пов'язані лише пам'ятки з умовних «скупчень 2 і 3» (Румунська Молдова, Бессарабія, Північна Буковина і південно-східна Галичина). При цьому варто звернути увагу, що частина виробів є випадковими знахідками, а також знахідками на поверхні або в не стратифікованих шарах багатошарових поселень і їхній зв'язок саме з культурою Ноа не цілком очевидний і є досить умовним. Усі пам'ятки зі «скупчення 1» локалізуються вже за межами ареалу культури Ноа — в ареалі галицької (комарівської) та волинської груп ТКК (Лисенко 2017, с. 30)³⁰. Приналежність частини шпильок з виступами до комарівської культури відзначає також А. Можоліч (причому задовго до знахідок таких шпильок у закритих комплексах на території України): «Шпилька з бородавчатою шийкою не тільки значно поширена в області комарівської культури, але, згідно з відкриттям в Коложварі (Клузе — *авт.*), її можна знайти і в похованнях культури Ноа» (Mozsolics 1960, S. 123).

Єдина знахідка металевої шпильки з чотирма виступами типу «Магала» за межами трьох згаданих скупчень пов'язана з депаспортизованою знахідкою з колекції Поля (варіант «Велень»). А. Хокстеттер позначає її як «*Катеринославська губернія*», а І. М. Шарафутдінова — як «*Дніпропетровський музей*» і пов'язує її з сабатинівською культурою (Шарафутдінова 1987, с. 74, рис. 2: 10). Сабатинівську артрибуцію цієї шпильки поділяла також Л. І. Крушельницька (Крушельницька 2006, с. 147).

30. Така сама ситуація простежується і для ареалу поширення чаш/ваз із двома ручками.

Горизонт культури Ноа поселення Магала (Магала II), до якого віднесено п'ять шпильок з виступами, Г. І. Смирнова датує XIV/XIII—XII ст. до н. е. (Смирнова 1978, с. 70). Приблизно цим же часом (BzD—NaA₁) датовано культуру Ноа на території України Е. А. Балагурі (Балагурі 2001, с. 390). Зараз культуру Ноа на підставі результатів радіовуглецевих і дендрохронологічних досліджень датовано XVI—XIII ст. до н. е. і в цілому синхронізовано із сабатинівською і розвиненою комарівською культурами (Гершкович 2003, с. 33—36³¹; Бандрівський 2006, с. 74).

На думку В. А. Дергачова, період використання шпильок з виступами «в цілому можна зіставити з періодом культури Ноа, тобто зі стадіями BzD і NaA₁. Однак впадає в очі повна відсутність цих шпильок в румунських скарбах NaA₁, а також в пізньосабатинівських імпортованих кладах Північного Причорномор'я, тому період використання шпильок типу Велень (за термінологією В. А. Дергачова — *авт.*), ймовірно, слід обмежувати переважно стадією BzD» (Dergachev 2002, S. 158).

М. Петреску-Димбовиця синхронізує серію скарбів Ришешть—Белень (з яких походять шпильки з виступами типу «Магала») з горизонтом скарбів *Уріу—Доменеїт* в Трансільванії і датує їх XIII ст. до н. е. (Петреску-Димбовиця 1960, с. 150—151; Petrescu-Dîmbovița 1977, р. 51, 74). При цьому дослідник зазначає, що «етап, який передую культурі Ноа і відповідає пізньобілопотоцькій фазі зольників Молдови, сходить до XIV або XIV—XIII ст. до н. е.» (Петреску-Димбовиця 1960, с. 151). Таке датування цілком узгоджується з думкою А. Можоліч, яка віднесла курган з Ньїркарас—Дьюлахаза (де було знайдено шпильку типу «Іванне») і скарб Опайї на північному сході Угорщини до періоду Bz IV (=BzC—BzD, за Рейнеке; XIV—XIII ст. до н. е.) (Mozsolics 1958, S. 119—120, Not. 10). М. Петреску-Димбовиця вважав, що ці комплекси «можна швидше зблизити хронологічно з пізньобілопотоцькими елементами на півночі Молдови³², ніж з власне культурою Ноа» (Петреску-Димбовиця 1960, с. 152).

Для з'ясування часу появи шпильок з виступами в комарівській культурі велике значення мають поховальні комплекси, досліджені за межами ареалу культури Ноа і датовані на підставі результатів радіовуглецевого методу. На території Волині їх представлено похованнями Іванне 2/4 і Кордишів 3/4. Радіовуглецева дата кургану 2 в *Іванне* (GrN-Ivanje) дозволяє датувати весь комплекс в межах тре-

31. Поділяючи думку про таке датування, ми анітрохи не підтримуємо деякі уявлення Я. П. Гершковича, який виводить з культури Ноа багато явищ, притаманних комарівській культурі ще з раннього періоду її розвитку.

32. Молдовсько-буковинська група комарівської культури тшинецького культурного кола.

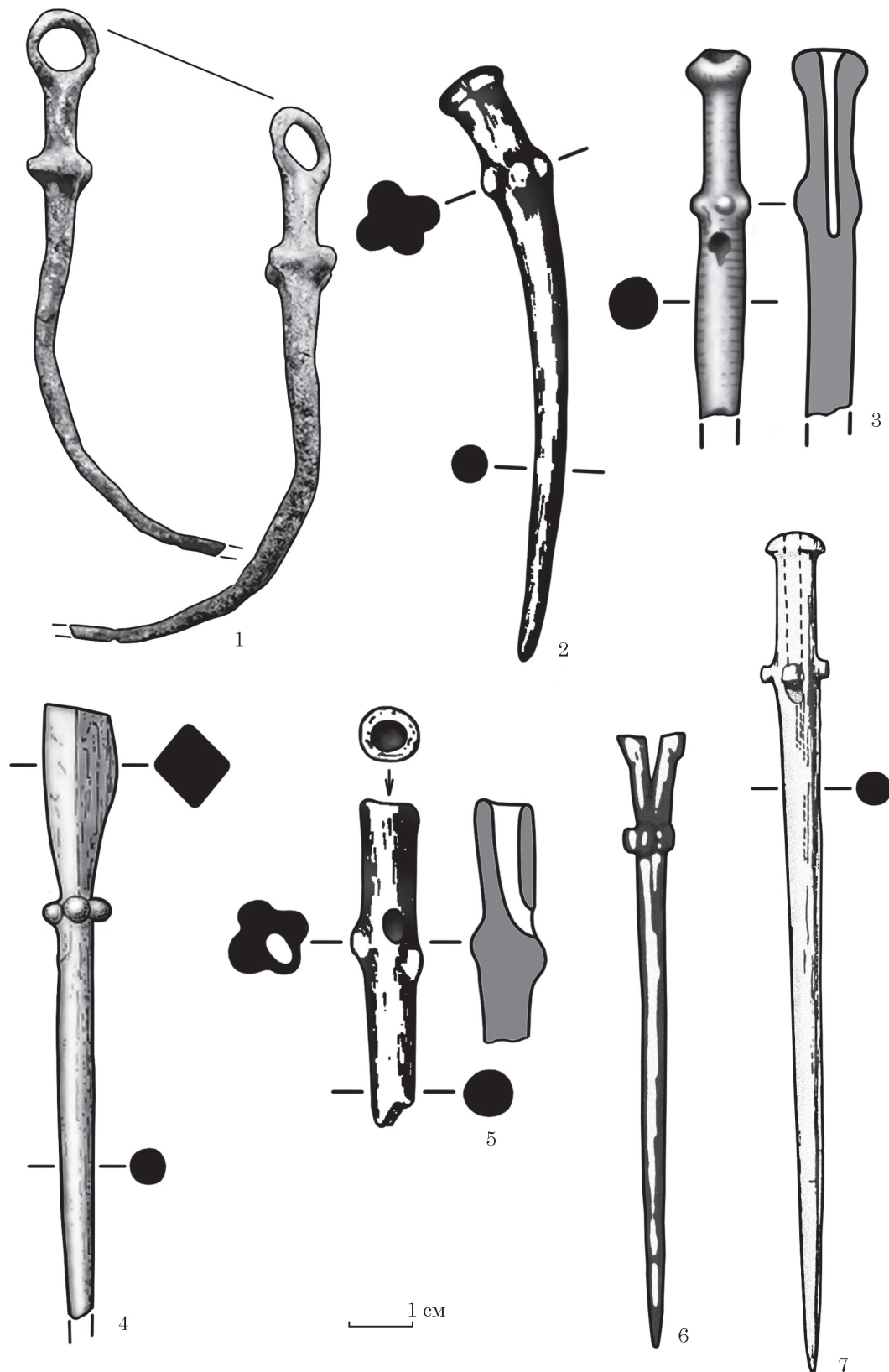

Рис. 9. Шпильки бронзові з чотирма виступами (1) і кістяні (2—7): 1 — Гоща; 2 — Гирбовець; 3 — Бовшів; 4 — Гіндешти; 5 — Трушешть; 6 — Острівець, ур. Олечина; 7 — Магала, зольник 3 (за: 1 — Маркус 2011; 2, 4 — Hochstetter 1981; 3 — Сवेशніков 1974; 5 — Florescu A. 1991; 6 — Балагурі 1985; 7 — Смирнова 1968)

Fig. 9. Pins bronze with four protrusions (1) and bone (2—7): 1 — Hoshcha; 2 — Gârbovăț; 3 — Bovshiv; 4 — Ghindești; 5 — Trușești; 6 — Ostrivets, Olechyna; 7 — Magala, ash pit 3 (after: 1 — Marcus 2011; 2, 4 — Hochstetter 1981; 3 — Sveshnikov 1974; 5 — Florescu A. 1991; 6 — Balaguri 1985; 7 — Smirnova 1968)

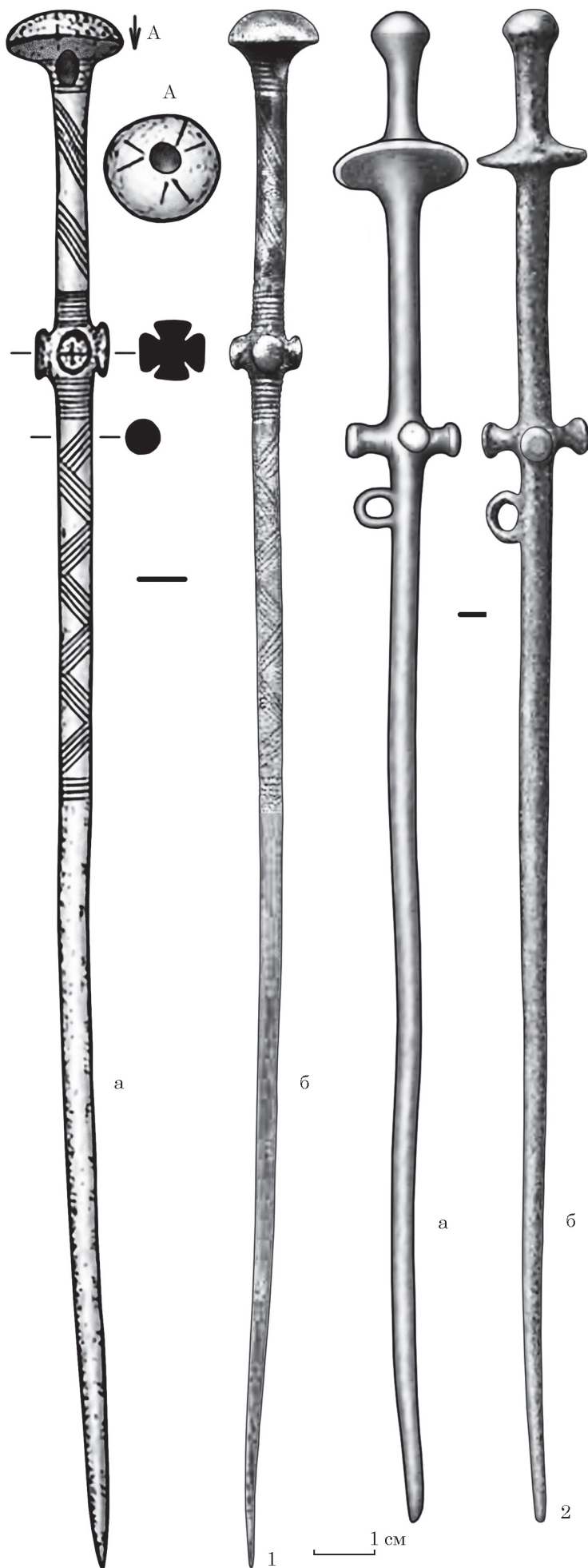
Рис. 10. Шпильки бронзові з чотирма виступами: 1 — Лище ; 2 — «Катеринославська губернія» (колекція Поля) (за: 1 — Маркус, Охріменко 2010; 2а — за Tallgren 1926; б — Мельник 1893)

Fig. 10. Pins bronze with four protrusions: 1 — Lyshche; 2 — «Yekaterinoslav province» (Paul's collection) (after: 1 — Markus, Okhrimenko 2010; 2a — Tallgren 1926; б — Melnik 1893)

тьої чверті XVI — середини XV ст. до н. е.³³ (рис. 15: 1). Для поховання *Кордишів 3/4* отримано дві радіовуглецеві дати (Poz-142485; Poz-142486), що вписуються в діапазон останньої чверті XV — XIV ст. до н. е. (рис. 15: 2, 3). За характером інвентарю курган 2 в Іванне може бути віднесений до ранньокласичного горизонту комарівської культури, а поховання *Кордишів 3/4* — до пізньокласичного, що цілком збігається з радіовуглецевими датами. Основним похованням в кургані 3 в Кордишеві, мабуть, є поховання 3/1, в якому містилися бронзові прикраси комарівських типів, у тому числі гривни та браслети зі спіральними щитками (Льчишин 2016, рис. 6), ідентичні знахідкам в похованнях в кургані 2 в Іванне (Свешников 1968, рис. 4) і матеріалам горизонту МП-III Малополовецького могильника в Середньому Подніпров'ї (Лысенко, Лысенко 2001; 2025, рис. 4—7). При цьому радіовуглецеві дати поховання *Кордишів 3/1* (Poz-83755, Poz-83756: кінець XVII—XVI ст. до н. е.) можна порівняти скоріше з датами горизонту МП-II (Górski, Lysenko, Makarowicz 2003, p. 292—296, tabl. 6), що, ймовірно, відображає більш ранню появу спіральних прикрас у західних групах комарівської культури, які тяжіють до Карпато-Подоунав'я, ніж у киево-черкаській групі ТКК.

Аналізуючи матеріали з кургану 2 в Іванне, І. К. Свешніков зазначає, що «шпилька з поховання 4 аналогічна кістяним шпилькам культури Ноа, відомим на території Румунської Молдови» (Свешников 1968, с. 166). При цьому він посилається на шпильку з поселення Трушешть, відомості про яку опублікував М. Петреску-Димбовиця (Петреску-Димбовиця 1960, с. 148, рис. 8: 8). Однак

33. Тут і далі всі калібровані дати наведено з імовірністю 68,3 %. Посилання на опубліковані джерела радіовуглецевих дат та їхню калібрацію представлено в Каталозі в кінці статті в описі відповідних пунктів.

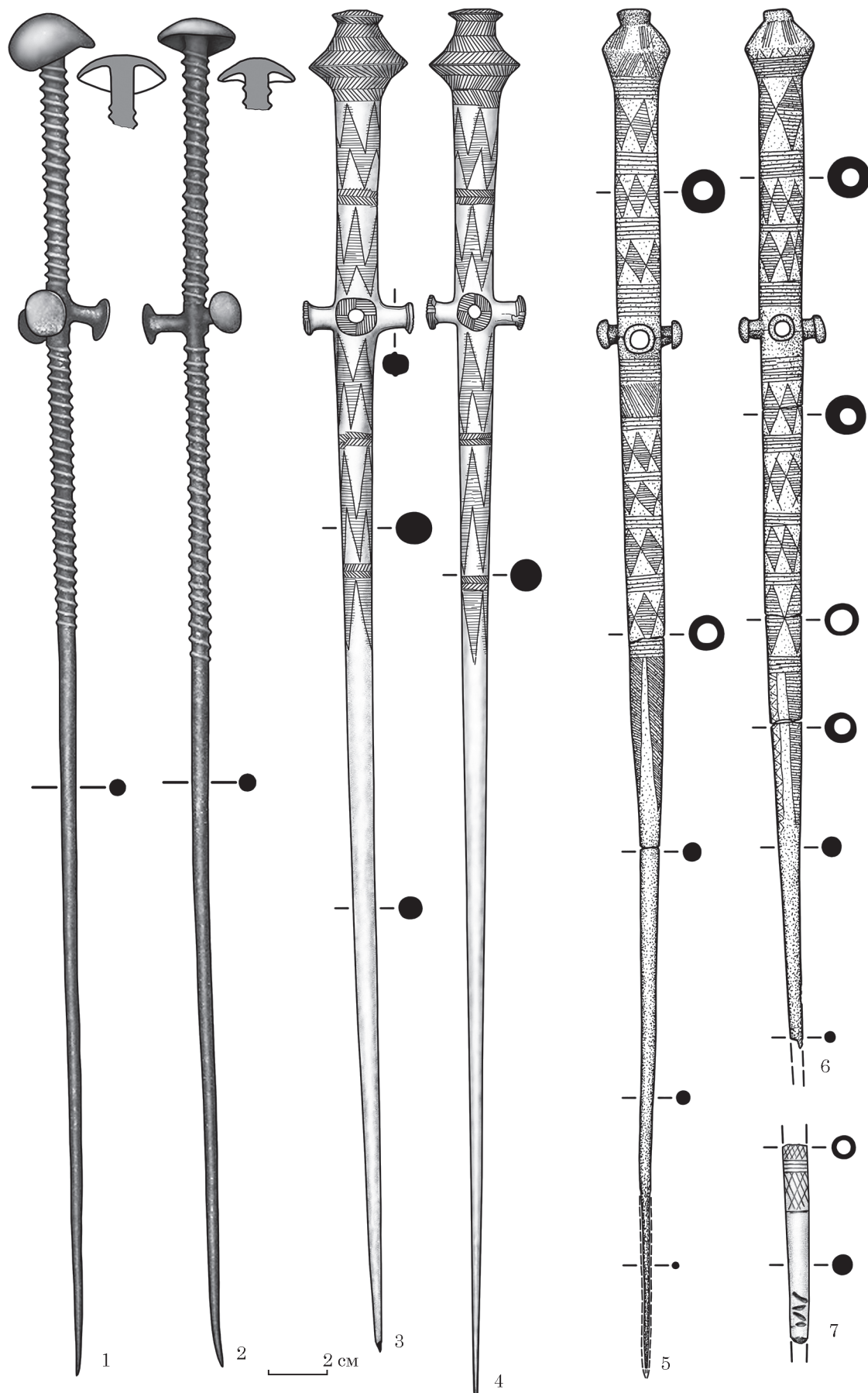

Рис. 11. Гіпердовгі шпильки з трьома виступами (1, 2) і шпилькоподібні жезли-стилети гордіївського типу (3—7): 1, 2 — «Лубенський скарб»; 3, 4 — Гордіївка 16/1; 5, 6 — КІМ/НМІУ, а211-1700, а211-1701; 7 — Войцехівка, курганна група 6 (за: 1, 2 — Клочко 2003; 3, 4 — Лобай 1986; 5, 6 — Лысенко и др. 2005; 7 — Лысенко, Лысенко 2021)

Fig. 11. Hyper-long pins with three protrusions (1, 2) and pin-shaped wands-stilettos of the Hordiivka type (3—7): 1, 2 — «Lubensky treasure»; 3, 4 — Hordiivka 16/1; 5, 6 — KIM/NMIU, a211-1700, a211-1701; 7 — Wojciechiwka, barrow group 6 (after: 1, 2 — Klochko 2003; 3, 4 — Lobay 1986; 5, 6 — Lysenko et al. 2005; 7 — Lysenko, Lysenko 2021)

поселення Трушешть віднесене румунськими дослідниками до періоду Ноа II (Florescu A. 1991, р. 134—136), а поховання в Іванне можна певною мірою синхронізувати з періодом Ноа I; тобто бронзову шпильку з Іванне датовано більш раннім періодом, ніж її кістяний аналог з Трушешть.

На поселенні Магала на Північній Буковині горизонту культури Ноа (Магала II) передусе горизонт комарівської культури (Магала I). Всі шпильки з виступами тут походять із зольників періоду Ноа II (Магала IIb), що перекривають об'єкти і шар періоду Ноа I (Магала IIa). Однак ці «зольники» не є власне зольниками як культовими об'єктами (як, наприклад, курганоподібні зольники білогрудівського типу). «Зольники» на поселенні Магала (так само як і на більшості інших поселень культури Ноа) є скупченнями поселенських відходів — зольники-смітники. І як такі вони є лише замкнутими, але не закритими комплексами (як поховання чи скарби). Тому не можна повністю виключати і можливість потрапляння в них речей більш ранніх періодів³⁴.

Таку саму ситуацію простежують і на стратифікованих поселеннях, досліджених на території Румунської Молдови. Більшість шпильок тут також пов'язані з верхнім горизонтом культури Ноа (Ноа II). Однак частину виробів, знайдених на поселеннях Теведерешть, Корлетень, Бербоаса, Гирбовец, віднесено до періоду Ноа I, вони походять з шарів, що мають домішку кераміки комарівської культури (типу «Білий Потік—Костіша»). До речі, кераміка комарівської культури тією чи іншою мірою наявна практично на всіх поселеннях культури Ноа в Галичині, Північній Буковині та Румунській Молдові.

Для ранніх горизонтів поселення Магала в 1960-ті рр. було отримано серію радіовуглецевих дат, опублікованих без калібрації. Наведена в цій статті калібрація цих старих дат, хоч і досить умовна, проте дає підстави перевести їх у форму, яка є зіставною з каліброваними датами наведених вище поховальних комплексів комарівської культури (László 1993, tab. 1). Дата горизонту комарівської культури Магала I (Le-489) дає можливість розглядати його в межах другої половини XVIII — третьої чверті XVI ст. до н. е. (рис. 15: 4). Решту дат було зроблено для об'єктів культури Ноа горизонту Магала II. Дата землянки 3 під зольником 3 (Bln-1086) — середина XVII — третя чверть XV ст. до н. е. (рис. 15: 5); дата ями 87 на північному краю зольника 3 (Bln-1085) — XV — перша чверть XIII ст. до н. е. (рис. 15: 6).

34. Варто звернути увагу на те, що грибоподібні шпильки з косим отвором варіанта «Магала» типологічно є безпосереднім продовженням подібних головок шпильок ранніх горизонтів комарівської культури (Лисенко, Лисенко, Діденко 2004, рис. 3; Лисенко С. С. 2021, рис. 24—27).

Досить ранню дату землянки 3 (горизонт Магала IIa) можна пояснити так. Як зазначає Г. І. Смирнова, «землянка № 3 відкрита під зольником, вона перерізає шар зі знахідками комарівського типу. Знайдена в ній кераміка архаїчна і поряд з типологічно раннім посудом культури Ноа дає ще деякі комарівські елементи» (Смирнова 1976, с. 126). Дата ями 87, пов'язаної з зольником 3, з якого походить більшість шпильок з виступами, знайдених на пам'ятці, окреслює хронологічні межі верхнього горизонту культури Ноа — Магала IIb. Як зазначає Г. І. Смирнова, дата ями 87 близька до такої для зольника 2 горизонту Магала IIb (GrN-5135; третя чверть XV — XIV ст. до н. е.), в якому також було виявлено шпильку з виступами (1956 р.), що «збігається з однаковою типологічною характеристикою кераміки тих комплексів, звідки взяті зразки вугілля» (Смирнова 1976, с. 126).

Отже, спостерігаємо певну синхронізацію горизонтів культури Ноа в Північній Буковині та класичних горизонтів комарівської культури на Волині в межах XV—XIV ст. до н. е. Однак як за радіовуглецевою датою, так і за інвентарем комплекс кургану 2 в Іванне датовано дещо раніше, що не дає підстави розглядати появу на Західній Волині шпильок з протуберанцями як безпосередній наслідок експансії культури Ноа на північ.

Як вже було зазначено вище, всі **шпильки з виступами, виготовлені з кістки**, представлені варіантами, що успадковують прототики бронзових шпильок типу «Іванне». Однак ареали їхнього поширення збігаються лише частково. На Волині і в Північній Галичині кістяні шпильки з виступами не відомі і зафіксовані в Північному Причорномор'ї лише в ареалі поширення культури Ноа (рис. 2: IV)³⁵.

Однак північна частина цього ареалу (північ Румунської Молдови і Бессарабії, Північна Буковина і південний схід Галичини) накладається на південно-західну частину ареалу попередньої комарівської культури. Крім згаданого вище багатошарового поселення Магала, важливо згадати і поселення Трушешть в Румунській Молдові. Тут горизонту культури Ноа також передував горизонт комарівської культури («пізньобілопотокського типу» за термінологією М. Петреску-Димбовиці). Матеріали різних горизонтів в об'єктах, мабуть, були змішані і розділяються лише за характерними особливостями кераміки, виробів з кістки і бронзи (Петреску-Димбовица 1960, с. 141). Тому багато виробів може бути віднесено як до другого горизонту (культура Ноа), так і до першого (комарівської культури). На поселен-

35. Не можна виключати, що це випадковість, пов'язана із загальною незначністю вибірки, і за умови накопичення матеріалу загальна картина може змінитися.

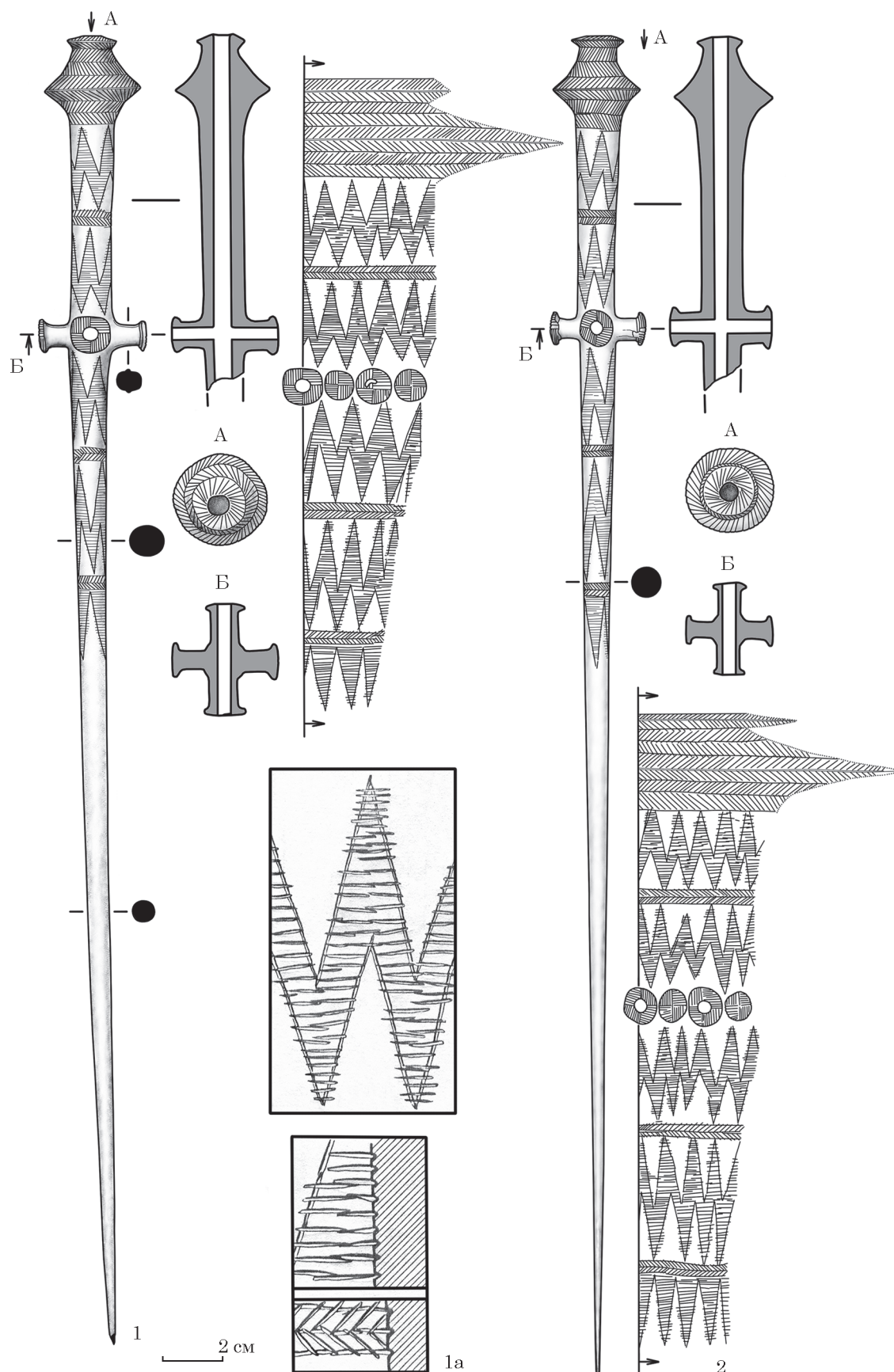

Рис. 12. Шпилькоподібні жезли-стилети гордіївського типу. Гордіївка 16/1 (за Лобай 1986/147; рис. П. Л. Корнієнка)

Fig. 12. Pin-shaped wands-stilettos of the Hordiivka type. Hordiivka 16/1 (after Lobay 1986/147; drawing by P. L. Kornienko)

ні Гирбовець матеріали (в тому числі і кістяну шпильку з виступами) віднесено до горизонту Ноа I, в якому крім кераміки культури Ноа виявлено фрагменти посудин з елементами культур Монтеору і комарівської («пізньої Білопотік—Костіша») (Florescu A. 1991, p. 69—73).

Шпильки з трьома виступами на стрижні виникли, вірогідно, дещо пізніше шпильок з чотирма виступами. Порівнюючи шпильки з трьома виступами на стрижні з КІМ/НМІУ з виробами культури Ноа, О. І. Тереножкін дійшов висновку, що такі шпильки проникли в Середнє Подніпров'я не пізніше часу білогрудівської культури (Тереножкин 1961, с. 167). З таким датуванням цілком можна погодитися, враховуючи низку форм головок, що збереглися: культу, аналогічну шпилькам з Чоботарки і Гордіївки (Лисенко С. С. 2005), і подовжено-конічну, близьку до головок шпильок з вушком з Луки-Райковецької (Березанська 1972, с. 199, табл. XXII: 10) і Ворошилівки (Березанська 1956, с. 51, табл. I: 12). Грибоподібна головка з отвором шпильки з трьома виступами варіанта «Келеберда» також має безпосередні аналогії як серед шпильок з чотирма виступами варіанта «Магала», так і серед шпильок більш ранніх горизонтів комарівської культури (Лисенко, Лисенко, Діденко 2004).

На жаль, нічого певного не можна сказати про точну локалізацію і датування депаспортизованої шпильки з колекції Поля, що мала три виступи на стрижні і диск між головою і виступами (*Poll 275*; тип «Катеринослав»). Можна тільки припустити, що ця шпилька (прямо або опосередковано) відображає контакти носіїв пізньої сабати́нівської культури Нижнього Подніпров'я з носіями станівської культури басейну Тиси. Е. А. Балагурі відносить культуру Станове (Сучью-де-Сус, Фельшюсоч) до періоду BrD, за Рейнеке і датує її XIII ст. до н. е. (Балагурі 2001, с. 390). А. Можоліч синхронізує культуру Фельшюсоч з культурою Ноа і середньою фазою комарівської культури, за І. К. Свешніковим (Mozsolics 1960, S. 117—118, 123). Л. І. Крушельницька зазначає, що шпильки цього типу належать до горизонту Опайї — Уріу—Доменешть Карпатського регіону (Крушельницька 2006, с. 147). Мабуть, приблизно XIII ст. до н. е. слід датувати і шпильку з колекції Поля. Однак варто підкреслити, що шпилька з Катеринославської губернії мала три (!) виступи, що характерно саме для шпильок, які локально переважали у Середньому Подніпров'ї. Це дозволяє розцінювати цю шпильку саме як місцевий, а не як імпортний виріб, хоч він і відображав привнесені закарпатські інновації.

За межами Середнього Подніпров'я (але в межах Північного Причорномор'я) достовірно відомі ще тільки дві знахідки шпильок з трьома протуберанцями. Фрагмент однієї було випадково знайдено біля с. Байса на півночі

Румунської Молдови, другу — у с. Чехи (Лугове) на межі Північної Галичини та Західної Волині. Згідно з усталеними уявленнями вона нібито походить з могильника висоцької культури. Однак подробиці виявлення шпильки з Чех відсутні. Розглядаючи цю шпильку, Т. Сулімірський зазначав, що «на інших могильниках висоцької культури таких шпильок не знайдено»³⁶ (Sulimirski 1931, s. 135). Зате в тому самому регіоні було виявлено шпильки з чотирма протуберанцями (рис. 2: 1—8), у тому числі і в достовірних комплексах комарівської культури. Останнє дає підстави сумніватися у віднесенні низкою дослідників шпильки з Чех однозначно саме до висоцької культури; так само як і ще кількох шпильок з чотирма виступами з південно-східної Галичини — випадкової знахідки біля с. Половці (Полівці), депаспортизованої шпильки, що має широкую прив'язку «Верхнє Подністрів'я», а також шпильки з поховання в Улашківцях³⁷ (Бандрівський, Крушельницька 1998, рис. 3: 6—8; Крушельницька 2006, с. 146).

Особливо багато питань викликає шпилька з трьома виступами, яка нібито походить з «Висоцько» (Крушельницька 2006, с. 146, рис. 56: 10). Зображення довгої шпильки, позначеної як «Висоцько», з головою і трьома протуберанцями, аналогічними таким у шпильки з Чех, наведено в монографії Л. І. Крушельницької 1985 р. (але на зображенні відстань між головою і протуберанцями менша, ніж у такої, виявленої в Чехах, а довжина стрижня нижче виступів — в півтора раза більше). При цьому в тексті розділу, де розглянуто шпильки висоцької культури, згадки про цю шпильку відсутні; зате описано різноманітні шпильки, що походять з могильника в Луговому (колишні Чехи), «в тому числі з протуберанцями» (Крушельницька 1985, с. 79, рис. 23: 7). Таке саме зображення з підписом «Висоцько» наведено і в монографії Л. І. Крушельницької 2006 р., але в тексті вже є згадка про шпильки «з пам'яток висоцької культури, де такі шпильки знайдено у Висоцьку, Луговому та Улашківцях»³⁸ (Крушельницька 1985, с. 146, рис. 56: 10). Але найцікавіше, що цей самий (!) рисунок М. С. Бандрівський і Л. І. Крушельницька наводять у спільній статті, але вже з підписом «Лугове. Розкопки І. Шараневича (за Т. Сулімірським; 1931)» (Бандрівський, Крушельницька 1998,

36. Л. І. Крушельницька характеризувала подібні шпильки у висоцькій культурі як «дуже ранні — з виступами на стрижні, що відомі ще з пам'яток культури Ноа» (Крушельницька 1976, с. 55).

37. Звернемо увагу, що і Половці (Полівці), і Улашківці розташовані за межами основного ареалу висоцької культури (Бандрівський 2014, рис. 72).

38. З такою культурною атрибуцією поховання в Улашківцях явно були не згодні І. К. Свешніков та Ю. Н. Малеев, що відносили його до культури Ноа (Свешніков 1974, рис. 52; Malejew 2006, p. 184).

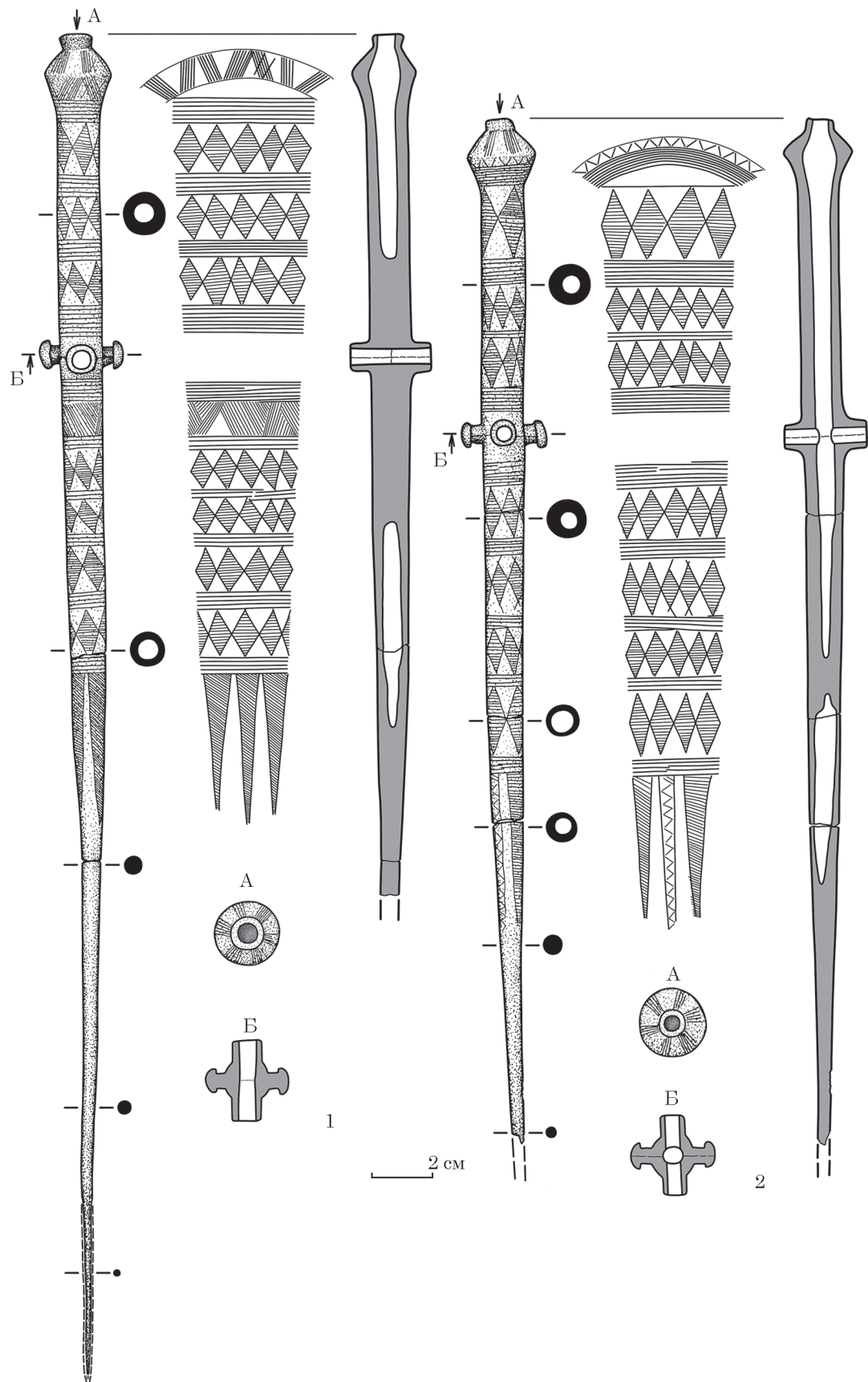

Рис. 13. Шпилькоподібні жезли-стилети гордіївського типу. Київський історичний музей (НМІУ, а211-1700, а211-1701; за Лысенко и др. 2005)

Fig. 13. Pin-shaped wands-stiletts of the Hordiivka type. Kyiv Historical Museum (NMIU, а211-1700, а211-1701; after Lysenko et al. 2005)

рис. 3: 8). Таким чином, «Висоцько» кудись зникає і знову проявляються Чехи (Лугове), але в дещо спотвореному вигляді порівняно з таким у публікації Т. Сулімірського 1931 р. Дещо пізніше, в 2006 р., вже М. С. Бандрівський знову згадує шпильку з «Висоцько»: «Про значно раніше походження висоцької культури, ніж це уявлялось донедавна, слід було вести мову давно. Вже в той час підставою для такого перегляду могли служити, наприклад, шпильки з протуберанцями у верхній половині стержня з могильника у Висоцьку (а віднедавна — і з Глинська поблизу Жовкви) та шпилька з кільцеподібною головкою із могильника Чехи-Лугове»³⁹. У 2014 р. М. С. Бандрівський той самий рисунок шпильки, названий Л. І. Крушельницькою «Висоцько», знову наводить як «Лугове. Розкопки І. Шараневича (за Т. Сулімірським; 1931)» (Бандрівський 2014, рис. 73: 8)... Ще раз звернемо увагу на наведене вище однозначне висловлювання Т. Сулімірського, що (станом на 1931 р.) шпильку з виступами було знайдено лише (!) в Чехах (!) і в інших пам'ятках висоцької культури згадки про такі шпильки відсутні. Тобто з розкопок, проведених Т. Сулімірським на Висоцькому могильнику, таку знахідку можна одразу виключити. Серед матеріалів розкопок, здійснених у 1951 р. В. І. Канівцем, на цій пам'ятці таких шпильок також немає (Канівець 1951, табл. XXXII). Отже, є всі підстави виключити «Висоцько» зі списку пам'яток, на яких було виявлено шпильки з виступами.

Окремо варто зупинитися на датуванні та інтерпретації гіпердовгих шпильок із «Лубенського скарбу», виявленого нібито біля с. Мацьківці Лубенського району Полтавської області, у лівобережній частині Середнього Подніпров'я (Скорий, Супруненко, Сидоренко 2016, с. 63). В. І. Ключко припускає, що ці шпильки могли використовувати як символічні предмети (Ключко 2003, с. 31—32, рис. 2; 2004, с. 79, п. 7). На наш погляд, розміри, особливості розташування перехрестя та оформлення верхньої частини гіпердовгих шпильок з цього «комплексу» (?) дозволяють бачити в них не тільки (або не стільки) шпильки (як елемент скріплення чогонебудь), а допускати використання їх як свого роду стилетів⁴⁰.

В. І. Ключко датує речі, що входили до складу «Лубенського скарбу», періодом НаВ₂ (900—800 рр. до н. е.) і відносить його до часу

чорноліської культури, пов'язуючи з «протоскіфами» і визначаючи час приховування комплексу останньою чвертю IX ст. до н. е. або рубежем IX/VIII ст. до н. е. (Ключко 2003, с. 36; 2004, с. 78—82, № 1—18; 2006, с. 282—286; 2009, с. 155—162). Підставою для вузького датування «Лубенського скарбу» фактично стало твердження, що уламки глиняних ливарних форм для виготовлення шпильок, подібних шпилькам зі «скарбу», були знайдені в 1994—1995 рр. на Суботівському городищі чорноліської культури під Чигирином (Ключко 2003, с. 32; 2009, с. 157), що дозволило залучити радіовуглецеві дати пізніх комплексів Суботова. Однак знайдені на городищі невеликі фрагменти ливарних форм навряд чи можуть бути пов'язані саме зі шпильками⁴¹, а ливарних форм для відливання саме шпильок з протуберанцями, наскільки нам відомо, на Суботівському городищі взагалі ніколи не було виявлено.

Можливу чорноліську атрибуцію шпильок, синхронну другому ступеню чорноліської культури (горизонт Суботів II), певною мірою підтверджує форма їхніх головок, характерна, на думку О. І. Тереножкіна, для прикрас саме цього періоду (Тереножкин 1961, с. 169, рис. 111: 16, 18; Лысенко и др. 2005, с. 166—167, рис. 8: 1; 16: 3—5). Однак всі ці шпильки мають не протуберанці, а бічне вушко, розташоване трохи вище середини стрижня. Крім того, всі екземпляри таких шпильок — «чорноліського типу» — знайдено не в комплексах, а є випадковими знахідками, що не дозволяє беззастережно звужувати їхнє датування тільки часом розвиненої чорноліської культури. Серед фрагментів ливарних форм із Суботова, що наводить Я. П. Гершкович (Гершкович 2016, рис. F.4—F.14), шість дійсно можуть бути пов'язані з виливком грибоподібних головок шпильок (Гершкович 2016, рис. F.11: 1—4, 6, 7), але їх можна пов'язувати і з виливком невеликих круглих напівсферичних блях-гудзиків.

Непрямим доказом чорноліської приналежності «лубенських» шпильок може бути пере-

41. Варто також звернути увагу на загальний контекст виявлення більшості ливарних форм у 1995 р. Роботами з прирізки до розкопу IX (1971 р.) О. І. Тереножкіна (Тереножкин, Ильинская 1971; Лысенко 2004: рис. 9; Гершкович 2016: рис. A.5; A.7) керував І. Мотзенбеккер. Обрана ним методика виявилася не дуже вдалою. За одиницю площі, яку досліджували, були взяті квадрати 10 × 10 м, розділені на квадранти 5 × 5 м; в межах квадрантів масовий матеріал збирали без фіксації, як картоплю. Це, а також залучення некваліфікованої робочої сили з числа місцевих жителів призвело до того, що стінки житла 9 були пронесені і фіксувалися лише за низкою непрямих ознак, а більшість фрагментів ливарних форм опинилися у відвалі і були згодом виявлені вже в перевідкладеному стані в процесі просівання відвалів (Лысенко 2004, с. 252—253). Тому пов'язувати ці знахідки з радіовуглецевими датами можна лише умовно.

39. Не віддаляючись від основної теми статті, лише звернемо увагу, що серед підстав для подавання початку висоцької культури М. С. Бандрівський розглядає міфічну шпильку з «Висоцько», випадкову знахідку з Глинська, а також шпильку з кільцеподібною головкою з Чех, контекст знахідки якої не відомий. Віднесення двох останніх речей саме до висоцької культури є досить сумнівним.

40. Докладніше це питання буде розглянуто нижче під час інтерпретації шпилькоподібних виробів із виступами типу «Гордівка».

вита бронзова рукоять біметалевого меча зі скарбу, виявленого 1971 р. на Суботівському городищі на розкопі VIII (Тереножкин 1976, с. 82, рис. 49: 1; 50: 1, 2; Гершкович 2016, рис. Е.2: 1). Однак косе перевиття верхньої частини стрижня вже мала шпилька з протуберанцями з поховання культури Ноа в Клужі в Румунії (Hochstetter 1981, Abb. 3: 8; Florescu A. 1991, fig. 166N: 1). Подібний орнамент у вигляді горизонтальних валиків-рубчиків мала шпилька з нижнього горизонту поселення Теведерешть (Florescu A. 1991, р. 128, fig. 104A: 9). Таку саму орнаmentaцію верхньої і центральної частин стрижня (у вигляді горизонтального та косо-го «перевитку» або валикоподібних рубчиків) виявлено в Карпато-Дунайському регіоні за доби пізньої бронзи і в серії бронзових шпильок інших типів (Hänsel 1968, Beilage 4: 47, 57, 58, 60; 5: 37—39, 50, 52; 6: 22—24, 29, 32, 33).

Щодо загальної оцінки всього комплексу «Лубенського скарбу» важливою є думка, висловлена В. С. Бочкарьовим: «С деякі сумніви щодо достовірності лубенської знахідки. Вони спричинені тим, що залишилися невідомими обставини її виявлення. Крім того, склад знахідки справляє враження спеціально підібраної колекції яскравих речей «кіммерійського часу» з території багатьох регіонів Північної Євразії» (Бочкарёв 2010, с. 208). В. В. Отрощенко також підкреслює, що жодна річ з «Лубенського скарбу» не була зафіксована *in situ*, «тому застереження В. С. Бочкарьова лишаються в силі» (Гошко, Агапов, Отрощенко 2018, с. 62).

Отже, приналежність шпильок з виступами до «комплексу» «Лубенського скарбу» також залишається під питанням, так само як і датування їх часом розвиненої чорноліської культури. Непрямі ж типологічні дані, як і керамічні знахідки на місці ймовірного виявлення «скарбу», дозволяють датувати ці шпильки лише в широких межах часом білогрудівсько-чорноліського горизонту (НаА—НаВ) — і то під питанням.

Особливе місце серед виробів, що розглядають, посідають **шпилькоподібні жезл-стилети гордіївського типу**. В. І. Ключко відніс курган 16 Гордіївки, з якого походять дві такі шпильки, до горизонту Nord. II (1300—1200 BC). Гіпердовгі шпильки з біконічною головкою і перехрестям, аналогічні гордіївським, ні на території України, ні за її межами невідомі, за винятком двох депаспортизованих знахідок з КІМ/НМІУ. Паралелі, що проводять багато дослідників між шпильками-жезлами з Гордіївки і шпильками «ноїчного типу», є суто формальними і засновані лише на наявності виступів. Однак звичайні шпильки значно поступаються за розмірами гордіївським. За довжиною до виробів з Гордіївки близькі лише згадані вище шпильки з «Лубенського скарбу» і шпильки станівської культури зі скарбів Худ-

лово та Петя. Однак всі вони відрізняються від гордіївських як формою головки, так і товщиною стрижня, який у виробів з Гордіївки набагато масивніший, ніж у всіх інших шпильок і шпилькоподібних виробів з виступами.

За формою головки значно ближчими до шпилькоподібних виробів гордіївського типу, ніж ноїчні або станівські, є шпильки з келихоподібним навершям (підбіконічним зовні і порожнистим зсередини), виявлені в передлужицькій і тшинецькій культурах в Польщі, що датовані другим та третім періодами доби бронзи (XVI—XIII ст. до н. е.) (Kozłowski 1928, s. 84, tabl. X: 5; Gediga 1978, s. 151, tabl. XLIV: 6, rys. 58: a—c). Ці шпильки не мають перехрестя, проте головки і верхня частина їхнього стрижня, так само як і у виробів з НМІУ і Гордіївки, прикрашені густим заглибленим орнаментом. Розміри деяких таких шпильок перевищують 30 см.

Ключем до розуміння призначення «шпильок» з Гордіївки, можливо, є півметровий виріб з Кленчан (Hänsel 1980, s. 183, rys. 135), який Б. О. Рыбаков розглядає як ритуальний жезл (Рыбаков 1981, с. 255, рис. на с. 253). Л. С. Ключко також вбачає в цих «шпильках» сакральні речі. На її думку, вони імітують веретено, оскільки верхня частина виробу за своєю формою нагадує пряслице (Ключко Л. С. 1998, с. 335; 2003, с. 28). Для визначення функціонального призначення гіпердовгих шпильок, у тому числі з Гордіївки і НМІУ, на наш погляд, цікавим є припущення Г. М. Бузова про використання кістяних молоточкоподібних шпильок епохи ранньої-середньої бронзи. В. Я. Кияшко і Г. М. Буров розглядають ці шпильки як «індивідуальний «портативний» вівар» (Буров 1998, с. 3). Крім того, припускають, що деякі великі молоточкоподібні шпильки могли використовувати також як «колючу зброю для жертвопринесень» (Буров 1998, с. 7).

Незвично великі, як для шпильок, довжина та товщина стрижня виробів з Гордіївки і НМІУ, на нашу думку, є безумовною ознакою того, що ці речі не були звичайними прикрасами або елементами одягу. Раніше ми висловили припущення щодо їхнього можливого використання як парадної або ритуальної зброї (Лысенко, Лысенко 1999; 2025, с. 105; Лысенко и др. 2005). Ще раз зазначимо, що верхня частина стрижня «шпильок» з Гордіївки і НМІУ — від перехрестя до головки — дуже схожа на рукоять і зручно лягає в долоню, а вістря додатково зміцнене куваннями. Т. Ю. Гошко також інтерпретує вироби з НМІУ як стилети (Гошко 2005). Таке розуміння не суперечить можливій інтерпретації речей, що розглядаються, як інсигній влади, що поєднували в собі як владні, так і сакральні функції (Лысенко, Лысенко, Якубенко 2006; Лысенко, Лысенко, Якубенко 2008).

Тип «Гордіївка», ймовірно, сформувався в період VzD (XIII ст. до н. е.) в правобережному лісостепу України, в ареалі подільської групи

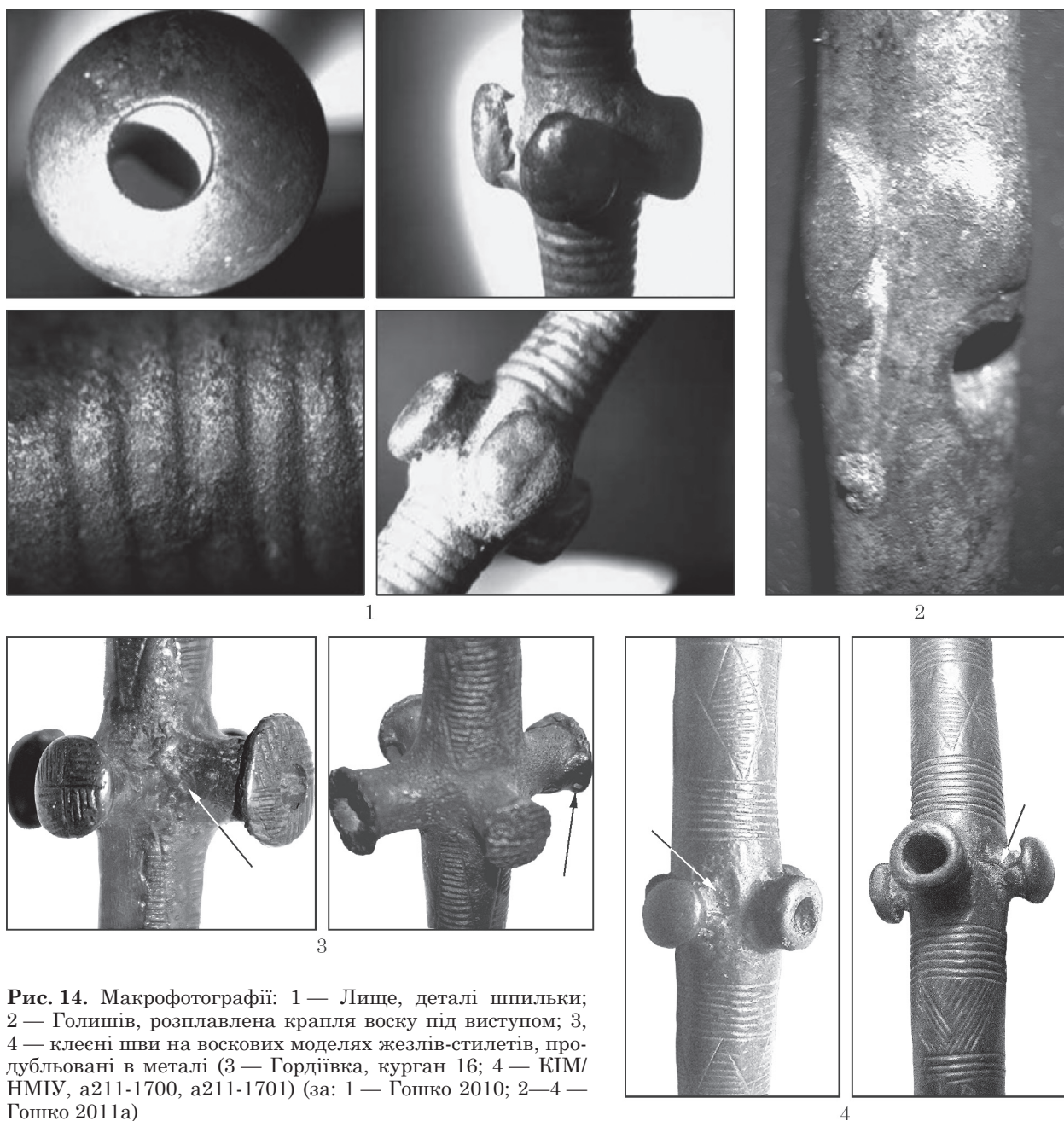

Рис. 14. Макрофотографії: 1 — Лище, деталі шпильки; 2 — Голишів, розплавлена крапля воску під виступом; 3, 4 — клеєні шви на воскових моделях жезлів-стилєтів, продубльовані в металі (3 — Гордіївка, курган 16; 4 — КІМ/НМІУ, а211-1700, а211-1701) (за: 1 — Гошко 2010; 2—4 — Гошко 2011а)

Fig. 14. Macro photographs: 1 — Lyshche, pin details; 2 — Holyshiv, molten drop of wax under the ledge; 3, 4 — glued seams on wax models of stiletto wands, duplicated in metal (3 — Hordiivka 16/1; 4 — KIM/NMIU, a211-1700, a211-1701 (after: 1 — Hoshko 2010; 2—4 — Hoshko 2011a)

комарівської культури ТКК (Лисенко 2015b), під перехресним впливом тшинської культури західного ареалу ТКК (довгі шпильки та шпилькоподібні жезли з пустотілим біконічним наверхом) та західних груп комарівської культури і культури Ноа (хрестоподібні перехрестя). До КІМ (НМІУ) такі шпильки могли потрапити як із Середнього Подніпров'я (скоріш за все з південної або південно-західної Черкащини), так і з лісостепового Побужжя.

Інтерпретацію шпилькоподібних виробів як колючої зброї зустрічаємо в Східній Європі і для знахідок пізніших періодів. Так, А. Х. Халіков та М. В. Горелік розглядали як стилети біме-

талічні шпилькоподібні вироби, знайдені на могильниках ранньої ананьїнської культури початку раннього залізного віку в Середньому Поволжі (Халіков 1977, с.174—175, рис. 66; Горелік 1993, табл. XI: 58, 58а). Для нашої теми найбільший інтерес мають знахідки з поховань 500 і 576 *Старшого Ахмилівського могильника* (суч. с. Коротні Горномарійського р-ну, Марій Ел). Одна з них, з поховання 500, мала бронзове навершя у вигляді невеликої напівсферичної шпильки; на 8 см нижче навершя розташоване перехрестя у вигляді бронзового кільця з чотирма виступами. Довжина виробу — 32 см; основний стрижень завдовжки 22 см завершувався корот-

ким сплюснутим лезом. Другий стилет походить з поховання 576 і «представлений лише уламком верхньої частини, тому його загальна довжина не відома. Діаметр стрижня — до 0,9 см. Навершя мідне, у вигляді конічної шляпки. Перехрестя було оформлено трьома мідними штифтиками, вбитими в залізний стрижень. Відстань між перехрестям і навершям 6 см»⁴² (Халиков 1977, с. 175, рис. 66: 2, 6; Горелик 1993, табл. XI: 58а; Гошко 2011, с. 43, рис. 15). Ще у двох стилетів з Ахмилівського могильника (поховання 621 і 892) верхня частина стрижня вище «упору» на середині стрижня (валика на одному і бронзового кільця на іншому стилеті) обмотана наскісок бронзовим дротом (Халиков 1977, с. 175, рис. 66: 4? 5), нагадуючи оформлення «рукоятки» гіпердовгих шпильок-стилетів з «Лубенського скарбу». Довжина цих виробів — 23,5 і 25 см відповідно. А. Х. Халіков знаходить аналогії обох останніх «стилетів» серед бронзових шпильок лужицької культури IV—V періодів бронзи (Кухаренко 1969, табл. XXVIII: 7; XXXIV: 6; XXVII: 7; Hensel 1980, rys. 147: 1).

Формування нового стилю. Розглядаючи походження шпильок з виступами, В. А. Дергачов зазначає, що «враховуючи концентрацію знахідок, можна зробити висновок про походження цих шпильок у Східному Прикарпатті, де їх відливали переважно в майстернях за течією річки Бирлад і верхньої течії Дністра. Їхне поширення в Трансільванії, де вони виготовлялися переважно по верхів'ях річок Сомеш і верхньої течії річки Олт, представляється вторинним» (Dergachev 2002, S. 158, Taf. 116).

І. Бежинаріу також розглядає появу шпильок з виступами в регіоні Верхньої Тиси (в ареалі культури Сучю-де-Сус — Фельшьосоч — Станове) як «східні» впливи. «Для культурного середовища пізньої бронзової доби в регіоні Верхньої Тиси <...> подібні знахідки, хоча і зустрічаються, але є незвичайними, оскільки мова йде про «іноземні» вироби, східного походження. У згаданому районі такі шпильки, найчастіше більші за розміром <...> і зазвичай з диском на стрижні, зустрічаються головним чином у складі великих бронзових кладів (Опайї, Бельтїуг, Тісабездед, Худлово та ін.)» (Bejinariu 2021, p. 259—260)⁴³.

Шукаючи витоки походження шпильок з виступами, А. Флореску зазначає, що «у фазі D по Рейнеке, в районі поширення центральноевропейської бронзи, що виходить за межі групи Ноа, шпильки з виступами не мають аналогій. На сході цей тип шпильок зустрі-

чається досить спорадично аж до Середнього Подніпров'я, будучи повністю відсутнім між Дніпром та Уралом. А. М. Талльгрен згадує деякі копії на Кавказі» (Florescu A. 1967, p. 88). А. Флореску також висловлює таке припущення: «Враховуючи відносно симетричне географічне положення району Ноа—Сабатинівка щодо Центральної Європи та Кавказу, не є надто ризикованим розглядати цей комплекс у ролі справжньої сполучної ланки між двома важливими металургійними центрами» (Florescu A. 1967, p. 87—88).

На пам'ятках рубежу пізнього бронзового — раннього залізного віку Північного Кавказу і Закавказзя дійсно відзначається досить широкий асортимент різноманітних бронзових шпильок з виступами (Chantre 1887, pl. I; Tallgren A. M. 1930, p. 144, 153, fig. 42; Florescu A. 1967, p. 88, fig. 17: 1, 4; Козенкова 1989, рис. 2; Motzenbäcker 1996, Abb. 12; 15: 12—15; 16: 6—8; Taf. 61: 3—14; Сазонов 2004, рис. 1; тощо). Хронологічно ці вироби уявляються дещо пізнішими, ніж більшість стилістично подібних їм знахідок з Карпато-Дунайського регіону і західної частини Північного Причорномор'я. Частина ж шпильок з виступами належать до ранішого часу, до терського осередку металообробки доби середньої бронзи (Motzenbäcker 1996, Abb. 14; Рындина, Дегтярёва 2002, рис. 60). Однак вони представлені шпильками інших типів, що мають виступи не у вигляді хрестовидно розташованого перехрестя, а декількох (зазвичай трьох) груп протилежних виступів, верхня з яких утворює головку, аналогічну головці кістяних молоточкоподібних шпильок ямної культурно-історичної спільності. Тому можна говорити не про місце формування конкретних типів, а лише про загальні витоки певного стилю.

Разючу схожість окремих елементів, як із низкою кавказьких виробів, так і зі шпильками-жезлами гордіївського типу, мають навершя зі скарбу в печері Нахаль Мішмар в пустелі Негев в Леванті (в південній частині сучасного Ізраїлю). Частина навершів (№ 32; 35; 42; 47; 106; 107; 109; 110; 111; 128) мала «перехрестя» з чотирьох грибоподібних виступів, розташоване дещо нижче головки; на багатьох виробках зафіксовано численні напівсферичні виступи, розташовані рядами (Bar-Adon 1980; Бонгард-Левин и др. 1986, с. 77, рис. 15: 4; Muhle 2008, p. 469—476, Тур 4.1; Авілова 2013, рис. 1: 2; 2: 1—10). Скарб датовано епохою фінального неоліту — ранньої бронзи (IV тис. до н. е.). Л. І. Авілова припускає, що комплекс є скарбом тривалого накопичення; «предмети, відлиті за складною технологією воскової моделі з високолегованих сплавів мідь—миш'як—сурма (наверш'я-булави, штандарти, корони тощо), можливо, являють собою пізніші вироби» (Авілова 2013, с. 41). Багаторядні виступи зафіксовані також на наверші з Царського некрополя Ура (ранньодинастичний III період) і на

42. Фрагмент подібного виробу у вигляді залізного стрижня із трьома бронзовими протуберанцями виявив С. В. Діденко у 2025 р. під час розвідок на Черкащині.

43. Зауважимо, що серед 26 врахованих бронзових шпильок з виступами, тип яких визначено, знайдених на захід від Карпат, 15 належать до типу «Опайї» і характерні лише для регіону Верхнього Потисся.

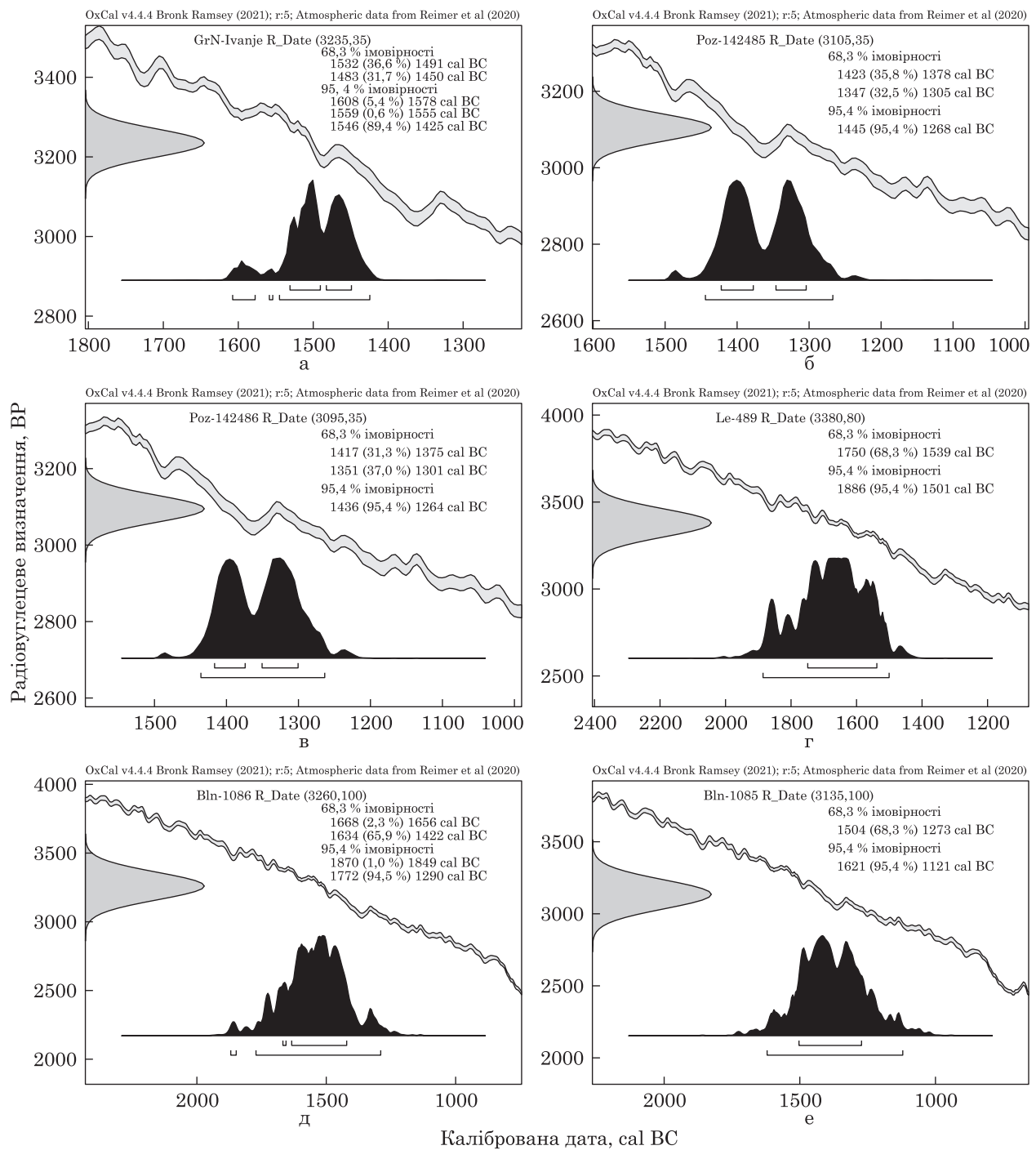

Рис. 15. Калібровані радіовуглецеві дати пам'ятників, на яких були знайдені шпильки з виступами: а — Іванне, курган 2 (GrN-Ivanje); б — Кордишів VIII 3/4, північний скелет (Poz-142485); в — Кордишів VIII, 3/4, південний скелет (Poz-142486); г — Магала, горизонт I (Le-489); д — Магала, горизонт IIa, землянка 3 (Bln-1086); е — Магала, горизонт IIb, яма 87 (Bln-1085)

Fig. 15. Calibrated radiocarbon dates of monuments on which hairpins with protrusions were found: а — Ivannie, barrow 2 (GrN-Ivanje); б — Kordyshiv VIII 3/4, northern skeleton (Poz-142485); в — Kordyshiv VIII, 3/4, southern skeleton (Poz-142486); г — Magala, horizon I (Le-489); д — Magala, horizon IIa, dugout 3 (Bln-1086); е — Magala, horizon IIb, pit 87 (Bln-1085)

двох наверх, що походять із Суз IV (Авилова 2004, рис. 2: 3; 2013, с. 45, рис. 3: 19—21).

Ці близькосхідні паралелі є дуже привабливими, однак для будь-яких далекосяжних висновків на сьогодні нам бракує даних. Можемо лише припустити найбільш загальні реконструкції

напрямку можливих взаємозв'язків, якими гіпотетично можна пояснити імпульси до формування нового стилю в західній частині Північного Причорномор'я, а звідти — і в Карпато-Дунайському регіоні. Як вже було зазначено вище, шпильки з виступами тут до середини пізнього

бронзового віку не відомі. Цим самим періодом (третя чверть II тис. до н. е.) можна датувати і появу в Карпато-Подунав'ї *браслетів* з виступами — з розімкненими кінцями (Hampel 1892, tábla CLXXVII; 1898, рис. на с. 44: а; Bernjakovič 1960, s. 340, taf. XI: 9) і з розімкненими кінцями, що закінчуються двома протилежними спіралями на кожному кінці (Hampel 1898, р. 50—51, рис. на с. 52; Mozsolics 1973, S. 191, 206—207, Taf. 95: 1a—c; 100: 1a—c; 101: 1a—c, 2a—c; суперобкладка; Kovács 1977, S. 97, Taf. 62—63).

Останній тип найбільш цікавий, оскільки в ньому поєднані ознаки спірального стилю, що домінував у пізньому бронзовому віці в Карпато-Дунайському регіоні та прилеглих регіонах Східної Європи, і нового стилю з виступами, який стане одним з домінуючих вже на наступному історичному етапі, в ранньому залізному віці — в пізній гальштатський, латенський і пізньоантичний періоди (представленим у різних категоріях прикрас — різноманітних фібулах, підвісках, намистинах, кільцях, браслетах тощо) (Лысенко С. С. 2020; 2021b; 2023).

На можливий близькосхідний напрям контактів, окрім шпильки з виступами з поховання Іванне 2/4, вказує також і інша шпилька, що походить з цього самого кургану. У похованні Іванья 2/1 було виявлено шпильку з конічною головкою, прикрашеною радіальними лініями, що розходяться від вершини конуса. Аналог цієї шпильки В. І. Ключко знаходить у стародавніх асирійських похованнях в Ашшурі (Müller-Karpe 1980, Taf. 104: 18, 21; Ключко 2011, с. 117, рис. 6: 1, 2). Цю знахідку дослідник пов'язує з «*Бузьким торговельним шляхом*», «який з'єднував через басейни річок Західний Буг і Південний Буг (Бог) Чорне та Балтійське моря. Посередництвом цього торговельного шляху балтійський бурштин⁴⁴ потрапляв аж у Східне Середземномор'я, а середземноморські металеві вироби потрапляли на Поділля» (Ключко 2011, с. 114, рис. 1). Розвиваючи далі свою думку, В. І. Ключко вважає, що Північне Причорномор'я було пов'язане зі Східним Середземномор'ям морським шляхом. «*Плавали цим шляхом, скоріше за все, моряки з Лувії (південний схід Малої Азії) та Сирійського узбережжя і саме їх речі знайдені на Поділлі та в Криму*» (Ключко 2011, с. 118, рис. 11)⁴⁵.

44. Зазначимо, що бурштин (сукцинит) з Прибалтики майже нічим не відрізняється від бурштину з Волинського Полісся. Тому питання про те, звідки відбувався його імпорт на південь, залишається відкритим (Березанська, Ключко 2011, с. 60; Ключко 2011, с. 114; Лысенко 2015, с. 225). Отже, Рівненщина, де розташований могильник Іванья, могла бути не транзитною, а кінцевою «станцією» на одному з відгалужень «Бузького торговельного шляху».

45. На жаль, половина речей, які В. І. Ключко використовує для доведення своєї (на наш погляд, досить ймовірної) гіпотези, походить з незаконних грабіжницьких розкопок і їхню локалізацію не можна вважати достовірною.

Балтійсько-Чорноморський шлях міг функціонувати не тільки за системою Південного Бугу, але й за системою Дністра, верхів'я якого близько підходять до верхів'їв Західного Бугу, а також за системою Нижній Дунай — Прут / Сірет — Верхнє Подністров'я, охоплюючи ареал поширення найраніших шпильок з протуберанціями. Поява останніх датована не пізніше XV ст. до н. е. і збігається з ареалами західних і південно-західних груп комарівської культури тшинецького культурного кола (волинської, галицької, молдовсько-буковинської), сприйняте населенням східного ареалу культури Ноа вже на етапі її формування.

Наприкінці зазначимо, що ареали поширення прикрас певного стилю далеко не завжди збігаються з ареалами поширення домінуючих керамічних типів, відповідно до яких було виділено певні археологічні культури. Ці речі надкультурні та значно більш чутливі до змін зовнішніх впливів, пов'язані з примхами моди, змінами у покрої одягу та з багатьма іншими важко вловимими чинниками.

Висновки. Згідно з наявними матеріалами найдавнішим датованим комплексом, що містить відомості про шпильку з чотирма виступами, є курган 2 комарівської культури біля с. Іванне на Рівненщині, розташований на одному з відгалужень «Бузького торговельного шляху». Кілька шпильок походять із нижніх шарів поселень культури Ноа (період Ноа I), які містять певну кількість посуду з ознаками молдовсько-буковинської групи комарівської культури тшинецького культурного кола («Білий Потік—Костіша»).

Більшість шпильок із чотирма виступами у Північному Причорномор'ї пов'язана із пізніми шарами поселень культури Ноа (період Ноа II), розташованими у Румунській Молдові, Бессарабії, Північній Буковині та південно-східній Галичині. Крім того, певна концентрація шпильок із чотирма виступами спостережена в північній частині ареалу галицької групи й у волинській групі комарівської культури, на територіях, куди культура Ноа ніколи не доходила. Крім супутніх матеріалів, синхронізувати знахідки пізньої комарівської культури та горизонту Ноа II дозволяють радіовуглецеві дати, отримані щодо поховання Кордишів 3/4 та зольнику 3 поселення Магала.

У Північному Причорномор'ї було знайдено всього шість кістяних шпильок із виступами. Всі вони є різними варіантами одного типу та, на думку багатьох дослідників, імітують бронзові оригінали. Всі ці шпильки знайдено на поселеннях культури Ноа у південно-західній частині Північного Причорномор'я — від Верхнього Подністров'я до лівобережжя Нижнього Дунаю. За межами регіону відома лише одна кістяна шпилька цього типу, яка походить з поселення Кастанас у Північній Греції.

Ареал поширення бронзових шпильок із трьома протуберанцями обмежений лише Північним Причорномор'ям; на захід від Карпат такі вироби не відомі. Більша частина шпильок із трьома виступами, вірогідно, може бути пов'язана із пізніми горизонтами киево-черкаської групи комарівської культури (зокрема, із білогрудівським); однак жоден із цих виробів не було знайдено у достовірному закритому комплексі.

Поява шпильок із виступами у Північному Причорномор'ї, ймовірно, відноситься до XV ст. до н. е., найбільше поширення — до XIV—XIII ст. до н. е.; окремі прояви «доживали» у Середньому Подніпров'ї до передскіфського часу (X—IX ст. до н. е.).

Каталог

ШПИЛЬКИ З ВИСТУПАМИ НА СТРИЖНІ З ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Байса, ур. Дялул Байса (Румунія, жудець Ботошані, комуна Міхай-Емінеску; рум. *Baisa / Dealul Baisa*; рис. 2: 16); випадкова знахідка (культура Ноа?) Серед випадкових знахідок різних періодів виявлено бронзову шпильку (1), віднесено до культури Ноа. Знахідки зберігаються в Музеї жудеця Ботошані (М. J. B.) (Păunescu, Șadurschi, Chirica 1976, p. 181; Șadurschi 1989, p. 166).

1. *Шпилька бронзова* з трьома виступами на стрижні; фрагмент (М. J. B., № 896). Збереглася тільки незначна частина стрижня з протуберанцями; головка і кінець голки відсутні; стрижень зашліфований першовідкривачами. Форма виступів — округло-конічна. Довжина фрагмента — 53 мм; діаметр — 7 мм (рис. 3: 5; Păunescu, Șadurschi, Chirica 1976, p. 181; Șadurschi 1989, p. 166, fig. 6: 2; Dergachev 2002, S. 258).

Белень (Белені), ур. Редіу (Румунія, жудець Галац, комуна Белень; рум. *Băleni / Rădiu*; рис. 2: 21); скарб (культура Ноа). Скарб було виявлено випадково навесні 1963 р. в лесовому ґрунті на глибині 0,60 м. Містив 269 різноманітних предметів загальною масою майже 4 кг; до складу скарбу входила шпилька з виступами (1). Матеріали зберігаються в Музеї Галаца (Dragomir 1967, p. 89; Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 73—74; Morintz 1978, p. 181; Hochstetter 1981, S. 258). Скарб містить вироби, характерні для культур Ноа, Сабатинівка і Кослоджень (Morintz 1978, p. 181); датований XIII ст. до н. е. (Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 51, 74).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні та грибоподібною головкою. Головка і верхня частина шийки «перфоровані» косим отвором. Форма виступів підциліндрична⁴⁶. Довжина — 109 мм (рис. 7: 7; Dragomir 1967, p. 90, fig. 6: 3; Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 74: 49; 1978, Taf. 53: 90; Morintz 1978, p. 181, fig. 103: 9; Hochstetter 1981, S. 258, N 26, Abb. 3: 5).

46. Таку форму виступів наведено на рисунку в публікації І. Т. Драгоміра (1967). У наступних перепублікаціях форма виступів «перетворилася» на напівсферичну.

Бербоаса, ур. Дялул Бербоаса або Церковний пагорб (Румунія, жудець Бакеу, комуна Ончешть; рум. *Bârboasa / Dealul Bârboasa, Dealul Bisericii*; рис. 2: 24); поселення (культура Ноа). Розкопки проведено в 1961—1964 рр. М. Флореску і В. Кепітану; досліджено площу близько 1200 м². Розкопано три зольники культури Ноа, виділено два рівні поселення — Ноа I і Ноа II. Зафіксовано наявність кераміки культур Монтеору і пізньої «Білопотік—Костіша» (комарівської), частіше в нижньому шарі і дещо рідше у верхньому. Шпильку з виступами (1) віднесено до горизонту Ноа I. Колекція зберігається в музеї в Бакеу (Florescu M., Căpitanu 1968, p. 35—46; Florescu A. 1991, p. 29—30, N 31/N, 6, fig. 104A: 1, 6, 7, 10).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами у верхній частині стрижня; головка відламана. Форма виступів підсферична (рис. 5: 4; Florescu A. 1991, p. 29, fig. 104A: 10; Dergachev 2002, S. 258).

Бовшів II, ур. Сулива (Івано-Франківська обл., Галицький р-н⁴⁷; рис. 2: 9); поселення (культура Ноа)⁴⁸. Поселення виявив у 1961 р. В. Д. Баран, який протягом 1962—1964 рр. проводив тут розкопки. Площа пам'ятки перевищує 3 га; розкопано 2700 м². Знахідки представлено матеріалами культур лінійно-стрічкової та шнурової кераміки, культури Ноа, черняхівської культури, ранньослов'янського і давньоруського періодів (Баран 1962; 1964; 1981, с. 21, рис. 3; Баран, Гопкало 2006, с. 53, рис. 2: а; Крушельницька 2006, с. 15, 32). З культурного шару походять також фрагменти посуду комарівської культури (Баран 1962, с. 2; 1964, с. 23). Серед індивідуальних знахідок до культури Ноа віднесено кістяні шпилька (1) і псалій (Свешніков 1974, с. 200, рис. 52: 3, 8).

1. *Шпилька кістяна* з чотирма виступами на верхній частині стрижня і незначним валикоподібним потовщенням торця стрижня, що утворює слабо виражену головку. Від центру головки до зони виступів проходить поздовжній отвір⁴⁹. Форма виступів — напівсферична. Вістря стрижня відламано (рис. 9: 3; Свешніков 1974, рис. 52: 3; Dergachev 2002, S. 204, 257—258, Taf. 73: A 462).

Борочиче (Борочичі) (Волинська обл., Грохівський р-н; рис. 2: 3); випадкова знахідка (комарівська культура?) Біля села знайдено фрагмент бронзової шпильки (1). Обставини знахідки та місце зберігання в джерелах не вказані.

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на верхній частині стрижня і грибоподібною напівсферичною головкою без отвору. Форма виступів — підциліндрична. Нижня частина стрижня відламана (рис. 4: 5; Маркус, Охрименко 2010, с. 429, рис. 4.19: 3; Маркус 2011).

Велень (Велені), ур. Ла Моара або Ла Морішке (Румунія, жудець Васлуй, комуна Велень; рум. *Văleni / La Moară, La Mărișcă*; рис. 2: 17); поселення (культура Ноа). Розкопки на поселенні були проведені в 1959—1963 рр. експедицією Музею історії Румунії під керівництвом О. Вульпе, В. і М. Урсакі. Розкопано близько 800 м². Виявлено залишки житла культури Ноа. Знахідки представлено матеріалами

47. Назви та межі районів України вказано до адміністративно-територіальної реформи 2020 р.

48. У польському перекладі статті М. Ю. Малеева пункт помилково названо «Vovšev» (Malejew 2006, p. 184).

49. І. К. Свешніков зображує вихід отвору нижче зони виступів, В. А. Дергачов — безпосередньо в отворі з виступів.

культури Ноа (Ноа II) і дакійського часу. Колекції зберігаються в Музеї історії в Романі (Ursachi 1968, p. 117—123; 1970, p. 265, Florescu A. 1991, p. 140—141, N 584/N, 5, fig. 102A; Dergachev 2002, S. 258). З керамікою культури Ноа може бути пов'язана *бронзова шпилька* (1).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами у верхній частині стрижня і грибоподібною головкою. Між головкою і протуберанцями прикрашена прорізним «шаховим» орнаментом. Виступи підциліндричної (?) форми⁵⁰. Довжина шпильки — 21,7 см (рис. 8: 1; Ursachi 1968, p. 117, fig. 4: 5; 1970, p. 265, fig. 1: 3; Hochstetter 1981, S. 257, Abb. 4: 10; Florescu A. 1991, p. 141, fig. 102—A: 10).

«Галичина» («Верхне Подністров'я»); випадкова знахідка (комарівська культура?) Я. Пастернак наводить зображення шпильки з виступами (1) на рисунку «Бронзові вироби висоцької культури (за Л. Козловським)» (Пастернак 1961, с. 422). М. С. Бандрівський та Л. І. Крушельницька згадують цю шпильку (за підписом «Верхне Подністров'я») серед матеріалів раннього та середнього періодів розвитку висоцької культури (Бандрівський, Крушельницька 1998, рис. 3: 6; Бандрівський 2014, рис. 73: 8).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами у верхній частині стрижня і округло-приплюснутою шляпкою без отвору. Велика частина стрижня відламана. Форма виступів — підциліндрична із закругленими торцями (рис. 5: 7; Пастернак 1961, рис. на с. 422).

«Галичина» («Ruś Czerwona»; «Südostpolen»); випадкова знахідка (комарівська культура?) В археологічному кабінеті Ягеллонського університету в Кракові зберігалася депаспортизована шпилька з виступами (1). Обставини виявлення і місце знахідки невідомі (Kostrzewski 1924, s. 202, N 61; Kozłowski 1928, s. 55; Sulimirski 1938, S. 137, Abb. 2: d; Hochstetter 1981, Abb. 3: 2).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами у верхній частині стрижня і грибоподібною напівсферичною головкою з косим отвором. Виступи грибоподібною форми зі сплюсненими торцями (рис. 7: 6).

Ю. Костжевський зіставляв цю шпильку зі шпилькою з Улашківців—Озерян і вважав, що вона походить з поховання, яке він відносив до другого періоду епохи бронзи, поряд з похованням комарівської культури в Беремянах і похованням з Улашківців (Kostrzewski 1924, s. 198, 202).

Гирбовец, ур. Забаряска (Румунія, жудець Галац, комуна Гідіджен; *Gîrbovăț, Gârbovăț / Zabareasca*; рис. 2: 20); поселення (культура Ноа). Розкопки на поселенні проведені в 1960—1963 рр. А. Флореску. Матеріали віднесено до горизонту Ноа I. Є фрагменти посуду з елементами культур Монтеору, пізньої «Білопотік—Костіша» (комарівської), Тей, Вітенберг. Серед прикрас виявлено дві шпильки з виступами — бронзову (1) та кістяну (2). Колекції зберігаються в музеї в Текуче (Florescu A. 1991, p. 69—73, N 244/O, 7; Dergachev 2002, S. 258).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні; головка обламана. Виступи підконічної форми із закругленим торцем (рис. 5: 6; Florescu A. 1967, p. 88, fig. 17: 7; Hochstetter 1981, S. 240, 258, N 33, Abb. 5: 8; Florescu A. 1991, p. 72, fig. 107A: 6).

2. *Шпилька кістяна* з чотирма виступами на стрижні. Ділянка стрижня вище протуберанців

плавню розширюється і переходить в слабо виражену маленьку грибоподібну головку. Форма виступів — напівсферична. Стрижень дугоподібно вигнутий (рис. 9: 2; Florescu A. 1967, p. 77, fig. 10: 7; Hochstetter 1981, S. 240, 256, N 4, Abb. 2: 3; Florescu A. 1991, p. 72, fig. 139—A: 6).

Гіндешти (Молдова, Флорештський р-н, рум. *Ghindești*; рис. 2: 25); поселення (культура Ноа). У 1956—1957 рр. А. І. Мелюковою були проведені розкопки трьох зольників культури Ноа. У зольниках 3 і 4 знайдено серію різноманітних прикрас, зокрема дві шпильки з виступами — бронзову (1) та кістяну (2). (Мелюкова 1961: 30—31; Дергачев 1975, с. 26, рис. 10: 14—23; 1986, с. 158, рис. 45)⁵¹.

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами⁵². Опис знахідки відсутній. На думку К. Берняковича, її можна порівняти зі шпилькою з Обави (?)⁵³ (Bernjakovic 1960, S. 342; Hochstetter 1981, S. 258, N 34).

2. *Шпилька кістяна* з чотирма виступами на стрижні, верхня частина якого чотиригранна в перетині та розширюється вгору, без чітко виділеної головки. Виступи напівсферичної форми. Нижче виступів стрижень круглий в перетині; кінець стрижня обламаний (рис. 9: 4; Мелюкова 1961, с. 7, рис. 9: 1; Florescu A. 1967, p. 76, fig. 9: 6. Hochstetter 1981, S. 240, 256, N 3, Abb. 2: 2; Дергачев 1986, рис. 45: 11; Dergachev 2002, S. 204, 257, Taf. 73: A 461).

Глинськ (Львівська обл., Жовківський р-н; рис. 2: 7), випадкова знахідка (комарівська культура?) Шпильку з виступами (1) знайдено на початку ХХІ ст. під час досліджень околиць Крехівського монастиря; віднесено до висоцької культури (Крушельницька, Чайка 2006; цит.: за Бандрівський 2006, с. 74—75).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами у верхній частині стрижня і усічено-біконічною головкою. Від верхнього торця головки до зони виступів проходить поздовжній отвір, що виходить нижче виступів. Головка і ділянка стрижня між головкою і протуберанцями прикрашені заглибленим орнаментом. Форма виступів — підциліндрична або усічено-конічна (рис. 7: 2; Бандрівський 2006: 74—75, рис. 2: 1).

Голишів (Волинська область, Луцький район; рис. 2: 4), випадкова знахідка (комарівська культура?) У Волинському краєзнавчому музеї в Луцьку зберігається *шпилька* (1), що нагадує шпильку з Іванне 2/4 (Гошко 2011а, с. 54; Маркус 2011).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами у верхній частині стрижня і незначним потовщенням на торці стрижня, що утворює слабо виражену головку. Від центру головки до зони виступів проходить отвір, що виходить нижче одного з виступів. Посередині довжини отвору — затік. Форма виступів — подовжено-округла. Шпилька від середини до вістря плавню вигнута. Відлита за восковою моделлю. Довжина шпильки — 12 см. Отвір на головці загальна довжина отвору — 3 см; ширина отвору на головці — 0,4 см, на виході — 0,2 см (рис. 4: 2;

51. З яким із комплексів пов'язана кістяна шпилька з протуберанцями, за опублікованими матеріалами нам встановити не вдалося.

52. А. Хокстеттер помилково позначив місце знахідки шпильки як «Hindești» і локалізував його на рис. 1 як окремий пункт.

53. Імовірно, за наявності чотирьох виступів, але не додаткового диска, як на шпильці з Обави III (?)

Гошко 2010, с. 482, ан. 196, рис. В.4: 8; 2011а, с. 56—57, ан. 196, рис. 18: 7; 19: 1; 2011b, с. 192, ан. 196, рис. 12: 196).

Гордіївка (Вінницька обл., Тростянецький р-н; рис. 2: 27); курганний могильник (комарівська культура, подільська група). Могильник було виявлено 1984 р. співробітниками філії інституту Укргіпродгосп; в 1985 р. обстежений експедицією Вінницького обласного музею на чолі з Б. І. Лобаєм, який розкопав тут у 1986 р. 25 курганів (Лобай 1986). У 1987—1988 рр. розкопки могильника продовжила експедиція Інституту археології АН УРСР на чолі з С. С. Березанською. Всього було розкопано 38 курганів, в яких виявлено 40 поховань доби пізньої бронзи. Дослідники відзначають тривалий період існування могильника — XV/XIV—XI/X ст. до н. е. У кургані 16 було виявлено дві гіпердовгі «шпильки-желези» (1), які лежали біля кистей рук у залишках дерев'яного футляра; скелет лежав у скорченому стані на лівому боці, головою на південний схід (Лобай 1986; Березанська, Лобай 1994; Клоčko 1998; Berезanskaja, Klochko 1998; Березанская 1999; Березанская, Клоčko 2011; Слюсарська 2011; Лысенко 2015). В. І. Клоčko відносить курган 16 до горизонту *Hord. II* (*Горд. II*; BD—НаА₁/1300—1200 рр. до н. е.) (Клоčko 1998, S. 343—351; Березанська, Клоčko 2011, с. 66, 74).

1. *Шпилькоподібні жезли-стилетти бронзові з біконічною головкою і чотирма хрестоподібними виступами у верхній частині* (2 екз.) Стрижні круглі в перетині. Верхня частина «шпильок» всередині порожниста⁵⁴. Верхня половина шпильок прикрашена вигравіруваним орнаментом — головки покриті «ялинковим» орнаментом, нижче розташовані заштриховані гострокутні зигзаги. Довжина шпильок — 44 і 46 см, діаметр головки — 3 см, перетин стрижня — 1 см, довжина хрестоподібних виступів — 0,9—1 см, їхній діаметр — 0,6 см, діаметр отвору в головці і верхній частині шпильки — 0,6 см, діаметр отвору у виступах — 0,4—0,5 см. Глибина порожнини в одному виробі сягає 23 см, в іншому — 21,5 см (рис. 11: 3—4; 12; Лобай 1986, табл. XXXI: 1, 2; Березанська, Клоčko 2011, с. 19, рис. 27; Гошко 2011, с. 41—43, рис. 14: 1).

Гоща (Рівненська область, Гощанський район; рис. 2: 6); випадкова знахідка (комарівська культура?) Шпильку з виступами (1), знайдену біля с. Гоща, представив І. Я. Маркус 2011 р. у доповіді на археологічній конференції у Вінницькому краєзнавчому музеї (Маркус 2011). Подробиці виявлення невідомі.

1. *Шпилька бронзова з чотирма виступами у верхній частині стрижня і кільцеподібною головкою*. Виступи мають усічено-конічну форму. Вістря стрижня відламано (рис. 9: 1; Маркус 2011; Лысенко С. С. 2021а, с. 200, рис. 40: 2).

Іванне, ур. Могилки (Рівненська обл., Дубенський р-н; рис. 2: 1); курганний могильник (комарівська культура, волинська група). Перші знахідки зі зруйнованих курганів комарівської культури на могильнику були здійснені в 1930-х ррр. У 1966 р.

54. На рисунку, виконаному П. Л. Корнієнком, що вміщений до звіту Б. І. Лобая (1986), а також у монографіях С. С. Березанської та В. І. Клоčko (1998; 2011) порожнистою показано тільки верхню частину стрижня шпильки до протуберанців. Т. Ю. Гошко було доведено, що порожнистою є також верхня половина стрижня нижче перехрестя (Гошко 2011, с. 41—43, рис. 14: 1).

І. К. Свешніков розкопав курган 2, під насипом якого було виявлено два дерев'яних склепи. Один з них («місце кремації») містив залишки трьох похованих (№ 1—3; кремація на місці та два тілопокладення), другий — ще двох (№ 4, 5; кремації). В останньому комплексі знайдено шпильку з виступами (1), яка лежала між скупченням кісток поховання 4 і стовпом в південній частині ями (Свешніков 1966, с. 15—25; Свешников 1968; Бунятян 2021, с. 206—207, рис. 37—38).

1. *Шпилька бронзова з чотирма виступами на стрижні і верхньою частиною стрижня, що розширюється, без чітко вираженої головки*. Верхня частина стрижня вище виступів підквадратна в перетині; нижче виступів втрижень круглий в перетині. Від торця стрижня до зони виступів проходить отвір, що виходить нижче виступів. Виступи овальні в основі, подовжено-округлі. Шпилька від середини до вістря плавню вигнута (рис. 4: 1; Свешніков 1966, табл. X: 2; Свешников 1968, с. 164, рис. 4: 2; Крушельницька 2006, с. 146, рис. 56: 8; Makarowicz 2010, rys. 3.18: 17).

Радіовуглецева дата кургану 2: GrN-Ivanje (дерево), «1285 ± 35 р. до н. е.» (Свешников 1968, с. 167; 1990, с. 86; Березанская 1982, с. 21); 3235 ± 35 conv. BP (László 1993, tab. 1: 2; Górski, Lysenko, Makarowicz 2003, p. 288, tab. 4: 3; Makarowicz 2010, tab. 1.9: 4)⁵⁵, 1σ cal. 1532—1491, 1483—1450 BC, 2σ 1608—1578, 1559—1555, 1546—1425 cal. BC (рис. 15: 1)⁵⁶.

«Катеринослав» (колекція Поля; «Катеринославська губернія»; «Подніпров'я»; «Дніпропетровський історичний музей») (рис. 2: 32); депаспортизовані знахідки (сабатинівська культура?) У *«Каталоге коллекции древностей А. Н. Поля, в Екатеринославе»* наведено фотографії і короткий опис двох бронзових шпильок з виступами (1; 2), датовані *«епохою переселення народів»* (Мельник 1893, с. 78, 96). А. М. Тальгрєн відніс ці шпильки до епохи бронзи, датувавши їх періодом раннього Гальштату (Tallgren 1926, p. 207). Обставини знахідок цих речей невідомі⁵⁷. *«Про походження багатьох <...> предметів не збереглося не тільки документальних звісток, але і скільки-небудь точних переказів; більшість їх записані просто знайденими в курганах Катеринославського і Верхньодніпровського повітів, інші позначені тільки номерами»* (Мельник 1893, с. 77).

1. *Шпилька бронзова з чотирма хрестовидно розташованими виступами у верхній частині стрижня і грибовидною напівсферичною головкою* (колекція Поля, № 276; ДІМ-580). Верхню частину просвердлено поздовжньо від головки до зони виступів, виходячи нижче протуберанців. Верхня частина стрижня вище і нижче виступів багато прикрашена гравірованим орнаментом у вигляді груп горизонтальних ліній і заштрихованих ромбів. Виступи мають під-

55. У згаданих публікаціях радіовуглецеві дати, отримані в 1960-ті рр. й опубліковані у вигляді *«рік до н. е.»*, були переведені в умовні дати BP за допомогою додавання до опублікованих дат «до н. е.» 1950-ти років.

56. Тут і далі у разі, коли не вказано джерело публікації каліброваної дати, калібрацію проведено у програмі OxCal v4.4.4 Bronk Ramsey (2021); r:5; Atmospheric data from Reimer et al (2020).

57. М. М. Тальгрєн позначив локалізацію знахідок як *«gouvernement d'Iékat»* (Tallgren 1926, p. 207); А. Хокстеттер — як *«Provinz Iekat (Jekaterynostaw)»* (Hochstetter 1981, S. 257, 258).

циліндричну форму зі сплюсненими торцями. Стрижень між головкою і виступами, судячи з фотографії, підквадратний в перетині. Вістря стрижня відламане. Довжина шпильки — 21 см (рис. 8: 2; Мельник 1893, с. 96, № 276, табл. X: 276; Tallgren 1926, р. 207, fig. 110: 1; Черных 1976, с. 128, 291, ан. 4315; табл. XL: 24; Hochstetter 1981, S. 257, T 14, Abb. 4: 9)⁵⁸.

2. *Шпилька бронзова* з трьома виступами у верхній частині стрижня і злегка приплюсненою маленькою кулястою головкою (колекція Поля, № 275). Між головкою і виступами, ближче до головки, в площині, яка перпендикулярна до осі стрижня, розташований диск; нижче виступів — вушко. Виступи мають грибоподібну форму з округлими шляпками. Довжина шпильки — 25 см (рис. 10: 2; Мельник 1893, с. 96, № 275, табл. X: 275; Tallgren 1926, fig. 110: 2; Hochstetter 1981, S. 258, N 28, Abb. 5: 4)⁵⁹.

Келеберда (Полтавська обл., Кременчуцький р-н; рис. 2: 31); випадкова знахідка (комарівська культура?) Т. Сулімирський та А. Хокстеттер наводять поодинокі знахідки шпильки з виступами (1), виявлену біля с. Келеберда. Поруч були також знайдені «бронзові вироби напівскіфського характеру» (*«Bronzen von halbkyththischem Charakter»*) (Sulimirski 1938, S. 137; Hochstetter 1981, S. 257, № 20).

1. *Шпилька бронзова* з трьома виступами у верхній частині стрижня і грибоподібною напівсферичною головкою з косим отвором. Виступи мають підциліндричну форму із заокругленими торцями (рис. 3: 4; Sulimirski 1938, S. 137, Abb. 2: e; Hochstetter 1981, S. 257, N 20, Abb. 3: 3).

«Київський історичний музей» (КІМ) («Середнє Подніпров'я»; «Національний музей історії України» — НМІУ); депаспортизовані знахідки (комарівська культура?) У фондах НМІУ⁶⁰ зберігаються три шпильки з виступами (1—3) і два шпилькоподібні жезли-стилет (4). Імовірно, ці знахідки можуть бути пов'язані із Середнім Подніпров'ям або з прилеглими районами Східної Волині та Поділля (Тереножкин 1961, с. 167, рис. 111: 5—7; Лысенко и др. 2005, с. 160—166).

1. *Шпилька бронзова* з трьома виступами на стрижні і кулястою головкою (НМІУ, Б28-2113). Нижня частина стрижня згорнута в петлю. Виступи мають підциліндричну форму із заокругленими торцями. Місце знахідки невідоме⁶¹ (рис. 3: 7; Лысенко и др. 2005: 161, рис. 16: 7).

58. У низці більш пізніх публікацій наведено дещо спотворене зображення цієї шпильки, позначеної як «Дніпропетровський музей» (Шарафутдинова 1987, с. 74, рис. 2: 10; Ключко 1994, рис. 35: 17; Маркус, Охріменко 2010, рис. 4.19: 2).

59. На рисунку в монографії А. М. Тальгрена зона виступів при порівнянні з фотографією виявляється зрушеною дещо вгору, ближче до диска. У цій статті розміщення всіх деталей шпильки підігнано до фотографії в публікації колекції Поля 1893 р.

60. Кодування інвентарних номерів перерахованих у статті речей за каталогами, що зберігаються у НМІУ, таке. Дореволюційні каталоги: «і. м.» — «Імператорський музей»; «К. Ж. К.» — Каталог Вищих жіночих курсів; «ун» — Університетський каталог. З 1935 р.: «ас» — «антично-скіфський відділ. Після 1945 р.: «а» — відділ первісної археології (камінь, бронза), «Б» — скіфо-античний відділ.

61. Шпильку в музеї поміщено у вітрину, присвячену чорноліській культурі. Оскільки шпилька перебуває в експозиції, виконати детальне графічне зображення цього виробу нам не вдалося.

2. *Шпилька бронзова* з трьома виступами на стрижні і подовжено-конічною головкою (НМІУ, а211/1702; старі номери: 32344 або 92344?) Стрижень круглий в перетині, вістря відламане. Протуберанці мають грибоподібну форму. Довжина частини виробу, що збереглася, — 20,9 см. Висота головки — 1,7 см, діаметр біля основи — 0,9 см. Діаметр стрижня під головкою — 0,6 см, в місці зламу — 0,4 см. Розмах протуберанців — 1,5 см, висота — 0,5 см, діаметр — 0,4—0,45 см, діаметр шляпок — до 0,7 см. Протуберанці розташовані в 6,4 см від шляпки. Місце знахідки невідоме⁶² (рис. 3: 1; Тереножкин 1961, с. 167, рис. 11: 6; Лысенко и др. 2005, с. 160, рис. 6: 3).

3. *Шпилька бронзова* з трьома виступами, фрагмент (НМІУ, Б28-5211; старі номери: К. Ж. К. 1352, с. 53; ас23485). Верхня частина і вістря стрижня відламані. Стрижень круглий в перетині. Протуберанці злегка вигнуті, з округленими кінцями. Довжина частини виробу, що збереглася, — 17,2 см. Діаметр стрижня в районі протуберанців — 0,45 мм, в місці зламу — 0,28 см. Вище протуберанців стрижень зберігся на 2,3 см. Розмах протуберанців — 1,5 см, довжина — 0,6—0,7 см (кінець одного виступу відламаний). На протуберанцях збереглися сліди ливарних швів (від воскової моделі?) Місце знахідки невідоме. Придбана «на средства, отпускаемые музею, из собрания В. В. Хвойки» (рис. 3: 3; Тереножкин 1961, с. 167, рис. 11: 7; Лысенко и др. 2005, с. 160—161, рис. 6: 4).

У 1926 р. А. М. Тальгрэн, описуючи шпильки, знайдені в Північному Причорномор'ї, згадував кілька зразків виробів з виступами на стрижні. Два з них походять з колекції О. М. Поля (№ 275—276; див. «Катеринослав»). Серед інших зразків: «один, схожий на Poll 275, з трьома виступами, фрагментарний, з колекції Кундеревича. Третя ідентична шпилька, також фрагментарна, походить з Соханової, округу Канева (Univ. K. 43)» (Tallgren 1926, р. 207). Не можна виключати, що йдеться про дві задані вище фрагментовані шпильки з трьома виступами з колекції КІМ/НМІУ.

4. *Шпилькоподібні жезли-стилет бронзові* з хрестовидним перехрестям (2 екз.) (НМІУ, а211/1700 і а211/1701). Місце знахідки невідоме. Довжина досягла 47 см. Головки і більша частина стрижня виробів прикрашені багатим поглибленим орнаментом (рис. 11: 5, 6; 13; Лысенко и др. 2005, рис. 9—11; Лысенко, Лысенко, Якубенко 2006; Лысенко, Лысенко, Якубенко 2008). Металографічний аналіз обох виробів проведено Т. Ю. Гошко. Згідно з її висновком для виготовлення шпильок були сформовані воскові моделі на дерев'яній основі. Після відливання обидві шпильки були прокуті з метою витягування і зміцнення вістря, свідченням чого є значне збільшення його твердості. Орнамент виконано в техніці карбування і гравіювання; гравіювали поперечні і поздовжні лінії, карбували всі інші (Гошко 2005, с. 236).

а) *Шпилькоподібний жезл-стилет з хрестовидним перехрестям* (НМІУ, а211/1700). Довжина виробу — 46,6 см. Розламаний на три частини, що стикаються між собою; патина в нижній частині голки сточена — це дає підставу припустити, що початкова довжина була не менше 47 см. Головка біконічна, з «кнопкою» зверху. Кнопка у вигляді перевернутого усіченого конуса зі знятою по краю фас-

62. Можливо, шпилька походить із с. Сахнівка Канівського р-ну Черкаської обл. (див. нижче).

кою. Загальна висота головки — 2,4 см; висота кнопки — до 0,4 см. Діаметр головки — $2,32 \times 2,37$ см; діаметр кнопки — 1,2 см. Нижня частина головки плавно переходить у стрижень. Діаметр стрижня під головою — 1,6 см, на першому зламі — 1,2 см, на другому — 0,7 см; далі стрижень плавно звужується до вістря. Перехрестя розташоване в 10,6 см від верху головки. Перехрестя має вигляд двох грибоподібних виступів, розташованих один навпроти одного, і двох аналогічно розташованих порожнистих циліндра, які в розрізі утворюють трубку. Ця «трубка» як би проходить тіло шпильки наскрізь. Габарити перехрестя з грибоподібними головками — 3 см; циліндричного — 2,9 см. Висота «грибків» — 0,7 см, діаметри їхніх головок — $0,9 \times 1,02$ і $0,96 \times 0,97$ см; діаметри ніжок — 0,7 і 0,55 см відповідно. Висота трубок — 0,65 см, діаметр — 1,1 см, діаметр отвору — 0,6 см. Верхня частина головки шпильки на глибину до 8 см порожниста; діаметр отвору у верхній частині — 0,67 см; зсередини головки порожнина розширюється до 1,2 см в діаметрі. Ще одна порожнина наявна в центральній частині стрижня нижче перехрестя; діаметр порожнини сягає 0,8 см; довжина — не менше 7,2 см; мабуть, вся верхня половина стрижня була зсередини порожнистою, але заплавилася внаслідок ливарного браку. Зсередини трубки перехрестя зберігся ливарний шов. Ще один шов виявлено на грибоподібних виступах в площині, перпендикулярній осі шпильки. Верхні 27,5 см шпильки прикрашені поглибленим орнаментом (рис. 11: 5; 13: 1; Лисенко і др. 2005, рис. 9).

б) Шпилькоподібний жезл-стилет із хрестоподібним перехрестям (НМІУ, а211/1701; старий № 1381 (або 1380, 1382)) Виріб практично повністю аналогічний попередньому. Вістря стрижня відламане. Довжина частини виробу, що збереглася, — 35,6 мм; розламана на 4 фрагменти, що стикаються між собою. Головка біконічна з циліндричною «кнопкою» зверху; по краях кнопки знято фаску. Загальна висота головки — 2,4 см; висота кнопки — до 0,4 см. Діаметр головки — $2,41 \times 2,47$ мм; діаметр кнопки — до 1,1 см. Нижня частина головки плавно переходить у стрижень. Діаметр стрижня під головою — 1,56 см; поступово звужується до вістря. Діаметр стрижня в нижньому зламі нижнього фрагмента — 0,46 см. Перехрестя розташоване на відстані 10,4 см від верху головки. Перехрестя аналогічне перехрестю попередньої «шпильки». Габарити грибоподібного перехрестя — 3 см, циліндричного — 2,87 см. Висота «грибків» — 0,67 і 0,7 см, діаметри їхніх головок — $0,93 \times 0,95$ і $1 \times 0,95$ см; діаметри ніжок $0,65 \times 0,6$ і $0,73 \times 0,6$ см відповідно. Висота трубок — 0,7 і 0,6 см, діаметри — $1 \times 0,95$ і 0,95 см, діаметри отвору — $0,5 \times 0,53$ і $0,5 \times 0,59$ см відповідно. Верхня частина стрижня порожниста на глибину до 18 см. Діаметр отвору у верхній частині — 0,55 см; зсередини головки діаметр порожнини розширюється до 1,2 см. Ще одну порожнину виявлено в центральній частині стрижня, на 1,2 см нижче першої. Діаметр порожнини сягає 0,84 см; її довжина — не менше 6,7 см. Зсередини трубки перехрестя зберігся ливарний шов. Ще один шов виявлено на грибоподібних виступах у площині, перпендикулярній осі шпильки. Верхні 28,2 см шпильки прикрашені поглибленим орнаментом (рис. 11: 6; 13: 2; Лисенко і др. 2005; рис. 10).

Кордишів VIII, ур. Замчисько (Тернопільська обл., Шумський р-н; рис. 2: 2); курганий могильник (комарівська культура, волинська група). Перші відомості про кургани на західній околиці с. Кордишів

датовано 90-ми роками XIX ст. На сьогодні могильник практично повністю знівельований оранкою. У 2012 р. пам'ятку обстежили М. О. Ягодинська і В. В. Ільчишин; в 2013—2015 та 2019 рр. вони провели розкопки, що виявили поховання епохи бронзи і давньоруського періоду (Ільчишин 2016, с. 259; Ягодинська, Ільчишин 2020). Виріб, що нас цікавить, походить з поховання *Кордишів 3/4*. Поховання було парне; скелети лежали в скорченому стані, ногами один до одного. Перед південним (S) скелетом (чоловік, 30—35 років), поруч з руками зі східного боку, лежала шпилька (1) — вістря у напрямку обличчя (Ільчишин 2016, с. 26, рис. 74; Makarowicz et al. 2024, fig. 4, tabl. 1).

1. Шпилька бронзова з чотирма хрестоподібно розташованими виступами на стрижні («протуберанціями») (Ільчишин 2016, с. 264, рис. 7: 1). Головка злегка потовщується догори (подібно шпильці з поховання Іванне 2/4). Від середини торця головки до нижньої частини одного з виступів проходить поздовжній отвір. Другий вихід отвору (ливарний брак?) розташований з протилежного боку вище протуберанців. Стрижень подокруглий у перетині. Довжина шпильки — 11,2 см. Відстань від верхнього торця до виступів на стрижні — 1,95 см. Діаметр верхньої частини головки — до $0,6 \times 0,67$ см; мінімальний діаметр верхньої частини вище виступів — $0,47 \times 0,55$ см. Розміри хрестовини — $0,75 \times 0,95$ см. Діаметр стрижня під виступами — $0,41 \times 0,48$ см; у середній частині — 0,38 см, звужується до вістря (рис. 4: 4).

Для поховання 4 отримано дві *радіовуглецеві дати*:

1) Кордишів VIII 3/4-N: Poz-142485, 3105 ± 35 BP (Makarowicz et al. 2024: tab. 1), 1о 1423—1378, 1347—1305 cal. BC, 2о 1445—1268 cal. BC (рис. 15: 2);

2) Кордишів-VIII 3/4-S: Poz-142486, 3095 ± 35 BP (Makarowicz et al. 2024: tab. 1), 1о 1417—1375, 1351—1301 cal. BC, 2о 1436—1264 cal. BC (рис. 15: 3).

Для основного комарівського поховання в кургані 3 також отримано дві *радіовуглецеві дати*:

1) Кордишів VIII 3/1, скелет 1: Poz-83755 (кістка людини), 3325 ± 35 BP (Makarowicz et al. 2024: tab. 1); 1о 1624—1535 cal. BC, 2о 1687—1510 cal. BC;

2) Кордишів VIII 3/1, скелет 2: Poz-83756 (кістка людини), 3315 ± 35 BP (Makarowicz et al. 2024: tab. 1), 1о 1617—1536 cal. BC, 2о 1686—1651, 1645—1504 cal. BC.

Корлетень, ур. Пе Царіне (Румунія, жудець Ботошань, комуна Корлетень; рум. *Corlăteni / Pe Țarină*; рис. 2: 15); поселення (культура Ноа). Розкопки на пам'ятці провели в 1949—1951 рр. І. Нестор і Е. Захарія. Досліджено близько 3500 м²; розкопано зольники культури Ноа. Зафіксовано два шари поселення: нижній датовано періодом Ноа I, а верхній — періодом Ноа II. У нижньому шарі (що перебиває масивний шар Кукутен ь АВ) виявлено керамічні елементи пізньої білопотоцько-костішської традиції (комарівська культура)⁶³. Верхній шар культури Ноа перекритий двома послідовними ранньогальштатськими відкладеннями. З нижнім шаром пам'ятки пов'язана шпилька з виступами (1). Колекції зберігаються в Інституті археології та Національному музеї історії Румунії в Бухаресті (Florescu A. 1991, p. 52—53, N 148/M.2, fig. 99A: 1—2).

63. Е. Захарія вважає нижній горизонт пам'ятки пізнім етапом культури Костіша («яка відповідає пізній стадії культури Комарово») (Zaharia 1963, S. 162, 164—165).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами у верхній частині стрижня і невеликою грибоподібною напівсферичною головкою з косим отвором. Виступи невеликі, конічної форми, із закругленими кінцями. Нижня частина стрижня зігнута під тупим кутом (рис. 7: 5; Florescu A. 1991, p. 52, fig. 99—A: 2; Dergachev 2002, S. 258).

Лище (Волинська обл., Луцький р-н; рис. 2: 5); випадкова знахідка (комарівська культура?) У с. Лище, поруч з аеродромом, директор місцевої школи А. Бишта виявив бронзову шпильку (1) і передав її до Волинського краєзнавчого музею в Луцьку (Маркус, Охріменко 2010, с. 429; Гошко 2011а, с. 54).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні і грибоподібною головкою з наскрізним косим отвором (інв. № ТВ-13268)⁶⁴. Виступи грибоподібної форми зі сплосченими торцями. На торці кожного виступу проглядається орнамент у вигляді хреста («+»). Головка і верхня половина стрижня (вище і нижче протуберанців) прикрашені поглибленим орнаментом. На головці виробу від отвору йдуть промені, що утворюють трикутники⁶⁵. Довжина виробу — 25,8 см⁶⁶, діаметр головки — 1,7 см, діаметр отвору — 0,6 см. Протуберанці розташовані на відстані 5,8 см від шляпки, відходять від стрижня на 3 мм. Згідно зі спостереженням Т. Ю. Гошко «у місці з'єднання протуберанців із стрижнем чітко видно клесний шов воскової моделі» (Маркус, Охріменко 2010, с. 429, 431, рис. 1.35; 4.19: 1; Гошко 2010, с. 484—485, ан. 201, рис. В.4: 12; В.6: 2011а, с. 57, ан. 201, рис. 18: 8; 19: 2; 2011b, с. 192, ан. 196, рис. 12: 201). Орнаментацию шпильки Т. Ю. Гошко описала так: «Шпилька орнаментована прокресленим орнаментом (наносився на воскову модель, бо лінії плавні в розрізі, на відміну гравійованих по готовому виробу). Орнамент складається з двох поясів, розділених протуберанцями. Верхній пояс складають 2 групи зі смуг по 5 ліній, які спіраль-но огинають стрижень <до> протуберанців. Пояс обмежений двома горизонтальними смугами з 6 ліній (під шляпкою) й 7 ліній над протуберанцями. Нижче протуберанців смуга з 8 ліній. Від неї донизу дві смуги у 5 та 4 (?) ліній по спіралі спускаються одна одній назустріч. Знизу орнамент обмежений горизонтальною смугою з 4 паралельних ліній. Довжина орнаменту нижче протуберанців — 7 см» (Гошко 2010, с. 484—485) (рис. 10: 1).

64. І. Маркус і Г. Охріменко чітко зображують, що отвір розташований саме в шляпці (Маркус, Охріменко 2010, рис. 4.19: 1). Це видно і на фото шляпки зверху, що приведено в додатку Т. Ю. Гошко (Гошко 2010, рис. В.6: 1). Але описуючи шпильку, Т. Ю. Гошко пише, що «головка грибоподібна з наскрізним отвором, який починається від головки (0,6 мм) й виходить під протуберанцями» (Гошко 2010, с. 484; 2011а, с. 57; 2011b, с. 192).

65. Т. Ю. Гошко пише, що головка «прикрашена прокресленими трикутниками (6 шт.), що розташовані вершинами назовні» (?), однак і на рисунку, і на фотографії головки нам вдалося простежити тільки три трикутники, розташованих вершинами до отвору.

66. Такий розмір наводить Т. Ю. Гошко. За даними І. Маркуса та Г. Охріменка, розмір становить 25,9 см. Під рисунком у монографії С. С. Лисенко було представлено неправильний масштаб — шпильку помилково зображено на 5 см довше, ніж вона є (Лисенко С. С. 2021а, рис. 40: 4).

Магала (Чернівецька обл., Новоселицький р-н; рис. 2: 14), поселення (комарівська культура; культура Ноа). Пам'ятку відкрив у 1953 р. Б. А. Тимошук. У 1955—1957, 1959, 1962, 1968 рр. на поселенні було проведено розкопки Західноукраїнською експедицією Державного Ермітажу на чолі з Г. І. Смирновою. У різних шарах пам'ятки виявлено численні прикраси, виготовлені з бронзи і кістки. Колекції зберігаються в Державному Ермітажі в Санкт-Петербурзі; значну частину прикрас представлено в експозиції (Смирнова 1956; 1957; 1959; 1968; 1969; 1976; 1978). Спочатку на пам'ятці було виділено три горизонти — нижній, середній і верхній (Смирнова 1969). Однак після того, як 1968 р. тут було виявлено ще один горизонт, найдавніший, що належить до комарівської культури, Г. І. Смирнова ввела нові поняття — Магала I—IV, де *Магала I* відповідає поселенню комарівської культури, *Магала II* — поселенню культури Ноа, *Магала III* і *IV* — ранньому і розвиненому етапам розвитку культури Гава-Голігради (Смирнова 1976, с. 120). Із зольниками культури Ноа пов'язані знахідки п'яти шпильок з протуберанцями — чотирьох бронзових (1—4) і однієї кістяної (5).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні та грибоподібною овальною шляпкою. Уздовж стрижня проходить наскрізний канал, що з'єднує середню частину шпильки з головкою. Форма виступів — підциліндрична. Стрижень у нижній частині зігнутий під тупим кутом. Шпильку виявлено 1956 р. в зольнику 2 культури Ноа (рис. 6: 4; Смирнова 1956, с. 22, фото 18: 2).

2. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні і грибоподібною шляпкою з косим отвором. Форма виступів — цвяхоподібна. Шпильку виявлено 1957 р. в зольнику 3 культури Ноа (рис. 7: 3; Смирнова 1957, с. 4, фото 10, с. 7; 1959, с. 62, рис. 2: 7; 1969, рис. 7: 25; Hochstetter 1981, S. 257, № 19, Abb. 3: 4).

3. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні і валикоподібним потовщенням торця стрижня, що утворює слабо виражену грибоподібну головку. Від центру головки до зони виступів проходить наскрізний отвір, що виходить нижче протуберанців. Форма виступів — конічна. Шпильку виявлено 1959 р. на розкопці V в зольнику 3 культури Ноа (рис. 4: 3; Смирнова 1959, с. 6, рис. VII: 8).

4. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні і невеликою грибоподібною шляпкою з косим отвором. Форма виступів — округло-конічна. Шпильку виявлено 1968 р. на розкопці V в центральній частині зольника 3 культури Ноа (рис. 7: 4; Смирнова 1968, с. 13, табл. XXIII: 3).

5. *Шпилька кістяна* з чотирма виступами на стрижні і потовщенням торця стрижня, що утворює маленьку грибоподібну головку. Від центру головки у верхній частині стрижня просвердлено поздовжній отвір, що виходить під одним з виступів. Форма виступів — підциліндрична. Шпильку виявлено 1968 р. на розкопці V в центральній частині зольника 3 культури Ноа (рис. 9: 7; Смирнова 1968, с. 12, табл. XXI: 4; Смирнова 1972, с. 21, рис. 8: 4; Крушельницька 2006, с. 146, рис. 56: 4). Як зазначає Г. І. Смирнова, шпилька повністю «повторює бронзові зразки шпильок з чотирма виступами на стрижні» (Смирнова 1968, с. 12).

Для ранніх горизонтів пам'ятки в різні роки отримано сім *радіовуглецевих дат* (László 1993, tab. 1).

1) Магала I (комарівська культура): Le-489 (вугілля з вогнища), «1430 ± 80 р. до н. е.» (Семен-

цов, Романова, Долуханов 1969, с. 255; Березанская 1982, с. 21); 3380 ± 80 conv. BP (Górski, Lysenko, Makarowicz 2003: tabl. 4: 1), 1σ 1750—1539 cal. BC, 2σ 1886—1501 cal. BC (рис. 15: 4).

2) Магала Па, землянка 3 під зольником 3 (культура Hoa I): Tokio GaK-2449 (вугілля?), «2630 ± 130 p. до н. е.»; 4580 ± 130 conv. BP, 3755—2935 cal. BC (László 1993, tab. 1: 3)⁶⁷.

3) Магала Па, землянка 3 під зольником 3 (культура Hoa I): Bln-1086 (вугілля), «1310 ± 100 p. до н. е.» (Смирнова 1976, с. 126); 3260 ± 100 conv. BP, 1680—1430 cal. BC (László 1993, tab. 1: 4); 1σ 1668—1656, 1634—1422 cal. BC, 2σ 1870—1849, 1772—1290 cal. BC (рис. 15: 5).

4) Магала Пб, яма 87 (культура Hoa II): Tokio GaK-2448 (вугілля?), «1440 ± 90 p. до н. е.» (Смирнова 1976, с. 126); 3390 ± 90 conv. BP, 1880—1610, 1555—1542 cal. BC (László 1993, tab. 1: 5)⁶⁸.

5) Магала Пб, яма 87 (культура Hoa II): Bln-1085 (вугілля), «1185 ± 100 p. до н. е.» (Смирнова 1976: 126); 3135 ± 100 conv. BP, 1520—1310 cal. BC (László 1993, tab. 1: 6); 1σ 1504—1273 cal. BC, 2σ 1621—1121 cal. BC (рис. 15: 6).

6) Магала Пб, зольник 2 (культура Hoa II): GrN-5135 (вугілля), «1150 ± 55 p. до н. е.» (Смирнова 1972, с. 12; 1976, с. 126); 3100 ± 55 conv. BP, 1434—1313 cal. BC (László 1993, tab. 1: 7).

7) Магала П, яма 82 (культура Hoa): Le-Mahala (вугілля?), «430 ± 80 p. до н. е.»; 2380 ± 80 conv. BP, 755—698, 537—392 cal. BC (László 1993, tab. 1: 8)⁶⁹.

Мацківці, ур. Остапове («Лубенський скарб», «Мацковецький скарб») (Полтавська обл., Лубенський р-н; рис. 2: 30); скарб (білогрудівсько-чорноліський горизонт). На початку 2000-х рр. до приватної колекції «Платар» надійшла група металевих виробів, опублікована В. І. Ключком під назвою «Лубенський скарб» (Ключко 2003; 2004, с. 77—82; 2006, с. 269, 270, 275, 282—286; 2009, с. 155—162). Згодом науковий співробітник Полтавської експедиції «Охоронної археологічної служби України» ІА НАН України О. В. Сидоренко встановив, що предмети, які складають так званий Лубенський скарб, насправді були виявлені під час незаконних грабіжницьких розкопок наприкінці травня 2002 р. за 1,32 км на північний захід від центральної частини с. Мацківці Лубенського р-ну, в урочищі Остапове. З огляду на це знайдене в Нижньому Посуллі зібрання стародавніх речей було запропоновано називати «*Мацківецький скарб*». Під час обстеження місця, де імовірно було знайдено скарб, виявлено розвали трьох великих тюльпаноподібних посудин білогрудівсько-чорноліського типу. На внутрішній поверхні кераміки зафіксовано сліди мідних окисів, що дає підставу припускати, що спочатку якісь бронзові вироби розміщувалися саме в них. Посудини зберігаються в Полтавському краєзнавчому музеї (Скорий, Супруненко, Сидоренко 2016, с. 63—68; Гошко, Агапов, Отрошенко 2018, с. 167—184). Матеріали «скарбу»

67. Дату значно занижено; ймовірно, це зумовлено потраплянням в об'єкт вугілля більш раннього періоду, що передував горизонту Магала I (?), або похибкою датування.

68. Дату занижено; ймовірно, це зумовлено потраплянням в об'єкт вугілля з більш раннього горизонту пам'ятки (можливо, Магала I).

69. Дату значно завищено; ймовірно, це зумовлено потраплянням в об'єкт вугілля з пізнішого горизонту пам'ятки (можливо, Магала IV).

були розділені В. І. Ключком на три групи: «місцева», «центральноевропейська» і «південносибірська». До «місцевої» групи віднесено клепаний бронзовий котел «кіммерійського типу» на конічному піддоні, два наконечники списів дремайлівського типу і дві бронзові шпильки з виступами (1).

1. *Шпильки-стилетти бронзові* («гіпердовгі шпильки») з трьома виступами на стрижні і порожнистими зсередини напівсферичними головками без отвору (2 екз.). Виступи мають грибоподібну форму. Стрижні круглі в перетині. Між головкою і виступами і нижче виступів приблизно до середини стрижня шпильки прикрашені рельєфними валиками, спірально завитими навколо стрижня за годинниковою стрілкою. Шпильки відлиті за восковою моделлю. Довжина шпильок згідно з описом, наведеним в каталозі колекції «Платар», — 46,5 см⁷⁰ (рис. 11: 1—2; Ключко 2003, с. 31—32, рис. 2; 2004, с. 79, № 7; 2009: 157, рис. 6: 1—2; Бандрівський, Білик 2016, рис. 7; Гошко, Агапов, Отрошенко 2018, рис. XVI: 10).

Новосілка-Костюкова, ур. Петринське (Тернопільська обл., Заліщицький р-н; рис. 2: 12); поселення (культура Hoa). У 1931 р. розвідувальні розкопки на поселенні провели Т. Сулімівський і Я. Пастернак (Пастернак 1961, с. 279—280)⁷¹. У 1980—1990-х рр. поселення обстежив Ю. М. Малеев. На поверхні було зібрано кераміку культури Hoa. Раніше на пам'ятці знайдено *бронзову шпильку* (1) і дві фібули типу *Peschiera* (Malejew 2006, s. 184)⁷².

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами у верхній частині стрижня і невеликою грибоподібною головкою без отвору. Виступи мають усічено-конічну форму (рис. 5: 8; Malejew 2006, rys. 4: 4)⁷³. Ю. М. Малеев зіставив цю знахідку зі шпильками з Магали II, Острівця, Бовшева і Улашківців (Malejew 2006, s. 184).

Острівець, ур. Олечина (Івано-Франківська обл., Городенківський р-н; рис. 2: 13); поселення (культура Hoa). У 1960—1961 рр. на поселенні провела розкопки Дністрянська археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР на чолі з Е. А. Балагурі. Було досліджено два зольники (№ 1 і 5) культури Hoa. В зольнику 1 знайдено шпильку з виступами (1) (Балагурі 1968).

1. *Шпилька кістяна* з верхньою частиною стрижня, що розширюється, з потовщенням по краю головки (можливо, розщепленої) і п'ятьма (?) виступами у верхній частині голки (Балагурі 1968, с. 144, рис. 2: 8; 1971, с. 390, рис. 111: 4; Балагурі 1985, рис. 131: 4). Згідно з описом Л. І. Крушельницької це «*кістяна шпилька з п'ятьма відростками, які нагаду-*

70. Згідно з масштабами на малюнках, що наведено в інших публікаціях цих знахідок, довжина шпильок не перевищує 43 см.

71. Я. Пастернак відносить цю пам'ятку так само, як і інші пам'ятки культури Hoa у Верхньому Підністров'ї та Північній Буковині (у тому числі й поселення Магала), до білогрудівської культури (Пастернак 1961, с. 279).

72. Коли і хто знайшов шпильку, нам встановити не вдалося. Я. Пастернак згадує тільки про знахідку фібул.

73. У публікації Ю. М. Малеева є помилкове посилення на рисунок з монографії Т. Сулімівського, на якому зображено шпильку з Чех (Лугового) з трьома (а не чотирма!) протуберанцями на стрижні (Sulimirski 1931, tabl. XXV: 9).

ють подовгасті виступи на шпильці з Іванне. Вона менша за розміром, а її головка роздвоюється на дві половинки, можливо, внаслідок невдалої спроби проколоти канал» (Крушельницька 2006, с. 147, рис. 56: 9). Ймовірно, спочатку передбачалося чотири виступи, а поява «п'ятого» виступу, зовсім не характерного для шпильок такого типу, стала наслідком тріщини, що утворилася через невдалу спробу свердління верхньої частини стрижня (рис. 9: 6).

Острівець, ур. Вертеби (Івано-Франківська обл., Городенківський р-н; рис. 2: 13); ґрунтовий могильник (культура Ноа). У 1958—1960 рр. Е. А. Балагурі на могильнику було розкопано 183 поховання культури Ноа (Балагурі 1959; 1961). Шпильку (1), яка нас цікавить, було знайдено у похованні 75 під розчавленою грудною кліткою. Скелет лежав дуже скорчено на правому боці, головою на північний захід; за головою скелета стояла посудина з двома ручками (Балагурі 1959, с. 7).

1. *Шпилька бронзова з чотирма виступами* на верхній частині стрижня і злегка приплюснутою підсферичною головкою⁷⁴. Від центру головки до зони виступів проходить поздовжній отвір, що виходить нижче виступів. Головка і стрижень вище виступів прикрашені поглибленим орнаментом. Форма виступів — усічено-конічна. Довжина шпильки — 15 см⁷⁵, діаметр головки — 1,2 см (рис. 7: 1; Балагурі 1959, с. 7, табл. II: 1; 1961, с. 151—153, рис. 6: 1; 1968, рис. 3: 1; 1971, с. 390, рис. 111: 22; Черных 1976, с. 128, 274—275, ан. 2005, табл. XL: 25; Балагурі 1985, рис. 131: 27; Крушельницька 1990а, рис. 31: 4⁷⁶; Крушельницька 2006, с. 146—147, рис. 56: 5).

Половці (Полівці) (Тернопільська обл., Чортківський р-н; пол. *Polowce*; рис. 2: 10); випадкова знахідка (комарівська або Ноа культура?) У 1897 р. біля с. Половці В. Пшибиславський знайшов різночасові бронзові прикраси, серед яких була шпилька з виступами (1). Знахідки зберігалися в Музеї природної історії (Naturhistorisches Museum) у Відні (Przybyslawski 1906, s. 23, tabl. VI: 1—5).

1. *Шпилька бронзова з чотирма (?) виступами* на стрижні і верхньою частиною стрижня, що розширюється, без вираженої головки. Виступи маленькі, конічної форми. Довжина шпильки — близько 18 см (Przybyslawski 1906, s. 23, tabl. VI: 1). Судячи з фотографії, представлені в монографії В. Пшибиславського, верхня частина стрижня пошкоджена в результаті корозії або ливарного браку (?). У статті К. Журовського наведено рисунок тільки контурів шпильки з дещо спотвореними пропорціями (Zugowski 1949, s. 170, N 59, tabl. LVI: 6). Останній рисунок пізніше був наведений у публікаціях М. С. Бандрівського та Л. І. Крушельницької серед інших речей, позначених як «Матеріали раннього та середнього періодів розвитку висоцької культури» (Бандрівський, Крушельницька 1998, рис. 3: 7; Бан-

74. У більшості публікацій головка шпильки з Острівця зображена більш кулястою, ніж на рисунку у звіті.

75. Таку довжину вказано в тексті звіту Е. А. Балагурі. Згідно з масштабом на ілюстрації у звіті довжина становить близько 16,5 см (Балагурі 1959, с. 7, табл. II). За Л. І. Крушельницькою, довжина шпильки — «близько 16 см» (Крушельницька 2006, с. 146).

76. У цій публікації Л. І. Крушельницька наводить зображення шпильки з Острівця зі значним спотворенням її пропорцій і без орнаменту.

дрівський 2014, рис. 73: 8). У трьох останніх публікаціях у верхній частині шпильки зображено тільки два виступи, розташовані один навпроти одного. Однак якщо придивитися до фото в монографії 1906 р., то можна припустити наявність ще одного виступу (?), так само як і протилежного йому з іншого боку (рис. 5: 1).

П'ятра-Нямц (Пятра-Нямц), ур. Стягул Рошу (Румунія, жудець Нямц, муніципій П'ятра-Нямц; рум. *Piatra-Neamț / Steagul Roșu*; рис. 2: 23); поселення (культура Ноа). Пам'ятку відкрито і обстежено 1959 р. А. Флореску; досліджена розкопками площа становила близько 300 м². У шарі поселення знайдено кілька бронзових шпильок, у тому числі *дві шпильки з виступами* (1; 2). Керамічний матеріал дає підставу датувати поселення періодом Ноа II. Колекції зберігаються в музеї П'ятра-Нямц (Florescu A. 1991, p. 101, N 396/L,5, fig. 103A).

1. *Шпилька бронзова з чотирма виступами* у верхній частині стрижня; головка відламана. Верхня частина стрижня має наскрізний поздовжній отвір, що виходить нижче протуберанців. Шпилька не орнаментована. Виступи приплюснуті, усічено-конічні (Florescu A. 1991, p. 101, fig. 103A: 5; Dergachev 2002, S. 258). Ймовірно шпильку можна зарахувати до варіанту «Ришешть» типу «Магала» (рис. 6: 5).

2. *Шпилька бронзова з чотирма виступами* у верхній частині стрижня; головка відламана. Виступи — приплюснуто-сферичні, овальні в плані (рис. 5: 5; Florescu A. 1991, p. 101, fig. 103A: 8).

Ришешть (Ришешті), ур. Мовіла Ребіїї (Румунія, жудець Васлуй; рум. *Râșești / Movila Răbii*; рис. 2: 18); скарб (культура Ноа). Скарб виявлено між 1893 і 1901 р. До складу скарбу входили чотири шестигранних одновушкових кельти з аročними фасками з печерками, що належать до східного варіанта трансільванського типу (тип *Râșești / Ришешть* — Дергачев 2010, с. 148—149, № 56—59, табл. 4: 56—59), серп з двома отворами на лезі (тип *Heleşteni / Хелештен* прикарпатсько-трансільванської серії — Дергачев, Бочкарев 2002, с. 248, № 1182), втульчасте долото та шпилька з виступами (1). У 1970-ті рр. знахідки зберігалися в приватній колекції професора К. Д. Васіліу в Бухаресті (Vasilii 1933, p. 105; Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 461—462; 1977, p. 76, pl. 85: 1—7; 1978, Taf. 63: C; Петреску-Дымбовица 1960, с. 152, рис. 10; Petrescu-Dîmbovița, Florescu M. 1971, R 39; Morintz 1978, p. 183, fig. 106). Скарб датовано періодом BrD (XIII ст. до н. е.) (Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 51, 76; Дергачев 2010, с. 58).

1. *Шпилька бронзова з чотирма виступами* на стрижні, грибоподібною напівсферичною головкою, нижня частина якої плавно переходить в стрижень, і отвором, що починається від головки і йде до виступів, виходячи під ними. Форма виступів — округло-конічна. Довжина шпильки — 21,7 см (рис. 6: 1; Vasilii 1933, p. 105; Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 461—463, fig. 10: 7; 1977, p. 76, pl. 85: 7; 1978, Taf. 63: C: 1; Петреску-Дымбовица 1960, с. 153, рис. 10: 7; Florescu A. 1967, fig. 16: 1; Petrescu-Dîmbovița, Florescu M. 1971, R 39: 7; Morintz 1978, p. 183, fig. 106: 6; Hochstetter 1981, S. 256—257, Abb. 4: 5; Балагурі 1985, рис. 131: 18)⁷⁷.

77. На зображеннях в монографіях М. Петреску-Дымбовіци 1977 і 1978 рр. (і слідом за ним — у статті А. Хокстеттера) нижня частина головки шпильки значно подовжена порівняно з такою в перших публікаціях. С. Морінц (1978 р.) зобразив головку як ку-

Садова (Молдова, Каларашський р-н; рум. *Sadova*; рис. 2: 26). Поселення з матеріалами культури Ноа розкопано біля с. Садова 1990 р. А. П. Городенко. Матеріали зберігалися в Археологічному музеї в Кишиневі (Dergachev 2002, S. 44).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні та грибоподібною головкою. Від вершини головки в напрямку зони виступів проходить поздовжній отвір, що виходить дещо вище протуберанців. Шпилька не орнаментована. Стрижень круглий в перетині, вістря відламане. Виступи підсферичні, овальні в плані. Довжина частини виробу, що збереглася, — 10,5 см; діаметр головки — 1,0 см; діаметр стрижня — 0,5 см (рис. 6: 2; Dergachev 2002, S. 44, 157, № 162, Taf. 46: F).

Сахнівка (Черкаська обл., Корсунь-Шевченківський р-н; рис. 2: 29). У монографії А. М. Тальгрена згадував шпильку, яка «походить з Соханової, округу Канева (Univ. K. 43)» (Tallgren 1926, p. 207). Шпильку з цього населеного пункту (з посиланнями на А. М. Тальгрена) згадували також Л. Козловський, А. Можоліч та А. Хокстеттер (Kozłowski 1928, p. 55; Mozsolics 1960, S. 121; Hochstetter 1981, S. 257, N 10). Однак населеного пункту під назвою «*Sokhanova*», «*Sakanova*», «*Sokhanovo*» в околицях Канева немає. Натомість є с. Сахнівка, яке до революції входило до складу Корніловської волості Канівського повіту Київської губернії⁷⁸. Також не можна виключати, що йдеться про одну з двох згаданих вище фрагментованих шпильок з трьома виступами з колекції НМІУ⁷⁹.

Трахтемирів (Черкаська обл., Канівський р-н; рис. 2: 28); випадкова знахідка (комарівська культура?) У Фондах КІМ (НМІУ) зберігається *бронзова шпилька* (1), про яку в музейних документах наведено такі відомості: «*Випадкова знахідка біля с. Трахто-Мирове Переяславського району Київської області*» («Інвентарна книга», с. 128, запис від січня 1951 р.). Шпилька надійшла в 1897 р. «від Імператорської Археологічної комісії з колекції придбаної від В. В. Хвойка» («Археологический каталог», книга I, с. 60, № 2227). В «Університетському каталозі» міститься запис, що суперечить наведеним вище: «№ 8892—8958 знайдені на землях с. Грицинець Канівського повіту. Придбано за розпорядженням Правління в 1902 р.» («Университетский каталог», с. 71) (Лысенко и др. 2005, с. 161). О. І. Тереножкін опублікував відомості про цю шпильку як про таку, що походить із «с. Трахтемирів Переяслав-Хмельницького р-ну» (Тереножкін 1961, с. 167, рис. 11: 5; Куштан 2013: 142, рис. 102: 3).

1. *Шпилька бронзова* з трьома грибоподібними протуберанцями (КІМ/НМІУ, Б813; старі номери: і. м. 2227; ун. 8920). Верхня і нижня частини виробу відламані, довжина частини, що збереглася, — 6,81 см. Стрижень вище протуберанців круглий в перетині, діаметром 0,45 см; нижче протуберан-

лясту. На рисунках в публікаціях 1971 р. і пізніших зникає отвір, що йде від головки до зони виступів. Довжина, ширина і форма виступів також на різних зображеннях варіюються.

78. Автори дякують Д. П. Куштану за консультацію та підтримку їхньої версії в ідентифікації «Соханової».

79. З огляду на те, що А. Хокстеттер розповідає про шпильку з Сахнівки в процесі перерахування виробів варіанту 2: «Шпильки з напівсферичною або конусоподібною головкою», можемо припустити, що шпилька з Сахнівки — це шпилька з конічною головкою «a211/1702» з колекції КІМ/НМІУ (?)

ців — овальний в перетині, діаметром 0,43 × 0,28 см. Розмах протуберанців — 1,1—1,18 см; висота — 0,4—0,42 см; діаметр ніжки — 0,3—0,35 см, діаметри шляпок — 0,43 × 0,45 — 0,5 × 0,55 см. Між протуберанцями є сліди опилианих ливарних швів. Шпилька вкрита зеленою патиною (рис. 3: 2; Лысенко и др. 2005, с. 161, рис. 6: 5).

Трушешть, ур. Мовіла дін Шес (Румунія, жудець Ботошані, комуна Трушешть; рум. *Trușești / Movila din Șes*; рис. 2: 22); поселення (комарівська культура, культура Ноа). У 1952 р. розкопки на поселенні провели М. Петреску-Димбовица і Г. Деніле; у 1953—1955 рр. — А. Флореску. Розкрита площа становить близько 1000 м². Досліджено кілька зольників культури Ноа. У шарах періоду Ноа I виявлено фрагменти кераміки пізньої білопотоксько-костішської (комарівської) традиції і культури Тей. Звертає на себе увагу відсутність цих елементів у кераміці верхнього шару (Ноа II). З останнім в зольнику I пов'язана знахідка кістяної шпильки з виступами (1). Колекції зберігаються в Інституті археології Ясського університету, Музеї історії Молдови в Яссах, Національному музеї в Бухаресті (Петреску-Дымбовица 1960, с. 146; Florescu A. 1991, p. 134—136).

1. *Шпилька кістяна* з чотирма виступами на стрижні і верхньою частиною стрижня, що розширюється, без чітко вираженої головки; фрагмент верхньої частини. Від торця стрижня до зони виступів проходить отвір, що виходить на їхньому рівні. Виступи напівсферичні, овальні в плані. Стрижень круглий в перетині; нижня частина стрижня відламане. Довжина фрагмента — 52 мм. Вище виступів розташовані відбитки від намотаної на стрижень нитки (?) (рис. 9: 5; Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 456, fig. 5; Петреску-Дымбовица 1960, с. 146, рис. 8: 8; Florescu A. 1991, p. 134—136, fig. 139—A: 5; Dergachev 2002, S. 258).

Теведерешть, ур. Гура Гьоноайей (Румунія, жудець Бакеу, комуна Дялу-Морій; рум. *Tăvădărești / Gura Ghionoaiei*; рис. 2: 19); поселення (культура Ноа). Пам'ятку відкрито у 1959—1963 рр. В. Кепітану. Спочатку пункт був опублікований під назвою «*Noua de la Banca*» («*Banca—Tăvădărești*»). У літературі пам'ятка також згадується як «*Дялу-Морій*» (*Dealul Morii*). Розкопки на поселенні проведено в 1963—1964 рр. М. Флореску, В. Кепітану і М. Брудіу. Досліджена площа становила близько 650 м². Досліджено три зольники культури Ноа; зафіксовано два рівні, що належать до етапів Ноа I і Ноа II. На нижньому рівні, який відповідає етапу Ноа I, відзначено наявність орнаментальних традицій культур «Білопотік—Костіша» (комарівської), Монтеору (Ic₂ і Ic₃) і Вітенберг; на рівні, що відповідає етапу Ноа II, кераміка таких елементів не має. З житла № I культури Ноа походять дві шпильки з виступами (2; 3). Пізніше А. Флореску опублікував відомості про ще одну шпильку (1). Колекції зберігаються в музеї в Бакеу (Florescu M., Căpitanu 1968, p. 37—38, fig. 6; 1969, p. 49—50, 73; Florescu A. 1991, p. 127—129, N 539/N, 6, fig. 105A: 3; Dergachev 2002, S. 258).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні і верхньою частиною стрижня, що розширюється, без чітко вираженої головки. Стрижень круглий в перетині. Форма виступів — напівсферична. Верхня частина стрижня вище виступів прикрашена рельєфними горизонтальними валиками-рубчиками. Шпильку віднесено до періоду Ноа I (рис. 5: 3; Florescu A. 1991, p. 128, fig. 104A: 9).

2. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні і верхньою частиною стрижня, що роз-

ширюється, без чітко вираженої головки⁸⁰. Стрижень круглий в перетині. Форма виступів — напівсферична. Шпильку віднесено до періоду Ноа II (рис. 5: 2; Florescu M., Căpitanu 1969, p. 73, fig. 11: 2; Hochstetter 1981, S. 256, Abb. 2: 4; Florescu A. 1991, p. 128, fig. 104A: 3).

3. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні та грибоподібною головкою. Від центру головки до основи виступів проходить поздовжній отвір. Стрижень круглий в перетині⁸¹. Згідно з рисунком, розміщеним у монографії А. Флореску (1991 р.), форма виступів грибоподібна, зі слабо вираженими головками. Шпильку віднесено до періоду Ноа II (рис. 6: 6; Florescu M., Căpitanu 1968, fig. 6: 1; 1969, p. 73, fig. 11: 6; Hochstetter 1981: S. 258, N 24, Abb. 3: 7; Florescu A. 1991, p. 128, fig. 105A: 3; Dergachev 2002, S. 258).

Улашківці (Тернопільська обл., Чортківський р-н; пол. *Ulaszkowce*; рис. 2: 11); поховання (культура Ноа?). Поховання виявлене між с. Улашківці і Озеряни (*Jezierzany*) — в глиняній посудині були знайдені бронзові *шпилька* (1) і шило. Знахідки зберігалися в Музеї Дідушицьких у Львові (Kostrzewski 1924, s. 202, N 60). Л. Козловський припускав, що поховання з Улашківців є урновим похованням із залишками кремації (Kozłowski 1928, s. 54—55). Такої самої думки дотримувалися Т. Сулімирський, А. І. Мелюкова та А. Хокстеттер (Sulimirski 1938, Abb. 2: b; Мелюкова 1958, с. 21; Hochstetter 1981: S. 258, N 25).

1. *Шпилька бронзова* з чотирма виступами на стрижні та грибоподібною напівсферичною (?) головкою. Згідно з описом, що навів Ю. Костжевський, це «шпилька з напівсферичною, косо проколотою головкою, прикрашена чотирма шишечками на шийці» (Kostrzewski 1924, s. 202). Л. Козловський описує знахідку як «шпильку з проколотою головкою, прикрашеною чотирма виступами на шийці» (Kozłowski 1928: 54—55). Згідно з А. І. Мелюковою, це «бронзова шпилька з напівкруглою головкою і 4 опуклостями на верхній частині стрижня (головка з косим вушком)» (Мелюкова 1958, с. 27). При цьому на рисунку головку шпильки зображено як приплюснuto-сферичну (Мелюкова 1958, рис. 5: 21). І. К. Свешніков на одній проекції привів головку шпильки з поховання в Улашківцях як приплюснuto-сферичну, а на поздовжньому перерізі — як високу напівсферичну, з основою головки, яка плавно переходить у стрижень (Свешніков 1974, рис. 52: 5).

80. На деяких зображеннях шпильки нижче торця стрижня розташований поперечний жолобок (?) (Florescu M., Căpitanu 1969, p. 73, fig. 11: 2; Hochstetter 1981, S. 256, Abb. 2: 4). Крім того, в монографії А. Флореску (1991 р.) в центрі поперечного перетину шпильки, проведеного в районі виступів, позначено отвір, відсутній в більш ранніх публікаціях цієї шпильки у різних авторів. В описі шпильки поздовжній отвір в стрижні також не згадано; немає на рисунку і поздовжнього перетину верхньої частини шпильки, зображеного в монографії 1991 р. для всіх інших шпильок, що мали поздовжній отвір. Отже, можна припустити, що за позначенням на поперечному перетині отвором стоїть помилка художника (?).

81. В одній із публікацій (Florescu M., Căpitanu 1969, p. 73, fig. 11: 6) головку шпильки зображено овальною (якщо дивитися зверху), що, мабуть, не відповідає дійсності і суперечить детальному зображенню цієї шпильки в монографії А. Флореску 1991 р.

А. Хокстеттер зображував шпильку як грибоподібну з напівсферичною головкою (Hochstetter 1981, S. 258, N 25, Abb. 3: 6). Згідно з двома останніми джерелами від центру головки до зони виступів проходить поздовжній отвір (рис. 6: 3).

Ю. Костжевський відніс поховання з Улашківців до другого періоду епохи бронзи (поряд з похованням комарівської культури в Беремянах) (Kostrzewski 1924, s. 198, 202). Л. Козловський заперечував таке датування і на підставі аналогій, що наводить А. М. Тальгрєн для шпильок з Катеринославської губернії (колекція Поля), відносить шпильку і весь комплекс з Улашківців до гальштатського періоду (Kozłowski 1928, s. 54—55). А. І. Мелюкова відзначає відмінність цього поховання «від більш ранніх поховань комарівської культури і від більш пізніх поховань ранньоскіфського часу» (Мелюкова 1958, с. 27). І. К. Свешніков та Ю. М. Малєєв відносять поховання в Улашківцях до культури Ноа (Свешніков 1974, рис. 52; Malejew 2006, p. 184), Л. І. Крушельницька — до висоцької культури (Крушельницька 2006, с. 146).

Чехи (Лугове) (Львівська обл., Бродський р-н; пол. *Czechy*; з 1946 р. — *Лугове*; рис. 2: 8); знахідка з шару могильника (?) (пізня комарівська / рання висоцька культура). Могильник висоцької культури було відкрито в 1895 р. під час будівництва дороги. У 1895—1898 рр. дослідження на могильнику провів І. І. Шараневич. Як зазначає Т. Сулімирський, «на жаль, ці розкопки проводилися вкрай хаотично. План могильника не був складений, а знайдені предмети були майже повністю перемішані». Предмети, знайдені в процесі цих розкопок, за рідкісним винятком, увійшли до зібрання Кафедри Преісторії Університету ім. Яна-Казимира у Львові (Zakład Prehistorji Uniw. J. K. we Lwowie). Дані про всі поховання та їхні інвентарі були, по можливості, систематизовані Т. Сулімирським (Sulimirski 1931, s. 58—82). Однак у Львівському Університеті із позначкою «Чехи» зберігалася ціла низка речей, які не мають жодної інформації про обставини знахідки, серед яких є і шпилька з виступами (1). У публікації І. Шараневича згадка про цю шпильку відсутня (Szaraniewicz 1900).

1. *Шпилька бронзова* з приплюснuto-сферичною головкою і трьома виступами на верхній частині стрижня. Форма виступів — сферо-конічна. Довжина шпильки — близько 12 см (рис. 3: 6; Kozłowski 1928, s. 55; Sulimirski 1931, s. 80, tabl. XXV: 9; Крушельницька 1976, с. 55, рис. 22: 1; Hochstetter 1981, S. 256, № 7, Abb. 4: 4; Крушельницька 1990b, рис. 38: 1).

ЛІТЕРАТУРА

- Авилова, Л. И. 2004. Древние бронзы Ирана. Энеолит — средний бронзовый век. *Краткие сообщения Института археологии*, 216, с. 3-14.
- Авилова, Л. И. 2013. Клад Нахаль Мишмар (технологический и культурный контекст). *Краткие сообщения Института археологии*, 230, с. 36-50.
- Балагурі, Е. А. 1959. *Звіт про розкопки могильника пізньобронзового часу біля с. Острівець Станіславської обл. у 1959 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/27.
- Балагурі, Е. А. 1961. Могильник культури Ноа на Станіславщині. *Археологія*, XIII, с. 145-154.
- Балагурі, Е. А. 1968. Поселення культури Ноа біля с. Острівець Івано-Франківської області. *Археологія*, XXI, с. 135-146.

- Балагурі, Е. А. 1971. Культура Ноа. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Археологія Української РСР*. І. Київ: Наукова думка, с. 385-393.
- Балагурі, Е. А. 1977. Могильник культури Ноа на Станіславщині. *Археологія*, 23, с. 145-154.
- Балагури, Э. А. 1985. Культура Ноа. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1. Киев: Наукова думка, с. 481-489.
- Балагури, Э. А. 2001. *Население Верхнего Подня в эпоху поздней бронзы*. Ужгород: УжНУ.
- Бандрівський, М. 2006. Проблеми етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 10, с. 72-91.
- Бандрівський, М. С. 2014. *Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи — на початку доби раннього заліза*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Бандрівський, М., Білик, М. 2016. Снітинський і Лубенський «скарби» в контексті проблеми східних впливів голіградської металевої індустрії. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 20, с. 325-348.
- Бандрівський, М. С., Крушельницька, Л. І. 1998. Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток). *Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка*, ССХХV, с. 193-247.
- Баран, В. Д. 1962. *Звіт про розкопки багатопалаткових поселень біля сіл Бовшів (Бовшів II) і Дем'янів, Галицького району, Івано-Франківської області в 1962 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1962/37.
- Баран, В. Д. 1964. *Звіт про розкопки багатопалаткового поселення біля села Бовшів (Бовшів II), Галицького району, Івано-Франківської області в 1964 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1964/55.
- Баран, В. Д. 1981. *Черняхівська культура: За матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу*. Київ: Наукова думка.
- Баран, В. Д., Гошало, О. В. 2006. *Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи*. Київ: ІА НАН України.
- Березанська, С. С. 1956. Поселення раннього залізного віку в Житомирській області. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 48-51.
- Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Киев: Наукова думка.
- Березанская, С. С. 1982. *Северная Украина в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка.
- Березанська, С. С., Ключко, В. І. 2011. Гордіївський могильник. В: Ключко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 7-113.
- Березанська, С. С., Лобай, Б. І. 1994. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бугу (попереднє повідомлення). *Археологія*, 4, с. 148-153.
- Бонгард-Левин, Г. М., Деопик, Д. В., Деревянко, А. П., Кучера, С. Р., Массон, В. М. 1986. *Археология зарубежной Азии*. Москва: Высшая школа.
- Бочкарёв, В. С. 2010. *Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы*. Санкт-Петербург: Инфо-Ол.
- Брей, У., Трамп, Д. 1990. *Археологический словарь*. Москва: Прогресс.
- Бунятян, К. П. 2021. Доба бронзи — «вік тваринництва». В: Ворончук, І. (наук. ред.). *Історія Волині*, 1. Київ; Харків: видавець Олександр Савчук, с. 167-208.
- Буров, Г. М. 1998. Молоточковидные булавки как фетиш сельскохозяйственных культов. В: Тошев, Г. Н. (ред.). *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК)*. Запорожье: ЗГУ, с. 3-10.
- Гершкович, Я. П. 2003. Взаємодії населення степу та лісостепу України за доби пізньої бронзи. *Археологія*, 3, с. 32-40.
- Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: Стародавній Світ.
- Горелик, М. В. 1993. *Оружие Древнего Востока (IV тысячелетие — IV в. до н. э.)*. Москва: Наука.
- Гошко, Т. Ю. 1998. Технология изготовления бронзовых изделий из Гордеевки. В: Berezanskaja, S. S., Klochko, V. I. *Das Gräberfeld von Hordeevka*. Archäologie in Eurasien, 5. Rahden: M. Leidorf, с. 49-76.
- Гошко, Т. Ю. 2005. Два бронзові вироби з фондів Національного музею історії України. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *На пошану С. С. Березанської (збірка наукових праць)*. Київ: Шлях, с. 235-240.
- Гошко, Т. Ю. 2007. *Металообробка у населення Правобережної Лісостепової України за доби пізньої бронзи*. Автореферат дисертації канд. іст. наук. Київ: ІА НАН України.
- Гошко, Т. Ю. 2010. Технологічне дослідження виробів з кольорового металу з Луцького краєзнавчого музею. В: Маркус, І., Охріменко, Г. *Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV—II тис. до Р. Х.* Луцьк: Волинська обласна друкарня, с. 463-490.
- Гошко, Т. Ю. 2011а. *Металообробка у населення Правобережної Лісостепової України за доби пізньої бронзи*. Київ: ІА НАН України.
- Гошко, Т. Ю. 2011б. Металеві вироби з Гордіївки. Гордіївський могильник. В: Ключко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 151-236.
- Гошко, Т. Ю., Агапов, С. А., Отрощенко, В. В. 2018. *Металеві клепані казани з Великого Степу за доби пізньої бронзи*. Київ: ІА НАН України.
- Дергачёв, В. А. 1975. *Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестровско-Прутского междуречья*. Кишинёв: Штиинца.
- Дергачёв, В. А. 1986. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Анализ и характеристика культурных групп)*. Кишинев: Штиинца.
- Дергачёв, В. А. 2010. *Топоры-кельты поздней бронзы Карпато-Подунавья. Выпуск 1. Одноушковые кельты с арковидными фасками*. Кишинёв: Институт культурного наследия АН Молдовы.
- Дергачёв, В. А., Бочкарёв, В. С. 2002. *Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы*. Chişinău: ВАШ.
- Ільчишин, В. В. 2016. Комарівський горизонт багатопалаткового курганного могильника Кордишів VIII на Шумщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 20, с. 259-272.
- Канивец, В. И. 1951. *Отчет о раскопках Высоцкого могильника в 1951 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/156.
- Ключко, В. И. 1994. Металлургическое производство в энеолите — бронзовом веке. В: Черняков, И. Т. (ред.). *Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине*. Киев: Наукова думка, с. 96-132.
- Ключко, В. І. 2003. Лубенський скарб. *Пам'ятки України*, 4, с. 30-37.
- Ключко, В. І. 2004. Культура населення Північного Причорномор'я киммерійської доби. В: Ключко, В. І.

(ред.). *Платар: колекція предметів старовини родин Платонових і Тарут. Каталог*. Київ, с. 76-85.

Клочко, В. І. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. Х)*. Київ: АртЕк.

Клочко, В. І. 2009. Происхождение скифов. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа: сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Археология и древняя история Украины. Киев; Полтава: ІА НАН України, с. 151-166.

Клочко, В. І. 2011. Бузький торговельний шлях. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 114-132.

Клочко, Л. С. 1998. Женский костюм в Правобережной Украине по материалам украшений тшинецкой и комаровской культур. В: Koško A., Czebreszuk, J. (ed.). «Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 329-336.

Клочко, Л. С. 2003. Реконструкція давнього вбрання за археологічними матеріалами. *Пам'ятки України*, 4, с. 23-29.

Кобаль, Й. В. 1999. Скарб доби пізньої бронзи з Худлова. *Археологія*, 3, с. 108-112.

Козенкова, В. І. 1989. *Кобанская культура. Западный вариант*. Свод археологических источников, В2-6, 3. Москва: Наука.

Крушельницька, Л. І. 1976. *Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза*. Київ: Наукова думка.

Крушельницька, Л. І. 1985. *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза)*. Київ: Наукова думка.

Крушельницькая, Л. И. 1990a. Культура Ноа. В: Черныш, А. П. (ред.). *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. Киев: Наукова думка, с. 99-104.

Крушельницькая, Л. И. 1990b. Высоцкая культура. В: Черныш, А. П. (ред.). *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. Киев: Наукова думка, с. 115-122.

Крушельницька, Л. І. 2006. *Культура Ноа на землях України*. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.

Крушельницька, Л., Чайка, Р. 2006. Нові матеріали епохи бронзи околиць Крехівського монастиря. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*. Львів: Львівський музей історії релігії.

Кухаренко, Ю. В. 1969. *Археология Польши*. Москва: Наука.

Куштан, Д. П. 2013. *Південь Лисостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи*. Археологічний альманах, 29. Донецьк: Донбас.

Лобай, Б. І. 1986. *Научный отчёт о работе археологической экспедиции Винницкого краеведческого музея в 1986 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/147.

Лысенко, С. Д. 2004. Феномен Субботовского городища. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 3, с. 249-267.

Лысенко, С. Д. 2015. К вопросу о культурной принадлежности Гордеевского могильника. *Stratum plus*, 2, с. 207-230.

Лысенко, С. Д. 2017. Тшинецкий культурный круг — связующее звено между Балтийским и Черноморским регионами в эпоху поздней бронзы (2 тыс. до н. э.). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, 9, с. 23-66. DOI: 10.24411/2219-8857-2017-00002

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 1999. До питання про функціональне використання металевих браслетів і шпильок епохи пізньої бронзи. В: *Програма VII Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених*. Львів: ЛДУ ім. І. Франка, с. 3.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2001. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 147-159.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С., Діденко, С. В. 2004. Шпильки з круглою шлямкою та вушком із зібрання Національного музею історії України. В: Ковтанюк, Н. (ред.). *Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття*. Київ: НМІУ, с. 191-196.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С., Діденко, С. В., Якубенко, Е. А. 2005. Бронзовые украшения эпохи поздней бронзы — начала раннего железного века из фондов Национального музея истории Украины. В: Лысенко, С. Д. (ред.). *Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею*. Київ; Фастів: ФДКМ, с. 152-200.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С., Якубенко, О. О. 2006. Шпильки-жезлы із зібрання Національного музею історії України. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*; 5—6 грудня 2005 р. Київ: МІКУ, с. 42-51.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2007. О возможном функциональном использовании некоторых браслетов и булавок эпохи поздней бронзы. В: Ветров, В. С. (ред.). *Искусство и религия древних обществ*. Луганск: Світлиця, с. 122-124.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С., Якубенко, Е. А. 2008. Булавки-жезлы из собрания Национального музея истории Украины. В: Савинов, Д. Г. (ред.). *Случайные находки: хронология, атрибуция, историко-культурный контекст: Материалы тематич. науч. конф. (Санкт-Петербург, 16—19 декабря 2008 г.)*. Санкт-Петербург: СПбГУ, с. 61-65.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2021. Комплекс металлических изделий завершающего этапа эпохи поздней бронзы с территории Войцеховского могильника. *Stratum plus*, 2, с. 339-360. <https://doi.org/10.55086/sp212339360>

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2025. Джерела до реконструкції вбрання носіїв комарівської культури. *Археологія і давня історія України*, 1 (54), с. 79-113. <https://doi.org/10.37445/adiu.2025.01.03>

Лысенко, С. С. 2005. Булавки с шаровидной головкой позднебронзового времени с территории Украины. В: Отрошенко, В. В. (ред.). *На пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ: Шлях, с. 263-268.

Лысенко, С. С. 2020. Феномен браслетов — «небраслетов». *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 12, с. 428-452. DOI: 10.24411/2713-2021-2020-00010

Лысенко, С. С. 2021a. Украшения населения Северного Причерноморья эпохи поздней бронзы. Кишинёв; Киев: Stratum plus.

Лысенко, С. С. 2021b. Галыштатско-латенские и позднеантичные браслеты с выступами. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 13, с. 483-534. DOI: 10.53737/2713-2021.2021.96.26.013

Лысенко, С. С. 2023. Некоторые типы колец с выступами раннего железного века. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового*

Причорномор'я, 15, с. 42-101. DOI: 10.53737/7216.2023.69.66.002

Маркус, І. Я. 2011. Металеві шпильки з виступами на стрижні доби пізньої бронзи із Східної Волині. В: *Програма міжнародної наукової конференції «Гордіївський курганний могильник як загальноєвропейський культурний феномен»*. 29 вересня — 1 жовтня 2011 р. Вінниця. Вінниця: ВОКМ, с. 2.

Маркус, І. Я., Охріменко, Г. В. 2010. *Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV—II тис. до Р. Х. Навчальний посібник*. Луцьк: Волинська обласна друкарня.

Мельник, К. 1893. *Каталог колекції древностей А. Н. Поль, в Екатеринославе*. 1. Киев: типография С. В. Кульженко.

Мелюкова, А. И. 1958. Памятники скифского времени лесостепного Поднестровья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 64, с. 20-31.

Мелюкова, А. И. 1961. Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 96, с. 5-52.

Пастернак, Я. 1961. *Археологія України: первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами*. Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка.

Петреску-Дымбовица, М. 1960. Конец бронзового и начало раннежелезного века в Молдове. *Dacia*, IV, с. 139-159.

Сазонов, А. А. 2004. О хронологии протогеотских погребений Закубанья. In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimterowie, Scytowie, Sarmati. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, s. 389-407.

Свешніков, І. К. 1966. *Звіт з роботи Волинської археологічної експедиції в 1966 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1966/72.

Свешніков, І. К. 1968. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области. *Советская археология*, 2, с. 159-168.

Свешніков, І. К. 1974. Племена культуры Ноа. В: Черниш, О. П. (ред.). *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу)*. Київ: Наукова думка, с. 195-201.

Свешніков, І. К. 1990. Средний период бронзового века Прикарпаття и Волыни. Тшинецко-комаровская культура. В: Черныш, А. П. (ред.). *Археологія Прикарпаття, Волыни и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо)*. Киев: Наукова думка, с. 78-88.

Семенцов, А. А., Романова, Е. А., Долуханов, П. М. 1969. Радиоуглеродные даты лаборатории ЛОИА. *Советская археология*, 1, с. 251-261.

Скорый, С. А., Супруненко, А. Б., Сидоренко, А. В. 2016. К изучению Мацковецкого (Лубенского) кладя в Посулье. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2016*, с. 63-72.

Слюсарська, К. 2011. Гордіївка — феномен чи ні? Проблеми інтерпретації явища. В: Ключко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: ВОКМ, с. 124-140.

Смирнова, Г. И. 1956. *Отчёт Западноукраинской экспедиции Государственного Эрмитажа за 1956 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1956/20.

Смирнова, Г. И. 1957. *Экспедиционный отчёт о раскопках поселения возле с. Магала Черновицкой области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/22.

Смирнова, Г. И. 1959. *Отчёт Западно-Украинской экспедиции Гос. Эрмитажа за 1959 г. Раскопки поселения у с. Магала Черновицкой обл.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/28.

Смирнова, Г. И. 1968. *Отчёт о работе Западно-украинской экспедиции за 1968 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/33.

Смирнова, Г. И. 1969. Поселение Магала — памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII — середина VII в. до н. е.). В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Древние фракийцы в Северном Причорноморье*. Материалы и исследования по археологии, 150. Москва: Наука, с. 7-34.

Смирнова, Г. И. 1976. Магала I и некоторые вопросы хронологии позднекомаровской культуры в Прикарпатье. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 118-135.

Смирнова, Г. И. 1978. Культурно-историческая стратиграфия поселения Магала. *Проблемы археологии*, II, с. 68-72.

Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.

Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.

Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А. 1971. *Отчет о работе скифской среднеднепровской экспедиции Института археологии АН УССР в 1971 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/12.

Халиков, А. Х. 1977. *Волго-Камье в начале эпохи раннего железа VIII—VI вв. до н. э.* Москва: Наука.

Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на юго-западе СССР*. Москва: Наука.

Шарафутдинова, И. Н. 1987. Бронзовые украшения сабатиновской культуры (к вопросу о контактах). В: Артеменко, И. И. (ред.). *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 69-86.

Ягодина, М., Ильчишин, В. 2020. Дослідження могильника біля с. Кордишів. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 274-277.

Andrițoiu, J. 1974—1975. Marturii ale dezvoltării societății omenesti pe teritoriul Devei în vremurile străvechi. *Sargetia Acta Musei Devensis*, XI—XII, p. 393-405.

Bar-Adon, P. 1980. *The cave of the treasure*. Jerusalem: Israel Exploration Society.

Bejinariu, I. 2021. An Eastern type bronze needle discovered at Șimleu Silvaniei, Sălaj County. *Studia Antiqua et Archaeologica*, 27/2, p. 257-275. DOI: 10.47743/saa-2021-27-3-12

Berezanskaja, S. S., Kločko, V. I. 1998. *Das Gräberfeld von Hordeevka*. Archäologie in Eurasien, 5. Rahden: M. Leidorf.

Bernjaković, K. 1960. Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theisstales (Karpatoukraine, USSR). *Slovenská Archaeológia*, VIII, 2, S. 325-392.

Chantre, E. 1887. *Recherches anthropologiques le Caucase*. III. Paris: Ch. Reinwald; Lyon: Henri Georg.

Dănilă, Șt. 1970. Așezări Vechi descoperite în jud. Bistrița-Năsăud. *Materiale Cercetări Arheologice*, IX, p. 431-444.

Demeterová, S. 1984. Influence de la culture de Suci de Sus dans la plaine de la Slovaquie orientale. *Slovenská Archaeológia*, XXXII, 1, p. 11-74.

Dergačev, V. 2002. *Die aneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorische Bronzefunde, XX, 9. Stuttgart: F. Steiner.

Dragomir, I. T. 1967. Un nou depozit de obiecte de bronz descoperit la Băleni în sudul Moldovei. *Danubius*, I, p. 89-105.

Florescu, A. C. 1964. Contribuții la cunoașterea culturii Noua. *Arheologia Moldovei*, 2—3, p. 143-216.

Florescu, A. C. 1967. Sur les problèmes du bronze tardif Carpato-Danubien et Nord-Ouest Pontique. *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série*, XI, p. 59-94.

Florescu, A. C. 1991. *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România: aşezări şi necropole*. Bibliotheca Thracologica, I; Cultura şi civilizaţia la Dunărea de Jos, IX. Călăraşi: Muzeul Dunării de Jos.

Florescu, M., Căpitanu, V. 1968. Citeva observaţii privitoare la sfârşitul epocii bronzului în lumina ultimelor cercetări arheologice efectuate de Muzeul de istorie din Bacău. *Carpica*, I, p. 35-47.

Florescu, M., Căpitanu, V. 1969. Les recherches archéologiques de Dealul Morii. *Carpica*, II, p. 49-79.

Gediga, B. 1978. Starszy okres epoki brązu na zachodnich ziemiach polskich w zasięgu «kultury przedłużyckiej». In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria Ziemi Polskiej*. III. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: PAN, s. 137-172.

Górski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper basins. *Baltic-Pontic Studies*, 12: The Foundations of radiocarbon Chronology of Cultures between the Vistula and Dniepr: 4000—1000 BC, p. 253-306.

Hampel, J. 1886a. *Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie*. Budapest: du Musée national Hongrois.

Hampel, J. 1886b. *A bronzkor emlékei Magyarhoban*. I. Budapest: Az Országos Régészeti és Embertani Társulat Kiadványa.

Hampel, J. 1891. A N. múzeum régiségtárának gyarapodása 1890-ben. A: Hampel, J. (ed.). *Archaeologiai Értesítő. Új Folyam*, XI. Budapest: Magyar tudományos akadémiája, o. 79-83.

Hampel, J. 1892. *A bronzkor emlékei Magyarhoban*. II. Budapest: Az Országos Régészeti és Embertani Társulat Kiadványa.

Hampel, J. (ed.) 1898. *Archaeologiai Értesítő, Új Folyam*. XVIII. Budapest: Magyar tudományos akadémiája.

Hänsel, B. 1968. *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*. II. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturreumes, 8. Bonn: R. Habelt.

Hensel, W. 1980. *Polska Starożytna*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Ossolineum.

Hochstetter, A. 1981. Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechenland Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der späten Bronzezeit im Karpatenbecken. *Germania*, 59, 2, S. 239-259.

Horedt, K. 1953. Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra şi Teiuş. *Materiale şi cercetări arheologice*, 1, p. 785-815.

Hralová, J. 1975. Žárové nekropole v Kunětických a Lukovně. *Sborník národního muzea v Praze*, XXIX, 2, s. 49-104.

Kločko, V. I. 1998. Die Süd- und Westbeziehungen die Ukraine rechts des Dnepr im 2. und frühen 1 Jahrtausend v. Chr. In: Hänsel, B., Machnik, J. (eds.). *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000—500 v. Chr.)*. München: Leidorf, S. 343-351.

Kostrzewski, J. 1924. Z badan nad osadnictwem wczesnej i srodkowej epoki bronzowej na ziemiach polskich. *Przegląd archeologiczny*, II, 2 (Rok 1923), s. 161-218.

Kovács, T. 1977. *Die Bronzezeit in Ungarn*. Budapest: Corvina.

Kozłowski, L. 1928. *Wczesna, starsza i spodkowa epoka brązu w Polsce*. Lwów: Towarzystwo Naukowe we Lwowie.

László, A. 1993. Datări radiocarbon cu privire la perioada de trecere de la epoca bronzului la epoca fierului în regiunea Nord-Vest Pontică. *Analele Ştiinţifice ale Universităţii «Al. I. Cuza» din Iaşi (serie nouă)*. Istorie, XXXIX, p. 9-18.

Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań: wydawnictwo Poznańskie.

Makarowicz, P., Goslar, T., Szczepanek, A., Yahodynka, M., Ilchyshyn, V., Kozak, A., Romaniszyn, J., Niebieszczański, J., Rud, V., Pospieszny, L. 2024. Barrow Necropolis from the 3rd and 2nd Millennia BC in Western Ukraine. A Bayesian Modeling and Isotopic Study. *Radiocarbon*, 2, p. 326-340. DOI: 10.1017/RDC.2024.40

Malejew, J. 2006. Uwagi o kulturze Noua w dorzeczu Dniestru. In: Taras H. (ed.). *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w spódkowej i młodszej epoce brązu*. Lubelskie Materiały Archeologiczne, XIV. Lublin: UMCS, s. 179-186.

Marta, L. 2005. Der Bronzene Nadeldepotfund von Petea, Kr. Satu Mare / Depozitul de ace din bronz descoperit la Petea, jud. Satu Mare. In: Soroceanu, T. (ed.). *Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România*. II. Bistriţa; Cluj-Napoca: Accent, p. 75-94.

Morintz, S. 1978. *Contributu arheologice la istoria tracilor timpurii*. I. Bucureşti: Academiei RS România.

Motzenbäcker, I. 1996. *Sammlung Kossnierska. Der Digorische Formenkreis der Kaukasischen Bronzezeit*. Berlin: Museum für Vor- und Frühgeschichte.

Mozsolics, A. 1958. Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderungen. *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*, VIII, S. 119-156.

Mozsolics, A. 1960. Der tumulus von Nyírkársz-Gyulaháza. *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*, XII, S. 113-123.

Mozsolics, A. 1963. Der Bronzefund von Ópályi. *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*, XV, S. 65-82.

Mozsolics, A. 1973. *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Müller-Karpe, H. 1980. *Bronzezeit (Dritter teilband, tafeln)*. Handbuch der vorgeschichte, IV. München: C. H. Beck.

Muhle, B. 2008. *Vorderasiatische Keulen und ihr Umfeld vom 9. bis ins frühe 1. Jt. v. Chr. Typologie und Deutung. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig-Maximilians-Universität München*. URL: https://edoc.ub.uni-muenchen.de/10156/1/Muhle_Barbara.pdf Дата звернення 29.11.2025.

Orosz, E. 1908. Az Apahidai «Réti Óstelep». (Kolozs M.). *Archaeologiai Értesítő. Új Folyam*, XXVI, II, o. 172-179.

Păunescu, A., Şadurschi, P., Chirica, V. 1976. *Repertoriul arheologic al judeţului Botoşani*, I. Bucureşti: Muzeul judeţean Botoşani.

Petrescu-Dîmboviţa, M. 1953. Contribuţii la problema sfârşitului epocii bronzului şi începutului epocii fierului în Moldova. *Studii şi cercetări de istorie veche*, IV, 3—4, p. 443-486.

Petrescu-Dîmboviţa, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. Bucureşti: Academia RS România.

Petrescu-Dîmbovița, M. 1978. *Die Sicheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*. Prähistorische Bronzefunde, XVIII, 41. München: C. H. Beck.

Petrescu-Dîmbovița, M., Florescu, M. 1971. *Dépôts de l'âge du bronze tardif*. Corpus des ensembles archéologiques sous la direction de M. E. Mariën. Roumanie, 7 (R 31—R 41, 13 feuilles). București: de l'Académie de la République socialiste de Roumanie.

Przybyslawski, W. 1906. *Repetytoryum zabytków przedhistorycznych Galicyi Wschodniej*. Lwów: W. A. Szyjkowski.

Prox, A. 1939. Ein Gußformenfund der späten Bronzezeit aus Südost-Siebenbürgen (Burzenland). *Germania*, 23, S. 225-227.

Roska, M. 1942. *Erdély régészeti repertórium*. I: Óskor. Kolozsvár: Nagy Jenő és fia könyvnyomdája.

Șadurschi, P. 1989. Piese metalice din epoca bronzului descoperite pe teritoriul județului Botoșani. *Hierasus*, VII—VIII, p. 157-182.

Sulimirski, T. 1931. *Kultura wysocka*. Krakow: PAU.

Sulimirski, T. 1938. Die thrako-kimmerische Periode in Südostpolen. *Wiener prähistorische Zeitschrift*, 25, S. 129-151.

Szaraniec, I. 1900. Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku w powiecie brodzkim, odkryte w 1895, 1896 i 1897. *Teka Konserwatorska*, II: Kola, C. K. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej 1900. Lwów: drukarnia W. A. Szyjковского, s. 1-30.

Tallgren, A. M. 1926. *La Pontide préscythique après l'introduction des métaux*. Eurasia Septentrionalis Antiqua, II. Helsinki.

Tallgren, A. M. 1930. Caucasian monuments. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, V, p. 109-182.

Ursachi, V. 1968. Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de istorie din Roman. *Carpica*, I, p. 111-188.

Ursachi, V. 1970. Săpăturile arheologice de la Văleni (jud. Neamț). *Materiale și cercetări arheologice*, IX, p. 265-270.

Vasiliu, C. D. 1933. *Movila Răbâii (Hantepesi)*. Monografie istorico-arheologica. București.

Vladar, J. 1973. Osteuropäische und mediterrane einflüsse im gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. *Slovenska archeologia*, XXI, 2, p. 253-357.

Zaharia, E. 1963. *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série*, VII, p. 139-176.

Żurowski, J. 1949. Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru. *Przegląd Archeologiczny*, VIII, 2, s. 155-247.

REFERENCES

Avilova, L. I. 2004. Drevnie bronzы Irana. Eneolit — srednii bronzovii vek. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii*, 216, s. 3-14.

Avilova, L. I. 2013. Klad Nakhal Mishmar (tekhnologicheskii i kulturnii kontekst). *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii*, 230, s. 36-50.

Balahuri, E. A. 1959. *Zvit pro rozkopky mohylnyka pizno-bronzovoho chasu bilia s. Ostrivets Stanislavskoi obl. u 1959 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959/27.

Balahuri, E. A. 1961. Mohylnyk kultury Noa na Stanislavshchyni. *Arkheolohiia*, XIII, s. 145-154.

Balahuri, E. A. 1968. Poselennia kultury Noa bilia s. Ostrivets Ivano-Frankivskoi oblasti. *Arkheolohiia*, XXI, s. 135-146.

Balahuri, E. A. 1971. Kultura Noa. In: Telehin, D. Ia. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. I. Kyiv: Naukova dumka, s. 385-393.

Balahuri, E. A. 1977. Mohylnyk kultury Noa na Stanislavshchyni. *Arkheolohiia*, 23, 145-154.

Balaguri, E. A. 1985. Kultura Noa. In: Telegin, D. Ya. (ed.). *Arkheologiya Ukrainskoi SSR*. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 481-489.

Balaguri, E. A. 2001. *Naselenie Verkhnego Potysya v epokhu pozdnei bronzy*. Uzhgorod: UzhNU.

Bandrivskiy, M. 2006. Problemy etno-kulturnoi atributsii pamiatok na Pivnichno-Zakhidnomu Podilli, Volynskii vysochyni i prylyhloму Polissi naprykintsi serednoho i piznomu periodakh epokhy bronzy. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 10, s. 72-91.

Bandrivskiy, M. S. 2014. *Kulturno-istorychni protsesy na Prykarpatti i Zakhidnomu Podilli v piznii period epokhy bronzy — na pochatku doby rannoho zaliza*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy.

Bandrivskiy, M., Bilyk, M. 2016. Snitynskyi i Lubenskyi «skarby» v konteksti problemy skhidnykh vplyviv holihradskoi metalevoi industrii. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 20, s. 325-348.

Bandrivskiy, M. S., Krushelnyska, L. I. 1998. Osnovni periody rozvytku vysotskoi kultury (za materialamy pokhvalnykh pamiatok). *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka*, CCXXXV, s. 193-247.

Baran, V. D. 1962. *Zvit pro rozkopky bahatosharovykh poselen bilia sil Bovshiv (Bovshiv II) i Demianiv, Halytskoho raionu, Ivano-Frankivskoi oblasti v 1962 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1962/37.

Baran, V. D. 1964. *Zvit pro rozkopky bahatosharovoho poselennia bilia sela Bovshiv (Bovshiv II), Halytskoho raionu, Ivano-Frankivskoi oblasti v 1964 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1964/55.

Baran, V. D. 1981. *Cherniakhivska kultura: Za materialamy Verkhnoho Dnistra ta Zakhidnoho Buhu*. Kyiv: Naukova dumka.

Baran, V. D., Hopkalo, O. V. 2006. *Cherniakhivski poselennia baseinu Hnyloi Lypy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Berezanska, S. S. 1956. Poselennia ranoho zaliznoho viku v Zhytomyrskii oblasti. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VI, s. 48-51.

Berezanskaya, S. S. 1972. *Srednii period bronzovogo veka v Severnoi Ukraine*. Kiev: Naukova dumka.

Berezanskaya, S. S. 1982. *Severnaya Ukraina v epokhu bronzy*. Kiev: Naukova dumka.

Berezanska, S. S., Klochko, V. I. 2011. Hordiivskiy mohylnyk. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskiy mohylnyk*. Vinnytsia: VOKM, s. 7-113.

Berezanska, S. S., Lobai, B. I. 1994. Kurhannyi mohylnyk bronzovoi doby poblyzu s. Hordiivka na Pivdennomu Buzi (poperednie povidomlennia). *Arkheolohiia*, 4, s. 148-153.

Bongard-Levin, G. M., Deopik, D. V., Derevyanko, A. P., Kuchera, S. R., Masson, V. M. 1986. *Arkheologiya zarubezhnoi Azii*. Moskva: Visshaya shkola.

Bochkaryov, V. S. 2010. *Kulturogenез i drevnee metalloproizvodstvo Vostochnoi Yevropy*. Cankt-Peterburg: Info-OI.

Brei, U., Tramp, D. 1990. *Arkheologicheskii slovar*. Moskva: Progress.

Buniatian, K. P. 2021. Doba bronzy — «vik tvarynyntstva». In: Voronchuk, I. (ed.). *Istoriia Volyni*, 1. Kyiv: Kharkiv, vydavets Oleksandr Savchuk, s. 167-208.

Burov, G. M. 1998. Molotochkovidnie bulavki kak fetish selskokhozyaistvennikh kultov. In: Toshchev, G. N. (ed.). *Problemi izucheniya katakombnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti (KKIO) i kulturno-istoricheskoi obshchnosti mnogovalikovo keramiki (KIOMK)*. Zaporozhe: ZGU, s. 3-10.

Hershkovych, Ya. P. 2003. Vzaemodii naselennia stepu ta lisostepu Ukrainy za doby piznoi bronzy. *Arkheolohiia*, 3, s. 32-40.

Gershkovich, Ya. P. 2016. *Subotovskoe gorodishche*. Kiev: Starodavnii Svit.

Gorelik, M. V. 1993. *Oruzhie Drevnego Vostoka (IV tisyacheletie — IV v. do n. e.)*. Moskva: Nauka.

Hoshko, T. Iu. 1998. Tekhnolohiya yzgotovleniya bronzovykh yzdelyi yz Hordeevky. In: Berezanskaya, S. S., Klochko, V. I. *Das Gräberfeld von Hordeevka*. Archäologie in Eurasien, 5. Rahden: M. Leidorf, s. 49-76.

Hoshko, T. Yu. 2005. Dva bronzovi vyroby z fondiv Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. In: Otroshchenko, V. V.

(ed.). *Na poshanu S. S. Berezanskoi (zbirka naukovykh prats)*. Kyiv: Shliakh, s. 235-240.

Hoshko, T. Yu. 2007. *Metaloobrobka u naselennia Pravoberezhnoi Lisostepovoi Ukrainy za doby piznoi bronzы*. Avtoreferat dysertatsii kand. ist. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Hoshko, T. Yu. 2010. Tekhnolohichne doslidzhennia vyrobiv z kolorovoho metalu z Lutskoho kraieznavchoho muzeiu. In: Markus, I., Okhrimenko, H. *Ozbroiennia ta znariadia pratsi naselennia Zakhidnoi Volyni IV—II tys. do R. Kh.* Lutsk.: Vyd-vo Volynsko obl. druk., s. 463-490.

Hoshko, T. Yu. 2011a. *Metaloobrobka u naselennia Pravoberezhnoi Lisostepovoi Ukrainy za doby piznoi bronzы*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Hoshko, T. Yu. 2011b. Metalevi vyroby z Hordiivky. Hordiivskyi mohyl'nyk. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskyi mohyl'nyk*. Vinnytsia: VOKM, s. 151-236.

Hoshko, T. Yu., Ahapov, S. A., Otroshchenko, V. V. 2018. *Metalevi klepani kazany z Velykoho Stepu za doby piznoi bronzы*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Dergachyov, V. A. 1975. *Bronzovye predmeti XIII—VIII vv. do n. e. iz Dnestrovs'ko-Prut'skogo mezhdurech'ya*. Kishinyov: Shtiintsa.

Dergachyov, V. A. 1986. *Moldaviya i sosednie territorii v epokhu bronzы (Analiz i kharakteristika kulturnykh grupp)*. Kishinev: Shtiintsa.

Dergachyov, V. A. 2010. *Topori-kelti pozdnei bronzы Karpaty-Podunav'ya. Vipusk 1. Odnoushkovie kelti s arkovidnimi faskami*. Kishinyov: Institut kulturnogo naslediya AN Moldovi.

Dergachyov, V. A., Bochkaryov, V. S. 2002. *Metallicheskie serpi pozdnei bronzы Vostochnoi Yevropy*. Chisinau: VASH.

Ilchysyn, V. V. 2016. Komariivskyi horyzont bahatosharovoho kurhannoho mohyl'nyka Kordyshev VIII na Shumshchyni. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 20, s. 259-272.

Kanivets, V. I. 1951. *Otchet o raskopkakh Visotskogo mogilnika v 1951 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/15b.

Klochko, V. I. 1994. Metallurgicheskoe proizvodstvo v eneolite — bronzovom veke. In: Chernyakov, I. T. (ed.). *Remeslo epokhi eneolita — bronzы na Ukraine*. Kiev: Naukova dumka, s. 96-132.

Klochko, V. I. 2003. Lubenskyi skarb. *Pamiatky Ukrainy*, 4, s. 30-37.

Klochko, V. I. 2004. Kultura naselennia Pivnichnoho Prychornomoria kimmeriiskoi doby. In: Klochko, V. I. (ed.). *Platar: kolektsiia predmetiv starovyny rodyn Platonovykh i Tarut. Kataloh*. Kyiv, s. 76-85.

Klochko, V. I. 2006. Ozbroiennia ta viiskova sprava davnoho naselennia Ukrainy (5000—900 rr. do R.Kh). Kyiv: ArtEk.

Klochko, V. I. 2009. Proiskhozhdenie skifov. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza: sbornik nauchnykh trudov k 60-letiyu S. A. Skorogo*. Arkheologiya i drevnyaya istoriya Ukrainy. Kiev; Poltava: IA NAN Ukrainy, s. 151-166.

Klochko, V. I. 2011. Buzkyi torhovelnyi shliakh. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskyi mohyl'nyk*. Vinnytsia: VOKM, s. 114-132.

Klochko, L. S. 1998. Zhenskii kostyum v Pravoberezhnoi Ukraine po materialam ukrasheniia tshinetskoi i komarovskoi kultur. In: Koško A., Czebreszuk, J. (eds.). *«Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 329-336.

Klochko, L. S. 2003. Rekonstruktsiia davnoho vbrannia za arkeolohichnymy materialamy. *Pamiatky Ukrainy*, 4, s. 23-29.

Kobal, Y. V. 1999. Skarb doby piznoi bronzы z Khudlova. *Arkheolohiia*, 3, s. 108-112.

Kozenkova, V. I. 1989. *Kobanskaya kultura. Zapadnyi variant*. Svod arkeologicheskikh istochnikov, V2-6, 3. Moskva: Nauka.

Krushelnitska, L. I. 1976. *Pivnichne Prykarpattia i Zakhidna Volyn za doby ranoho zaliza*. Kyiv: Naukova dumka.

Krushelnitska, L. I. 1985. *Vzaimozv'iazky naselennia Prykarpattia i Volyni z plemenamy Skhidnoi i Tsentralnoi Yevropy (rubizh epokh bronzы i zaliza)*. Kyiv: Naukova dumka.

Krushelnitska, L. I. 1990a. Kultura Noa. In: Chernish, A. P. (ed.). *Arkheologiya Prikarpatya, Volyni i Zakarpattia (eneolit, bronzа i rannee zhelezo)*. Kiev: Naukova dumka, s. 99-104.

Krushelnitska, L. I. 1990b. Visotskaya kultura. In: Chernish, A. P. (ed.). *Arkheologiya Prikarpatya, Volyni i Zakarpattia (eneolit, bronzа i rannee zhelezo)*. Kiev: Naukova dumka, s. 115-122.

Krushelnitska, L. I. 2006. *Kultura Noa na zemliakh Ukrainy*. Lviv: Lvivska nauk. biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy.

Krushelnitska, L., Chaika, R. 2006. Novi materialy epokhy bronzы okolyts Krekhivskoho monastyrja. *Istoriia relihii v Ukraini. Naukovyi shchorichnyk*. Lviv: Lvivskyi muzei istorii relihii.

Kukharenyk, Yu. V. 1969. *Arkheologiya Polshi*. Moskva: Nauka.

Kushtan, D. P. 2013. *Pivden Lisostepovoho Podniprov'ya za doby piznoi bronzы*. Arkheolohichnyi almanakh, 29. Donetsk: Donbas.

Lobai, B. I. 1986. *Nauchnyi otchyt o rabote arkeologicheskoi ekspeditsii Vinnitskogo kraevedcheskogo muzeia v 1986 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/147.

Lisenko, S. D. 2004. Fenomen Subbotovskogo gorodishcha. *Materiali ta doslidzhennia z arkeologii Skhidnoi Ukrainy*, 3, s. 249-267.

Lisenko, S. D. 2015. K voprosu o kulturnoi prinaladzhnosti Gordeevskogo mogilnika. *Stratum plus*, 2, s. 207-230.

Lisenko, S. D. 2017. Tshinetskii kulturnii krug — svyazuyushchee zveno mezhdu Baltiiskim i Chernomorskim regionami v epokhu pozdnei bronzы (2 tis. do n. e.). *Materiali po arkeologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Krima*, 9, s. 23-66. DOI: 10.24411/2219-8857-2017-00002

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 1999. Do pytannia pro funktsionalne vykorystannia metalevykh brasletiv i shpylok epokhy piznoi bronzы. In: *Prohrama VII Mizhnarodnoi arkeolohichnoi konferentsii studentiv ta molodykh vchenykh*. Lviv: LDU im. I. Franka, s. 3.

Lisenko, S. D., Lisenko, S. S. 2001. Issledovaniya na mogilnike Malopoloetskoe-3 v 2000 g. *Arkheologichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 147-159.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S., Didenko, S. V. 2004. Shpylky z kruhloiu shliapkoiu ta vushkom iz zibrannia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. In: Kovtaniuk, N. (ed.). *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: postup u tretie tysyacholit-ta*. Kyiv: NMIU, s. 191-196.

Lisenko, S. D., Lisenko, S. S., Didenko, S. V., Yakubenko, Ye. A. 2005. Bronzovye ukrasheniya epokhi pozdnei bronzы — nachala rannego zheleznoho veka iz fondov Natsionalnogo muzeia istorii Ukrainy. In: Lysenko, S. D. (ed.). *Problemy arkeologii Serednoho Podniprov'ya: Do 15-richchia zasnuvannia Fastivskoho derzhavnoho kraieznavchoho muzeiu*. Kyiv; Fastiv: FDKM, s. 152-200.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S., Yakubenko, O. O. 2006. Shpylky-zhezly iz zibrannia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. In: Strokova, L. V. (ed.). *Muzeini chytannia: Materialy naukovoii konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*; 5—6 hrudnia 2005 r. Kyiv: MIKU, s. 42-51.

Lisenko, S. D., Lisenko, S. S. 2007. O vozmozhnom funktsionalnom ispolzovanii nekotorykh brasletov i bulavok epokhi pozdnei bronzы. In: Vetrov, V. S. (ed.). *Iskusstvo i religiya drevnykh obshchestv*. Lugansk: Svitlitsya, s. 122-124.

Lisenko, S. D., Lisenko, S. S., Yakubenko, Ye. A. 2008. Bulavki-zhezly iz sobraniya Natsionalnogo muzeia istorii Ukrainy. In: Savinov, D. G. (ed.). *Sluchainie nakhodki: khronologiya, atributatsiya, istoriko-kulturnii kontekst: Materialy tematich. nauch. konf. (Sankt-Peterburg, 16—19 dekabrya 2008 g.)*. Sankt-Peterburg: SPbGU, s. 61-65.

Lisenko, S. D., Lisenko, S. S. 2021. Kompleks metallicheskikh izdelii zavershayushchego etapa epokhi pozdnei bronzы s territorii Voitsekhovskogo mogilnika. *Stratum plus*, 2, s. 339-360. <https://doi.org/10.55086/sp212339360>

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2025. Dzherela do rekonstruktsii vbrannia nosiiv komariivskoi kultury. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (54), s. 79-113. <https://doi.org/10.37445/adiu.2025.01.03>

Lisenko, S. S. 2005. Bulavki s sharovidnoi golovkoi pozdnebronzovogo vremeni s territorii Ukrainy. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Na poshanu Sofii Stanislavivny Berezanskoi*. Kyiv: Shliakh, s. 263-268.

Lisenko, S. S. 2020. Fenomen brasletov — «ne-brasletov». *Materiali po arkeologii i istorii antichnogo i srednevekovogo*

- Prichernomor'ya*, 12, s. 428-452. DOI: 10.24411/2713-2021-2020-00010
- Lisenko, S. S. 2021a. *Ukrasheniya naseleniya Severnogo Prichernomor'ya epokhi pozdnei bronzi*. Kishinyov; Kiev: Stratum plus.
- Lisenko, S. S. 2021b. Galshtatsko-latenskie i pozdneantichnie brasleti s vystupami. *Materiali po arkeologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya*, 13, s. 483-534. DOI: 10.53737/2713-2021.2021.96.26.013
- Lisenko, S. S. 2023. Nekotore tipi kolets s vystupami ranego zheleznoho veka. *Materiali po arkeologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya*, 15, s. 42-101. DOI: 10.53737/2713-2023.69.66.002
- Markus, I. Ya. 2011. Metalevi shpylky z vystupamy na stryzhni doby piznoi bronzy iz Skhidnoi Volyni. In: *Prohrama mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Hordiivskiy kurhannyi mohyl'nyk yak zahalnoieuropeiskiy kulturnyi fenomen». 29 veresnia — 1 zhovtnia 2011 r. Vinnytsia*. Vinnytsia: VOKM, s. 2.
- Markus, I. Ya., Okhrimenko, H. V. 2010. *Ozbroyennia ta znariaddia pratsi naselennia Zakhidnoi Volyni IV—II tys. do R.Kh.* Navchalnyi posibnyk. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia.
- Melnik, K. 1893. *Katalog kollektsii drevnostei A. N. Pol. v Yekaterinoslave*. 1. Kiev: tipografiya S. V. Kulzhenko.
- Melyukova, A. I. 1958. Pamyatniki skifskogo vremeni lesostepnogo Podnestrovyia. *Materiali i issledovaniya po arkeologii SSSR*, 64, s. 20-31.
- Melyukova, A. I. 1961. Kulturi predskifskogo perioda v lesostepnoi Moldavii. *Materiali i issledovaniya po arkeologii SSSR*, 96, s. 5-52.
- Pasternak, Ya. 1961. *Arkheologiya Ukrainy: pervisna, davnia ta serednia istoriia Ukrainy za arkheologichnymy dzherelamy*. Toronto: Naukove tovarystvo im. Shevchenka.
- Petresku-Dimbovita, M. 1960. Konets bronzovogo i nachalo rannezheleznoho veka v Moldove. *Dacia*, IV, s. 139-159.
- Sazonov, A. A. 2004. O khronologii protomeotskikh pogrebenii Zakubanya. In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowie, Scytowie, Sarmati. Ksiega poswiecona pamietni profesora Tadeusza Sulimirskego*. Kraków: Uniwersytet Jagiellonski, s. 389-407.
- SVIESHNIKOV, I. K. 1966. *Zvit z roboty Volynskoi arkheologichnoi ekspeditsii v 1966 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1966/72.
- Sveshnikov, I. K. 1968. Bogatie pogrebeniya komarovskoi kulturi u s. Ivanya Rovenskoi oblasti. *Sovetskaya arkeologiya*, 2, s. 159-168.
- SVIESHNIKOV, I. K. 1974. Plemena kultury Noa. In: Chernysh, O. P. (ed.). *Starodavnie naselennia Prykarpattia i Volyni (doba pervisnoobshchynnoho ladu)*. Kyiv: Naukova dumka, s. 195-201.
- Sveshnikov, I. K. 1990. Srednii period bronzovogo veka Prikarpatya i Volini. Tshinetsko-komarovskaya kultura. In: Chernish, A. P. (ed.). *Arkheologiya Prikarpatya, Volini i Zakarpatya (eneolit, bronza i rannee zhelezo)*. Kiev: Naukova dumka, s. 78-88.
- Sementsov, A. A., Romanova, Ye. A., Dolukhanov, P. M. 1969. Radiouglerodnie dati laboratorii LOIA. *Sovetskaya arkeologiya*, 1, s. 251-261.
- Skorii, S. A., Suprunenko, A. B., Sidorenko, A. V. 2016. K izucheniyu Matskovetskogo (Lubenskogo) klada v Posule. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia 2016*, s. 63-72.
- Slusarska, K. 2011. Hordiivka — fenomen chy ni? Problemy interpretatsii vavyshecha. In: Klocho, V. I. (ed.). *Hordiivskiy mohyl'nyk*. Vinnytsia: VOKM, s. 124-140.
- Smirnova, G. I. 1956. *Otchyot Zapadnoukrainskoi ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha za 1956 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1956/20.
- Smirnova, G. I. 1957. *Ekspeditsionnii otchyot o raskopkakh poseleniya voze s. Magala Chernovitskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/22.
- Smirnova, G. I. 1959. *Otchyot Zapadnoukrainskoi ekspeditsii Gos. Ermitazha za 1959 g. Raskopki poseleniya u s. Magala Chernovitskoi obl.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959/28.
- Smirnova, G. I. 1968. *Otchyot o rabote Zapadnoukrainskoi ekspeditsii za 1968 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/33.
- Smirnova, G. I. 1969. Poselenie Magala — pamyatnik drevnefrakiiskoi kulturi v Prikarpatie (vtoraya polovina XIII — seredina VII v. do n. e.). In: Melyukova, A. I. (ed.). *Drevnie frakiitsi v Severnom Prichernomorie*. Materiali i issledovaniya po arkeologii, 150. Moskva: Nauka, s. 7-34.
- Smirnova, G. I. 1976. Magala I i nekotore voprosi khronologii pozdnekomarovskoi kulturi v Prikarpatie. In: Berezanskaya, S. S., Otroshchenko, V. V., Telegin, D. Ya. (eds.). *Eneolit i bronzovii vek Ukraini*. Kiev: Naukova dumka, s. 118-135.
- Smirnova, G. I. 1978. Kulturno-istoricheskaya stratigrafiya poseleniya Magala. *Problemi arkeologii*, II, s. 68-72.
- Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezhie*. Kiev: AN USSR.
- Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsi*. Kiev: Naukova dumka.
- Terenozhkin, A. I., Ilinskaya, V. A. 1971. *Otchet o rabote skifskoi srednedneprovskoi ekspeditsii Instituta arkeologii AN USSR v 1971 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/12.
- Khalikov, F. Kh. 1977. *Volgo-Kame v nachale epokhi ranego zheleza VIII—VI vv. do n. e.* Moskva: Nauka.
- Chernikh, Ye. N. 1976. *Drevnyaya metalloobrabotka na yugo-zapade SSSR*. Moskva: Nauka.
- Sharafutdinova, I. N. 1987. Bronzovie ukrasheniya sabatinovskoi kulturi (k voprosu o kontaktakh). In: Artemenko, I. I. (ed.). *Mezhplemennye svyazi epokhi bronzi na territorii Ukraini*. Kiev: Naukova dumka, s. 69-86.
- Yahodynska, M., Ilchyshyn, V. 2020. Doslidzhennia mohyl'nyka bilia s. Kordyshev. *Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 274-277.
- Andrițoiu, J. 1974—1975. Marturii ale dezvoltarii societati omenesti pe teritoriul Devei in vremurile stravechi. *Sargetia Acta Musei Devensis*, XI—XII, p. 393-405.
- Bar-Adon, P. 1980. *The cave of the treasure*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Bejinariu, I. 2021. An Eastern type bronze needle discovered at Șimleu Silvaniei, Sălaj County. *Studia Antiqua et Archaeologica*, 27/2, p. 257-275. DOI: 10.47743/saa-2021-27-3-12
- Berezanskaya, S. S., Kločko, V. I. 1998. *Das Gräberfeld von Hordeevka*. Archäologie in Eurasien, 5. Rahden: M. Leidorf.
- Bernjakovič, K. 1960. Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theisstales (Karpatoukraine, USSR). *Slovenská Archaeológia*, VIII, 2, s. 325-392.
- Chantre, E. 1887. *Recherches anthropologiques le Caucase*. III. Paris: Ch. Reinwald; Lyon: Henri Georg.
- Dănilă, Șt. 1970. Așezari Vechi descoperite în jud. Bistrița-Năsăud. *Materiala Cercetari Arheologice*, IX, p. 431-444.
- Demeterová, S. 1984. Influence de la culture de Suci de Sus dans la plaine de la Slovaquie orientale. *Slovenská Archaeológia*, XXXII, 1, p. 11-74.
- Dergachev, V. 2002. *Die aneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prahistorische Bronzefunde, XX, 9. Stuttgart: F. Steiner.
- Dragomir, I. T. 1967. Un nou depozit de obiecte de bronz descoperit la Băleni în sudul Moldovei. *Danubius*, I, p. 89-105.
- Florescu, A. C. 1964. Contribuții la cunoașterea culturii Noua. *Arheologia Moldovei*, 2—3, p. 143-216.
- Florescu, A. C. 1967. Sur les problèmes du bronze tardif Carpat-Danubien et Nord-Ouest Pontique. *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série*, XI, p. 59-94.
- Florescu, A. C. 1991. *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România: așezări și necropole*. Bibliotheca Thracologica, I; Cultura și civilizația la Dunărea de Jos, IX. Călărași: Muzeul Dunării de Jos.
- Florescu, M., Căpitanu, V. 1968. Citeva observații privitoare la sfârșitul epocii bronzului în lumina ultimelor cercetări arheologice efectuate de Muzeul de istorie din Bacău. *Carpica*, I, p. 35-47.
- Florescu, M., Căpitanu, V. 1969. Les recherches archéologiques de Dealul Morii. *Carpica*, II, p. 49-79.
- Gediga, B. 1978. Starszy okres epoki brązu na zachodnich ziemiach polskich w zasięgu «kultury przedłużyckiej». In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria Ziemi Polskich*. III. Wrocław: Wacław; Kraków; Gdansk: PAN, s. 137-172.
- Górski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper basins. *Baltic-Pontic Studies*, 12: The Fun-

dations of radiocarbon Chronology of Cultures between the Vistula and Dniepr: 4000—1000 BC, p. 253-306.

Hampel, J. 1886a. *Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie*. Budapest: du Musée national Hongrois.

Hampel, J. 1886b. *A bronzkor emlékei Magyarhonban*. I. Budapest: Az Országos Régészeti és Embertani Társulat Kiadványa.

Hampel, J. 1891. A N. múzeum régiségtárának gyarapodása 1890-ben. A: Hampel, J. (ed.). *Archaeologiai Értesítő. Új Folyam*, XI. Budapest: Magyar tudományos akadémia, o. 79-83.

Hampel, J. 1892. *A bronzkor emlékei Magyarhonban*. II. Budapest: Az Országos Régészeti és Embertani Társulat Kiadványa.

Hampel, J. (ed.) 1898. *Archaeologiai Értesítő. Új Folyam*. XVIII. Budapest: Magyar tudományos akadémia.

Hänsel, B. 1968. *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*. II. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräumens, 8. Bonn: R. Habelt.

Hensel, W. 1980. *Polska Starożytna*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk: Ossolineum.

Hochstetter, A. 1981. Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechenland. Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der späten Bronzezeit im Karpatenbecken. *Germania*, 59, 2, S. 239-259.

Horedt, K. 1953. Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra și Teiuș. *Materiale și cercetări arheologice*, 1, p. 785-815.

Hralová, J. 1975. Žárové nekropole v Kuněticích a Lukovně. *Sborník národního muzea v Praze*, XXIX, 2, s. 49-104.

Kločko, V. I. 1998. Die Sud- und Westbeziehungen die Ukraine rechts des Dnepr im 2. und frühen 1 Jahrtausend v. Chr. In: Hänsel, B., Machnik, J. (eds.). *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000—500 v. Chr.)*. München: Leidorf, S. 343-351.

Kostrzewski, J. 1924. Z badań nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki brązu na ziemiach polskich. *Przegląd Archeologiczny*, II, 2 (Rok 1923), s. 161-218.

Kovács, T. 1977. *Die Bronzezeit in Ungarn*. Budapest: Corvina.

Kozłowski, L. 1928. *Wczesna, starsza i spódkowa epoka brązu w Polsce*. Lwów: Towarzystwo Naukowe we Lwowie.

László, A. 1993. Datări radiocarbon cu privire la perioada de trecere de la epoca bronzului la epoca fierului în regiunea Nord-Vest Pontică. *Analele Științifice ale Universității «Al. I. Cuza» din Iași (Rok nouă)*. Istorie, XXXIX, p. 9-18.

Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań: wydawnictwo Poznańskie.

Makarowicz, P., Goslar, T., Szczepanek, A., Yahodynska, M., Ilchysyn, V., Kozak, A., Romaniszyn, J., Niebieszczański, J., Rud, V., Pospieszny, L. 2024. Barrow Necropolis from the 3rd and 2nd Millennia BC in Western Ukraine. A Bayesian Modeling and Isotopic Study. *Radiocarbon*, 2, p. 326-340. DOI: 10.1017/RDC.2024.40

Malejew, J. 2006. Uwagi o kulturze Noua w dorzeczu Dniestr. In: Tarasó H. (ed.). *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w spódkowej i młodszej epoce brązu*. Lubelskie Materiały Archeologiczne, XIV. Lublin: UMCS, s. 179-186.

Marta, L. 2005. Der Bronzene Nadeldepotfund von Petea, Kr. Satu Mare / Depotitul de ace din bronz descoperit la Petea, jud. Satu Mare. In: Soroceanu, T. (ed.). *Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România*. II. Bistrița; Cluj-Napoca: Accent, p. 75-94.

Morintz, S. 1978. *Contributu arheologice la istoria tracilor timpurii*. I. București: Academiei RS Romania.

Motzenbäcker, I. 1996. *Sammlung Kossnierska. Der Digo-rische Formenkreis der Kaukasischen Bronzezeit*. Berlin: Museum für Vor- und Frühgeschichte.

Mozsolics, A. 1958. Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderungen. *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*, VIII, S. 119-156.

Mozsolics, A. 1960. Der tumulus von Nyírkársz-Gyuláháza. *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*, XII, S. 113-123.

Mozsolics, A. 1963. Der Bronzefund von Ópályi. *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*, XV, S. 65-82.

Mozsolics, A. 1973. *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Müller-Karpe, H. 1980. *Bronzezeit (Dritter teilband, tafeln)*. Handbuch der vorgeschichte, IV. München: C. H. Beck.

Muhle, B. 2008. *Vorderasiatische Keulen und ihr Umfeld vom 9. bis ins frühe 1. Jt. v. Chr. Typologie und Deutung. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig-Maximilians-Universität München*. URL: https://edoc.ub.uni-muenchen.de/10156/1/Muhle_Barbara.pdf Дата звернення 29.11.2025.

Orosz, E. 1908. Az Apahidai «Réti Östelep». (Kolozs M.). *Archaeologiai Értesítő. Új Folyam*, XXVIII, o. 172-179.

Păunescu, A., Șadurschi, P., Chirica, V. 1976. *Reperoriului arheologic al județului Botoșani*, I. București: Muzeul județean Botoșani.

Petrescu-Dîmbovița, M. 1953. Contribuții la problema sfârșitului epocii bronzului și începutului epocii fierului în Moldova. *Studii și cercetări de istorie veche*, IV, 3—4, p. 443-486.

Petrescu-Dîmbovița, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. București: Academia RS România.

Petrescu-Dîmbovița, M. 1978. *Die Siedeln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*. Prähistorische Bronzefunde, XVIII, 41. München: C. H. Beck.

Petrescu-Dîmbovița, M., Florescu, M. 1971. *Dépôts de l'âge du bronze tardif*. Corpus des ensembles archéologiques sous la direction de M. E. Mariën. Roumanie, 7 (R 31—R 41, 13 feuilles). București: de l'Académie de la République socialiste de Roumanie.

Przybysławski, W. 1906. *Reperytorium zabytków przedhistorycznych Galicyi Wschodniej*. Lwów: W. A. Szykowski.

Prox, A. 1939. Ein Gußformenfund der späten Bronzezeit aus Südost-Siebenbürgen (Burzenland). *Germania*, 23, S. 225-227.

Roska, M. 1942. *Erdély régészeti repertóriuma*. I: Óskor. Kolozsvár: Nagy Jenő és fia könyvnyomdája.

Șadurschi, P. 1989. Piese metalice din epoca bronzului descoperite pe teritoriul județului Botoșani. *Hierasus*, VII—VIII, p. 157-182.

Sulimirski, T. 1931. *Kultura wysocka*. Kraków: PAU.

Sulimirski, T. 1938. Die thrako-kimmerische Periode in Südostpolen. *Wiener prähistorische Zeitschrift*, 25, S. 129-151.

Szaraniec, I. 1900. Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku w powiecie brodzkim, odkryte w 1895, 1896 i 1897. *Teka Konserwatorska*, II: Kola, C. K. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej 1900. Lwów: drukarnia W. A. Szykowskiego, s. 1-30.

Tallgren, A. M. 1926. *La Pontide préscythique après l'introduction des métaux*. Eurasia Septentrionalis Antiqua, II. Helsinki.

Tallgren, A. M. 1930. Caucasian monuments. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, V, p. 109-182.

Ursachi, V. 1968. Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de istorie din Roman. *Carpica*, I, p. 111-188.

Ursachi, V. 1970. Săpăturile arheologice de la Văleni (jud. Neamț). *Materiale și cercetări arheologice*, IX, p. 265-270.

Vasiliu, C. D. 1933. *Movila Răbăii (Hantepesi)*. Monografie istorico-arheologica. București.

Vladar, J. 1973. Osteuropäische und mediterrane einflüsse im gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. *Slovenska archeologia*, XXI, 2, p. 253-357.

Zaharia, E. 1963. *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série*, VII, p. 139-176.

Żurowski, J. 1949. Zabytki brązu z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestr. *Przegląd Archeologiczny*, VIII, 2, s. 155-247.

S. D. Lysenko, S. S. Lysenko

PINS WITH PROTRUSIONS FROM THE NORTHERN PONTIC REGION

The article is devoted to the analysis of pins and pin-like products with a crosshair in the form of three or four protrusions in the upper part of the rod, originating from the territory of the Northern Black Sea region. 51 products found to the east and northeast of the Carpathians were taken into account (45 were made of bronze, 6 — from bone). A typology of studs with protrusions has been developed. The features of their micro-regional distribution and cultural and chronological affiliation are considered. As analogies involved 33 products from the Carpatho-Balkan region.

According to available materials, the oldest dated complex containing a hairpin with four protrusions is the mound 2 Komarov culture near the village of Ivannie in the Rivne region, located on one of the branches of the «Bug Trade Route». Several pins come from the lower layers of the settlements of the Noua culture (period Noua I), which contain a certain amount of dishes with signs of the Moldova—Bukovyna group of the Komarov culture of the Tshinets cultural circle («Belopotok—Kostisha»).

Most of the pins with four protrusions in the Northern Black Sea region are associated with the late layers of settlements of the Noua culture (period Noua II), located in Romanian Moldova, Bessarabia, Northern Bukovina and southeastern Galicia. In addition, a certain concentration of pins with four protrusions is observed in the northern part of the range of the Galician group and in the Volyn group of Komarov culture, in territories where the Noua culture never reached. In addition to related materials, the radiocarbon dates obtained for the burial Kordyshiv 3/4 and ash pit 3 of the Magala settlement allow us to synchronize the finds of the late Komarovo culture and the Noua II horizon.

Bone pins with protrusions in the northern Black Sea region found only six. All of them belong to different variants of the same type and, according to many researchers, imitate bronze originals. All these pins are found on the settlements of the Noa culture

in the southwestern part of the Northern Black Sea region — from the Upper Podnistrovyie to the left bank of the Lower Danube. Only one bone pin of this type is known outside the region, coming from the settlement of Kastanas in Northern Greece.

The distribution area of bronze studs with three prominences is limited only to the Northern Black Sea region; to the west of the Carpathians, such products are not known. Most of the pins with three protrusions, presumably, can be associated with the late horizons of the Kyiv-Cherkasy group of Komarov culture (in particular, with Belogradovsky); however, none of these products are found in a reliable closed complex.

The appearance of pins with protrusions in the Northern Black Sea region probably dates back to the XV century BC, the largest distribution — to the XIV—XIII centuries BC; some manifestations survive in the Middle Dnieper until the pre-Scythian time.

Keywords: Northern Black Sea region, Late Bronze Age, Komariv culture, Noua culture, pins with protrusions.

Отримано / Received: 12.01.2026

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 04.02.2026

Опубліковано / Published: 31.03.2026

ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Svitlana LYSENKO, PhD, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6713-6074,

e-mail: sspssl2000@gmail.com.

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Sergiy LYSENKO, PhD, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9624-0364,

e-mail: suraganga1@gmail.com.

С. Кирильчук

ФІНАЛЬНОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА ПОПІВЦІ V

У статті представлено результати опрацювання кременевої колекції підйомних матеріалів з багатошарової стоянки Попівці V на Львівщині. Здійснено техніко-типологічний аналіз колекції та виокремлено основні типи артефактів. На підставі проведеного аналізу пам'ятку інтерпретовано як стоянку на виходах сировини періоду фінального палеоліту.

Ключові слова: Волино-Подільська височина, фінальний палеоліт, обробка кременю, свідерська культура, стоянка.

Вступ. Період фінального палеоліту на теренах заходу України ознаменувався складними адаптаційними процесами первісного населення, спричиненими кліматичними змінами кінця плейстоцену. Одні із найбільш помітних свідчень цих змін проявилися у технологічних вдосконаленнях обробки кременю, специфіка яких дозволяє виділяти окремі культурні явища, зокрема свідерську культуру. Важливе значення для розуміння цих процесів має регіон Волино-Подільського пограниччя — зона контакту Малого Полісся та північної частини Подільської височини. Саме тут, поблизу виходів якісної кременевої сировини, концентруються виробничі осередки та стоянки, дослідження яких стало пріоритетним завданням сучасної археології.

Однак, попри значний потенціал регіону, джерельна база фінального палеоліту тут залишається фрагментарною. Значна частина пам'яток відома лише за матеріалами поверхневих зборів, а результати стаціонарних розкопок, проведених упродовж минулих десятиліть,

здебільшого залишаються неопублікованими. Показовим прикладом цього є багатошарова стоянка Попівці V у верхів'ї р. Іква. Відома ще з кінця XIX ст. завдяки Б. Сокальському, пам'ятка стала об'єктом детальніших досліджень лише у 1980-х рр. Археологічні розвідки Д. Чобота та Я. Онищука, а згодом і розкопки, проведені Бродівською експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Р. Грибовича, підтвердили наявність фінальнопалеолітичного горизонту.

На жаль, детальні звіти про розкопки 1985 р. відсутні, а велика частина матеріалів втрачена або розпорошена по фондах різних музейних та наукових установ.

Метою цієї статті є введення до наукового обігу та комплексний техніко-типологічний аналіз колекції кременевих виробів стоянки Попівці V (із фондів Бродівського історико-краєзнавчого музею та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), а також інтерпретація пам'ятки в контексті уже відомих фінальнопалеолітичних пам'яток регіону.

Історія вивчення. Пам'ятка археології поблизу с. Попівці відома досить давно — ще у 1885 р. її опис подає дослідник Б. Сокальський. У 1982 р. це місцезнаходження стало предметом більш детальних наукових досліджень — археологічні розвідки на стоянці проводили Д. Чобіт та Я. Онищук, чиїми зусиллями було стверджено наявність кількох різночасових культурних горизонтів — фінальнопалеолітичного, енеолітичного та нового часу (Онищук 2008, с. 188). У 1983—1985 рр. збори підйомного матеріалу здійснювали члени місцевого краєзнавчого гуртка, накопичена ними колекція зберігається у фондах Бродівського історико-краєзнавчого музею.

У 1985 р. дослідження у верхів'ї р. Іква проводили члени Бродівської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Р. Грибовича. На пам'ятці Попівці V закладено розкоп, у якому зафіксовано фінальнопалеолітичний шар. Точна статиграфія розкопу невідома, однак, за повідомленням Р. Грибовича, знахідки залягали на глибині 0,5—0,6 м. Зафіксовано кілька скупчень кременевих знахідок, діаметр яких не перевищував 1,8—2 м. Виявлено кременеві конкреції із первинними слідами обробки, а також пластини та знаряддя. На 200 м на захід Р. Грибовичем було закладено ще один розкоп площею 180 м², у якому зафіксовано культурний шар на глибині 0,4—0,5 м. Серед 220 артефактів — дволопцодові нуклеуси та знаряддя. Р. Грибович інтерпретував ці поселення як «кременеву майстерню» та «майстерню-поселення» (Грибович 1987, с. 321). Лише незначна кількість матеріалів цих досліджень зберігається у фондах Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, звіт щодо цих робіт також відсутній. На превеликий жаль, конкретніші дані про розкопки 1985 р. теж відсутні, тому доводиться робити висновки, опираючись на короткі повідомлення Р. Грибовича.

Пам'ятка Попівці V розташована на південно-східній околиці с. Попівці Золочівського р-ну Львівської обл. на відстані 0,1 км на схід від дороги Попівці — Нем'яч (рис. 1). Це пологий мис, який піднімається на висоту 20 м над р. Іква (рис. 2), більшість знахідок концентрується на вершині та північно-східному схилі пагорба (рис. 3; Онищук 2008, с. 188). У глобальнішому масштабі пам'ятка розташована на межі заболоченого Малого Полісся та північної частини Подільської височини у

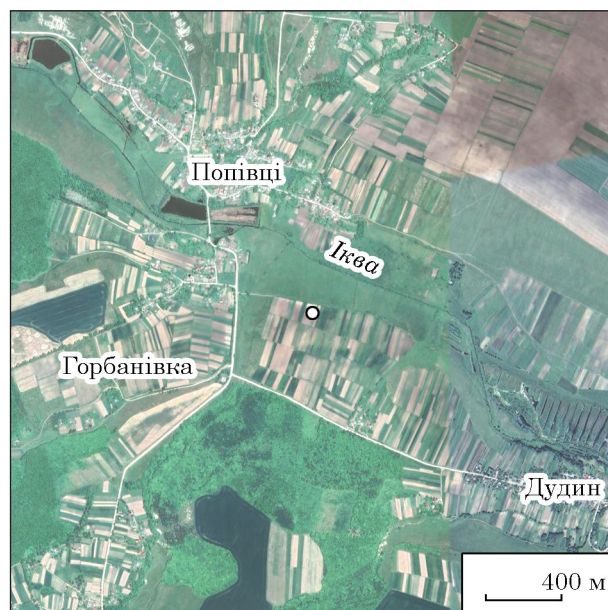

Рис. 1. Локалізація пам'ятки Попівці V

Fig. 1. Localization of Popivtsi V site

зоні Вороняцького горбогір'я (рис. 4). Цю територію дослідники визначили як умовне Волино-Подільське погранниччя (Онищук 2018, с. 12—13).

Класифікація знахідок. Зібрані кременеві артефакти співвідносяться із двома культурними горизонтами: доби фінального палеоліту та раннього залізного віку. Всі знахідки виготовлено із місцевого західноволинського кременю туронського ярусу, на розломі колір сировини наближений до темно-сірого. Поклади кременевої сировини розташовані неподалік стоянки на відстані близько 1 км (Грибович 1987, с. 321). Фінальнопалеолітичний шар виріз-

Рис. 2. Вигляд на пам'ятку Попівці V з боку сільської дороги

Fig. 2. View of the Popivtsi V site from the side of the village road

Рис. 3. Вигляд із пам'ятки Попівці V на русло р. Іква

Fig. 3. View from the Popivtsi V site to the Ikva River channel

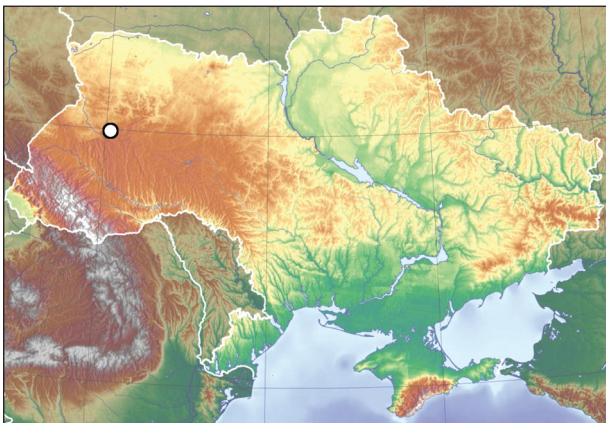

Рис. 4. Розташування пам'ятки Попівці V

Fig. 4. Localization of Popivtsi V site

няється інтенсивною біло-блакитною патиною на усіх знахідках.

Доступна для дослідження фінальнопалеолітична збірка із пам'ятки Попівці V (із фондів БІКМ та розкопок Р. Грибовича) становить 907 знахідок (табл. 1). У збірці виявлено 2 конкреції та 39 уламків, які утворилися під час обробки кременевої сировини, зокрема велика кількість фрагментів містить на поверхні негативи від апробації сировини первісними майстрами.

У колекції стоянки Попівці V виділено 4 пренуклеуси, які були залишені на різній стадії обробки. На початковому етапі підготовки покинуто дві поздовжньо розколоті кременеві конкреції розмірами $47 \times 51 \times 39$ та $74 \times 55 \times 41$ мм відповідно. У випадку другої знахідки

Таблиця 1. Результати типологічного аналізу фінальнопалеолітичної колекції

Table 1. Results of typological analysis of the Final Paleolithic collection

Загальна кількість знахідок	Од.	%
Кременеві конкреції	2	0,2
Уламки конкреції	39	4,3
Пренуклеуси	4	0,4
Нуклеуси	9	1
Фрагменти нуклеусів	6	0,7
Відщепи	546	60,2
Фрагменти відщепів	67	7,4
Пластини	82	9,0
Фрагменти пластин	73	8,0
Знаряддя	15	1,7
Нетипологізовані фрагменти	64	7,1
Разом	907	100

додатково було проведено підготовку бічної грані майбутнього нуклеуса масивним поперечним сколом, а потенційна поверхня сколювання розташовувалась б на випуклій частині виробу, що повністю вкрита жовтою кіркою.

Інші знахідки представлено більш виразними виробами із підготовленими ударними площадками та поверхнями сколювання. Зокрема у першого пренуклеуса (розмірами $71 \times 34 \times 56$ мм) площадка пряма та нефасеткована, бічні грані суцільно вкриті кіркою, а тильною частиною виробу є природний злам. Із потенційної поверхні сколювання знято кілька пластин.

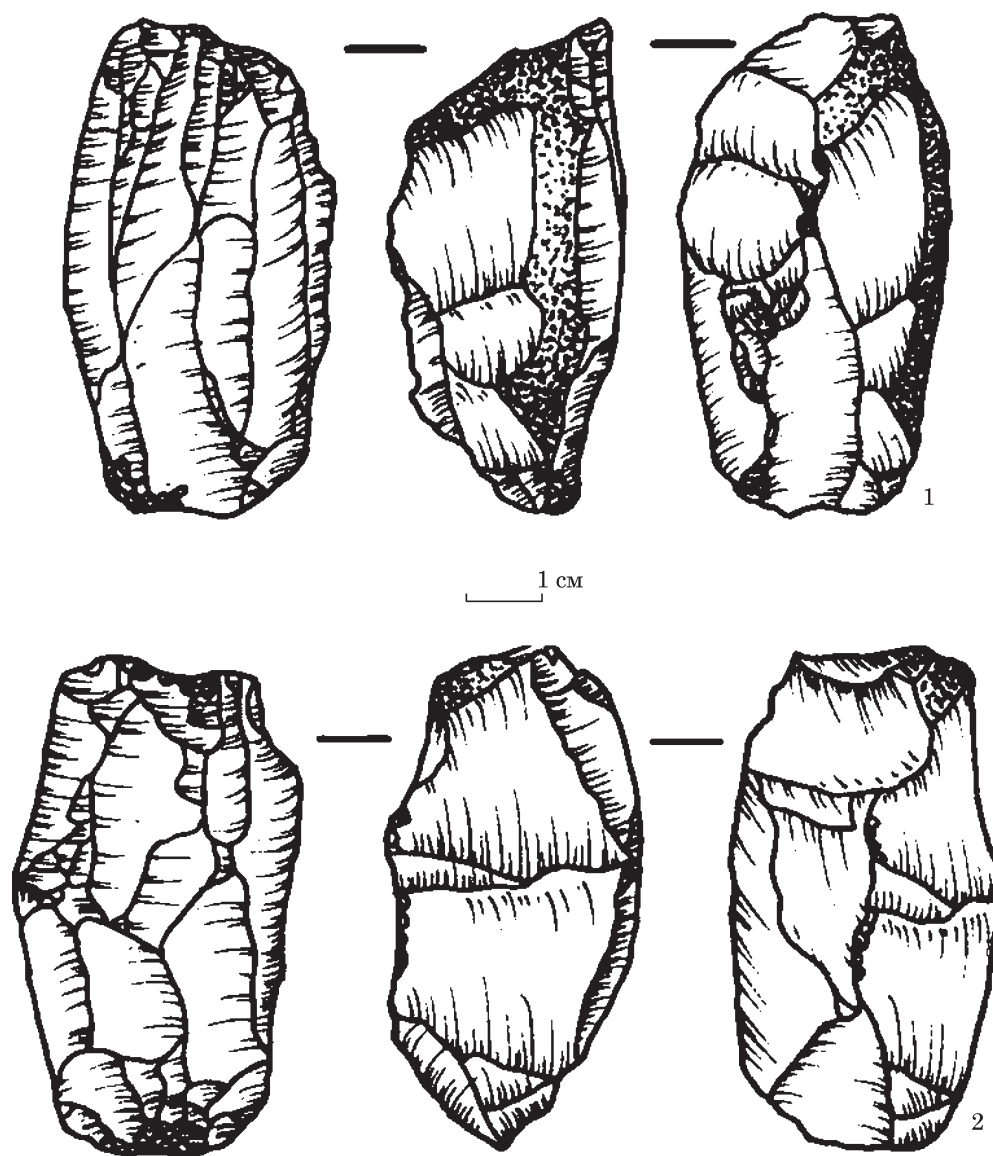

Рис. 5. Попівці V. Фінальний палеоліт. Кременеві вироби. Нуклеуси
 Fig. 5. Popivtsi V. Final Paleolithic. Flint artifacts. Cores

У другого пренуклеуса (розмірами $51 \times 41 \times 33$ мм) майбутня ударна площадка скісна (кут нахилу — близько 70°) та фасеткована біпоздовжніми сколами. На бічній грані частково вціпіла жовнова кірка, на іншій — видно дефект сировини. Потенційна поверхня сколювання підготована за допомогою зняття кількох відщепів, однак зняття заготовок із неї не проводилося.

Нуклеуси на пам'ятці представлено 9 екземплярами, серед яких виділено одно- та двоплощадкові, поділені на такі типи.

Найменш чисельна категорія одноплощадкових призматичних нуклеусів, яка нараховує 2 екземпляри, представлена виробом із поздовжньо фасеткованою скісною (кут нахилу — близько 85°) ударною площадкою. Його бічні та тильна сторони повністю вкриті жовною кіркою, редукування карниза проведено за допомогою зняття серії дрібних сколів. Вочевидь,

експлуатацію нуклеуса було припинено на завершальній стадії, його розміри — $49 \times 37 \times 30$ мм (рис. 5: 1).

Нуклеус має скісну (кут нахилу — близько 65°) нефасетковану ударну площадку. На поверхні сколювання частково вціпіла кірка, одна із бічних сторін підправлена серією поперечних сколів. На торцевій частині збереглися залишки природного дефекту кременю. Заготовкою для нуклеуса був масивний відщеп. Розміри знахідки — $65 \times 47 \times 25$ мм.

Найчисельнішу групу знахідок репрезентовано двоплощадковими торцевими нуклеусами, зокрема такими.

Нуклеус зі скісною (кут нахилу — близько 80°) нефасеткованою основною ударною площадкою, протилежна їй площадка скісна (кут нахилу — близько 65°) і виконувала допоміжну функцію у процесі сколювання. Тильна та бічні сторони нуклеуса суцільно вкриті кіркою.

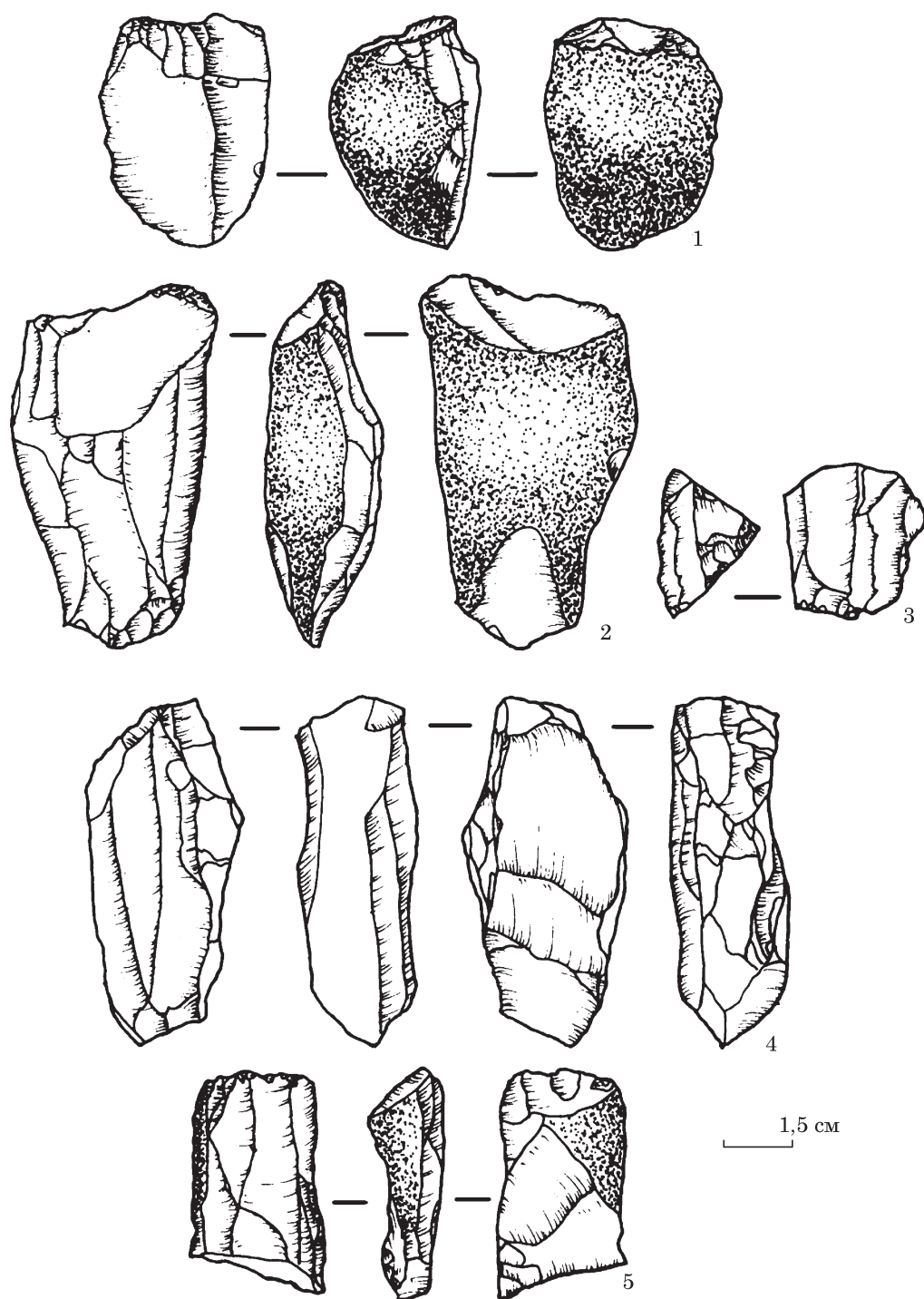

Рис. 6. Попівці V. Фінальний палеоліт. Кременеві вироби. Нуклеуси
 Fig. 6. Popivtsi V. Final Paleolithic. Flint artifacts. Cores

Його експлуатацію припинили через сильне спрацювання заготовки та відщеповий скол, що зніс основну частину ударної площадки і утворив залом, який уже не було змоги ефективно прибрати. Розміри знахідки — $73 \times 46 \times 26$ мм (рис. 5: 2).

Нуклеус зі скісними (кути нахилу — близько 75°) фасеткованою двома поздовжніми сколами та нефасеткованою ударними площадками. Нефасеткована ударна площадка додатково підправлена кількома дрібними сколами. На

одній із бічних граней залишилася кірка, тильна частина має сліди підтески серією взаємоперечних та біпоздовжніх сколів. Редукування карниза проведене за допомогою зняття дрібних сколів. На нуклеусі наявне біпоздовжнє сколювання, яке було припинене через спрацювання виробу. Розміри знахідки — $85 \times 36 \times 34$ мм (рис. 6: 2).

Нуклеус зі скісними (кути нахилу — близько 70°) нефасеткованими ударними площадками, одну з яких додатково підправлено поздовжнім

сколом. На його бічних гранях відсутня жовнова кірка, вона частково вціліла лише на тильній частині. Тил знахідки підтесаний поперечними та біпоздовжніми сколами. Нуклеус припинили використовувати на завершальному етапі сколювання, а також через серію дрібних заломів, що утворилися на поверхні поблизу ударних площадок. Редукування карниза проведене за допомогою зняття дрібних сколів, розміри нуклеуса — $65 \times 38 \times 36$ мм (рис. 6: 1).

Нуклеус зі скісними (кут нахилу — близько 65°) нефасеткованими ударними площадками. Виріб перепалений, тому встановити напрямки більшості негативів на його поверхні неможливо через розтріскування та заломи у кремені, однак із напрямку двох уцілілих негативів на поверхні сколювання можна встановити, що на нуклеусі домінувало біпоздовжнє зняття пластинчастих заготовок. На одній із бічних сторін збереглися негативи поперечної підправки, іншу повністю знищено вогнем. Тил виробу сплюснений кількома поперечними ударами, сколювання на знахідці припинене на завершальній стадії. Розміри нуклеуса — $73 \times 36 \times 25$ мм (рис. 5: 4).

Наступний за чисельністю тип нуклеусів — двоплощадкові призматично-торцеві, представлені двома знахідками. Поверхня сколювання на них займає близько 75 % усієї окружності.

Нуклеус зі скісними (кути нахилу — близько 75°) нефасеткованими ударними площадками. Редукування карниза дрібними сколами здійснене на одній із них, у той час як на протилежній площадці карниз вцілів. Вочевидь, це пов'язано із тим, що нуклеус було закинуто на завершальній стадії обробки, коли уже не було потреби у ретельному редуванні заломів, що утворювалися на ударних площадках. Тил знахідки сплюснений поперечними сколами. Розміри виробу — $61 \times 33 \times 44$ мм.

Нуклеус із прямою фасеткованою поперечними та поздовжніми сколами ударною площадкою. Його протилежна ударна площадка відсутня, однак із напрямку негативів на поверхні сколювання можна встановити, що на виробі було проведене біпоздовжнє зняття заготовок. На тильній частині знахідки збереглася жовнова кірка. Карниз частково редукований, однак, як і у попереднього нуклеуса, деякі заломи уціліли через те, що обробку нуклеуса було припинено на завершальній стадії. Розміри знахідки — $41 \times 28 \times 41$ мм.

Двоплощадкові призматичні нуклеуси представлено виробом зі скісними (кут нахилу — близько 75°) ударними площадками, які додатково підправлено серією поздовжніх сколів. Тильна частина сплюснена поздовжніми та поперечними негативами, на ній частково уціліла кірка. Нуклеус припинили використовувати через значне спрацювання, а також через заломи на поверхні сколювання. Його розміри — $53 \times 47 \times 21$ мм.

На пам'ятці зафіксовано 6 фрагментів нуклеусів, які розподілено за такими типами.

Частина одноплощадкового торцевого нуклеуса, на тильній частині знахідки уціліла кірка, тил частково сплюснений поперечними сколами. Розміри знахідки — $65 \times 38 \times 25$ мм.

Частина двоплощадкового торцевого нуклеуса зі скісною (кут нахилу — близько 75°) нефасеткованою ударною площадкою. Одна із бічних сторін виробу сплюснена поперечними сколами, карниз редуковано за допомогою зняття дрібних сколів. Розміри знахідки — $33 \times 28 \times 26$ мм (рис. 5: 3).

Фрагмент одноплощадкового призматично-торцевого нуклеуса із прямою фасеткованою поздовжніми сколами ударною площадкою. Бічні сторони виробу сплюснені поздовжніми сколами, на одній із них є вціліла кірка. Виріб виготовлено на фрагменті масивного відщепу, його розміри — $30 \times 56 \times 18$ мм.

Частина двоплощадкового призматичного нуклеуса зі скісною (кут нахилу — близько 75°) нефасеткованою ударною площадкою. Тильна частина виробу суцільно вкрита кіркою, карниз редуковано за допомогою зняття дрібних сколів. Розміри знахідки — $47 \times 44 \times 28$ мм.

Частина двоплощадкового торцевого нуклеуса зі скісною (кут нахилу — близько 70°) фасеткованою поздовжніми сколами ударною площадкою. Тильна частина вкрита кіркою та пошкоджена пізнішими сколами. Карниз редуковано за допомогою ретельного зняття дрібних сколів. Розміри знахідки — $49 \times 27 \times 18$ мм (рис. 5: 5).

На пам'ятці Попівці V виявлено 546 відщепів, а також 67 фрагментів відщепів (табл. 2), знахідки поділено на 20 типів (табл. 2) відповідно до схеми, яку вперше було апробовано В. Коноплею для опису свідерських пам'яток Ярославичі-Берег (Білас, Конопля 2019, с. 267) та Середнє I (Конопля, Гавінський, Пастеркевіч 2025, с. 394). Серед відщепових сколів особливий інтерес викликають два відщепи, які були зняті із ударної площадки після її радикального оновлення. Зокрема першу знахідку (розміри — $43 \times 50 \times 26$ мм, кут нахилу площадки — близько 70°) знято із призматичного нуклеуса, прибрано залом, що утворився на поверхні сколювання в районі ударної площадки, а іншу (розміри — $49 \times 44 \times 25$ мм, кут нахилу площадки — близько 70°) — із призматично-торцевого нуклеуса.

Серед пластин (82 екз.) та їхніх фрагментів (73 екз.) виділено 16 типів (табл. 3), під час опису яких враховано і форму пластин. Також знахідки кількох нерегулярних пластин (взаємопоперечної, взаємопоперечно-біпоздовжньої та біпоздовжньо-поперечної) віднесено до так званого типу ребристих, які утворюються на певному етапі формування пренуклеуса.

Серед знарядь на стоянці Попівці V представлено такі вироби із вторинною обробкою.

Таблиця 2. Результати типологічного аналізу відщепів

Table 2. Results of typological analysis of flakes

Тип відщепів	Цілі форми	Проксимальні фрагменти	Медіальні фрагменти	Дистальні фрагменти
Первинні	45	—	1	2
Взаємопоперечно-первинні	4	—	—	—
Взаємопоперечні із залишком кірки	4	—	—	—
Взаємопоперечно-біпоздовжні	3	—	—	—
Взаємопоперечно-поздовжні із залишком кірки	6	—	—	—
Взаємопоперечно-поздовжні	4	—	—	—
Взаємопоперечні	5	—	—	1
Біпоздовжні із залишком кірки	10	—	—	—
Біпоздовжньо-поперечні	13	—	—	1
Біпоздовжні	17	—	—	—
Біпоздовжньо-поперечні із залишком кірки	16	—	—	—
Біпоздовжньо-первинні	30	—	—	—
Поперечні	12	—	1	3
Поперечно-поздовжні із залишком кірки	31	1	—	—
Поперечно-поздовжні	38	1	3	—
Поперечно-первинні	53	—	1	—
Поперечні із залишком кірки	14	—	—	—
Поздовжні із залишком кірки	48	1	3	1
Поздовжні	95	12	8	13
Поздовжньо-первинні	98	3	4	7

Таблиця 3. Результати типологічного аналізу пластин

Table 3. Results of typological analysis of blades

Тип пластин	Нерегулярні форми	Регулярні форми	Проксимальні фрагменти	Медіальні фрагменти	Дистальні фрагменти
Біпоздовжні	6	1	—	3	2
Біпоздовжньо-первинні	2	—	—	—	—
Біпоздовжні із залишком кірки	2	—	—	1	—
Поздовжньо-первинні	13	2	2	2	4
Поздовжні із залишком кірки	6	2	—	2	2
Поздовжні	17	5	24	21	6
Поперечно-поздовжні	7	—	—	—	1
Поперечно-поздовжні із залишком кірки	2	—	1	—	—
Поперечно-біпоздовжні	2	—	—	—	1
Поперечно-біпоздовжні із залишком кірки	—	—	—	—	1
Поперечно-первинні	4	—	—	—	—
Взаємопоперечно-поздовжні	1	—	—	—	—
Взаємопоперечні	1	1	—	—	—
Взаємопоперечно-біпоздовжні	2	—	—	—	—
Первинні	6	—	—	—	—

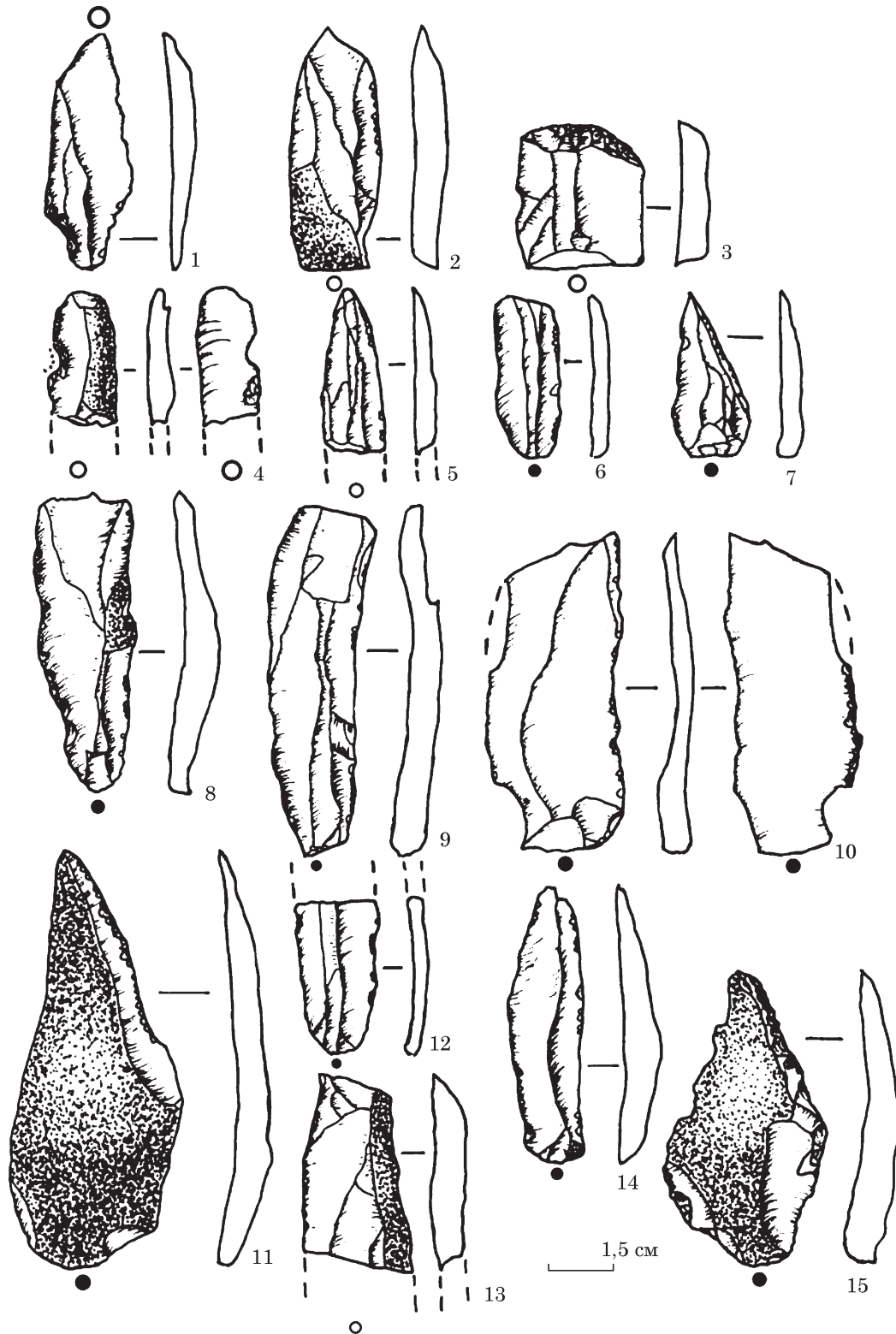

Рис. 7. Попівці V. Фінальний палеоліт. Кременеві вироби: 1 — вістря; 2 — різець; 3 — скребок; 4—14 — пластини з ретушю; 15 — ретушований відщеп

Fig. 7. Popivtsi V. Final Paleolithic. Flint artifacts: 1 — tanged point; 2 — burin; 3 — end scraper; 4—14 — blades with retouch; 15 — flake with retouch

Бічний однофасетковий різець, його розміри — $51 \times 20 \times 8$ мм. Виріб виготовлено на дистальному фрагменті біпоздовжньо-первинної нерегулярної пластини. Праву крайку виробу додатково підправлено переривчастою мікро-

зубчастою ретушю, нанесеною з боку дорсальної поверхні (рис. 7: 2).

Кінцевий скребок (розміри — $29 \times 26 \times 7$ мм) виготовлено на дистальному фрагменті поперечно-поздовжнього відщепу. Його робочу

частину сформовано крутою дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю, суцільно нанесеною на дорсальну поверхню. У всій збірці зі стоянки Попівці V це єдиний стратифікований артефакт, адже він походить із колекції з розкопок Р. Грибовича, про що повідомляє шифр на скребку. Його статиграфічну позицію зафіксовано на глибині 0,4 м у розкопі I, що відповідає повідомленням Р. Грибовича про залягання фінальнопалеолітичного шару на пам'ятці (рис. 7: 3).

Однобічно ретушована біпоздовжньо-первинна нерегулярна пластина (розміри — $87 \times 36 \times 9$ мм). Праву крайку підправлено суцільною мікрозубчастою та дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю, нанесеною з боку дорсальної поверхні (рис. 7: 11).

Однобічно ретушована поздовжня нерегулярна пластина (розміри — $68 \times 29 \times 5$ мм). Ліву крайку підправлено дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю, нанесеною суцільно на вентральну поверхню (рис. 7: 8).

Двобічно ретушована поздовжня нерегулярна пластина із залишком кірки (розміри — $58 \times 16 \times 7$ мм). Праву та ліву крайки підправлено мікрозубчастою переривчастою ретушшю, нанесеною з боку дорсальної поверхні (рис. 7: 10).

Двобічно ретушована поздовжня нерегулярна пластина (розміри — $34 \times 16 \times 4$ мм). Праву та ліву крайки знаряддя підправлено переривчастою мікрозубчастою ретушшю, нанесеною з боку дорсальної поверхні (рис. 7: 7).

Двобічно ретушована біпоздовжня нерегулярна пластина (розміри — $72 \times 18 \times 8$ мм). Обидві крайки знаряддя підправлено переривчастою мікрозубчастою ретушшю, нанесеною з боку дорсальної поверхні (рис. 7: 9).

Двобічно ретушована біпоздовжня нерегулярна пластина із залишком кірки (розміри — $62 \times 21 \times 8$ мм). Праву крайку підправлено переривчастою мікрозубчастою ретушшю, ліву — дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю. Ретуш на виробі нанесено з дорсального боку (рис. 7: 14).

Дистальна частина однобічно ретушованої біпоздовжньо-первинної нерегулярної пластини (розміри — $28 \times 14 \times 7$ мм). Ліву крайку знаряддя підправлено суцільною мікрозубчастою та дрібнофасетковою лускоподібною дорсальною ретушшю, а також пласкою дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю, нанесеною на вентральну поверхню (рис. 7: 4).

Дистальна частина двобічно ретушованої регулярної пластини (розміри — $34 \times 12 \times 5$ мм). Праву та ліву крайки виробу підправлено переривчастою мікрозубчастою ретушшю, нанесеною з боку дорсальної поверхні (рис. 7: 5).

Медіальна частина однобічно ретушованої біпоздовжньо-первинної пластини (розміри — $42 \times 22 \times 7$ мм). Ліву крайку знаряддя підправлено суцільною мікрозубчастою ретушшю, нанесеною з дорсального боку (рис. 7: 13).

Проксимальна частина двобічно ретушованої поздовжньої регулярної пластини (розміри — $31 \times 16 \times 4$ мм). Праву та ліву крайки виробу підправлено переривчастою мікрозубчастою ретушшю, нанесеною з дорсального боку (рис. 7: 12).

Проксимальна частина двобічно ретушованої біпоздовжньої регулярної пластини (розміри — $34 \times 14 \times 3$ мм). Праву та ліву крайки виробу підправлено переривчастою мікрозубчастою ретушшю, нанесеною з боку дорсальної поверхні (рис. 7: 6).

Двобічно ретушований біпоздовжньо-первинний відщеп (розміри — $61 \times 32 \times 9$ мм). Ліву крайку підправлено частковою дрібно- та середньофасетковою лускоподібною ретушшю, праву крайку — переривчасто нанесеною дрібно- та середньофасетковою лускоподібною ретушшю. Ретуш на виробі нанесено з дорсальної поверхні (рис. 7: 15).

Предмети полювання представлено 1 виробом — вістрям стріли, що виготовлене на біпоздовжній нерегулярній пластині із залишком кірки, і типологічно близьке до наконечників фінальнопалеолітичної красносільської культури. Черешок вістря оброблено лише на лівій крайці за допомогою нанесення крутої дрібнофасеткової лускоподібною ретушшю з дорсальної поверхні, підправка із вентральної поверхні відсутня. Окрім того, черешок знахідки сформовано на дистальній частині пластини, його розміри — $48 \times 19 \times 5$ мм, маса — 4,31 г (рис. 7: 1).

Доповнюють колекцію 64 нетипологізовані сколи та фрагменти, із яких 31 знахідка є термічно пошкодженою. З огляду на наявність перепаленого біпоздовжнього відщепу та торцевого нуклеуса, а також на підставі відомостей, наведених Р. Грибовичем, можна засвідчити наявність вогнищ на цій стоянці.

До хронологічно пізнішого горизонту зараховано 206 артефактів, зокрема одноплощадковий призматичний нуклеус, бічну грань якого використовували як відбійник, 2 фрагменти еліпсоподібних сокир, бічний скребок (лезо підправлене середньо- та великофасетковою лускоподібною ретушшю), 4 фрагменти серпів, лезо яких підправлене зубчастою ретушшю, ретушовані біпоздовжня пластина та 3 відщепи. Вищеперераховані ознаки дозволяють умовно датувати пізніший шар раннім залізним віком (найвірогідніше, ці речі пов'язані із висоцькою культурою, поселення та виробничі осередки якої виявлено в регіоні), типологічні ознаки серпів (зубчаста ретуш) відрізняють їх від біфаціальних жниварських знарядь, що були поширені на цій території у добу бронзи (Конопля, Онишук 2010, с. 66).

Висновки. За результатами проведеного типологічного аналізу колекції Попівці V можна зробити такі висновки.

На стоянці Попівці V домінує біпоздовжнє сколювання заготовок із двоплощадкових

нуклеусів зі скісними ударними площадками. Частка одноплощадкових нуклеусів сягає лише 22,2 % і такі вироби в колекції є поодинокими. Найпоширеніший тип нуклеуса на пам'ятці — двоплощадковий торцевий, яких у збірці налічується 4 екземпляри. Більшість ударних площадок нефасетковані, лише зрідка виявлено підправку поздовжніми та поперечними фасетками. Середні розміри нуклеусів на стоянці — $67 \times 37 \times 31$ мм. Більшість кутів нахилу ударної площадки розташовані у проміжку $60\text{--}75^\circ$. Подібну ситуацію спостерігаємо і на фінальнопалеолітичних стоянках Долішній Івачів (Кирильчук, Коропецький, Ситник 2025, с. 150) та Середне І (Конопля, Гавінський, Пастеркевіч 2025, с. 414). Переважну частину нуклеусів залишено на фінальному етапі обробки, в більшості випадків підправка карниза була надзвичайно ретельною, що притаманно саме свідерській, а не красносільській культурі (Ступак 2017, с. 87). Відзначимо, що абсолютне переважання двоплощадкових нуклеусів над одноплощадковими є типовою рисою стоянок свідерської культури на території Волино-Подільської височини та Полісся (Ступак 2017, с. 88). Одноплощадкові нуклеуси із розглянутої колекції за своїми типологічними ознаками також віднесено до свідерських.

Серед відщепів та пластин кількісно домінують саме відщепи, цілих форм у колекції налічується 546. Реальний індекс пластинчастості згідно з методом опрацювання, запропонованим В. Ситливим (Ситливий 1984, с. 4), є низьким — він становить лише 16,6 %, ступінь фрагментованості пластин, навпаки, надзвичайно високий — 89 %, для відщепів він становить лише 12,2 %. Можна припустити, що частину пластин фрагментували навмисне та використовували як знаряддя без додаткової підправки. Кількість біпоздовжніх сколів у збірці становить 14,6 % (для відщепів цей показник — 14,7 %, для пластин — 17,07 %). Нерегулярні пластини (71) кількісно домінують над регулярними (11). Подібну ситуацію спостерігаємо на фінальнопалеолітичному виробничому осередку Долішній Івачів І, у той же час на пам'ятках, які визначено дослідниками як стоянки, переважають пластини із регулярною огранкою країв. Відзначимо також і велику кількість первинних та поперечних сколів, які пов'язані не з отриманням заготовок на знаряддя, а із формуванням та обробкою нуклеусів. Зокрема цей факт підтверджено знахідкою 3 ребрих пластин та 2 відщепів, метою яких було радикальне оновлення ударної площадки. Велика кількість уламків кременевих конкрецій свідчить про інтенсивну обробку сировини на стоянці.

Відсоток знарядь на пам'ятці невеликий — 1,7 %. Подібні показники характерні для виробничих осередків Гиновичі І (Сало 2018, с. 38—46) та Долішній Івачів І (Кирильчук,

Коропецький, Ситник 2025, с. 150), однак представлені вони виробами різних типів. Основною заготовкою для знарядь на пам'ятці були нерегулярні та регулярні пластини (із них виготовлено 13 виробів, у той час як із відщепів — лише 2). Особливий інтерес викликає знахідка типологічно близького до красносільської культури черешкового наконечника стріли. Відзначимо, що на Волино-Подільській височині уже було виявлено подібні знахідки: на стоянках Птича 3 (Залізняк, Ткач 2003, с. 302), Ярославичі-Берег (Білас, Конопля 2019, с. 264—278) та Антонівці (Пясецький 2009, с. 159), і у кожному випадку вони йшли разом із свідерськими матеріалами. Попівці V — це четверта досліджена пам'ятка у регіоні, де у збірці наявне подібне вістря.

На підставі вищенаведених аргументів ми дійшли висновку, що за результатами опрацювання кременевої колекції пам'ятки Попівці V слід інтерпретувати як сезонну стоянку свідерської культури, на якій відбувалась інтенсивна обробка кременевої сировини. Саме виробничою спеціалізацією пам'ятки можна пояснити нижчий, ніж на інших стоянках цієї культури, рівень пластинчатості та менший відсоток біпоздовжніх сколів. Варто припустити, що кременева сировина потрапляла на стоянку у вигляді конкрецій, і вже на поселенні відбувалися подальші етапи її обробки.

Висловлюємо велику вдячність В. Стрільчуку, директору Бродівського історико-краєзнавчого музею, та Я. Онищуку, доценту кафедри археології Львівського національного університету ім. Івана Франка, за наданий доступ до музейних фондів та сприяння в опрацюванні колекції.

ЛІТЕРАТУРА

- Білас, Н., Конопля, В. 2019. Стоянка свідерської культури Ярославичі-Берег. *Старий Луцьк*, XV, с. 264-278.
- Грибович, Р. Т. 1987. Исследование в верховьях р. Иквы. *Археологические открытия 1985 года*, с. 321-322.
- Залізняк, Л. Л., Ткач, В. В. 2003. Нова стоянка красносільської культури Птича 3 на Рівненщині. *Кам'яна доба України*, 4, с. 302-304.
- Кирильчук, С. О., Коропецький, Р. Р., Ситник, О. С. 2025. Фінальнопалеолітична стоянка Долішній Івачів І. *Археологія і давня історія України*, 1 (54), с. 140-152. doi: 10.37445/adiu.2025.01.05
- Конопля, В. М., Онищук, Я. І. 2010. Кременеві серпи висоцької культури. В: Роман, О. (ред.). *Кременярство висоцької культури*. Львів: ЛІМ, с. 64-76.
- Конопля, В., Гавінський, А., Пастеркевіч, В. 2024. Пізньопалеолітична стоянка Середне І. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 28, с. 391-419. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2024-28-391-419>
- Онищук, Я. І. 2008. Археологічні пам'ятки Бродівського району Львівської області (за матеріа-

лами Бродівського історико-краєзнавчого музею). *Археологічні дослідження Львівського університету*, 11, с. 172-194.

Онищук, Я. І. 2018. *Населення західної Волині та західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, с. 586.

Пясецький, В. К. 2009. *Палеоліт Волинської височини та Малеого Полісся*. Рівне: Друк Волині.

Сало, Б. 2018. Виробничий осередок пізнього палеоліту із багат шарової стоянки Гиновичі-І. *Вісник рятівної археології*, 4, с. 38-73.

Ситливий, В. І. 1984. До методики визначення рівня пластинчастості палеолітичних індустрій. *Археологія*, 48, с. 1-7.

Ступак, Д. В. 2017. *Технології розщеплення кременю фінального-палеолітичних і мезолітичних культур Українського Полісся*. Дисертація канд. іст. наук. Київ.

REFERENCES

Bilas, N., Konoplia, V. 2019. Stoianka sviderskoi kultury Yaroslavychi-Bereh. *Staryi Luts'k*, XV, s. 264-278.

Gribovich, R. T. 1987. Issledovanie v verkhoviyakh r. Ikvy. *Arkheologicheskoe otkrytiia 1985 goda*, s. 321-322.

Zalizniak, L.L., Tkach, V. V. 2003. Nova stoianka krasnosil'skoi kultury Ptycha 3 na Rivnenshchyni. *Kam'iana doba Ukrainy*, 4, s. 302-304.

Kyrylchuk S. O., Koropetskyi R. R., Sytnyk O. S. 2025. Finalpaleolithic stoianka Dolishnii Ivachiv I. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (54), s. 140-152. doi: 10.37445/adiu.2025.01.05

Konoplia, V. M., Onyshchuk, Ya. I. 2010. Kremenevi serpy vysotskoi kultury. In: Roman, O. (ed.). *Kremeniarstvo vysotskoi kultury*. Lviv: LIM, s. 64-76.

Konoplia, V., Havinskyi, A., Pasterkievich, V. 2024. Piznopaleolithic stoianka Serednie 1. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 28, s. 391-419. https://doi.org/10.33402/mdapv.2024-28-391-419

Onyshchuk, Ya. I. 2008. Arkheolohichni pam'iatky Brodivskoho raionu L'vivskoi oblasti (za materialamy Brodivskoho istoryko-kraieznachoho muzeiu). *Arkheolohichni doslidzhennia L'vivskoho universytetu*, 11, s. 172-194.

Onyshchuk, Ya. I. 2018. *Naselennia zakhidnoi Volyni ta zakhidnoho Podillia u pershii polovyni I tys. n. e.: kulturno-istorychnyi aspekt*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, s. 586.

Piasetskyi, V. K. 2009. *Paleolit Volynskoi vysochyny ta Maloho Polissia*. Rivne: Druk Volyni.

Salo, B. 2018. Vyrobychyi osередok piznoho paleolitu iz bahatosharovoi stoianky Hynovychi-I. *Visnyk riativnoi arkheolohii*, 4, s. 38-73.

Sytlyvyi, V. I. 1984. Do metodyky vyznachennia rivnia plastynchastosti paleolitychnykh industrii. *Arkheolohiia*, 48, s. 1-7.

Stupak, D. V. 2017. *Tekhnolohii rozshcheplennia kremeniu finalnoho-paleolitychnykh i mezolitychnykh kultur Ukrain'skoho Polissia*. Dysertatsiia kand. ist. nauk. Kyiv.

S. Kyrylchuk

FINAL PALEOLITHIC SITE POPIVTSI V

The Final Paleolithic period in Western Ukraine was marked by complex adaptive processes of the prehistoric population caused by climatic changes at the end of the Pleistocene. One of the most notable examples of these changes appeared in technological improvements in flint knapping, the specifics of which allow to distinguish a different cultural phenomena, for example Swiderian culture. The Volhynian-Podolian borderland region — a contact zone between Male Polissia and the northern part of the Podolian Upland — is of great importance for understanding these processes. It is here, near the outcrops of high-quality flint raw material, that manufacturing centers and sites are concentrated, the study of which is one of the priority tasks of modern archaeology.

However, despite the significant potential of the region, the source base of the Final Paleolithic here remains fragmentary. A significant part of the sites is known only from surface collection materials, and the results of stationary excavations of past decades often remain unpublished. A representative example is the multilayered site Popivtsi V in the upper reaches of the Ikva River. Known since the late 19th century thanks to B. Sokalskyi, the site became the object of more detailed research only in the 1980s. Archaeological surveys by D. Chobit and Ya. Onyshchuk, and subsequent excavations by the Brody Expedition of the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of the USSR led by R. Hrybovych, confirmed the presence of a Final Paleolithic horizon.

The collection of Final Paleolithic surface material includes 907 finds made of local high-quality Turonian flint. Among them several types are selected — fragments of concretions, pre-cores, cores, flakes, blades, tools, as well as unspecified chips. Cores are mainly represented by double-platform end cores. Among the tool collection, the most numerous group consists of retouched blades, and also a burin, a scraper and a tanged point are also represented. Taking into account the significant number of flakes dominating over the number of blades, the presence of primary flakes formed at the stage of core formation, and the presence of hunting items, the site is interpreted as a seasonal campsite located near flint raw material outcrops.

Keywords: Volhynia-Podolian Upland, Final Paleolithic, Swiderian culture, flint knapping, paleolithic site.

Отримано / Received: 15.01.2026

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 22.02.2026

Опубліковано / Published: 31.03.2026

КИРИЛЬЧУК Святослав, студент, Львівський Національний університет імені І. Франка, Львів, Україна.

Sviatoslav KYRYLCHUK, student, Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine.

ORCID: 0009-0004-5936-2767,

e-mail: swiatkyrylchyk@gmail.com.

Я. Яковишина, М. Войтович, М. Мельничук

БАГАТОШАРОВА АРХЕОЛОГІЧНА ПАМ'ЯТКА ЛІСНА СЛОБІДКА XII НА ПРИКАРПАТТІ

У статті розглянуто та введено до наукового обігу матеріали з пам'ятки Лісна Слобідка XII, розташованої на Верхньому Пруті. Збірка містить дані про крем'яні знахідки неолітичного часу (культура лінійно-стрічкової кераміки), трипільські керамічні, крем'яні та кам'яні вироби, а також про кілька речей, які належать до культури шнурової кераміки доби бронзи. Подано контекст пам'ятки в регіоні у різний час її заселення.

Ключові слова: неоліт, Трипільля, культура шнурової кераміки, Прут, Дністер.

Пам'ятка розташована поблизу с. Лісна Слобідка Коломийського р-ну Івано-Франківської області, а саме на його південно-східних околицях (урочище Гряда) неподалік дороги на с. Казанів. Давні поселення займали пологий схил правого берега р. Добровідка, лівої притоки р. Прут (рис. 1)¹. Станом на зараз ця ділянка є приватною власністю і піддається оранці. Пункт відомий ще з 1942 р. Пізніше, в 1970-ті рр., його обстежили місцеві краєзнавці (Кочкін 2004, с. 599) і натеper він має статус пам'ятки археології місцевого значення № 656 (Шпилевський та ін. 2015, с. 135). У 1982 р. тут проводив розвідки Борис Василенко. З рукописних та машинописних матеріалів дослідника, які зберігаються у відділі археології Івано-Франківського краєзнавчого музею, відомо, що він зафіксував два ряди залишків глинобит-

них жител — десять в одному ряду і десять — в другому. Площу поселення дослідник окреслив як ділянку розміром 150 × 150 м (Вуянко 2025, с. 145). За Б. Василенком, окрім трипільських матеріалів, тут виявлено і знахідки культури лінійно-стрічкової кераміки, шнурової кераміки та Гава-Голігради (Шпилевський та ін. 2015, с. 135). Матеріали цих зборів зберігаються в Музеї археології Прикарпаття (факультет історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету імені Василя Стефаника) та у Національному музеї народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського. У 2008—2009 рр. Володимир Мазур, на той час науковий співробітник Львівської та Прикарпатської археологічних експедицій (керівник — д. і. н. Леонід Мацкевий), проводив поверхневі збори на поселенні (Мазур та ін. 2021, с. 17). Знахідки з цих досліджень зберігаються в археологічних фондах Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Матеріали розвідкових робіт на поселенні не увійшли до наукових звітів та не були опубліковані, проте збірка є інформативною, презентабельною і потребує введення в науковий обіг, що і визначило мету статті.

На жаль, сьогодні не всі матеріали можуть бути залучені до дослідження, оскільки поблизу Лісної Слобідки відомо більше десятка археологічних пам'яток різного часу і в деяких збірках артефакти з різних пунктів змішані. У роботу включено лише знахідки зі зборів 2008—2009 рр., які були здійснені саме в урочищі Гряда. Після ознайомлення з колекцією було вирішено провести додаткові розвідкові роботи на пам'ятці, перш за все для визначення її точної локалізації. У літературі відомо про 15 пам'яток

1. Підготовлено за грантової підтримки Національного фонду досліджень України в рамках проекту «Праісторична доба заходу України: культурно-історичні процеси» № 2025.07/0055.

© Я. ЯКОВИШИНА, М. ВОЙТОВИЧ, М. МЕЛЬНИЧУК,
2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

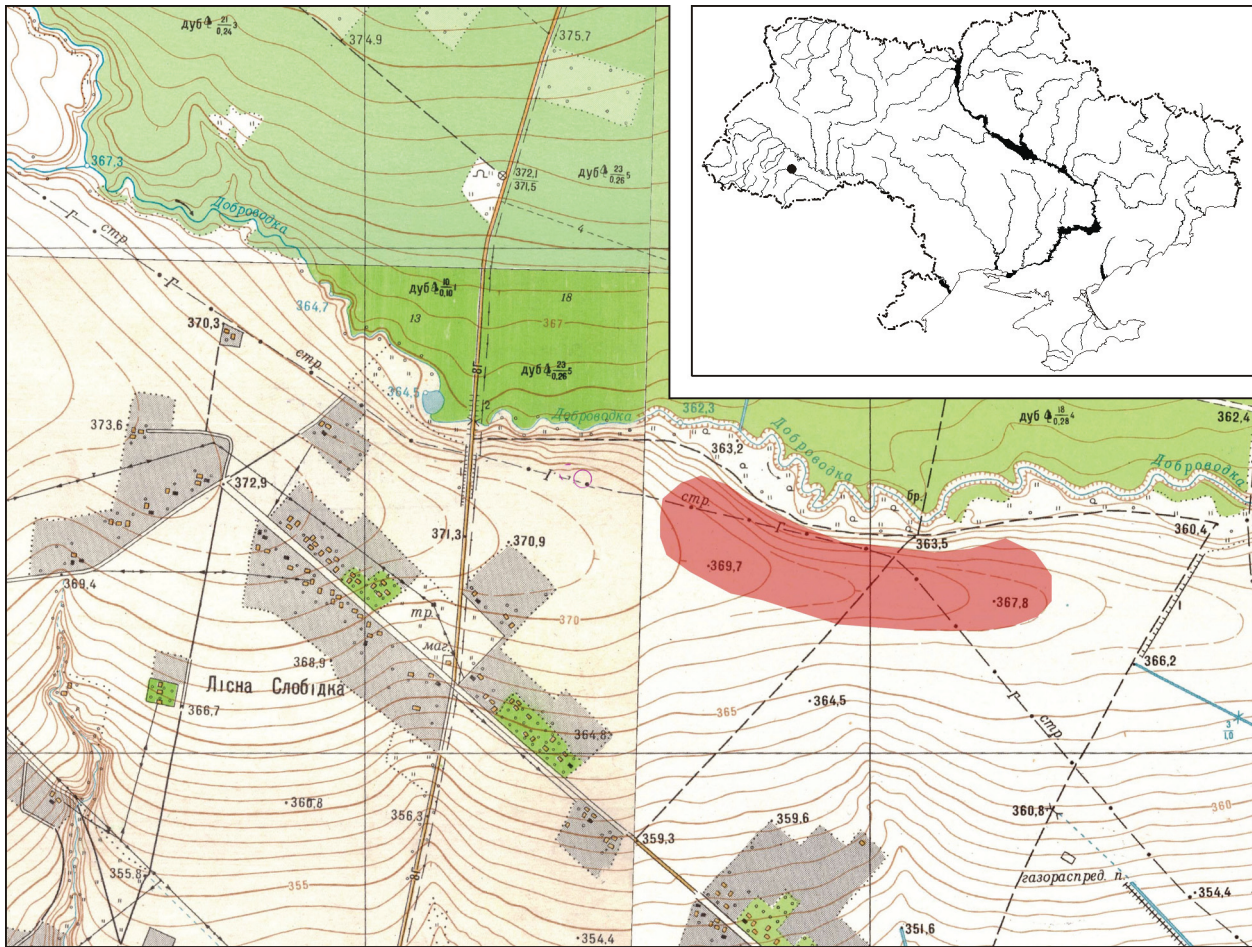

Рис. 1. Позначення пам'ятки Лісна Слобідка XII на топографічній карті

Fig. 1. Marking of the site Lisna Slobidka XII on a topographic map

різного часу навколо села, але точне їхнє розташування не зазначене, лише подано умовний опис, як-от: східна околиця села, південна околиця села тощо, при цьому східна околиця села має протяжність близько 8 км. Зібрані нами матеріали на пам'ятці долучені до наявної збірки і також розглянуті в цій роботі.

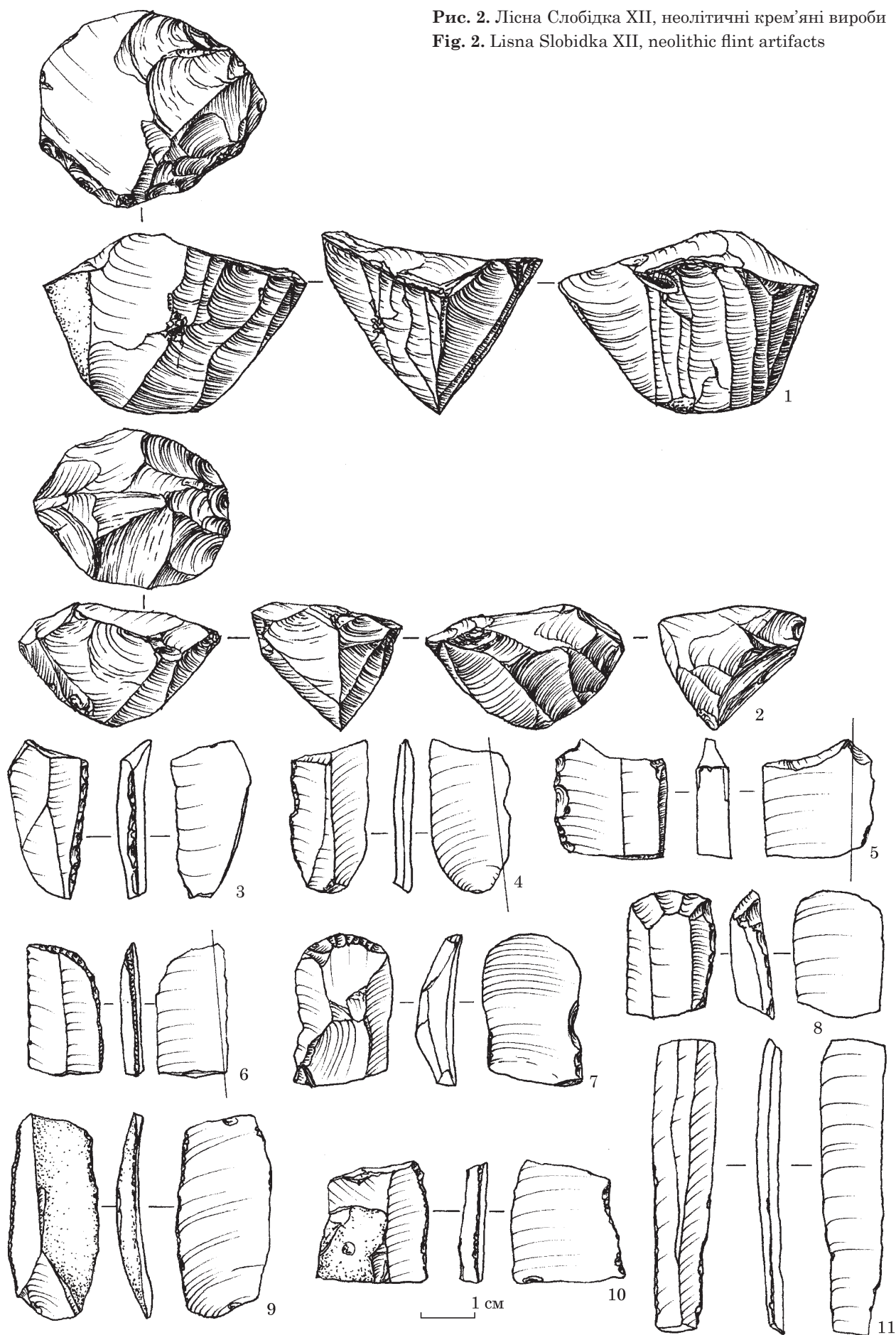
На основі доступних нам відомостей можна виокремити кілька історичних періодів заселення території урочища.

Найраніші знахідки пов'язані із добою неоліту. Це невелика колекція (24 од.) кремeneвих виробів із тулонської сировини, проте наявні і кілька відщепів з місцевого кремeneю гіршої якості. Про кремeneобробку на пам'ятці неолітичного часу можна скласти уявлення лише з уламків двох пірамідальних одноплощадкових нуклеусів для пластинчастих заготовок (рис. 2: 1, 2) та семи відщепів. Серед знарядь переважають вкладні серпів із залощенням при краю з дорсального і вентрального боків (рис. 2: 4—6). Одна з цих знахідок не має слідів залощення, помітно, що вона зазнала дії вогню, через що поверхня набула матовості та молочного кольору (рис. 2: 3). Наявні також два кінцеві скребки з дугастим робочим краєм (рис. 2: 7, 8), три пластини з ужитковою ретушшю та ще шість улам-

ків пластин (рис. 2: 9—11). У цілому, кремeneвий інвентар має велику кількість аналогів у культурі лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) у Верхньому Придністер'ї, як-от Незвисько (Черныш 1962), Єзупіль (Ленартович 2010), Медина (Конопля 2010), Модричі (Telizhenko, Silaiev 2022) та ін. Імовірно, саме такою є культурна приналежність матеріалу з пункту, проте під час розвідкових робіт не було виявлено кераміки цієї культури. У регіоні поширені поселення середньої та пізньої фаз культури, хоча не можна виключати того, що відсутність ранньонеолітичних поселень є наслідком недостатньої вивченості територій (Telizhenko, Tkachuk, Yakovushyna 2024, p. 704). Як можна бачити із мапи ареалу КЛСК на заході України (рис. 3), найближчі до Лісної Слобідки XII пам'ятки тягнуться до р. Дністер, тому пункт відкриває перспективи для детальнішого визначення поширення культури у Попрутті.

Переважну більшість усіх знахідок з поселення датовано періодом енеоліту. Загалом на пам'ятці зібрано 259 фрагментів трипільського посуду, але орнамент на них не зберігся. Здебільшого це стінки посудин (201 од.), які мають невеликі розміри і не є інформативними для визначення детальнішої хронології. Весь керамічний

Рис. 2. Лісна Слобідка XII, неолітичні крем'яні вироби
Fig. 2. Lisna Slobidka XII, neolithic flint artifacts

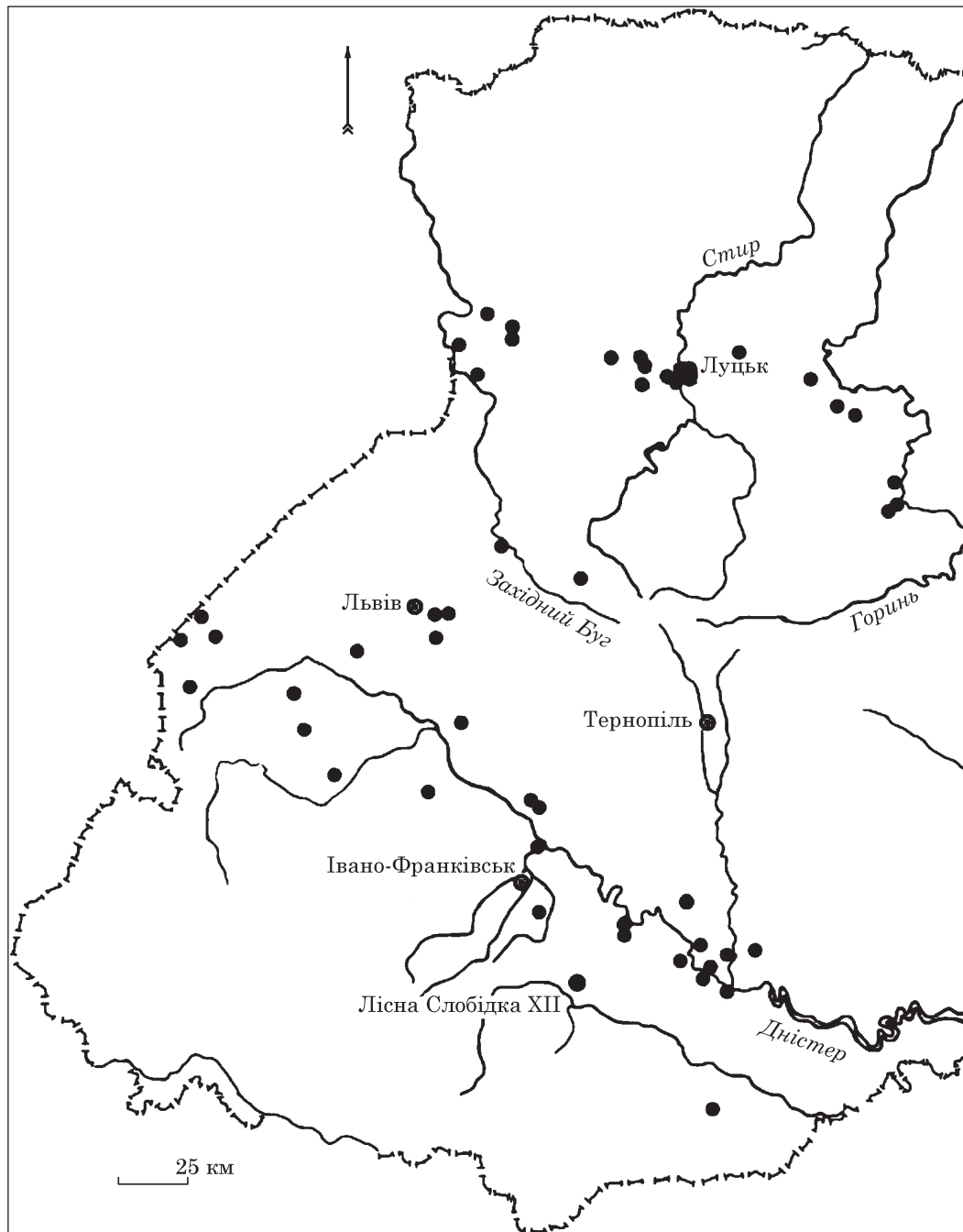

Рис. 3. Поширення пам'яток КЛСК на заході України (за: Чорнобривець 2025)

Fig. 3. The spread of sites of the LBK in western Ukraine (after Chornobryvets 2025)

матеріал репрезентує категорію столового посуду, виготовленого з відмуленої глини з домішкою дрібнозернистого піску, рідше — шамоту. Більша частина фрагментів має блідо-помаранчевий або палевий колір, рідше — світло-сірий, та марку поверхню. У збірці можна виокремити денця 33 різних посудин діаметром від 4 до 16 см. Специфічними є денця двох невеликих посудин, в одному випадку дно увігнуто досередини, а в другому — наявний невеликий піддон (рис. 4: 1, 4). У регіоні є аналогії посудинам на піддоні та з виділеними денцями серед пунктів етапу СІ. Такі випадки на пам'ятках шипинецької групи

Трипілья (Белелуя, Грушів, Пилипи) пояснюють консервацією архаїчних рис на периферії (Ткачук 2016, с. 51, рис. 19, 20).

Є незначна кількість дрібних фрагментів вінець посудин (10 од.), наліпів і петельчастих ручок (12 од.) Фрагмент однієї посудини має нетипову морфологію (рис. 4: 2) — можливо, це частина зооморфної посудини або саней? До зооморфних зображень зараховуємо ріг бовина, який кріпили до виробу в наліпний спосіб (рис. 4: 11). Біноклеподібні посудини представлені двома екземплярами, один з них зберігся у відносно непоганому стані (рис. 4: 3) і за

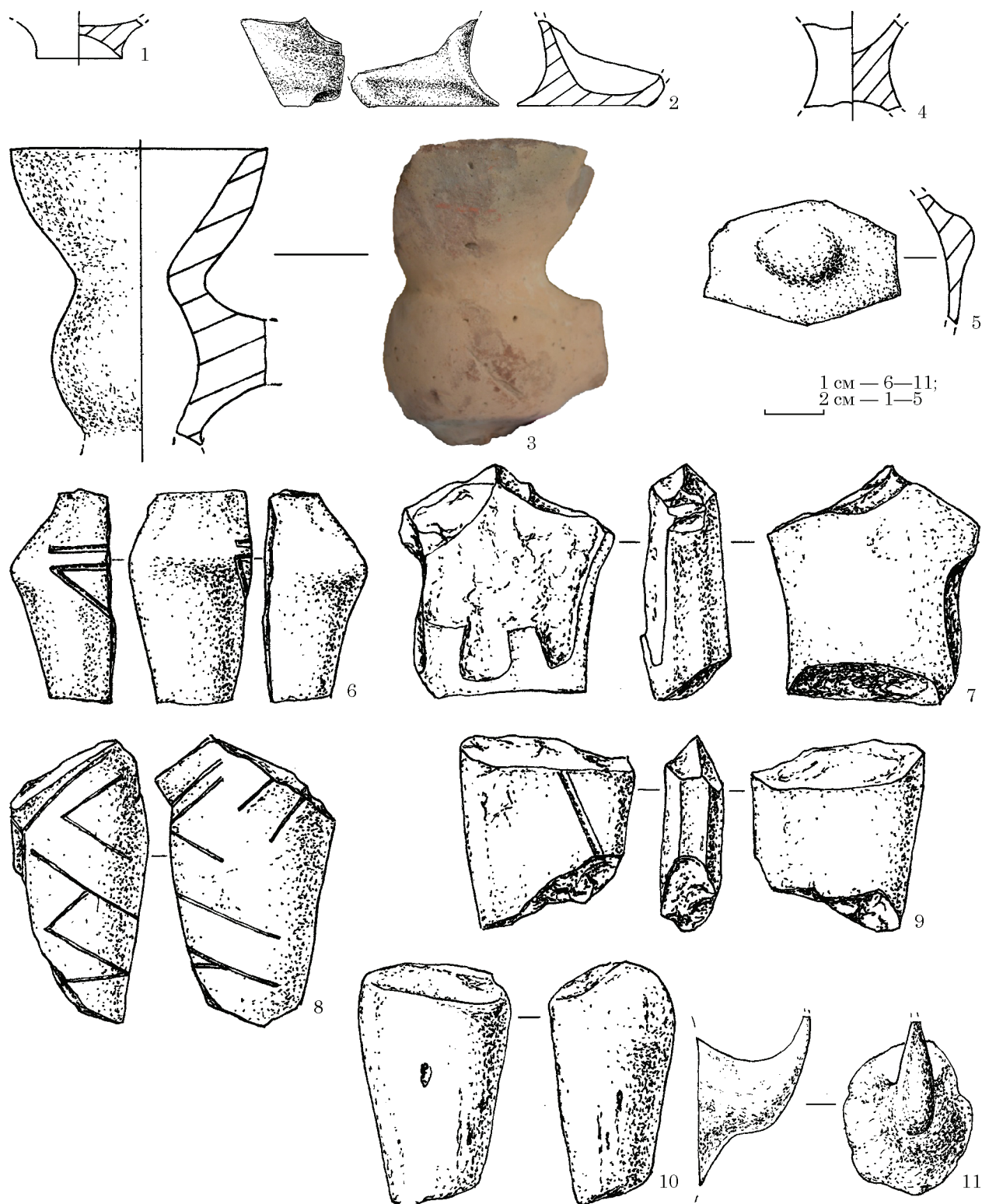

Рис. 4. Лісна Слобідка XII, трипільська кераміка

Fig. 4. Lisna Slobidka XII, trypillian ceramics

своєю формою аналогічний до біноклеподібних посудин з пам'яток шипинецької групи Трипілля етапу СІ. Найближчі аналоги у регіоні походять з пам'ятки Грушів (Конопля 2000, рис. 18). Для цього ж часу властиві і антропоморфні статуетки, знайдені у Лісній Слобідці. Найбільша колекція морфологічно подібних знахідок по-

ходить зі Шипинців (Погожева, 1983, рис. 19). Це два фрагменти тулубів статуеток (від шиї до талії) із пошкодженою поверхнею (рис. 4: 7, 9). Один з тулубів міг належати чоловічій фігурці, оскільки на ньому помітна навскісна перев'язь, передана заглибленою лінією спереду (рис. 4: 9). А перев'язь зазвичай наявна саме

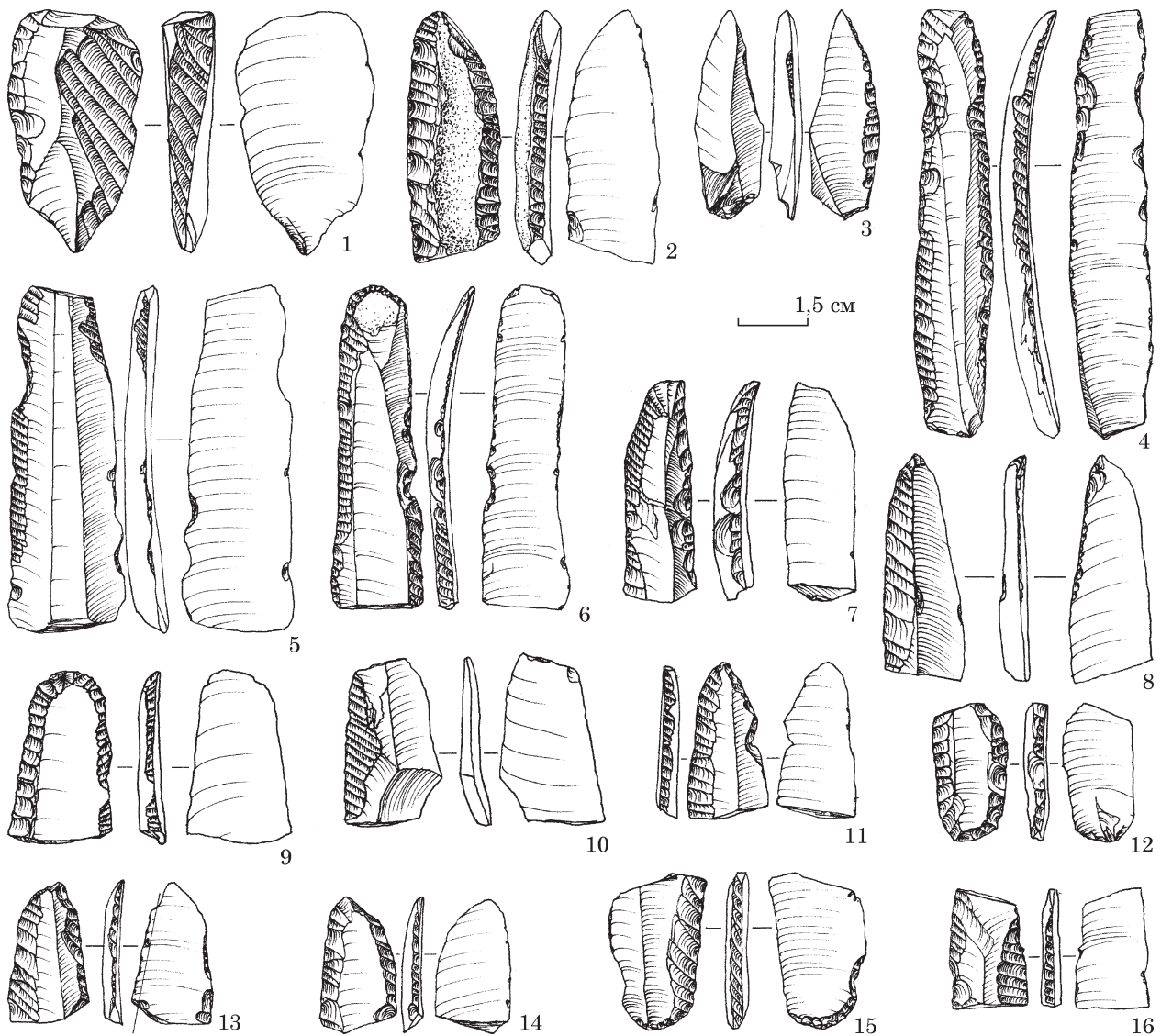

Рис. 5. Лісна Слобідка XII, трипільські крем'яні вироби

Fig. 5. Lisna Slobidka XII, trypillian flint artifacts

на чоловічих фігурках (Погожева 1983, с. 74). Ще три уламки — стегна статуеток. Слід відзначити, що дві з них зламані не лише поперек, по лінії талії і вище колін, але й розбиті повздовж. Збереглась права половина однієї і ліва — іншої. Ці фігурки — жіночі, статі окреслено заглибленими лініями (рис. 4: 6, 8). Третій уламок стегон відрізняється морфологічно, він без ознак статі, має суцільно сформовану ніжку (рис. 4: 10). Спереду є довгасте округле заглиблення, схоже на відбиток зернівки. Описані особливості останньої знахідки відповідають ранішим зразкам пластики і мають аналоги на пам'ятках Верхнього Придністер'я та Попруття етапу Трипілля VI—VII, наприклад, Спас (Яковина, Войтович, Мельничук 2025, рис. 15: 1, 3, 4) і Більшівці (Ткачук, Кочкін, Щодровський 2017, рис. 58: 2). Проте неможливо визначити напевно — чи це прояв збереженого архаїзму, чи на пам'ятці наявний і горизонт Трипілля VI—VII.

Більшість крем'яних виробів ми датуємо трипільським часом (220 од.). Їх виготовлено з високоякісної туронської сировини (211 од.), але наявні також кілька зразків із сеноманської (9 од.). Переважають відщепи (58 од.), пластини або фрагменти пластин без ретуші (44 од.) чи ретушовані (26 од.). Знайдено уламок, імовірно, призматичного нуклеуса із сеноманського кременю (див. далі: рис. 8: 1). У збірці присутні крем'яні відходи виробництва (15 од.).

Серед знарядь переважають кременеві ножі на пластинах (35 од.), помітно, що деякі з них були кутовими, інші, ймовірно, поздовжніми (фрагментарність матеріалу не дозволяє сказати напевно). В більшості випадків довжину пластин визначити неможливо через пошкодження, їхня ширина коливається від 1,5 до 2,6 см, вони здебільшого добре огранені та майже всі позбавлені жовнної кірки. Зазвичай це правильні пластинчасті сколи з трикутним або трапецієподібним перетином. Повздовжні краї

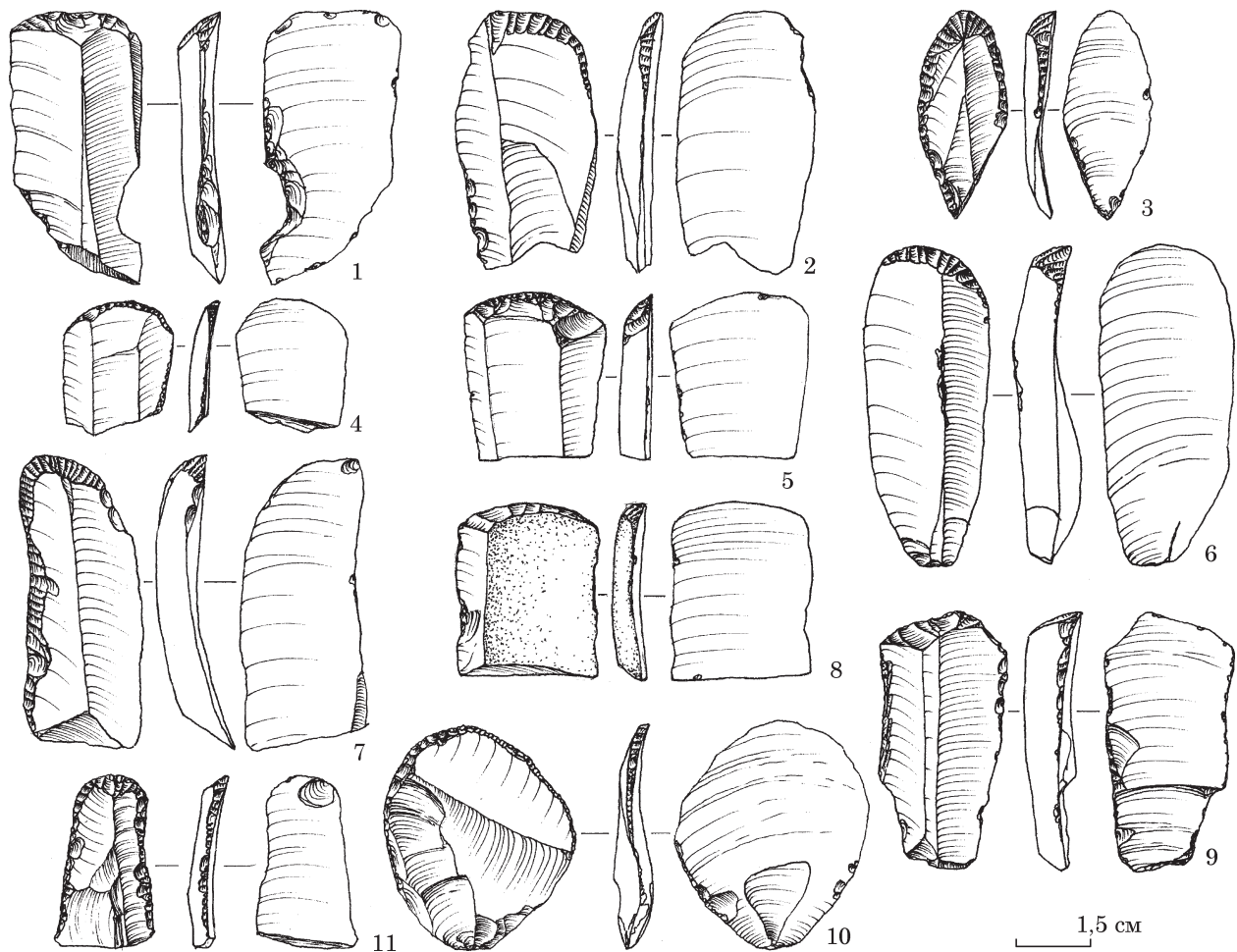

Рис. 6. Лісна Слобідка XII, трипільські крем'яні вироби

Fig. 6. Lisna Slobidka XII, trypillian flint artifacts

знарядь, які формують їхні леза, оброблені з дорсального боку дрібно- і середньофасетковою скісною струменистою ретушшю (рис. 5: 1, 2, 4—8; 10—16).

Поширеними є скребки з (23 од.), частина з них зі струменистою ретушшю (рис. 5: 9; 6; 7: 1—4). Сировина — туронський (22 од.) і сеноманський (1 од.) кремій. Серед скребків переважають кінцеві на широких пластинах. Робочий край дугастий, в кількох випадках — прямий. Довжина виробів — від 3,2 до 7,5 см, ширина — 2—4 см. Ретуш більшості — лускоподібна. Деякі зі скребків, імовірно, виготовлені на зламаних ножах зі струменистою ретушшю.

Різці з кременю (9 од.) — кутові та скісно-бічні на пластинах та відщепах (рис. 7: 5—7). Щодо різчиків, то, можливо, один з виробів належить саме до цього типу знарядь (рис. 5: 3).

Виймчасті кременеві знаряддя (скобелі) бічні (6 од.) на відщепах з виділеними ретушшю виймками (рис. 7: 8, 9).

Вістря з кременю (3 од.) має підтрикутну форму завширшки від 1,9 до 2,3 см та завдовжки від 3,2 до 3,7 см (рис. 7: 10—12). Краї виробів сформовані в одному випадку струменистою, а

в двох інших — лускоподібною ретушшю. Основа двох з них — злегка увігнута.

Одним екземпляром представлено прокрутку або свердло на широкий крем'яній пластині. Робочий край виробу хоч і зламаний, проте помітно, що він був сформований середньофасетковою лускоподібною ретушшю (рис. 8: 5).

Розтирачі / відбійники вироблені переважно з кременю (15 од.), часто вони утворені зі спрацьованих нуклеусів та зламаних сокир або їхніх заготовок, мають кулясту форму та суцільну робочу поверхню (рис. 8: 6, 7). Один розтирач кубічної форми зроблено з пісковика (рис. 9: 5), ще один, напівсферичної форми, має пласку робочу поверхню і також виготовлений з пісковика (рис. 9: 4).

Низку знарядь виготовлено з опоки. Сокири з опоки у Лісній Слобідці XII представлені двома типами. Перший з них — це рубальні, підпрямокутні в перетині знаряддя. Таких виробів цілими та у вигляді уламків знайдено чотири. На одних знаряддях поверхня шліфувана, на інших — доволі грубо оформлена, помітні всі сколи формування виробу. Одна з таких сокир дуже масивна, її лезова частина відламана, але й у зламаному вигляді її довжина сягає 18,5 см

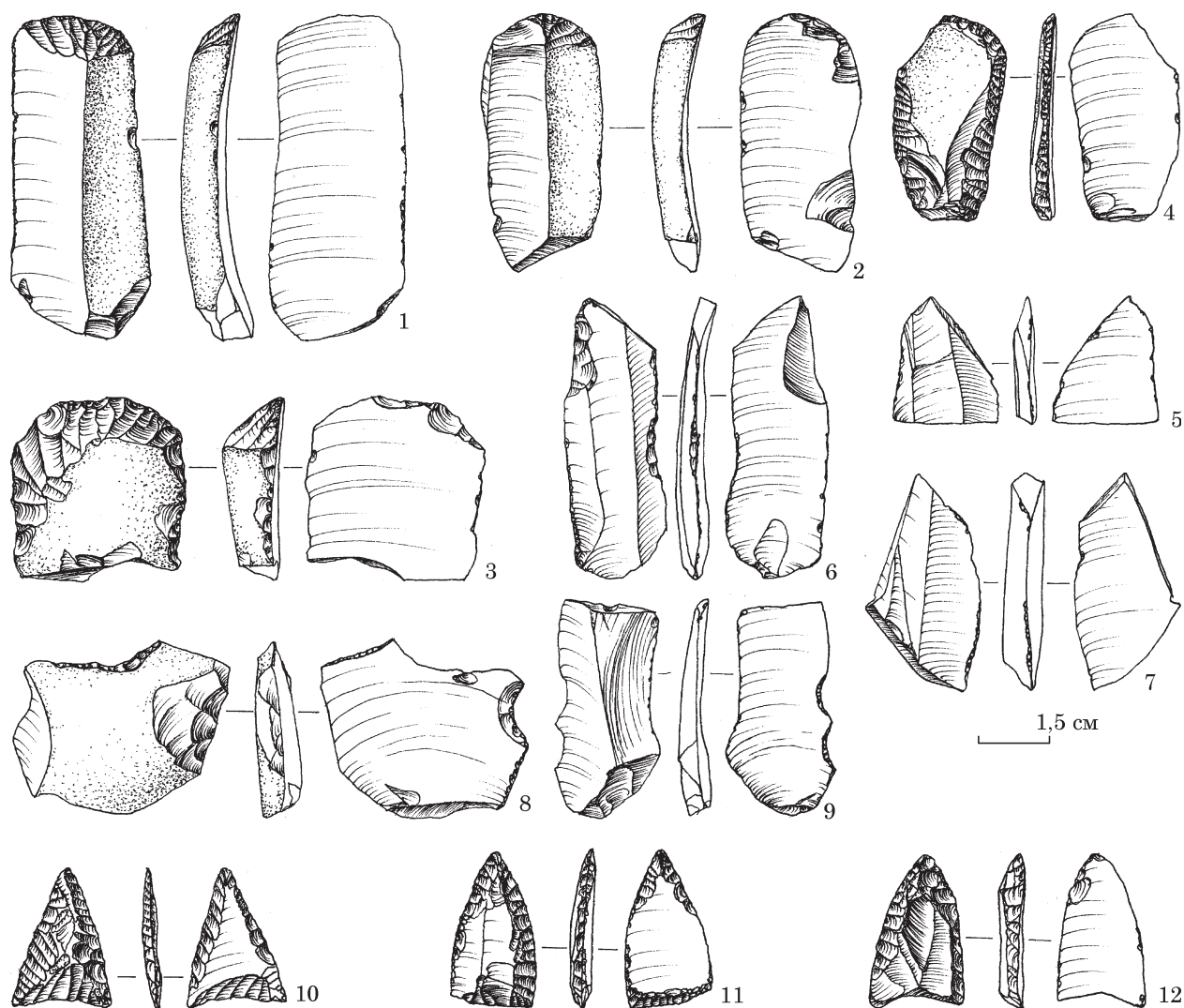

Рис. 7. Лісна Слобідка XII, трипільські крем'яні вироби

Fig. 7. Lisna Slobidka XII, trypillian flint artifacts

(рис. 9: 2). Другий тип — теслоподібні сплюснені сокири трапецієподібної форми, близькі до овалу в перетині. Такі вироби мають невеликі розміри. Їхню поверхню ретельно зашліфовано. Одне знаряддя збереглося цілим (рис. 9: 1), інші — у вигляді уламків. Ще два фрагменти виробів з опоки схожі на уламки доліт, вони мають малі розміри і їх зашліфовано до блиску (рис. 9: 3). Про виготовлення речей з опоки безпосередньо на пам'ятці свідчить наявність відходів виробництва — 45 уламків від сколів.

Дуже близькі аналоги кременевого комплексу Лісної Слобідки XII виявлено на поселенні етапу Трипільля СІ Грушів ур. Корнів у Попрутті (Конопля 2000), тож, імовірно, саме цим часом датовано і колекцію кременевих знарядь. Частина керамічних знахідок, а саме деякі антропоморфні жіночі фігурки і фрагмент біноклеподібної посудини, також мають риси, притаманні пізньому Трипільлю (етап СІ).

Слід зазначити, що деякі уламки посудин з Лісної Слобідки XII за особливостями кераміч-

ного тіста (пористість, наявність шамоту в словому тісті) тяжіють до ранішого часу — етапу Трипільля VI—VII. Проте фрагменти надто невиразні, щоб можна було із впевненістю говорити про це.

Якщо поглянути на карту трипільських пам'яток, відкритих на Верхньому Пруті (рис. 10), то помітно, що регіон був заселений в енеолітичний час, проте неможливо сказати щось напевно про етапи його освоєння трипільською людністю, оскільки більшість з пунктів не віднесено до певного з етапів культури, лише констатовано, що матеріал належить до Трипільля. Відомо лише про одну пам'ятку етапу VI—VII (Спас ур. Замчисько) та кілька пунктів етапу СІ у регіоні (Белелуя VI, Пилипи, Грушів ур. Корнич) (Яковишина, Войтович, Мельничук 2025, с. 185). Частину матеріалів з відкритих раніше пам'яток вже неможливо оглянути через те, що деякі знахідки зберігалися у школах населених пунктів, біля яких їх було виявлено, а на сьогодні в цих школах такі речі вже відсутні. Ще два пункти визначено як при-

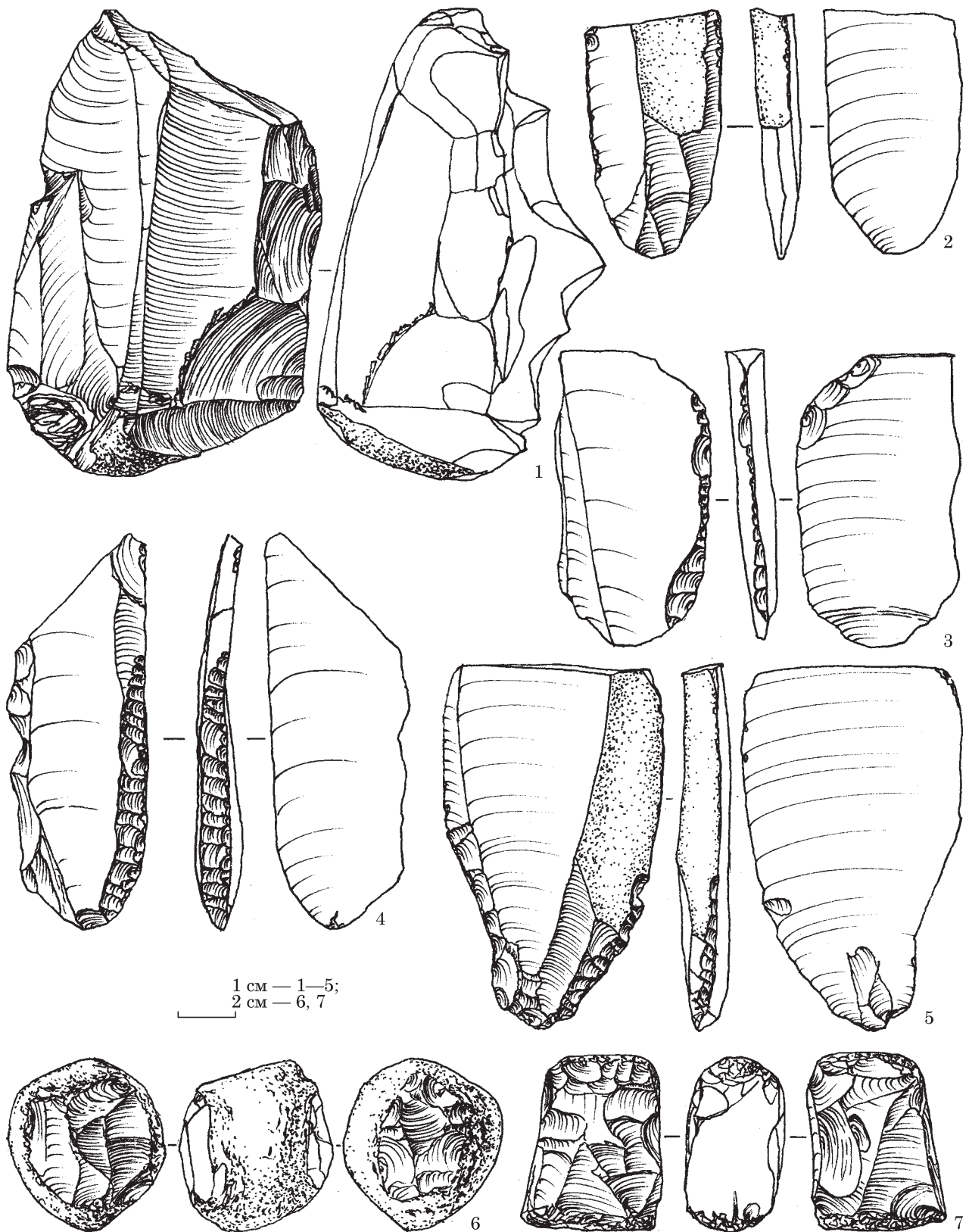

Рис. 8. Лісна Слобідка XII, трипільські крем'яні вироби

Fig. 8. Lisna Slobidka XII, trypillian flint artifacts

належні до етапу СІ під час розвідкових робіт, проведених у 2025 р. Це, власне, Лісна Слобідка XII та Воскресінці IV (Яковишина, Мельничук 2025, с. 209). Класифікувати ці пам'ятки

як такі, що належать певній групі Трипілья, складно, оскільки через специфіку місцевого ґрунту орнамент на кераміці не зберігся. Між тим такі пам'ятки розташовані в ареалі шипи-

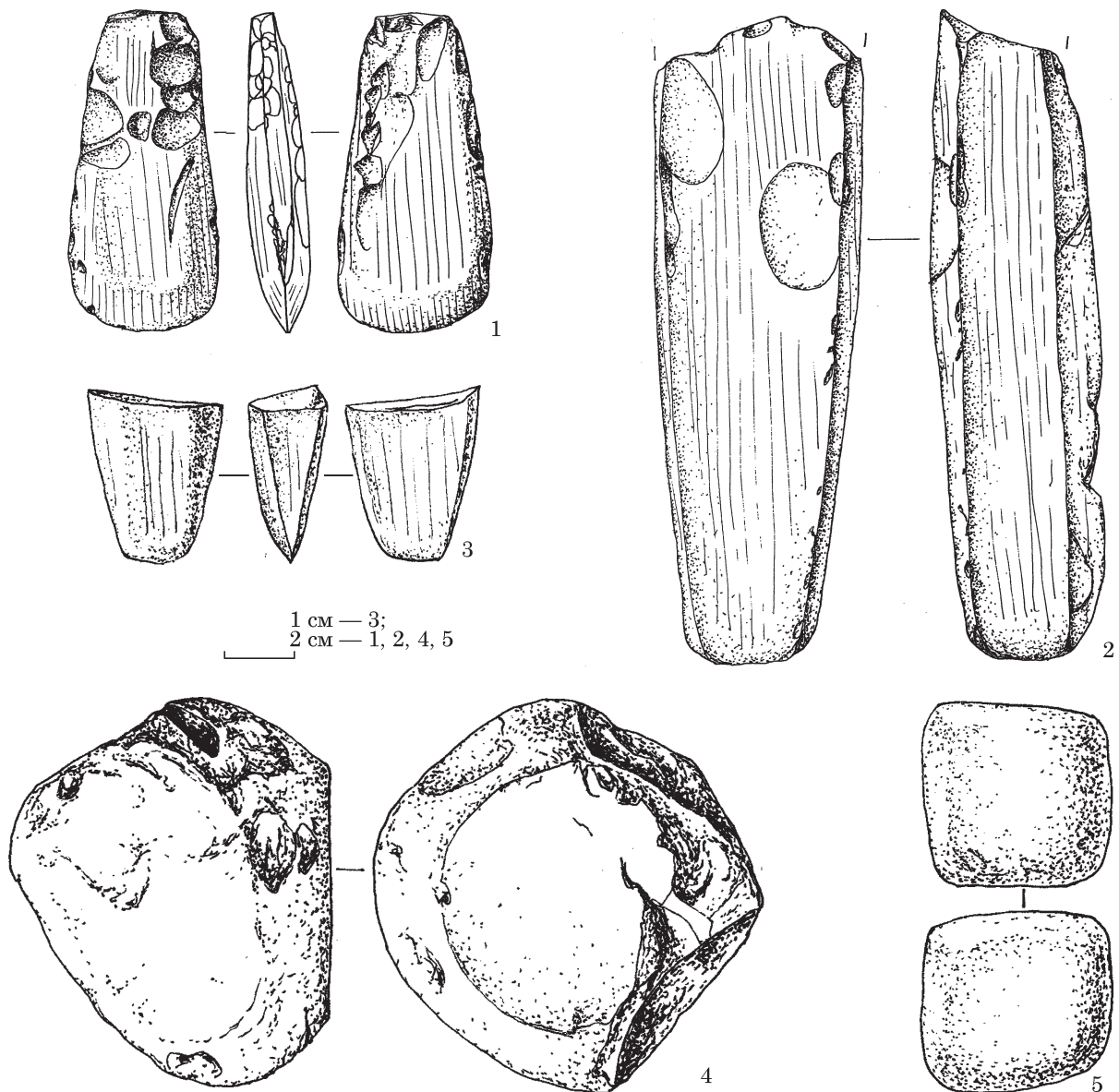

Рис. 9. Лісна Слобідка XII, трипільські кам'яні вироби

Fig. 9. Lisna Slobidka XII, trypillian stone artifacts

нецької групи і за морфологією посуду відповідають шишинецьким зразкам.

До культури шнурової кераміки (КШК) слід включити чотири знахідки: дві кам'яні свердлини сокири, денце посудини та крем'яний наконечник стріли.

Одну із сокир виготовлено з базальту темно-сірого забарвлення із зеленкуватим відтінком (рис. 11) ромбоподібної форми у плані із чітким переломом в обухну частину. Обух горизонтально-зрізаний, округлий в перетині, його діаметр становить 2,8 см. Знахідка у профілі зі злегка увігнутим донизу обухом та лезом. Усі поверхні старанно зашліфовано. Довжина леза — 3,5 см, воно увігнуте дугою із заокругленими кутами та незначними надщербленими поверхні. Свердлину виконано ближче до обуху під незначним кутом, вона асиметрична, її діаметр становить 1,9—2,15 см. Довжина со-

кири — 11,4 см, максимальна висота — 3,6 см, максимальна ширина — 5,1 см.

Фрагмент другої сокири виготовлено з базальту сіро-молочного кольору (рис. 12). У плані клиноподібної форми, обух зламаний на рівні свердлини. Свердлина асиметрична, виконана під кутом діаметром 2,3—2,75 см. Поверхня нерівна та шершава. Бічні грані зазнали інтенсивного шліфування. Кути сокири заокруглені, лезо загострене. Збережена довжина сокири — 11,5 см, максимальна ширина — 5,9 см, висота — 4,3 см.

Наконечник стріли виготовлений із туронського кремню, має темно-сіре забарвлення, у плані трикутної форми із ледь випуклими краями та сильно увігнутою основою (рис. 13: 17). У перетині форма знахідки — лінзоподібна. З двох боків краї інтенсивно вкрито регулярною фасетковою ретушшю. Довжина наконечни-

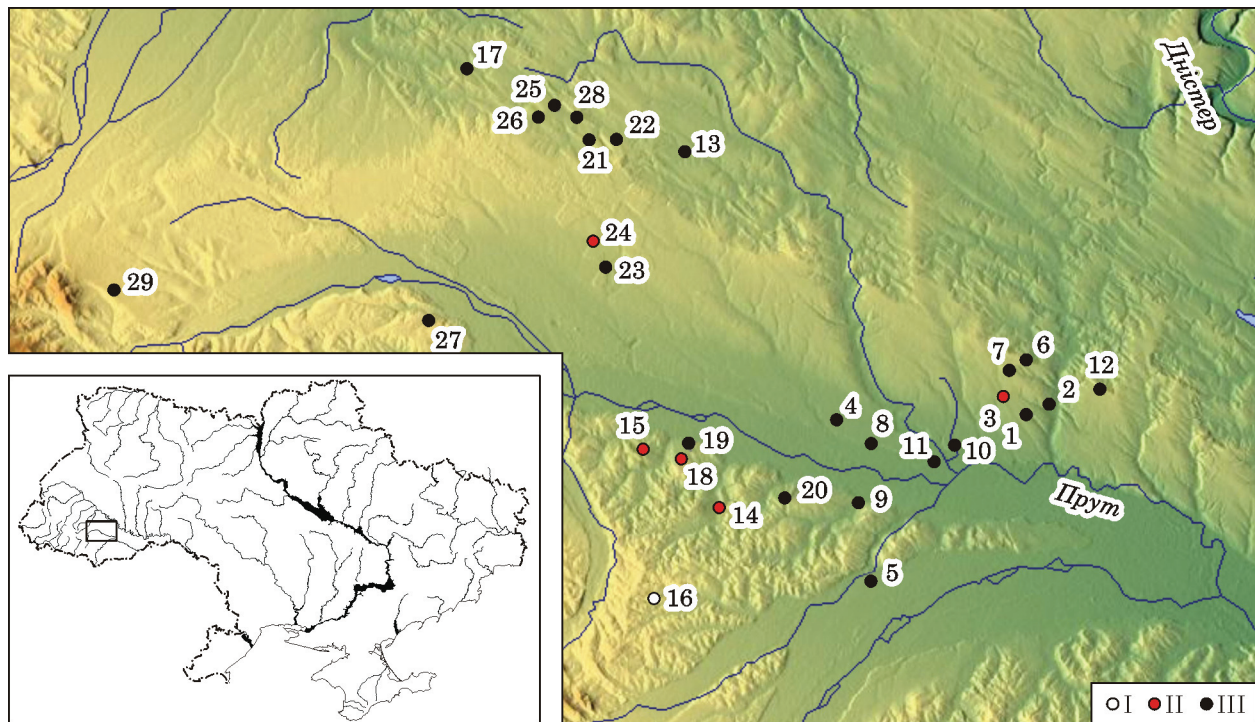

Рис. 10. Трипільські поселення у Верхньому Попрутті: I — етап VI—VII; II — етап CI; III — без визначеної відносної хронології. 1 — Белелуя II; 2 — Белелуя IV; 3 — Белелуя VI; 4 — Борщівська Турка I; 5 — Джурів I; 6 — Задубрівці I; 7 — Задубрівці III; 8 — Заболотів IV; 9 — Іллінці I; 10 — Любківці IV; 11 — Олешків III; 12 — Русів I; 13 — Велика Кам'янка; 14 — Пилипи; 15 — Воскресінці IV; 16 — Спас; 17 — Голосків V; 18 — Грушів I; 19 — Грушів VIII; 20 — Дебеславці III; 21 — Коршів II; 22 — Коршів III; 23 — Лісна Слобідка IX; 24 — Лісна Слобідка XII; 25 — Лісний Хлібчин I; 26 — Лісний Хлібчин III; 27 — Печеніжин I; 28 — Черемхів I; 29 — Лоева I.

Fig. 10. Trypillian settlements in the Upper Prut: I — stages BI—BII; II — stage CI; III — sites without a specific relative chronology. 1 — Beleluia II; 2 — Beleluia IV; 3 — Beleluia VI; 4 — Borshchivska Turka I; 5 — Dzhuriv I; 6 — Zadubrivtsi I; 7 — Zadubrivtsi III; 8 — Zabolotiv IV; 9 — Illintsi I; 10 — Liubkivtsi IV; 11 — Oleshkiv III; 12 — Rusiv I; 13 — Velyka Kam'ianka; 14 — Pylypy; 15 — Voskresintsi IV; 16 — Spas; 17 — Holoskiv V; 18 — Hrushiv I; 19 — Hrushiv VIII; 20 — Debeslavtsi III; 21 — Korshiv II; 22 — Korshchiv III; 23 — Lisna Slobidka IX; 24 — Lisna Slobidka XII; 25 — Lisnyi Khlibchyn I; 26 — Lisnyi Khlibchyn III; 27 — Pechenizhyn I; 28 — Cheremkhiv I; 29 — Loieva I.

ка — 3 см, максимальна ширина при основі — 1,1 см, товщина — 0,3 см.

Денце посудини пласке, плавно переходить у стінки корпусу, виготовлене із добре відмудленої керамічної маси із домішкою шамоту та органіки (рис. 14). Випал — помірний. Зовнішня поверхня має сіро-коричневе забарвлення, заглажена та місцями пошкоджена, внутрішня — сіра, нерівна та шершава. Злам — темно-сірого забарвлення. Діаметр денця — 4 см, його товщина — 1 см.

Пам'ятка КШК біля Лісної Слобідки розташована у межах виділеної Ігорем Сवेशніковим подільської групи КШК, яка охоплює терени Поділля, лівобережжя та правобережжя р. Дністер від р. Бистриця (включно із р. Бистриця Надвірнянська та р. Бистриця Солотвинська) та р. Золотої Липи до р. Смотрич, а також з територією р. Верхній Прут (Сवेशніков 1974, с. 54). Незначна кількість пам'яток, а також їхня строкатість наптовхнули Яна Махніка на думку, що межа поширення культури КШК у східному напрямку проходила по лінії Бистриця — Золота Липа (Machnik 1979,

s. 51—57). Окрім цього, недостатній рівень дослідження пам'яток заходу України, помилки у періодизації, а також віднесення до КШК і пам'яток епішнурового горизонту створювали хибне бачення розвитку регіону науковою спільнотою, на що звертала увагу Катерина Бунятян (Бунятян 2010, с. 18—26). Та все ж шнурові пам'ятки в ареалі подільської групи наявні, а кожен новий пункт вкрай важливий для розуміння історичних процесів, що відбувались у III тис. до н. е.

Завдяки картографуванню пам'яток археології місцевого значення встановлено, що межиріччя р. Бистриця Надвірнянська, Дністер та Прут досить щільно промарковане шнуровими пунктами (рис. 15). Простори від крайньої пам'ятки у Вікторіві до курганного могильника у Вікнянах вже не виглядають незаселеними, як це було раніше (Сवेशніков 1974, рис. 3). При цьому варто зазначити, що тут ми маємо справу переважно із розвідковими роботами, а інформацію про шнурові пункти регіону віднаходимо у «Переліку пам'яток культурної спадщини Івано-Франківської обл.» (Шпилювський

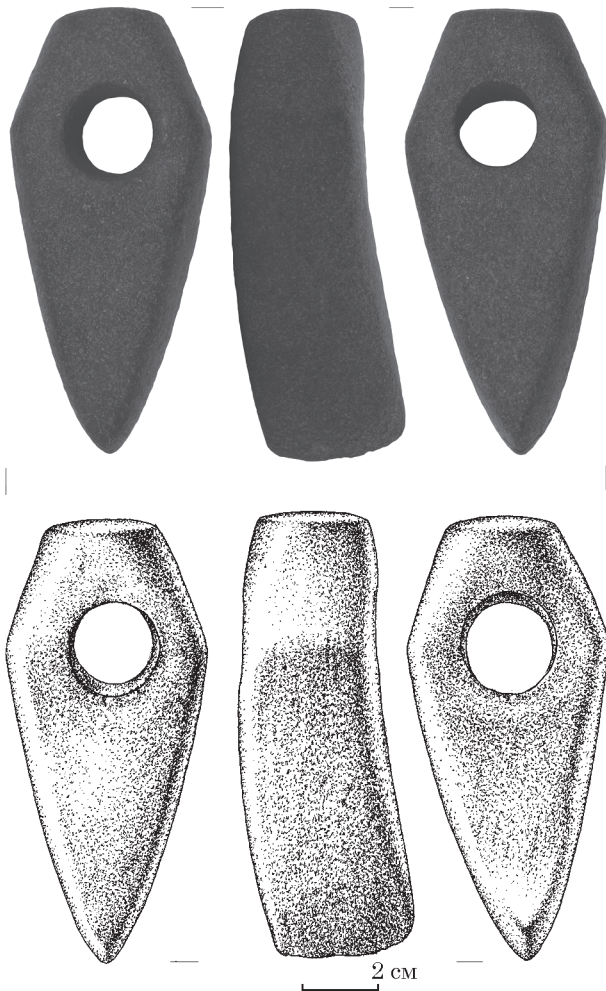

Рис. 11. Лісна Слобідка XII, кам'яна сокира культури шнурової кераміки

Fig. 11. Lisna Slobidka XII, stone axe of the Corded Ware culture

на ін. 2015, с. 73—203) та в «Переліку пам'яток археології місцевого значення Івано-Франківської області» (Перелік... 2024), оскільки матеріали досліджень не опубліковано або ж коротко згадано в «Археологічних відкриттях» (Василенко 1984, с. 247). При цьому частину наведених пунктів вказано без «прив'язки» до КШК (Василенко 1986, с. 221; 1987, с. 313—314).

При аналізі «Переліків» вражає великий масив шнурових пам'яток КШК Івано-Франківщини, зокрема поселень, які за своєю кількістю перевищують фунеральні пам'ятки. Загалом, поселення КШК на території південно-східної частини ареалу культур є вкрай рідкісними (Witkowska 2006). Не багато їх і на території Верхнього Дністра. А до віднесення до КШК значної частини з цих пунктів, з огляду на час проведення та характер досліджень, варто ставитись з обережністю (Войтович 2022, с. 48—49). До прикладу, такий пункт, як Кавсько, що відомий в літературі як залишки поселення КШК на штучних насипах, після повторного опрацювання архівних матеріалів та фондової

Рис. 12. Лісна Слобідка XII, фрагмент кам'яної сокири культури шнурової кераміки

Fig. 12. Lisna Slobidka XII, fragment of a stone axe from the Corded Ware culture

колекції виявився могильником КШК, заснованим на залишках поселення культури лійчастого посуду, об'єкти та речові знахідки якої і було трактовано як шнурові (Voitovych 2025). Тому «поселення» КШК Пруто-Дністерського регіону також можуть виявитись зовсім не поселеннями, а зруйнованими курганами. До того ж у значній частці з них, окрім матеріалів, віднесених до КШК, наявні знахідки й інших культур, зокрема як у випадку із Лісною Слобідкою XII.

Ще одна проблема щодо пам'яток, внесених до «Переліків», полягає у тому, що раніше до КШК відносили і епішнурові матеріали. Тому доки не буде проведено принаймні ревізії всіх фондових колекцій, які збереглись, неможливо відповісти на питання, яка частка із віднесених пунктів є епішнуровим горизонтом. Між КШК та комарівською культурою у «Переліках» немає жодної пам'ятки епішнурового горизонту, що створює штучну прірву в декілька століть між двома культурами.

З огляду на слабкий рівень стаціонарних досліджень пам'яток КШК у верхів'ях р. Прут та

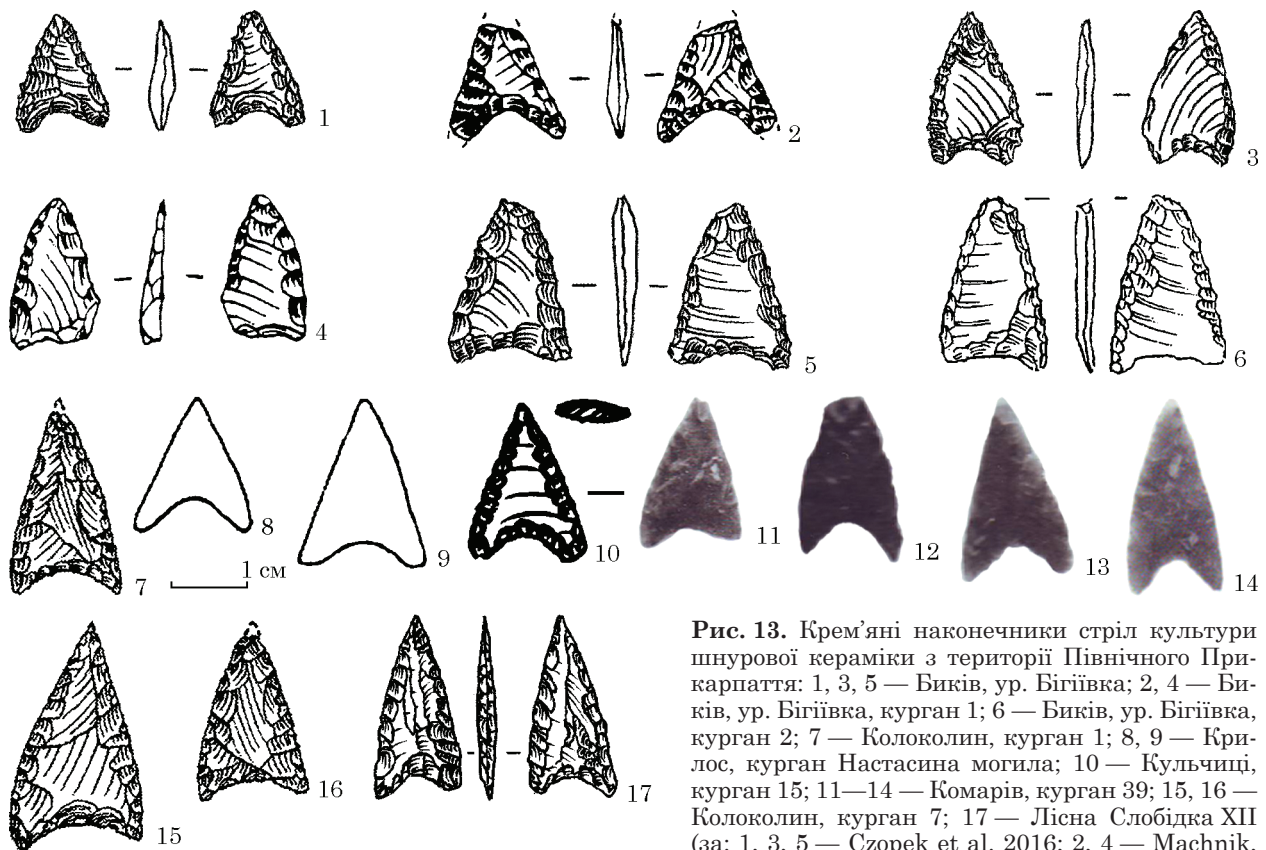

Рис. 13. Крем'яні наконечники стріл культури шнурової кераміки з території Північного Прикарпаття: 1, 3, 5 — Биків, ур. Бігіївка; 2, 4 — Биків, ур. Бігіївка, курган 1; 6 — Биків, ур. Бігіївка, курган 2; 7 — Колоколин, курган 1; 8, 9 — Крилос, курган Настасина могила; 10 — Кульчиці, курган 15; 11—14 — Комарів, курган 39; 15, 16 — Колоколин, курган 7; 17 — Лісна Слобідка XII (за: 1, 3, 5 — Czopek et al. 2016; 2, 4 — Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006; 6 — Sytnyk, Havinskyi 2010; 7, 15, 16 — Pavliv, Petehyrych 2015; 8, 9, 11—14 — Sulimirski 1968; 10 — Svieschnikov 1972)

Pavliv, Petehyryč 2006; 6 — Ситник, Гавінський 2010; 7, 15, 16 — Павлів, Петегірич 2015; 8, 9, 11—14 — Sulimirski 1968; 10 — Свешніков 1972)

Fig. 13. Flint arrowheads of the Corded Ware culture from the territory of Northern Carpathian region: 1, 3, 5 — Bykiv, Bihiivka tract; 2, 4 — Bykiv, Bihiivka tract, burial mound 1; 6 — Bykiv, Bihiivka tract, burial mound 2; 7 — Kolokolyn, burial mound 1; 8, 9 — Krylos, burial mound Nastasyna mohyla; 10 — Kulchytsi, burial mound 15; 11—14 — Komariv, burial mound 39; 15, 16 — Kolokolyn, burial mound 7; 17 — Lisna Slobidka XII (after: 1, 3, 5 — Czopek et al. 2016; 2, 4 — Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006; 6 — Sytnyk, Havinskyi 2010; 7, 15, 16 — Pavliv, Petehyrych 2015; 8, 9, 11—14 — Sulimirski 1968; 10 — Svieschnikov 1972)

правобережжя р. Дністер у межах подільської групи важко визначити і час заселення цієї території населенням КШК. Сьогодні за допомогою абсолютних методів датовано тільки один курган у Буківні (курган 1/П/2013), що дозволило з'ясувати час закладання могильника — він корелюється саме із КШК, а не з комарівською культурою, й припадає на 2450/2400—2200 BC (із вірогідністю 95,4 %) (Makarowicz et al. 2025, p. 200—201, fig. V.14.). На пізню позицію місцевих курганів вказує і речовий комплекс, зокрема керамічний, що представлений циліндричними кубками (Sulimirski 1968, pl. 9: 5, 14). Екземпляр з Вікнян (Свешніков 1974, рис. 15: 21) тяжіє до городисько-здовбицьких виробів (Самолук 2009, с. 35, рис. 3: 2; 6: 3; 9:1). Підкреслимо, що циліндричні кубки значно поширені у цій культурі (Бунятян 2008, с. 16, рис. 2). Така ситуація ставить під сумнів культурну атрибуцію деяких «класично» шнурових курганних пам'яток регіону та свідчить про необхідність проведення ревізії джерельної бази (Бунятян 2010, с. 22).

Наявність наконечника стріли з Лісної Слобідки XII також вказує на пізню позицію

Рис. 14. Лісна Слобідка XII, фрагмент посудини культури шнурової кераміки

Fig. 14. Lisna Slobidka XI, fragment of a vessel from the Corded Ware culture

заселення теренів КШК, оскільки ця група знахідок входить до інвентаря поховань, датованих другою половиною III тис. до н. е. (рис. 3: 1—16; Войтович 2021, с. 12). Схожі знахідки у регіоні виявлено в одному з курганів у Вікня-

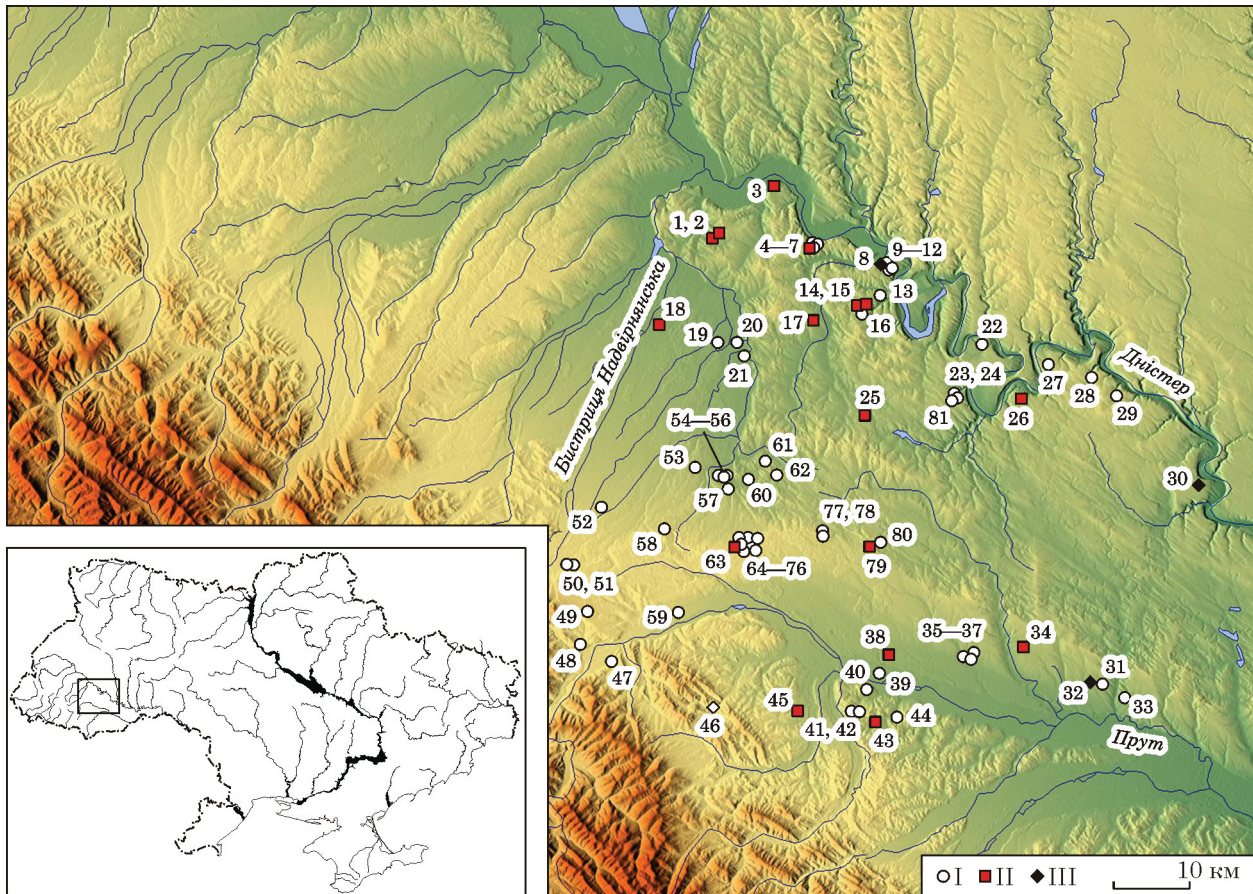

Рис. 15. Карта пам'яток культури шнурової кераміки межиріччя р. Дністер, Бистриця Надвірнянська та Прут (за: Шпилевський та ін. 2015; Перелік... 2024): I — поселення; II — кургани; III — ґрунтові поховання. 1, 2 — Вільшаниця I—II; 3 — Сtryганці IV; 4 — Буківна II; 5—7 — Буківна III, VI, XXI; 8 — Нижнів I; 9—12 — Нижнів II, XXVII, XXI; XLI; 13 — Кутище XV; 14, 15 — Вікняни I—II; 16 — Вікняни XXII; 17 — Тлумач II; 18 — Чернів I; 19 — Марківці I; 20 — Чорнолізці I; 21 — Слобідка I; 22 — Петрів VI; 23, 24, 81 — Підвербці XXV, XIX, XXXV; 25 — Хотимир IX; 26 — Корнів X; 27 — Кунисівці I; 28 — Чернелиця V; 29 — Колінки I; 30 — Передівання I; 31 — Задубринці I; 32 — Задубринці IV; 33 — Белелуя VI; 34 — Гвіздець I; 35—37 — Підгайчики II, V, VI; 38 — П'ядики I; 39 — Корнич III; 40 — Грушів I; 41, 42 — Спас I—II; 43 — Кропивище I; 44 — Дебеславці II; 45 — Мишин IV; 46 — Слобода I; 47 — Білі Ослави III; 48 — Делятин XIV; 49 — Лоева I; 50, 51 — Верхній Майдан II, IV; 52 — Лісна Тарновиця I; 53 — Струпків I; 54—56 — Голосків II—IV; 57 — Молодилів I; 58 — Середній Майдан IV; 59 — Саджавка I; 60 — Скопівка I; 61 — Лісний Хлібичин V; 62 — Черемхів I; 63 — Лісна Слобідка I; 64—76 — Лісна Слобідка III—XV; 77, 78 — Корпів II, IV; 79 — Велика Кам'янка II; 80 — Велика Кам'янка V

Fig. 15. Map of sites of the Corded Ware culture of the interfluves of the Dniester, Bystrytsia Nadvirianska and Prut rivers (after: Shpylevskiy et al. 2015; Perelik... 2024): I — settlements; II — burial mounds; III — ground burials. 1, 2 — Vilshanytsia I—II; 3 — Stryhantsi IV; 4 — Bukivna II; 5—7 — Bukivna III, VI, XXI; 8 — Nyzhniv I; 9—12 — Nyzhniv II, XXVII, XXI; XLI; 13 — Kutyshe XV; 14, 15 — Vikniani I—II; 16 — Vikniani XXII; 17 — Tlumach II; 18 — Cherniiv I; 19 — Markivtsi I; 20 — Chornoliztsi I; 21 — Slobidka I; 22 — Petriv VI; 23, 24, 81 — Pidverbtsi XXV, XIX, XXXV; 25 — Khotymyr IX; 26 — Korniv X; 27 — Kunysivtsi I; 28 — Chernelytsia V; 29 — Kolinky I; 30 — Peredivannia I; 31 — Zadubryntsi I; 32 — Zadubryntsi IV; 33 — Bebeluia VI; 34 — Hvizdets I; 35—37 — Pidhaichyky II, V, VI; 38 — P'iadyky I; 39 — Kornych III; 40 — Hrushiv I; 41, 42 — Spas I—II; 43 — Kropyvyshe I; 44 — Debeslavtsi II; 45 — Myshyn IV; 46 — Sloboda I; 47 — Bili Oslavy III; 48 — Deliatyn XIV; 49 — Loieva I; 50, 51 — Verkhniy Maidan II, IV; 52 — Lisna Tarnovytsia I; 53 — Strupkiv I; 54—56 — Holoskiv II—IV; 57 — Molodyliv I; 58 — Serednii Maidan IV; 59 — Sadzhavka I; 60 — Skopivka I; 61 — Lisnyi Khlibychyn V; 62 — Cheremkhiv I; 63 — Lisna Slobidka I; 64—76 — Lisna Slobidka III—XV; 77, 78 — Korshiv II, IV; 79 — Velyka Kam'ianka II; 80 — Velyka Kam'ianka V

нах (Sulimirski 1968, pl. 9: 20, 21, 30). На основі аналізу джерельної бази кам'яних свердлених сокир, до якої входять і знахідки з Лісної Слобідки XII, визначено, що в регіоні відсутні сокири ранніх зразків. Згідно з класифікацією П. Влодарчика місцеві вироби тяжіють до сокир типів B4 та C (Włodarczyk 2006, tabl. XXII).

Припускаємо, що одна з причин фіксації значної кількості «шнурових» пам'яток у регіоні криється у покладах солі, адже тут розташований один з найбільших в Україні соляних басейнів (Передкарпатський) (Сивий, Паранько, Іванов 2013, с. 283). Про можливість видобування населенням КІПК солі на Прикарпатті

свого часу міркував І. Свешніков. Такі здогадки дослідника спираються на значну кількість пам'яток навколо соляних джерел (Свешніков, Козак 1977, с. 370). Однак це припущення ще не підтверджене результатами польових досліджень. Натомість значно більше відомо про видобуток солі у період пізньої бронзи — раннього заліза у верхів'ях р. Прут завдяки дослідженням Л. Крушельницької, проведеним на таких пам'ятках, як Лоева та Текуча (Крушельницька 1981, с. 24; 1991, с. 62—64). Варто згадати, що під час дослідження пам'ятки поруч виходу соленосного джерела у Лоевій I виявлено як рухомий матеріал, так і заглиблені об'єкти епішнурового горизонту (Крушельницька 2002, с. 141, 144). Сама ж дослідниця відзначає, що керамічний матеріал належить межановицькій культурі (Крушельницька 1991, с. 63). Зазначимо, що пам'ятку Лоева I внесено до Переліків як багатошарову, один з горизонтів якої помилково трактовано як шнуровий (рис. 15; Перелік... 2024). Отже, вкрай необхідна ревізія джерельної бази із подальшим відокремленням епішнурових пам'яток від шнурових.

Висновки. Таким чином, можна говорити про заселення території урочища Гряда поблизу с. Лісна Слобідка у три різні історичні періоди. Вперше, землеробським неолітичним населенням, яке просунулося від Дністра у Верхнє Попруття. На пам'ятці зібрано знахідки з кременю, проте неолітичну кераміку під час поверхневого огляду не було виявлено. У цілому, кременевий інвентар відповідає культурі лінійно-стрічкової кераміки, ймовірно, саме такою є культурна приналежність матеріалу з пункту. Найближчі до Лісної Слобідки пам'ятки КЛСК тяжіють до р. Дністер, тому пункт є інформативним щодо детальнішого визначення поширення культури у верхів'ях р. Прут. У енеолітичний час місцевість заселили носії трипільських традицій. Залишений ними матеріал є наймасовішим на пам'ятці й дозволяє стверджувати, що це пізній етап культури — СІ (шипинецька група). При цьому наявні деякі фрагменти кераміки, які за особливостями тіста тяжіють до ранішого часу — Трипілья VI—VII, проте вони надто невиразні, щоб напевно це стверджувати. У збірці є також матеріали КШК. Наявна джерельна база вказує на пізнє заселення населенням КШК правобережжя р. Дністер у межах подільської групи, яке припадало на другу половину III тис до н. е., що додатково підтверджують матеріали із Лісної Слобідки XII. Причина такої щільної заселеності регіону «шнуровими» пам'ятками може критись у наявності тут такого цінного природного ресурсу, як сіль, виходами якого багаті місцеві терени.

Принагідно хочемо висловити щирі вдячність місцевому краєзнавцеві Володимирі Мазуру за допомогу в пошуках урочища і пам'ятки. А також к. і. н. Руслану Коропецькому (Инсти-

тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), к. геогр. н. Олені Томенюк (Львівський національний університет імені Івана Франка), к. і. н. Сергію Теліженку (Інститут археології НАН України), к. і. н. Тарасу Ткачуку (Національний заповідник «Давній Галич»), к. і. н. Ігорю Кочкіну (Карпатський національний університет імені Василя Стефаника), к. і. н. Олегу Осаульчуку (НДЦ «Рятівна археологічна служба») за консультації та надані робочі матеріали.

ЛІТЕРАТУРА

- Бунятян, К. П. 2008. Горолицько-здовбицька культура: проблемна ситуація. *Археологія*, 3, с. 10-20.
- Бунятян, К. П. 2010. Підкарпатська культура шнурової кераміки. *Археологія*, 2, с. 18-30.
- Василенко, Б. А. 1984. Исследования в Ивано-Франковской области. *Археологические открытия 1982 года*, с. 247-248.
- Василенко, Б. А. 1986. Работы в Галицком районе. *Археологические открытия 1984 года*, с. 221.
- Василенко, Б. А. 1987. Исследования в Ивано-Франковской области. *Археологические открытия 1984 года*, с. 313-314.
- Войтович, М. М. 2021. *Культура шнурової кераміки Верхнього Придністер'я*. Автореферат дисертації канд. іст. наук. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства НАНУ.
- Войтович, М. 2022. Поселення культури шнурової кераміки Верхнього Придністер'я: Стан і перспективи досліджень. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 26, с. 32-56. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-32-56>
- Вуянко, М. 2025. *Трипільські поселення в Івано-Франківську*. Івано-Франківськ: Галичина-Пак.
- Конопля, В. 2000. Поселення трипільської культури Грушів на Пруті. *Волино-Подільські археологічні студії*, 2, с. 42-61.
- Конопля, В. 2010. Вироби з кременю, обсидіану і каменю поселення лінійно-стрічкової кераміки Медина на Івано-Франківщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 14, с. 385-393.
- Кочкін, І. Т. 2004. Археологічні пам'ятки трипільської культури на території України. Реєстр. Івано-Франківська область. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. 1. Київ: Укрполіграфмедіа, с. 589-612.
- Крушельницька, Л. І. 1981. *Звіт про роботу Івано-Франківської довірної експедиції за 1981 р.* Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Крушельницька, Л. І. 1991. Солеварний центр біля с. Лоева Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. В: Степула, Н. І. (ред.). *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Світ, с. 62-64.
- Крушельницька, Л. 2002. Пам'ятка солеваріння рубежу ранньої і середньої бронзи в Північно-Східних Карпатах. *Записки товариства імені Шевченка*, 244, с. 140-154.
- Ленартович, О. 2010. Неолітичне та енеолітичне поселення багатошарової пам'ятки Єзупіль І. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 14, с. 224-242.

Мазур, Н. Ф., Мазур, М. І., Мазур, В. Н., Дутчак, С. Н. 2021. *Нариси з історії села Лісна Слобідка*. Івано-Франківськ: Наір.

Павлів, Д., Петегиріч, В. 2015. Археологія і давня історія Рогатинщини. В: Польовий, Я. (ред.). *Старожитності Рогатинщини*. Львів: Тріада плюс, с. 16-96.

Перелік... 2024. Перелік пам'яток археології місцевого значення Івано-Франківської області [online]. Режим доступу: <https://data.gov.ua/dataset/b6ddc665-8106-4152-a575-2a53b0e1480c> [Дата звернення 6 лютого 2026].

Погожева, А. П. 1983. *Антропоморфная пластика Триполья*. Новосибирск: Наука.

Самолук, В. О. 2009. Нові поховальні пам'ятки городишко-здовбицької культури. *Археологія*, 4, с. 26-37.

Свешніков, І. К. 1972. *Звіт з роботи Енеолітичної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР в 1971 р.* НА ВА ІУ НАН України, од. зб. 325.

Свешніков, І. К. 1974. *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери*. Київ: Наукова думка.

Свешніков, І. К., Козак, В. Й. 1977. Раскопки курганов возле Дрогобыча. *Археологические открытия 1976 года*, с. 370.

Сивий, М., Паранько, І., Іванов, Є. 2013. *Географія мінеральних ресурсів України*. Львів: Простір М.

Ситник, О., Гавінський, А. 2010. *Звіт про археологічні дослідження Дрогобицької експедиції у 2009 р. Розкопки багатощарової пам'ятки доби бронзи — ранньозалізного віку Биків I у Львівській області*. НА ВА ІУ НАН України.

Ткачук, Т. 2016. Деякі висновки досліджень на північно-західному кордоні культури Кукутень-Трипілля. В: *Галич і Галицька земля: досвід і проблеми збереження і історико-архітектурної спадщини середньовічних міст в Україні і Європі. Матеріали міжнародної конференції, 28 жовтня 2016, Галич*. Галич, с. 43-57.

Ткачук, Т., Кочкін, І., Щодровський, Р. 2017. *Багатощарове поселення Білишівці (ур. Кути) на Верхньому Подністрів'ї*. 1. Галич; Івано-Франківськ: Просвіта.

Черныш, Е. К. 1962. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровьи. *Неолит и энеолит юга европейской части СССР*, 102, с. 5-86.

Чорнобривець, В. 2025. Культури лінійно-стрічкової кераміки на матеріалах пам'яток басейнів Стиру, Горині, Західного Бугу і Верхнього Дністра. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 29, с. 19-47. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-18-47>

Шпилевський, І., Палеха, Ю., Токар, В., Муха, В., Малишева, О., Економов, А. 2015. *Івано-Франківська область. Схема планування території (завершення). III: Охорона нерухомих об'єктів культурної спадщини. Пояснювальна записка*. Київ.

Яковичина, Я., Войтович, М., Мельничук, М. 2025. Археологічні дослідження трипільського поселення Спас. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 29, с. 161-188. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-161-188>

Яковичина, Я., Мельничук, М. 2025. Археологічні розвідкові роботи у Пруто-Дністерському межиріччі 2025 року. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей IX міжнародного*

наукового семінару (Чернівці, 19 грудня 2025). Чернівці, с. 208-210.

Czopek, S., Machnik, J., Pasterkiewicz, W., Pawliw, D., Petehyrycz, W. 2016. *Wielokulturowe stanowiska archeologiczne w Bykowie koło Drohobycza*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Machnik, J. 1979. Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestru. *Acta Archaeologica Carpathica*, 19, s. 51-71.

Machnik, J., Pavliv, D., Petehyryč, V. 2006. Barrow of the late Corded Ware Culture from Bikiv, Drohobyč district. *Prace komisji prehistorii Karpāt*, 3: Environment and man at the Carpathian Foreland in the Upper Dniester Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period. Results of the research of the Polish-Ukrainian Expedition, s. 195-227.

Makarowicz, P., Kochkin, I., Goslar, T., Romaniszyn, J. 2025. Movable artefacts from the barrows. Cultural and chronological identification. In: Makarowicz, P., Kochkin, I. (eds.). *Bukivna. An elite Bronze Age barrow necropolis on the Upper Dniester*. Archaeologia Bimaris, 10. Poznań: Nauka i Innowacje, p. 153-208.

Sulimirski, T. 1968. *Corded Ware and Globular Amphorae north-east of the Carpathians*. London: Athlone.

Telizhenko, S.A., Silaiev, O.M. 2022. Lithic assemblages of the Linear Pottery Culture settlement Modrychi-I. *Archeologia*, 3, p. 17-31. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.03.017>

Telizhenko, S., Tkachuk, T., Yakovyshyna, Ya. 2024. Crossroads. The Halych micro-region in the Neolithic and Eneolithic. In: Trybała-Zawiślak, K., Bochniak, T. (eds.). *Pasja i działanie. Studia Silvestro Czopek diem natalem quintum et sexagesimum celebranti oblata*. 2. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski, s. 395-426.

Voitovych, M. 2025. Site of Corded Ware Culture in Kavske, Sub-Carpathian Region: Change of Interpretation. *Archeologia Polona*, 63, p. 295-335. <https://doi.org/10.23858/APa63.2025.4184>

Witkowska, B. 2006. Stanowiska osadowe kultury ceramiki sznurowej z obszarów starowżywnych Europy. *Sprawozdania Archeologiczne*, 58, s. 21-101.

Włodarczak, P. 2006. *Kultura ceramiki sznurowej na wyżynie Małopolskiej*. Kraków: IAE PAN.

REFERENCES

Buniatian, K. P. 2008. Horodotsko-zdovbytska kultura: problemna sytuatsiia. *Arkheolohiia*, 3, s. 10-20.

Buniatian, K. P. 2010. Pidkarpatska kultura shnurovoi keramiky. *Arkheolohiia*, 2, s. 18-30.

Vasilenko, B. A. 1984. Issledovaniia v Ivano-Frankovskoi oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiia 1982 goda*, s. 247-248.

Vasilenko, B. A. 1986. Raboty v Galichskom raione. *Arkheologicheskie otkrytiia 1984 goda*, s. 221.

Vasilenko, B. A. 1987. Issledovaniia v Ivano-Frankovskoi oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiia 1984 goda*, s. 313-314.

Voitovych, M. M. 2021. *Kultura shnurovoi keramiky Verkhnoho Prydnister'ia*. Avtoreferat dysertatsii kand. ist. nauk. Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha, Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy.

Voitovych, M. 2022. Poselennia kultury shnurovoi keramiky Verkhnoho Prydnister'ia: Stan i perspektyvy doslidzhen. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 26, s. 32-56. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-32-56>

Vuianko, M. 2025. *Trypilski poselennia v Ivano-Frankivsku*. Ivano-Frankivsk: Halychyna-Pak.

Konoplia, V. 2000. Poselennia trypilskoï kultury Hrushiv na Pruti. *Volyno-Podilski arkheolohichni studii*, 2, s. 42-61.

- Konoplia, V. 2010. Vyroby z kremeniu, obsydianu i kameniu poselennia liniino-strichkovoї keramiki Medynia na Ivano-Frankivshchyni. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 14, s. 385-393.
- Kochkin, I. T. 2004. Arkheolohichni pam'iatky trypilskoї kultury na terytorii Ukrainy. Reiestr. Ivano-Frankivska oblast. In: Videiko, M. Yu. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoї tsyvilizatsii*. 1. Kyiv: Ukrpolihrafmedia, s. 589-612.
- Krushelnyska, L. I. 1981. *Zvit pro robotu Ivano-Frankivskoi dohovirnoi ekspeditsii za 1981 r.* Naukovi arkhiv viddilu arkeolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy.
- Krushelnyska, L. I. 1991. Solevarnyi tsentr bilia s. Loieva Nadvirnianskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. In: Stepula, N. I. (ed.). *Novi materialy z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*. Lviv: Svit, c. 62-64.
- Krushelnyska, L. 2002. Pam'iatka solevarinnia rubezhu rannoї i serednoi bronzy v Pivnichno-Skhidnykh Karpatakh. *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka*, 244, s. 140-154.
- Lenartovych, O. 2010. Neolitychne ta eneolitychne poselennia bahatosharovoї pam'iatky Yezupil I. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 14, s. 224-242.
- Mazur, N. F., Mazur, M. I., Mazur, V. N., Dutchak, S. N. 2021. *Narysy z istorii sela Lisna Slobidka*. Ivano-Frankivsk: Nair.
- Pavliv, D., Petehyrych, V. 2015. Arkheolohiia i davnia istoriia Rohatynshchyny. In: Polovyi, Ya. (ed.). *Starozhytnosti Rohatynshchyny*. Lviv: Triada plus, s. 16-96.
- Perelik... 2024. Perelik pamiatok arkeolohii mistsevoho znachennia Ivano-Frankivskoi oblasti [online]. Rezhym dostupu: <https://data.gov.ua/dataset/b6ddc665-8106-4152-a575-2a53b0e1480c> [Data zvernennia 6 liutoho 2026].
- Pogozheva, A. P. 1983. *Antropomorfnaia plastika Tripol'ja*. Novosibirsk: Nauka.
- Samoliuk, V. O. 2009. Novi pokhovalni pam'iatky horodotsko-zdovbytskoї kultury. *Arkheolohiia*, 4, s. 26-37.
- Svieshnikov, I. K. 1972. *Zvit z roboty Eneolitychnoi ekspeditsii Instytutu suspilnykh nauk Akademii nauk URSS u 1971 r.* NA VA IU NAN Ukrainy, od. zb. 325.
- Svieshnikov, I. K. 1974. *Istoriia naselennia Peredkarpattia, Podillia i Volyni v kintsi III — na pochatku II tysiacholit-tia do nashoi ery*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sveshnikov, I. K., Kozak, V. I. 1977. Raskopki kurganov voze Drogobicha. *Arkheologicheskie otkrytia 1976 goda*, s. 370.
- Syvyi, M., Paranko, I., Ivanov, Ye. 2013. Heohrafiia mineralnykh resursiv Ukrainy. Lviv: Prostir M.
- Sytnyk, O., Havynskiy, A. 2010. *Zvit pro arkeolohichni doslidzhennia Drohobytskoї ekspeditsii u 2009 r. Rozkopky bahatosharovoї pam'iatky doby bronzy — rannoza-liznoho viku Bykiv I u Lviiskii oblasti*. NA VA IU NAN Ukrainy.
- Tkachuk, T. 2016. Deiaki vysnovky doslidzhen na pivnichno-zakhidnomu kordoni kultury Kukuten-Trypilla. In: *Halych i Halytska zemlia: dosvid i problemy zberezhenia i istoriko-arkhitekturnoi spadshchyny serednovichnykh mist v Ukraini i Yevropi. Materialy mizhnarodnoi konferentsii, 28 zhovtnia 2016, Halych*. Halych, s. 43-57.
- Tkachuk, T., Kochkin, I., Shchodrovskiy, R. 2017. *Bahatosharove poselennia Bilshivtsi (ur. Kuty) na Verkhnomu Podnistrov'i*. 1. Halych; Ivano-Frankivsk: Prosvita.
- Chernysh, E. K. 1962. K istorii naselenija jeneolitychesko go vremeni v Srednem Pridnestrov'i. *Neolit i jeneolit juga evropejskoj chasti SSSR*, 102, s. 5-86.
- Chornobryvets, V. 2025. Kultury liniino-strichkovoї keramiki na materialakh pam'iatok baseiniv Styru, Horyni, Zakhidnoho Buhu i Verkhnoho Dnistra. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 29, s. 19-47. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-18-47>
- Shpylevskiy, I., Palekha, Yu., Tokar, V., Mukha, V. Malysheva, O., Ekonomov, A. 2015. *Ivano-Frankivska oblast. Shkema planuvannia terytorii (zavershennia)*. III: Okhorona nerukhomykh ob'ektiv kulturnoi spadshchyny. Poiasniuval-na zapyska. Kyiv.
- Yakovyshyna, Ya., Voitovych, M., Melnychuk, M. 2025. Arkheolohichni doslidzhennia trypilskoї poselennia Spas. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 29, s. 161-188. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-161-188>
- Yakovyshyna, Ya., Melnychuk, M. 2025. Arkheolohichni rozvidkovi roboty u Pruto-Dnisterskomu mezhyrichchi 2025 roku. In: *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy: Tezy dopovidei IX mizhnarodnoho naukovoho seminaru (Chernivtsi, 19 hrudnia 2025)*. Chernivtsi, s. 208-210.
- Czopek, S., Machnik, J., Pasterkiewicz, W., Pawliw, D., Petehyrycz, W. 2016. *Wielokulturowe stanowiska archeologiczne w Bykowie koło Drohobycza*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Machnik, J. 1979. Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestru. *Acta Archaeologica Carpatica*, 19, s. 51-71.
- Machnik, J., Pavliv, D., Petehyrych, V. 2006. Barrow of the late Corded Ware Culture from Bikiv, Drohobych district. *Prace komisji prehistorii Karpat*, 3: Environment and man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period. Results of the research of the Polish-Ukrainian Expedition, s. 195-227.
- Makarowicz, P., Kochkin, I., Goslar, T., Romaniszyn, J. 2025. Movable artefacts from the barrows. Cultural and chronological identification. In: Makarowicz, P., Kochkin, I. (eds.). *Bukivna. An elite Bronze Age barrow necropolis on the Upper Dniester*. Archaeologia Bimaris, 10. Poznań: Nauka i Innowacje, p. 153-208.
- Sulimirski, T. 1968. *Cord Ware and Globular Amphorae north-east of the Carpathians*. London: Athlone.
- Telizhenko, S.A., Silaiev, O.M. 2022. Lithic assemblages of the Linear Pottery Culture settlement Modrychi-I. *Archeologia*, 3, p. 17-31. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.03.017>
- Telizhenko, S., Tkachuk, T., Yakovyshyna, Ya. 2024. Crossroads. The Halych micro-region in the Neolithic and Eneolithic. In: Trybała-Zawisłak, K., Bochniak, T. (eds.). *Pasja i działanie. Studia Silvestro Czopek diem natalem quintum et sexagesimum celebranti oblata*. 2. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski, s. 395-426.
- Voitovych, M. 2025. Site of Corded Ware Culture in Kavske, Sub-Carpathian Region: Change of Interpretation. *Archaeologia Polona*, 63, p. 295-335. <https://doi.org/10.23858/APa63.2025.4184>
- Witkowska, B. 2006. Stanowiska osadowe kultury ceramiki sznurowej z obszarów starowżytnych Europy. *Sprawozdania Archeologiczne*, 58, s. 21-101.
- Włodarczak, P. 2006. *Kultura ceramiki sznurowej na wyżynie Małopolskiej*. Kraków: IAE PAN.

Ya. Yakovyshyna, M. Voitovych, M. Melnychuk

MULTILAYERED ARCHAEOLOGICAL SITE OF LISNA SLOBIDKA XII IN THE SUB-CARPATHIAN AREA

The article examines and introduces into scientific circulation materials from the Lisna Slobidka XII site in the Sub-Carpathian area. The site is located near the village, specifically in its south-eastern outskirts (in the Gryada tract). Ancient settlements occupied the gentle slope of the right bank of the Dobrovidka River (a left tributary of the Prut River). The collection consists of artefacts found during surface surveys in 2008–2009 and 2025. The earliest finds are associated with the Neolithic period and consist of a small collection of flint artefacts. In general, flint artefacts correspond to the Linear Pottery culture (LBK), and it is likely that the materials found belong to this culture, although no pottery of this culture was found during the exploratory work. The LBK sites closest to Lisna Slobidka XII tend to be located near the Dniester River, which makes this site interesting in terms of determining the spread of the culture in the Upper Prut region in more detail. In the Eneolithic period, the area was inhabited by people who followed Trypillian traditions. The material they left behind suggests that this was a late stage of the culture — CI (Shypyntsi group). However, there are also fragments that, based on the characteristics of the ceramic clay, can be dated to an earlier period — Trypillia BI–BII, but they are too vague to say for sure. The collection also includes materials from the Corded Ware culture (CWC): two stone axes, a flint arrowhead, and the bottom of a vessel. The available source base indicates late settlement of the CWC on the right bank of the Dniester within the Podillia group, which occurred in the second

half of the 3rd millennium BC, as further confirmed by materials from Lisna Slobidka XII. The reason for such a dense concentration of CWC sites in the region may be linked to the presence of such a valuable natural resource as salt, which is abundant in the local area.

Keywords: Neolithic, Trypillia, Corded Ware culture, Prut, Dniester.

Отримано / Received: 30.01.2026

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 11.02.2026

Опубліковано / Published: 31.03.2026

ВОЙТОВИЧ Марія, кандидат історичних наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, Україна.

Mariia VOITOVYCH, PhD, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7008-265X,

e-mail: danylivmari@ukr.net.

МЕЛЬНИЧУК Максим, МГНО «Дубенський археологічний осередок», Дубно, Україна.

Maksym MELNYCHUK, Interregional Public Scientific Organization «Dubno Archaeological Center», Dubno, Ukraine.

ORCID: 0009-0008-1292-5322,

e-mail: max.melnitschuk@gmail.com.

ЯКОВИШИНА Яна, кандидат історичних наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, Україна.

Yana YAKOVYSHYNA, PhD, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-7539-6706,

e-mail: jkovyshyna@ukr.net.

О. Супруненко, Т. Менчинська

ВІСТРЯ ДРОТИКА ІЗ БАСЕЙНУ СЕРЕДНЬОГО ПСЛА

У публікації йдеться про рідкісний зброярський артефакт — бронзовий наконечник дротика «сейминсько-турбинського» типу, виявлений у широкій заплаві р. Псел, на правому березі його правої притоки р. Грунь-Ташань за 1,6 км на південний захід від с. Ковалівка на Миргородщині.

Ключові слова: вістря дротика, «сейминські» бронзи, бабинська і покровська культури, Великі Сорочинці, Ковалівка, Миргородщина, Полтавська область, Грунь-Ташань, Псел.

Улітку 2025 р. археологічну збірку Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського було поповнено відомостями про яскравий зброярський артефакт бронзового віку, що походить із басейну р. Псел. Його виявив за випадкових обставин полтавець А. А. Мельник навесні 2013 р. за 1,6 км на північний захід (азимут 315°) від заплавної північно-західної частини с. Ковалівка Великосорочинської сільської територіальної громади Миргородського р-ну Полтавської обл., у широкій правобережній псільській надзаплаві — на правому березі р. Грунь-Ташань за 3,5 км на північ від місця впадіння останньої у р. Псел (рр. Грунь-Ташань — Псел — Дніпро).

Умови знахідки. Знахідку виявлено на схилі невеликого піщаного заплавного підвищення у надгирловому скупченні дюн із абсолютною висотою 91,2 м, розмірами близько 90 × 130 м (площа понад 1 га) і висотою до 1,2 м на правому березі р. Грунь-Ташань, за 0,3 км на північний захід від її спрямленого меліоративними роботами русла, зритою канавами й заглибинами траншей для влаштування тирю.

В рештках зруйнованих поверхневих нашарувань встановлено наявність товстостінних уламків ліпної кераміки із домішками крупного піску в щільному тісті та валиковою орнаментациєю, а також менш товстостінної — із жорсткою у вмісті й елементами прокресленого чи відтиснутого шнуровим штампом візерунка, відповідно, у місці розташування стійбища і поселення носіїв бабинської та зрубної культур.

Опис артефакту, аналоги. Зразок озброєння зберігся в гарному стані, вкритий густою зеленкуватою патиною, зазнав лише впливу незначного механічного очищення і консервації.

Типологічно — це литий бронзовий наконечник «сейминського» дротика, близький до розряду КД-30, за Є. М. Черних і С. В. Кузьминых (Черных, Кузьминых 1989, с. 83, рис. 42—43). Серед групи подібних виробів він вирізняється дещо незвичним розташуванням петлі під пером на втулці, а також вишуканим рельєфним декором. Морфологічно близьким до нього є вістря дротиків із Сейми, Караміша і Покровського могильника (Черных, Кузьминых 1989, с. 79, 83, № 63, 67, 68). З-поміж більше десятка опублікованих фото наконечників цього розряду майже всі за місцем знахідки походять зі Східноєвропейського ареалу поширення «сейминсько-турбинських» бронз і виявлені на території від Приуралля до Естонії (Черных, Кузьминых 1989, с. 79).

Наконечник має округло-ромбічний стрижень, листоподібне, ближче до ромбічного за формою перо із бічним трикутним вушком з одного боку в основі, конічну розширену донизу тонкостінну втулку із віссю неврюри, оповиту внизу підсилюючим її рельєфним візерунком манжети. Невелика, візуально стилізована манжета є засобом підсилення стінок в основі

втулки й основою для орнаментування виробу. Вона прикрашена чотирма акуратними попереочно розташованими валиками-обручами, між двома верхніми з яких з протилежного від вушка боку влаштовано підовальний отвір для закріплення древка. За відливання у двоскладовій формі на його місці був металевий стрижень, призначений для відцентрування сердечника з метою отримання рівномірно тонких стінок втулки.

Пружки-обручі в нижній частині втулки виробу є основою для розміщення зверненої догори смуги орнаментативної. Елементами декору є чотири, розташовані вершинами до пера, видовжені тонкопружкові рівнобедрені трикутники в невисокому рельєфі, переділені навпіл вісьовою лінією медіани. Вершини фігур завершені невеликими круглими виступами — сегментами сфер із немовби позначеним подвійною округлістю центром (рисунок).

Тип візерунка на втулці окремими елементами композиції перегукується із декором більшого зі списів Бородінського скарбу, знайденого 1912 р. на Одещині (Кривцова-Гракова 1949), з подвійними трикутниковими композиціями-зигзагами, завершеними ромбічними фігурами (Попова [1990], с. 9; Ключко 2006, с. 162, рис. 62: 1). Подібні елементи декору наявні і на втулці другого вістря дротика із Бородіного (Попова [1990], с. 9; Ключко 2006, с. 162, рис. 62: 2). Разом з тим, чотириваликові тонкі обручі манжети є характерною функціональною й декоративною деталлю більшості типів сучасних «сейминських» вістер, що походять із пониззя р. Ока й Турбінського могильника поблизу м. Перм (Черных 1976, с. 45; Черных, Кузьминых 1989, с. 68—85). Вони також наявні в окремих знахідках з Північного Сходу України, а саме в наконечнику на спис з околиць с. Печі Борзнянського району на Чернігівщині (Ключко 2006, с. 140, 162, рис. 62: 4).

Трикутниковий, доповнений крапковими сферичними елементами декор публікованого вістря дротика, близький до традицій орнаментування кераміки абашівсько-покровських племен, на сьогодні є унікальним. Вістря вирізняється й наявністю вушка в основі пера, місцезнаходження якого можна вважати нетиповим для більшості власне «сейминсько-турбінських» виробів аналогічного призначення. Проте подібні вушка є на деяких наконечниках дротиків з Півдня України. Варто нагадати про наявність бічних вушок під пером на вістрі з Кам'яної Балки й на ступці ливарної матриці із Мало-Копанівської майстерні на Миколаївщині (Bočkarev, Lescov 1980, Taf. 4: 41; Черняков 1984, рис. 58: 3; Ключко 2006, с. 162, рис. 62: 5, 6).

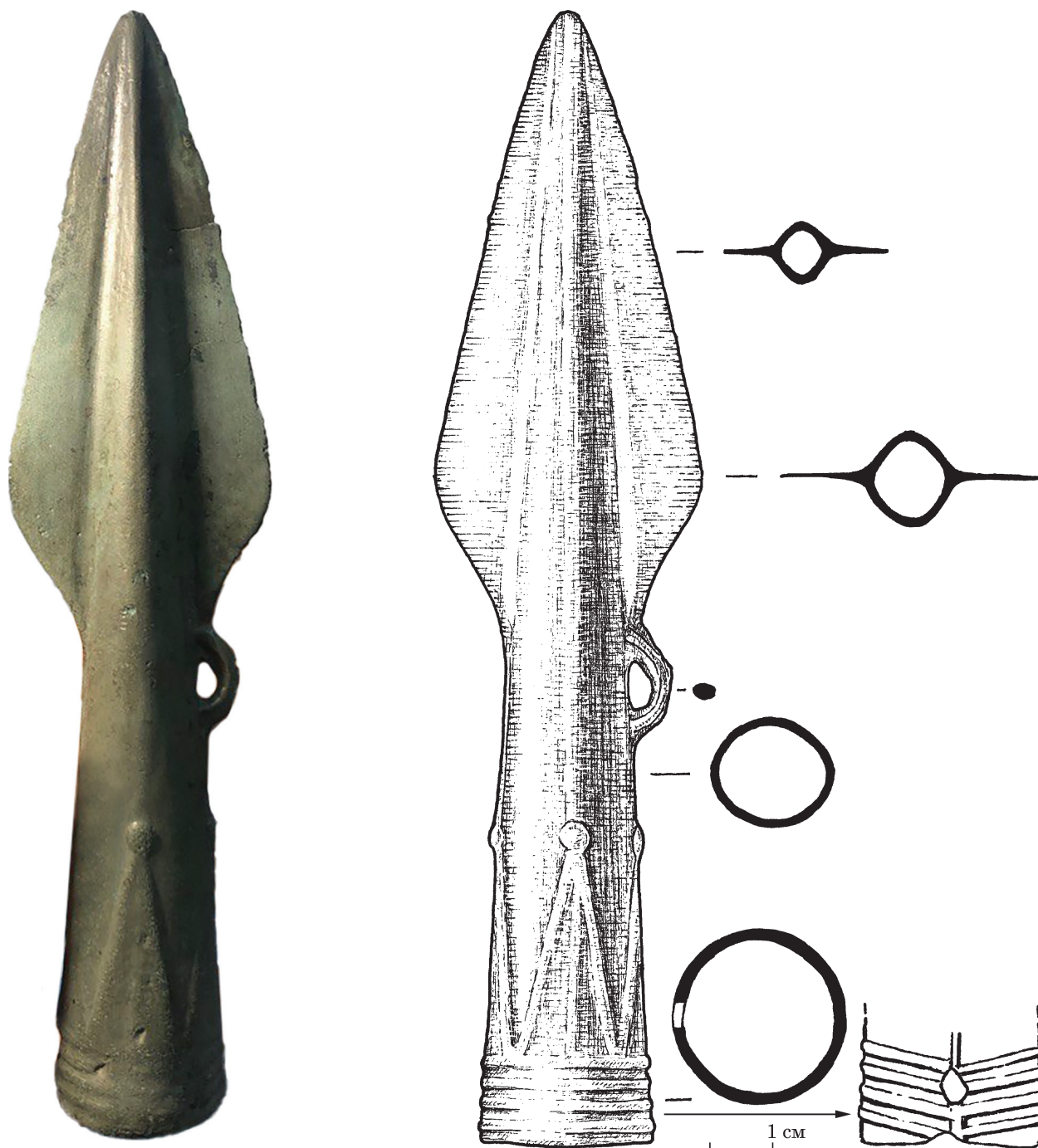
Загальна висота вістря — 18,0 см, висота пера — 9,6 см, його максимальна ширина — 4,2 см. Розміри перетинів втулки на рівні максимальної ширини пера — $1,2 \times 1,2$ см,

посередині наконечника — $1,7 \times 1,9$ см. Діаметри втулки в основі: зовнішній — 2,7 см, внутрішній — 2,4 см. Розміри бічної трикутної за формою петлі — $0,6 \times 1,9$ см, її овального в розрізі перетину — $0,2 \times 0,3$ см. Розміри отвору для кріплення древка в основі втулки — $0,4 \times 0,5$ см. Маса наконечника — 119,5 г (див. рисунок). Він виготовлений у двоскладовій формі з олов'янистої бронзи — сплаву міді (Cu $72,881 \pm 0,177$ %) зі значною домішкою олова (Sn $27,119 \pm 0,165$ %) ¹.

Знахідки в Україні й гіпотези щодо походження «сейминських» бронз. Традиційно наконечники списів і дротиків подібного типу, дещо відмінні від основної маси «сейминських», в Україні пов'язують зі старожитностями бабинської (багатоваликової) культури. До них долучаються і комплекс Бородінського скарбу, і поодинокі ливарні форми, наприклад, із Ненасицького порогу з колекції О. М. Поля (Bočkarev, Lescov 1980, Taf. 3: 34), вістря на спис із «Подніпров'я» (Черных 1976, табл. 27: 4) та ін. «Сейминські» ж наконечники списів розглядають як ширше територіально-культурне явище, пов'язане із поширенням металургії бронзи на лісостепових і лісових просторах Євразії, зумовленої діяльністю кланів металургів серед племен фіналу раннього — початку середнього бронзового віку (так званого багатоваликового культурного горизонту), становленням відтворювального господарства, а також впровадженням низки новацій і застосуванням більш прогресивних технологій.

У цілому ж існує кілька гіпотез про становлення й походження цього феномена, проаналізованих у роботах деяких дослідників (Черных, Кузьминых 1987), що зводиться до такого. Перша, «європейська», стверджує східно-середземноморське або центральноєвропейське походження цих бронзових речей і спирається на наявність «мікенських» орнаментів на предметах Бородінського скарбу (Бочкарёв 1968), зважаючи на їхню появу в Карпатському регіоні ще за доби ранньої бронзи (Šalkovsky 1980, s. 310—311). Друга, «азійська», враховує знахідки «сейминських» бронз не тільки на Східноєвропейських теренах, а й у Сибіру. Її автори висловили припущення про східне походження «сейминських» вістер, наявність їхніх аналогів у пам'ятках Інського періоду (зауважимо, з появою не раніше другої половини XIV ст. до н. е., що вважають північно-західним запозиченням для Китаю; Бадер 1964, с. 138—139) і факти поширення таких виробів у північно-західному прикордонні Піднебесної (Тихонов 1960, с. 25; Варенов 1983, с. 100—123).

1. Визначення елементного складу металу здійснено рентгенофлуоресцентним спектрометром модифікації «ElvaX» ВАТ «Елватех» у Полтавському науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України 18.07.2025 р.

Вістря дротики, с. Ковалівка Великосорочинської сільської територіальної громади Миргородського району. Бронза. ПКМВК 98350, А 15182. Фото і прорисовка Т. Менчинської

Javelin-head, village of Kovalivka, Velikosorochynska STG, Myrhorod district. Bronze. PKMVK 98350, A 15182. Photo and drawing by T. Menchynska

Тому Є. М. Черних і С. В. Кузьмініх вбачають базовим у становленні цього металургійного феномена «першопочатковий сейминсько-турбінський імпульс», що прийшов зі сходу (з Алтаю) до Європи (Черных, Кузьминых 1989, с. 125).

Існує й третя гіпотеза, висловлена київським дослідником В. І. Ключком ще на початку 1990-х рр., щодо походження металевих речей Бородінського скарбу, а разом із ними й більш північних «сейминських» виробів (Klochko 1993).

Прабатьківщину виготовлення олов'янистих бронз (що домінують з-поміж «сейминських» виробів) не варто шукати далеко на Сході, враховуючи факти їх більш як тисячолітнього використання в Анатолії й на Балканах (Черних 1978), а також у культурах шнурової кераміки України (Рындина 1980). Це підтверджено й поширенням упродовж середнього і на початку пізнього бронзового віку знарядь із тонкими литими втулками не тільки в Східній, а й у Центральній Європі, що не дає підстав вбачати

їхню появу за наслідки суто східних «сейминських» впливів. До речі, й прототиби «сейминських» списів та кельтів добре відомі в пам'ятках шнурових культур Дніпровського Правобережжя. Отже, вірогідно, саме терени України стали місцем становлення нової металургійної традиції (лиття у двоскладовій формі), близької, хоча й відмінної від «сейминської» (рельєфний чи заглиблений декор, використання дорогоцінних металів, наслідування мікенських знарядь тощо). Ця традиція була пов'язана із Балканами та Східним Середземномор'ям, а разом із тим із більш північними племенами «сейминсько-турбінського» кола (Ключко 2006, с. 142). Носії цієї металургійної традиції й виступили поширювачами на північ нових технологій та особливостей декорування виробів. На думку В. І. Ключка, становлення цих двох традицій (бородінської і «сейминської») відбулося наприкінці раннього бронзового віку в контактній зоні шнурових і катакомбних культур України (Klochko 1994b). Останнє має важливе значення як для подальшого розуміння походження металургії і зброярських новацій доби пізньої бронзи в Україні, представлених Краснояцьким, Лобойківським, Кардашинським і Завадівським центрами металообробки (Черных 1976), так і для пояснення сутності епохи, коли в металургії місцевих культур почали застосовувати своєрідні й самобутні технології, типи знарядь та предмети озброєння (Klochko 1994a; 1994b).

Подієвий контент появи на Полтавщині. Остаточне становлення власне «сейминської» металургії відбулося в басейні р. Ока й у Верхньому Поволжі до початку покровської експансії на захід — наприкінці раннього — на початку середнього бронзового віку, чим і можна пояснити відмінності бородінських та «сейминських» виробів. Нечисленні знахідки типово «сейминських» бронзових предметів озброєння в Україні, вірогідно, стали наслідком саме цієї покровської навали (Ключко 2006, с. 142). А подальше поширення «сейминської» металургії аж до Алтаю відбулося дещо пізніше, що збігається з міграціями носіїв фатьянівської та баланівської культур, внаслідок чого почалося становлення відтворювальної економіки в лісостепах Західного Сибіру й далі на схід (Косарев 1981). Саме воно і сприяло поширенню в цих регіонах «сейминсько-турбінських» виробів.

З-поміж невеликої кількості відомих «сейминських» бронз у лісостеповому Лівобережжі Дніпра на території Полтавської області натепер науково задокументовано знахідки лише двох зразків озброєння. Це публікований наконечник і втульчаста сокира Г-подібних обрисів розряду Т-4, за Є. М. Черних та С. В. Кузьминых (Черных, Кузьминых 1989, с. 125), виявлена 1980 р. на березі стариці р. Хорол (також у басейні р. Псел) між сс. Хвощівка і Патракеївка Хорольської міської територіальної грома-

ди (Кожевнікова 1998, с. 167). Цей артефакт є окрасою археологічної збірки Хорольського краєзнавчого музею імені В. П. Бірюкова.

До атрибуції зразка озброєння. Отже, поява неподалік Ковалівки та Великих Сорочинців у лівобережній заплаві р. Псел багато декорованого вістря дротика, виготовленого майстрами «сейминського» металургійного осередку (ймовірно, в Пооччі), скоріш за все, стала наслідком набігу одного із загонів носіїв покровської зрубної культури у XVI ст. до н. е. Зауважимо, що в басейні р. Псел, особливо в його нижній течії, завдяки проведенню археологічних досліджень у кінці XX — початку XXI ст. виявлено чимало підкурганних поховальних комплексів, що належать представникам ранньозрубного населення із очевидними покровськими традиціями обряду та характерними зразками ліпного посуду (напр.: Лугова 1991; Супруненко, Шерстюк 2011; Супруненко 2015; 2017). Зазначимо, що в музейних колекціях Полтавщини наявні й кілька знахідок кованого й литих наконечників списів і дротиків, які включені до кола озброєння носіїв покровської культури. Останні виконані в суто покровських традиціях. Зокрема, це коване вістря на спис із гостролистим пером і довгою згорнутою втулкою, що походить зі зборів початку XX ст. в околицях с. Петрівка біля м. Берестин Харківської обл. (кол. Константиноград — Красноград Полтавської губ. і обл.), із колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Цей наконечник вважають одним із найпізніших кованих бронзових списів Східної Європи (Рудинський 1928, табл. IV: 17; Ключко 2006, с. 149, 169, рис. 69: 1). Наконечник має доволі виразний прямий аналог, що походить із поховання 2 кургану 15 поблизу м. Покровськ у Поволжі (Tallgren 1926, fig. 50: 1). Ще одне вістря покровського литого дротика, виявлене у м. Пирятин Полтавської обл. 2001 р., зберігається у фондах Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради, репрезентуючи один із крайніх на заході (по р. Удай) пунктів просування покровських племен за їхніх набігів на правобережжя Сули (Сидоренко, Супруненко 2002).

Висновки. Отже, надходження до музею унікального вістря дротика «сейминського» типу — високохудожнього зразка бронзолитварного виробництва східноєвропейських племен фіналу раннього — початку середнього бронзового віку, до того ж, територіально пов'язаного із минулим Полтавщини, доповнює потенціал атрактивних речових джерел у створенні нової археологічної експозиції, особливо в контексті презентації ранішнього етапу історії племен зрубної культурно-історичної спільноти, а також контактів населення бронзового віку за поширення «сейминсько-турбінського» феномена виготовлення бронзових знарядь і предметів озброєння, якими користувалися на широких

просторах Євразії аж до північно-західних кордонів Китаю. До речі, в колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, крім цього небуденного артефакту, представлено ще одне «сейминсько-турбінське» знаряддя — найбільш віддалена на схід в Азії знахідка сокири-кельта розряду К-52 (Черных, Кузьминых 1989, с. 154), що походить з Лівобережного Приангар'я (Гранько, Нікітін 2021, с. 624—627).

ЛІТЕРАТУРА

- Бадер, О. Н. 1964. *Древнейшие металлурги Приуралья*. Москва: Наука.
- Бочкарёв, В. С. 1968. Проблемы Бородинского клада. *Проблемы археологии*, 1, с. 129-145.
- Варенов, А. В. 1983. Инские копья. *Известия Сибирского отделения АН СССР*, 1, № 1, с. 100-123.
- Гранько, А., Нікітін, А. 2021. Поповнення «Сходознавчої» колекції музею. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*, XVI, с. 623-627.
- Клочко, В. І. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. .)*. Київ: АртЕк.
- Кожевнікова, О. М. 1998. «Сейминсько-турбінська» сокира з околиць Хоролу. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2 (3—4), с. 167.
- Косарев, М. Ф. 1981. *Бронзовый век Западной Сибири*. Москва: Наука.
- Крыцова-Гракова, О. А. 1949. *Бессарабский клад*. Труды ГИМ, 1: Памятники культуры. Москва.
- Лугова, Л. М. 1991. Ранньозрубні поховання басейну Псла. *Пам'ятки археології Полтавщини*: зб. наук. ст. Полтава, с. 3—13.
- Попова, Т. Б. 1990. *Бородинский клад*. Москва: Внешторгиздат.
- Рудинський, М. 1928. Археологічні збірки Полтавського музею. *Збірник, присвячений 35-річчю Музею*. І. Полтава: Полтава-Поліграф, с. 29-62.
- Рындина, Н. В. 1980. Металл в культурах шнуровой керамики Украинского Предкарпатья, Подолыи и Волыни. *Советская археология*, 3, с. 24-41.
- Сидоренко, А. В., Супруненко, А. Б. 2002. Наконечник копья раннесрубного времени из Пирятина. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1 (11), с. 48.
- Супруненко, О. 2015. Кургани поблизу с. Солонича на Полтавщині. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*, X, с. 42-95.
- Супруненко, О. 2017. Кургани поблизу с. Солонці на Кременчуччині. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*, XII, с. 44-87.
- Супруненко, О. Б., Шерстюк, В. В. 2011. *Курганы Нижнего Припилья*. Київ: Гротеск.
- Тихонов, Б. Г. 1960. Металлические изделия эпохи бронзы на Среднем Урале и в Приуралье. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 90, с. 5-115.
- Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. Москва: Наука.
- Черных, Е. Н. 1978. *Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии*. София: БАН.
- Черных, Е. Н., Кузьминых, С. В. 1987. Памятники сейминско-турбинского типа. В: Бадер, О. Н. (ред.).

Эпоха бронзы лесной полосы СССР. Археология СССР. Москва: Наука, с. 84-105.

Черных, Е. Н., Кузьминых, С. В. 1989. *Древняя металлургия Северной Евразии (сейминско-турбинский феномен)*. Москва: Наука.

Черняков, И. Т. 1984. *Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тысячелетия до н. э.* Киев: Наукова думка.

Bočkarev, V., Lescov, A. 1980. Jung und Spätbronzezeitliche Gußformen im nördlichen Schwarzmeergebiet. *Prähistorische Bronzefunde*, 19, 1. München: C. H. Beck.

Klochko, V. I. 1993. Weapons of the tribes the Northern Pontic zone in the 16th—10th centuries BC. *Baltic-Pontic studies*, 1, p. 56-64.

Klochko, V. I. 1994a. The Metallurgy of the Pastoral Societies in the Light of Copper and Bronze Processing in the Northern Pontic Steppe. *Baltic-Pontic studies*, 2: Forest-Steppe Zone: 4500—2350 BC, p. 135-166.

Klochko, V. I. 1994b. The Weaponry of the Pastoral Societies in the context of the Weaponry of the Steppe. *Baltic-Pontic studies*, 2: Forest-Steppe Zone: 4500—2350 BC, p. 167-195.

Šalkovsky, P. 1980. Spiralova ornamenica staršej doby bronzovej v Karpatskej kotline a na Dolnom Dunaji. *Slovenska Archeologia*, 28, 2, s. 287-311.

Tallgren, A. M. 1926. La Pontide prescythique après l'introduction des métaux. *Eurasia Septentrionalis antiqua*, 2. Helsinki, s. 5-246.

REFERENCES

- Bader, O. N. 1964. *Drevneishye metallurhi Priurallia*. Moscow: Nauka.
- Bochkariov, V. S. 1968. Problemy Borodinskogo klada. *Problemy arkheologii*, 1, s. 129-145.
- Varenov, A. V. 1983. Inskii kopya. *Izvestiia Sibirskogo otdeleniia AN SSSR*, 1, N 1, s. 100-123.
- Hranko, A., Nikitin, A. 2021. Popovnennia «Skhodoznavchoi» kolektsii muzeiu. *Poltavskii kraieznavchyi muzei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok*, XVI, s. 623-627.
- Klochko, V. I. 2006. *Ozbroyennia ta viiskova sprava davniho naselennia Ukrainy (5000—900 rr. do R. Kh.)*. Kyiv: ArtEk.
- Kozhevnikova, O. M. 1998. «Seimynsko-turbinska» sokyra z okolyts Khorolu. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2 (3—4), s. 167.
- Kosarev, M. F. 1981. *Bronzovyi vek Zapadnoi Sibiri*. Moscow: Nauka.
- Kryvtsova-Grakova, O. A. 1949. *Bessarabskyi klad*. Trudy GIM, 1: Pamiatniki kultury. Moscow.
- Luhova, L. M. 1991. Ranniozrubni pokhovannia baseinu Psla. *Pamiatky arkheolohii Poltavshchyny*: zb. nauk. st. Poltava, s. 3—13.
- Popova, T. B. 1990. *Borodinskii klad*. Moscow: Vnesh-torhizdat.
- Rudynskyi, M. 1928. Arkheolohichni zbirky Poltavskoho muzeiu. *Zbirnyk, prysviachenyi 35-richchiu Muzeiu*. I. Poltava: Poltava-Polihraf, s. 29-62.
- Ryndina, N. V. 1980. Metall v kulturakh shnurovoi keramiki Ukrainskoho Predkarpattia, Podolii i Volyni. *Sovetskaia arkheolohiia*, 3, s. 24-41.
- Sidorenko, A. V., Suprunenko, A. B. 2002. Nakonechnik kopya ranniesrubnogo vremeni iz Piriatina. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1 (11), s. 48.
- Suprunenko, O. 2015. Kurhany poblyzu s. Solonytsia na Poltavshchyni. *Poltavskii kraieznavchyi muzei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok*, X, s. 42-95.
- Suprunenko, O. 2017. Kurhany poblyzu s. Solontsi na Kremenchchyni. *Poltavskii kraieznavchyi muzei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok*, XII, s. 44-87.

Suprunenko, O. B., Sherstiuk, V. V. 2011. *Kurhany Nyzhnioho Prypsillia*. Kyiv: Hrotesk.

Tikhonov, B. H. 1960. Metallicheskie izdeliia epokhi bronzy na Srednem Uralie i v Priuralie. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 90, s. 5-115.

Chernykh, Ye. N. 1976. *Drevniia metalloobrabotka na Yuho-Zapade SSSR*. Mosca: Nauka.

Chernykh, Ye. N. 1978. *Hornoe delo i metallurhiia v drevneishei Bolharii*. Sofia: BAN.

Chernykh, Ye. N., Kuzminykh, S. V. 1987. Pamiatniki seiminsko-turbinskogo tipa. In: Bader, O. N. (ed.). *Epokha bronzy lesnoi polosy SSSR*. Arkheolohiia SSSR. Mosca: Nauka, s. 84-105.

Chernykh, Ye. N., Kuzminykh, S. V. 1989. *Drevniia metallurhiia Severnoi Evrazii* (seiminsko-turbinskii fenomen). Mosca: Nauka.

Cherniakov, I. T. 1984. *Severo-Zapadnoe Prichernomorie vo vtoroi polovine II tyciazheletii do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Bočkarev, V., Lescov, A. 1980. Jung und Spätbronzezeitliche Gußformen im nördlichen Schwarzmeergebiet. *Prähistorische Bronzefunde*, 19, 1. München: C. H. Beck.

Klochko, V. I. 1993. Weapons of the tribes the Northern Pontic zone in the 16th—10th centuries BC. *Baltic-Pontic studies*, 1, p. 56-64.

Klochko, V. I. 1994a. The Metallurgy of the Pastoral Societies in the Light of Copper and Bronze Processing in the Northern Pontic Steppe. *Baltic-Pontic studies*, 2: Forest-Steppe Zone: 4500—2350 BC, p. 135-166.

Klochko, V. I. 1994b. The Weaponry of the Pastoral Societies in the context of the Weaponry of the Steppe. *Baltic-Pontic studies*, 2: Forest-Steppe Zone: 4500—2350 BC, p. 167-195.

Šalkovsky, P. 1980. Spiralova ornamenica staršej doby bronzovej v Karpatskej kotline a na Dolnom Dunaji. *Slovenska Archeologia*, 28, 2, s. 287-311.

Tallgren, A. M. 1926. La Pontide prescythique après l'introduction des métaux. *Eurasia Septentrionalis antiqua*, 2. Helsinki, s. 5-246.

O. Suprunenko, T. Menchynska

JAVELIN-HEAD FROM THE MIDDLE PSEL RIVER BASIN

Unique weapon artifact — javelin-head of so-called «Seim-Turbyno» type, found on the altitude in the wide Psel River flood plain near Kovalivka Village of Velyki Sorochyntsi Rural Territorial Council Myrhorod District Poltava Region, at the right bank of the Hrun-Tashan River not far from its mouth is published in the paper.

This is the «Seim» javelin-head molded of tin bronze of 18 cm long with elegant relief décor, close to KD-30 rank according to Ye. M. Chernykh and S. V. Kuzminykh and to the heads from Seim, Karamysh and Pokrovsk burial mound. The javelin-head has circular-rhombic stem, leaf-like rhombic blade with triangular

eye at one side, conical widen to the bottom thin-walled socket with rib, embraced with relief patterned collet, decorated with four transversal rollers; blowhole for fixing shaft is placed between them.

Roller-collars at the socket is a basis for ornamental band oriented to the blade. Pattern elements are represented with four upward oblong thin-rolled equicrural triangles of low relief divided in half by center line. Tops of these figures are ended with small round projections — segments of spheres.

The parallels of decoration elements are provided, peculiarities of pattern location at Borodino and proper «Seim» heads are mentioned. Uniqueness of the finding from the Psel River bank is emphasized.

Hypothesis concerning the origin of «Seim» bronze, especially the point of view that Ukraine was the place where metallurgic tradition (molding in two-pieces forms), quite close to «Seim» one — are observed. This process took place in the late Bronze Age in the contact zone of Corded ware and Catacomb cultures. Role of this territory in the spread of innovations at northern and eastern regions during the process of development of «Seim» metallurgy in basins of the Oka and Upper Volha Rivers is described.

The authors suggest that few findings of typically «Seim» bronze weapon items in Ukraine are probably the result of early Pokrovsk Zrubna tribes' invasion from the north east. That explains the appearance of the mentioned javelin-head in the second half of the 16th c. BC in the Mid-Psel River basin.

Keywords: javelin-head, «Seim» bronze, Babyne and Pokrovsk culture, Velyki Sorochyntsi, Kovalivka, Myrhorod District, Poltava Region, Hrun-Tashan, Psel.

Отримано / Received: 29.07.2025

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 12.02.2026

Опубліковано / Published: 31.03.2026

МЕНЧИНСЬКА Тетяна, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава, Україна.

Tetiana MENCHYNSKA, Vasyl Krychevski Museum of Local Lore, Poltava, Ukraine.

ORCID: 0009-0004-9691-3900,

e-mail: poltala_local_museum@ukr.net.

СУПРУНЕНКО Олександр, кандидат історичних наук, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава, Україна.

Oleksandr SUPRUNENKO, PhD, Vasyl Krychevski Museum of Local Lore, Poltava, Ukraine.

ORCID: 0009-0007-3361-9896,

e-mail: poltala_local_museum@ukr.net.

Ю. Бровендер, А. Русінов

КУРГАН ДОБИ БРОНЗИ БІЛЯ СЕЛИЩА НИЖНЯ ДУВАНКА У СІВЕРСЬКОДОНЕЦЬКОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ

У статті представлено результати розкопок стратифікованого кургану доби середньої бронзи, дослідженого учасниками експедиції Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України в 2020 р. біля селища Нижня Дуванка Сватівського району Луганської області. Виявлено дев'ять поховань, серед яких сім поховань катакомбної культурної спільноти та два — невизначених.

Курган вирізняється серед більшості курганів катакомбної спільноти Сіверськодонецького лівобережжя наявністю ровика.

Ключові слова: доба бронзи, донецька катакомбна культура, курган, поховання.

Вступ. Учасники археологічної експедиції Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України, що функціонує на базі Східноукраїнського університету імені Володимира Даля, в 2020 р. продовжили дослідження розораних курганів біля селища Нижня Дуванка Сватівського району Луганської області (Бровендер 2022). В межах проведення навчальної археологічної практики студентів за спеціальністю 032 «Історія та археологія» проведено розкопки одного кургану. Отримані матеріали катакомбної культурної спільноти на півночі Сіверськодонецького лівобережжя, територія якої ще є недостатньо дослідженою в археологічному відношенні, розширюють уявлення про особливості матеріальної та духовної культури населення доби середньої бронзи цього регіону.

Результати досліджень. Досліджений курган входив до складу курганної групи II, розташованої на землях Нижньодуванської ОТГ,

за 600 м до північного заходу від машинно-тракторної станції фермерського господарства «Каштан», або за 200 м від курганної групи I «Салотопка», один з якої (курган I) було досліджено експедицією Східноукраїнської філії ІА НАН України у 2019 р. (Бровендер, Русінов 2025).

Порівняно з місцем розташування курганної групи I «Салотопка» курганна група II займає більш високу ділянку вододілу на площі розміром 500 × 400 м і складається з десяти курганних насипів (рис. 1). Відстань між курганами становить 10–90 м, їхня висота — 0,3–3,5 м, діаметр 12–40 м. Найбільші кургани розташовані у західному секторі курганної групи II. Два кургани у цьому секторі курганної групи пошкоджені перекопами. Є підстави вважати, що один із них, найбільший у курганній групі II з діаметром 40 м і висотою 3,5 м, дослідив у 1901 р. археолог Є. П. Трифільєв (Трифільєв 1905). На місці його розкопок залишилась яма розмірами 5 × 6 м близько 2 м завглибшки.

Усі насипи, за винятком найбільшого, зруйновано оранкою.

Курган 1 курганної групи II розташований у центральній частині групи (рис. 1). Його насип, як і решта курганних насипів групи, є розораним. На поверхні центральної частини насипу кургану 1 наявна ділянка білої крейдяної плями розмірами 8 × 8 м.

Візуальний огляд поверхні насипу не дав будь-якого археологічного матеріалу.

Курган 1 курганної групи II має овальну форму. Його висота становить 0,78 м, діаметр — 32 × 28 м (рис. 2; 3). У результаті розкопок кургану виявлено дев'ять поховань (сім поховань катакомбної культурної спільноти,

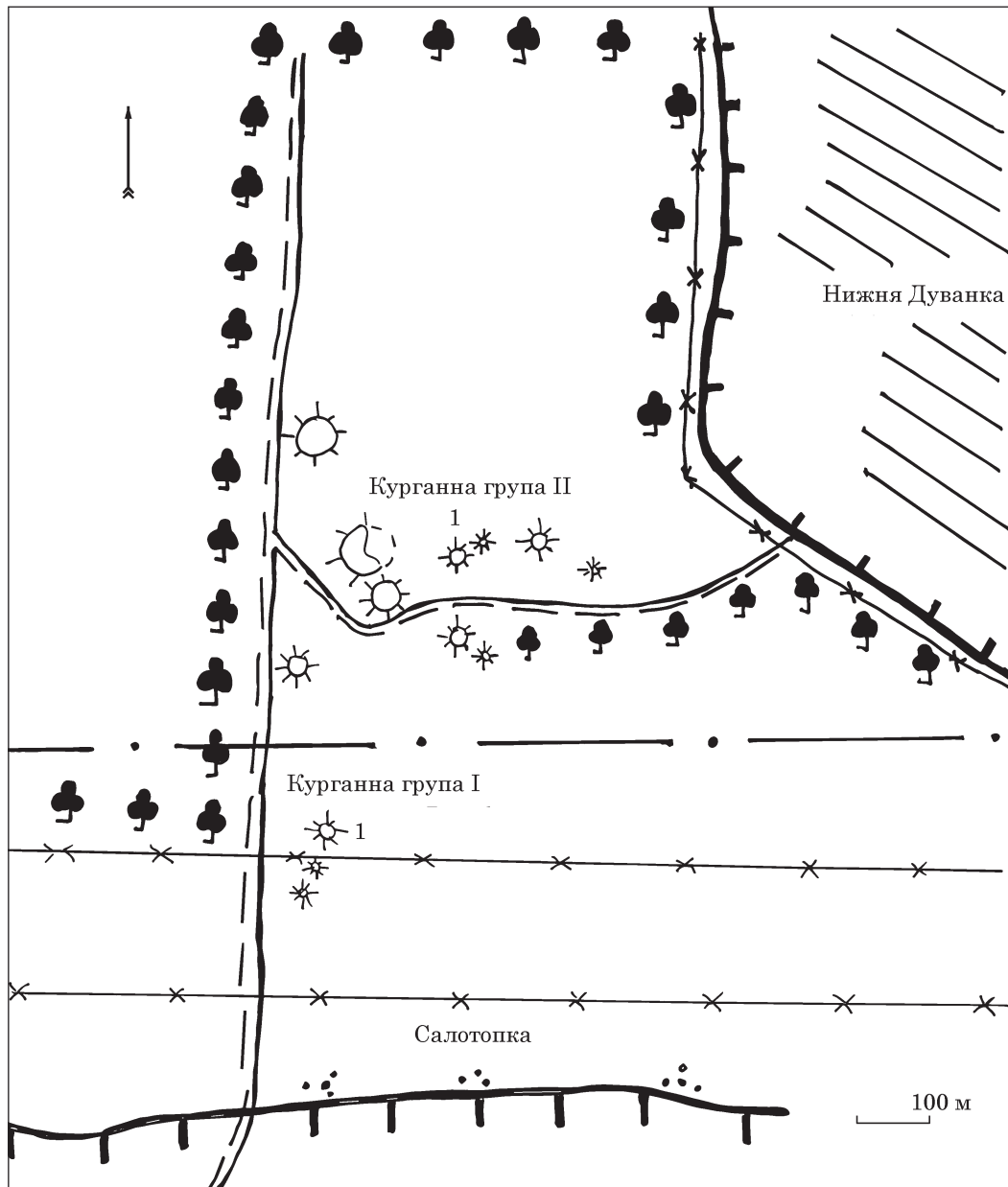

Рис. 1. Нижня Дуванка, план розташування кургану 1 курганної групи II
Fig. 1. Nyzhnya Duvanka, location of the barrow 1 of barrow group 2

два — невизначених), ровик та одну стовпову ямку.

Основним і центральним у кургані є поховання 9 катакомбної спільноти. Воно впущене з рівня давнього горизонту (ДГ). Материковий викид із цього поховання, який лежить на ДГ, дугою оперізує це поховання з півночі та південного сходу (рис. 3). Саме над похованням 9 зведено первинний насип зі світло-сірого ґрунту круглої, але трохи видовженої по лінії північ—південь, форми. Його розміри — 9,5 × 8 м (рис. 3).

У подальшому в первинний насип були впущені катакомбні поховання 4 та 8. Це простежується за материковими викидами з цих поховань, які лежать на поверхні первинного насипу (рис. 3; 4). Материковий викид з похо-

вання 4 дугою оперізує поховання з північного заходу і півночі, а викид з поховання 8 оперізує це поховання з південного сходу, сходу і північного сходу. Поховання 8 впущене у первинний насип таким чином, що своєю вхідною шахтою і камерою частково зруйнував вхідну шахту основного поховання 9, а своїм викидом перекрив східну частину викиду із того самого основного поховання 9. Послідовність впуску поховань 4 та 8 в первинний насип, на жаль, стратиграфічно не простежувалася (рис. 3 і 4). Разом з тим можна припустити, що ці два поховання є або одночасними, або, найвірогідніше, поховання 4 є ранішим, впущеним у первинний насип без досипки. Таке припущення обумовлене тим, що саме з похованням 8, скоріш за все, пов'язаний земляний ровик, який впритул опе-

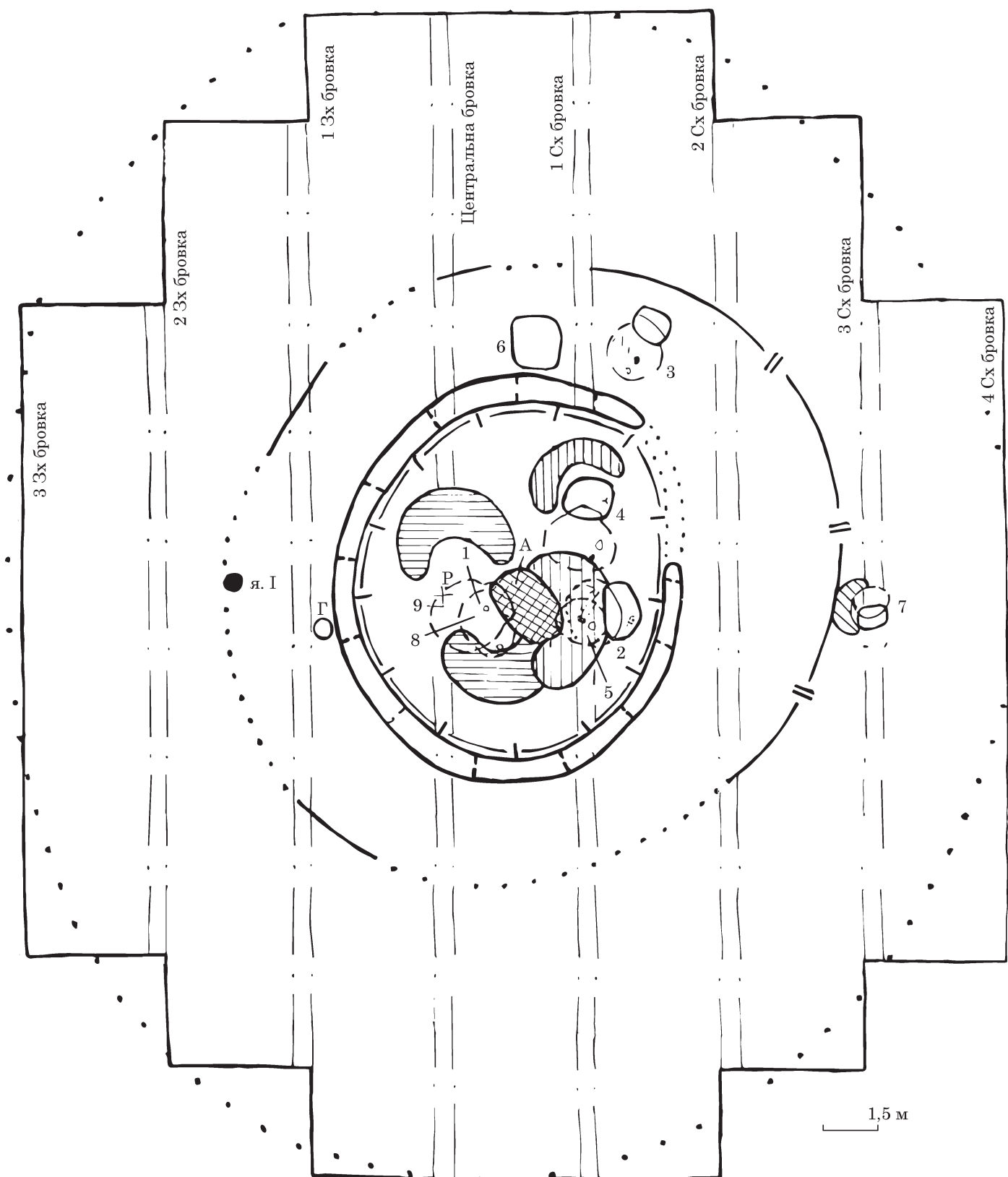

Рис. 2. Нижня Дуванка, курган 1 курганної групи II, загальний план: я. I — стовпова ямка; А — пізній перекоп; Г — горщик; тут і на рис. 3, 4: цифрами позначено номери поховань

Fig. 2. Nyzhnya Duvanka, barrow 1 of barrow group 2, a plan: я. I — pillar pit; А — late dugout; Г — pot; here and in fig. 3, 4: the digits indicate the burial numbers

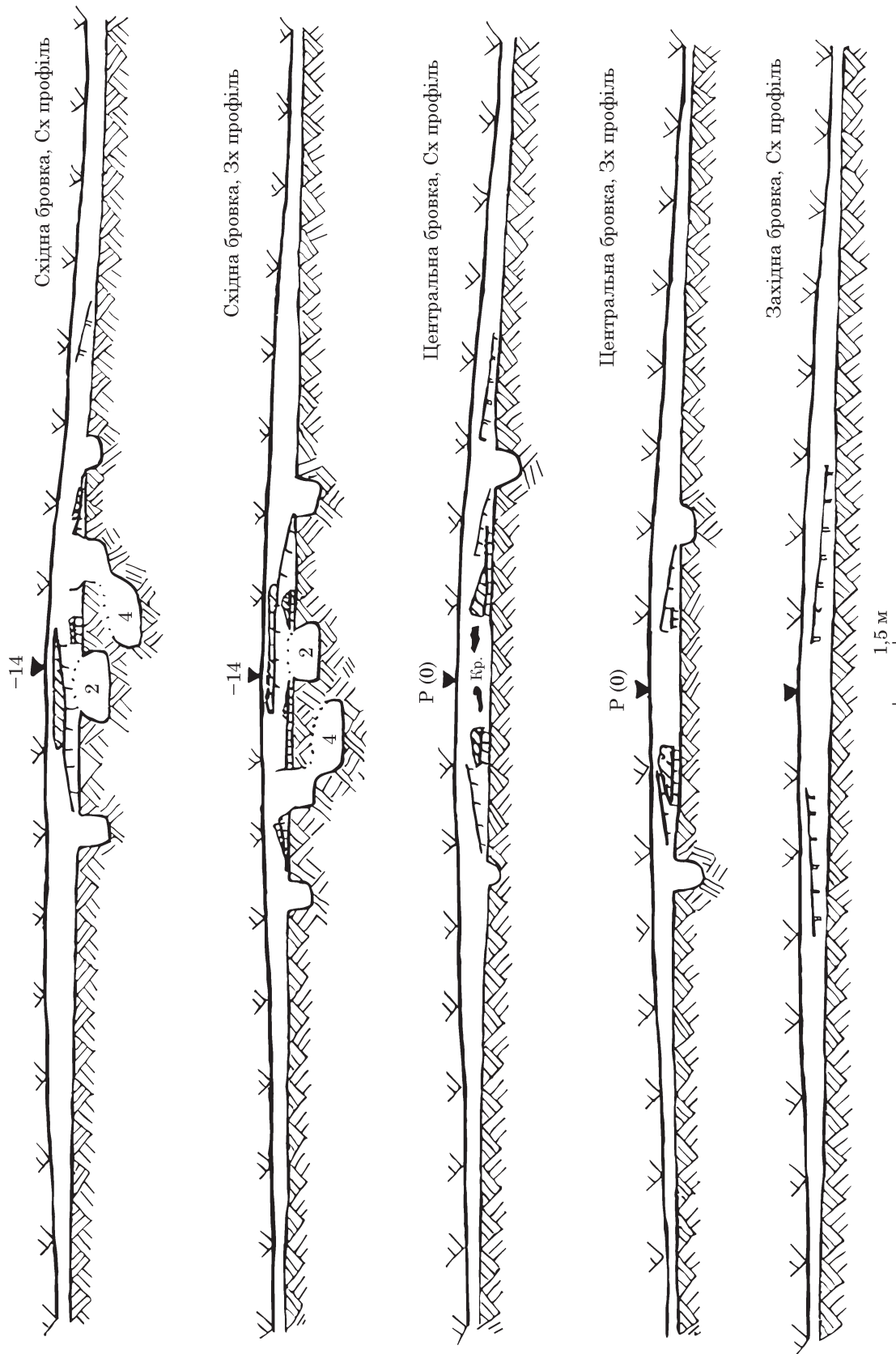

Рис. 3. Нижня Дуванка, курган 1 курганної групи II, бровки: Кр. — кротовини
 Fig. 3. Nyzhnya Duvanka, barrow 1 of barrow group 2, the balks: Kp. — burrow

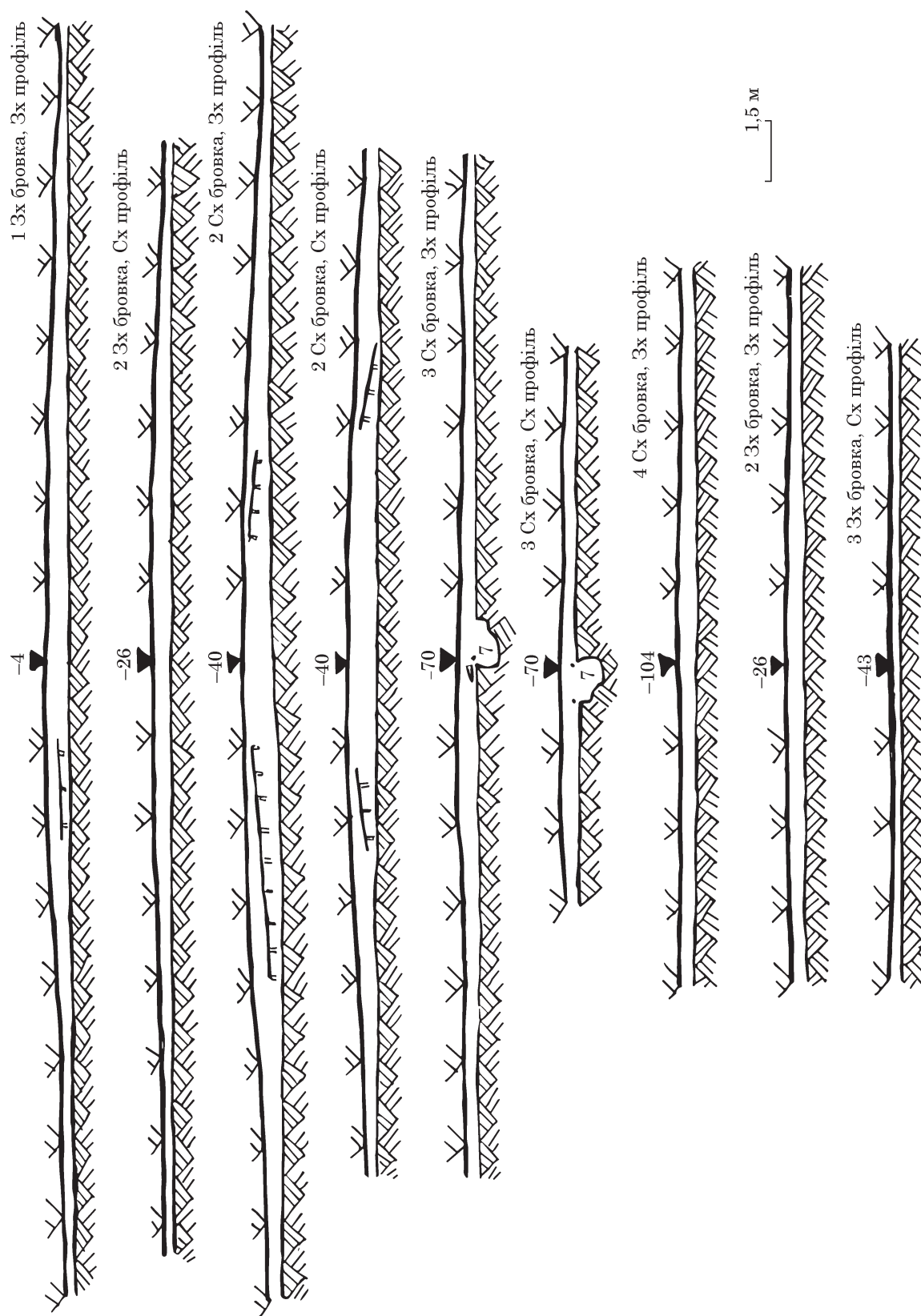

Рис. 4. Нижня Дуванка, курган 1 курганної групи II, бровки
Fig. 4. Nyzhnya Duvanka, barrow 1 of barrow group 2, the balks

різує первинний насип таким чином, що місце розташування вхідної шахти поховання 8, в подальшому зруйнованої похованням 5, займає центральну частину кола, утвореного ровиком (рис. 3 і 4). Саме поховання 8 відрізняється від решти досліджених в кургані поховань наявністю не одного, а двох горщиків, причому один з них був наповнений червоною вохрою. Крім того, вторинний насип, який пов'язують із похованням 8, перекривав ровик таким чином, що саме поховання 8 залишилось в центрі насипу. Поховання 4 займає північно-східний сектор як кола, утвореного ровиком, так і вторинного насипу, з огляду на місце розташування вхідної шахти (рис. 3).

Наступним за даними стратиграфічних спостережень є поховання 5. Впущене воно у центр вторинного насипу і своєю вхідною шахтою частково зруйнувало вхідну шахту поховання 8. Тобто тут, в центрі кургану, в одному місці були зроблені вхідні шахти трьох катакомбних поховань (9, 8, 5). Кожне наступне поховання руйнувало попереднє (рис. 3).

Дані стратиграфічних спостережень засвідчують часткове перекривання камерою поховання 2 вхідної шахти поховання 5, що дає підстави вважати поховання 5 ранішим, а також часткову руйнацію вхідною шахтою поховання 2 східного сегмента материкового викиду з поховання 8 (рис. 3). Останнє свідчить про хронологічний пріоритет поховання 8 над похованням 2. Часткова руйнація камерою катакомбного поховання 2 центральної частини східного сегмента материкового викиду з основного поховання 9 вказує на первинність поховання 9 (рис. 2 і 3).

У північну та північно-східну полу вторинного насипу впущені поховання 3 катакомбної спільноти та невизначене в культурно-хронологічному відношенні поховання 6 (рис. 2 і 3). Дані стратиграфічних досліджень щодо послідовності їхнього впуску відсутні.

Ще одним похованням, дослідженим в кургані, є поховання 7, впущене за межами вторинного насипу (рис. 2). Дані стратиграфічних спостережень щодо послідовності його впуску з іншими дослідженими у кургані похованнями відсутні.

Абсолютний центр кургану і первинного насипу займають поховання 9 і 8 катакомбної культурної спільноти. Дані стратиграфічних досліджень свідчать про хронологічний пріоритет поховання 9 (рис. 3 і 4).

Поховання 8 і 9 займають абсолютний центр вторинного насипу і кола, яке утворює ровик. Дані стратиграфічних досліджень дозволяють впевнено пов'язувати ровик і вторинний насип із похованням 8 (рис. 3 і 4).

Отже, враховуючи дані стратиграфічних спостережень, є підстави стверджувати про таку послідовність спорудження поховань у дослідженому кургані:

$$\begin{array}{r} 2 \\ 5 \\ 8 (4?) \\ 4 (?) \\ 9 \end{array}$$

Ще одним дослідженим в кургані 1 курганної групи I об'єктом є стовпова ямка I, виявлена на краю вторинного насипу.

У стратиграфічному розрізі, складеному по східному профілю 1-ї східної бровки, простежувались: материк із глибини 1,0 м, представлений крейдою білого кольору; шар поховального ґрунту з глибини 0,81 м з видимою лінією ДГ завдовжки 0,7 м для первинного насипу, пов'язаного з катакомбним похованням 9 (рис. 4). У центральному секторі бровки, на рівні ДГ, зафіксовано розріз викиду материкового ґрунту, пов'язаного з основним похованням 9. Його довжина становить 0,6 м, а потужність — до 0,16 м.

Північніше лінзи материкового викиду із основного поховання 9 простежено розріз вхідної шахти і поховальної камери впускного поховання 4. Материковий викид з цього поховання лежить на первинному насипу. Довжина викиду сягає 0,8 м, потужність — 0,17 м.

З протилежного від видимої лінії ДГ боку зафіксовано розріз поховальної камери впускного поховання 2. Розріз камери цього поховання перекриває первинний насип, на поверхні якого виявлено розріз материкового викиду з поховання 8. Довжина викиду становить 3,05 м, потужність — до 0,3 м. У північному секторі профілю простежено контур поверхні вторинного насипу, пов'язаного з похованням 8.

У стратиграфічному розрізі, складеному по західному профілю 1-ї східної бровки, камера катакомбного поховання 2 частково зруйнувала центральну частину материкового викиду з основного поховання 9, що є свідченням їхньої відносної хронології (рис. 4).

Опис поховань. Поховання (?) 1 (невизначене) виявлено під кутом 14° на відстані 0,6 м від центру кургану в насипу з глибини 0,55 м (див. рис. 2). Представлене черепом людини. Інвентар відсутній.

Відсутність черепа в основному і центральному похованні 9 та перебування його над похованням 9 дає підстави припустити, що знайдений череп належить небіжчику, похованому саме у могилі 9 та витягнутому з неї, скоріш за все, землерийними тваринами. Крім того, кістяк поховання 9, як і череп, знайдений над ним, належить молодій людині.

Поховання 2 (донецької катакомбної культури) виявлено під кутом 180° на відстані 2 м від центру кургану з глибини 1,03 м (див. рис. 2).

Вхідна шахта підпрямокутної (ближче до трапеції) форми мала розміри 1,7 × 0,93 м. Заглиблена у материк на 0,2 м (рис. 5: 1).

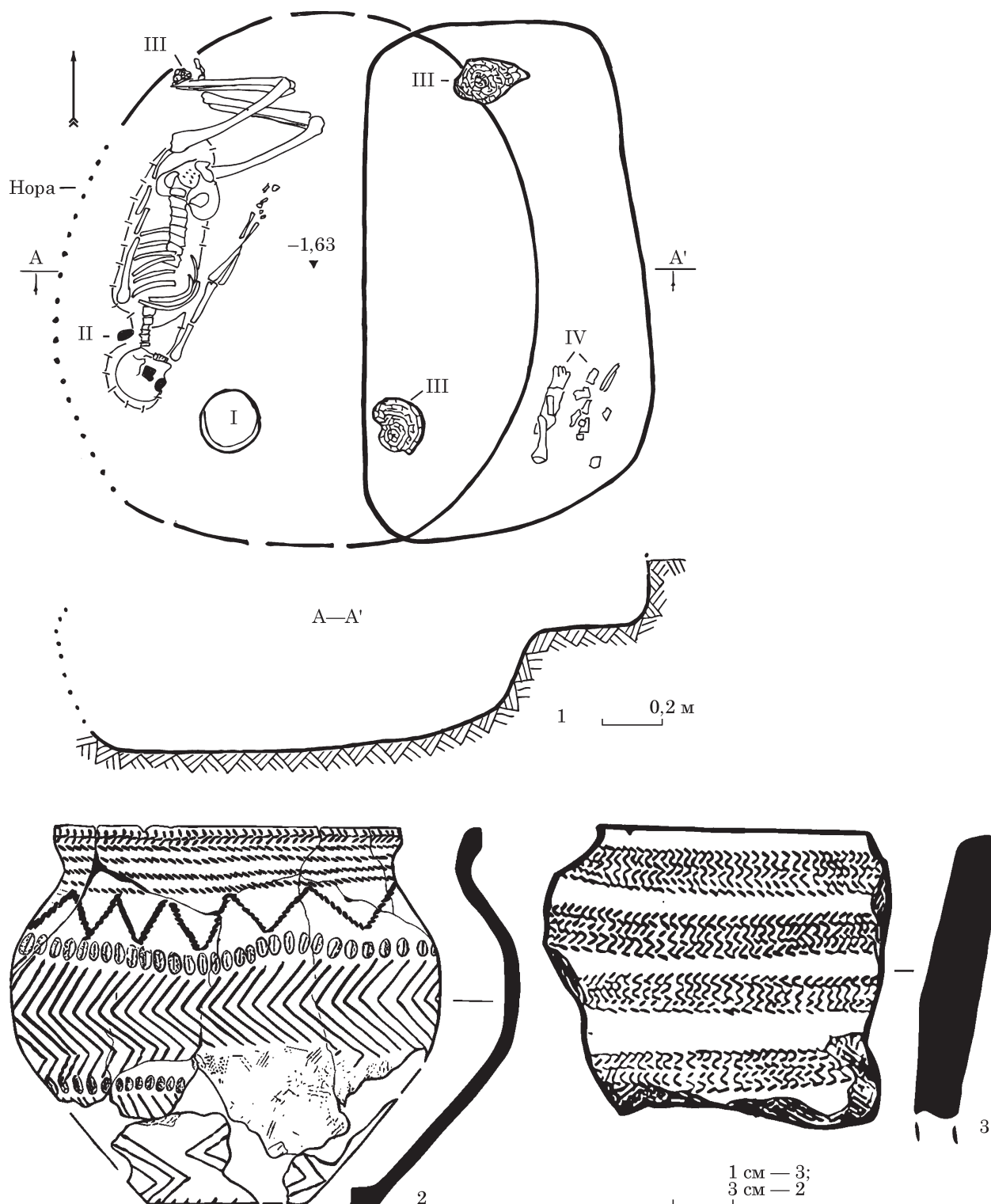

Рис. 5. Нижня Дуванка, курган 1 курганної групи II, поховання 2; 1 — план і перетин поховання (I — горщик; II — кусок вохри; III — дерево; IV — кістки тварини); 2, 3 — кераміка

Fig. 5. Nyzhnya Duvanka, barrow 1 of barrow group 2, burial 2; 1 — plan and crosssection of the burial (I — vessel; II — a piece of ochre; III — wood; IV — animal bones); 2, 3 — pottery

До поховальної камери вела сходінка завширшки 0,35—0,4 м і 0,3 м заввишки. У північній частині вхідної шахти, біля краю сходінки та у південно-західному куті вхідної шахти виявлено залишки дерев'яних колод, які, ймовірно, слугували заслоном гирла поховальної камери.

Діаметр колод становив 0,14—0,19 м.

У південно-східному кутку вхідної шахти на сходінці знайдено кістки тварини (кістки черепа, нижні кінцівки), які купчасто лежали на ділянці розмірами 0,35 × 0,23 м (рис. 5: 1).

До вхідної шахти із заходу примикає камера. Її дно, розмірами $1,76 \times 1,6$ м, мало овальну (ближче до кола) форму. Орієнтована камера по лінії північ—південь. Дно камери влаштоване на глибині 1,63 м. У її заповненні, представленому темно-сірим гумусом, знайдено фрагмент ліпного глиняного горщика (рис. 5: 3).

На дні камери, ближче до її західної стінки, виявлено скелет людини (рис. 5.1). Небіжчик лежав скорчено на правому боці лицем до гирла камери. Кістки рук витягнуті вздовж тіла. В колінах ноги зігнуті під гострим кутом. Під кістками небіжчика (від черепа до тазових кісток) простежено пляму коричневого тліну. Біля фаланг пальців ніг виявлено шматок дерева розмірами $8 \times 5 \times 3$ см.

Перед лицем небіжчика лежав ліпний глиняний горщик, а за черепом, біля шийних хребців — кусок червоної вохри (рис. 5: 1, 2).

Інвентар.

1. Глиняний ліпний горщик мав коротку виражену шийку та опуклі боки. Придонна частина — без закраїни. Поверхня заглажена, має нерівномірний випал від яскраво-рожевого до чорного кольору. Вся поверхня посудини орнаментована. Під вінцем горщик прикрашений хрестоподібними відбитками шнура, шийка — горизонтальними рядами шнура, нижче якого — зигзаг відбитків шнура. Під зигзагом розташовано низку пальцевих заціпів, нижче — відбитки зубчатого штампа у вигляді вертикального зигзагу, під ним — низка пальцевих заціпів, який нижче знову переходить у вертикальний зигзаг. Висота горщика — 19 см, діаметр вінця — 17,2 см, діаметр шийки — 16,5 см, діаметр боків — 21,5 см, діаметр денця — 7,9 см (рис. 5: 2).

2. Шматок яскраво-червоної вохри овальної форми, сегментоподібної в перетині. Її розміри — $6,1 \times 5 \times 2,5$ см.

3. Фрагмент шийки з вінцем ліпного глиняного горщика. Поверхня ретельно заглажена. Випал нерівномірний, від сірого до чорного кольору. Фрагмент орнаментований відбитками дрібного шнура у вигляді горизонтальної ялинки. Діаметр вінця — близько 15 см (рис. 5: 3).

Поховання 3 (донецької катакомбної культури) виявлено під кутом 121° на відстані 7,25 м від центру кургану з глибини 1,16 м (див. рис. 2).

Вхідна шахта заглиблена у материк до 0,5 м. Вона мала прямокутну форму, була орієнтована по лінії північний захід—південний схід (рис. 6: 1). Її розміри — $1,14 \times 0,8$ м. До камери з шахти вела похила сходинка. Її розміри — $1,14 \times 0,39$ м. Висота сходинки — 0,65—0,5 м. До південно-східної частини вхідної шахти примикає камера. Вона мала круглу форму. Її розміри — $1,5 \times 1,3$ м.

На дні камери, заглибленої у материк на 1 м (2,16 м від P_0), лежав скелет людини (дитини) дуже поганої збереженості (рис. 6: 1). Зберегли-

ся лише кістки черепа, фрагменти стегнових та гомілкових кісток. Положення збережених кісток небіжчика у могилі дає можливість реконструювати позу кістяка. Небіжчик лежав скорчено на правому боці (лицем до гирла камери). В колінах ноги зігнуті під гострим кутом.

Біля кісток ніг виявлено зуби дрібної парнокопитної тварини (кози / вівці). За черепом небіжчика лежав глиняний ліпний горщик. Біля черепа, з протилежного від горщика боку, виявлено кам'яну сокиру-молот, а між черепом і стегновими кістками — альчики (6 шт.) без слідів обробки (рис. 6: 1).

Інвентар.

1. Глиняний ліпний горщик має пряму невисоку шийку, опуклі боки (рис. 6: 2). Придонна частина без закраїни. Випал — нерівномірний. Поверхня заглажена, має переважно світло-коричневий колір. Посудина орнаментована. Орнамент, виконаний в техніці відбитка шнура, покриває усю поверхню горщика. Шийка посудини орнаментована однорядним зигзагом. Решту поверхні прикрашають ряди дугоподібних відбитків перевитого шнура, вписані між подвійними горизонтальними лініями відбитків мотузочки. Висота горщика — 18 см, висота шийки — 1,8 см, діаметр вінця — 14 см, діаметр боків — 17,5 см, діаметр денця — 7 см.

2. Кам'яна сокира-молот виготовлена з граніту блідо-рожевого кольору. Поверхня ретельно відшліфована. Його загальні розміри — $8,8 \times 4,8 \times 2,9$ см, у т.ч. довжина леза — 6 см, довжина обуху — 2,8 см, діаметр обуху — 2,5 см. Діаметр отвору — 2 см (рис. 6: 3).

3. Альчики (6 шт.) — таранні кістки дрібної парнокопитної тварини. Їхні розміри: від $3,3 \times 1,9 \times 1,6$ до $3,8 \times 2,2 \times 1,9$ см. Сліди обробки відсутні (рис. 6: 4).

Поховання 4 (катакомбної культурної спільноти) виявлено під кутом 144° на відстані 2,25 м від центру кургану з глибини 0,55 м (див. рис. 2).

Вхідна шахта глибиною 1,0 м від від P_0 заглиблена у материк до 0,66 м, мала підквадратну форму, орієнтовану по лінії північ—північний схід—південь—південний захід (рис. 7: 1). Її розміри — $1,28 \times 1,09$ м. До камери з шахти через гирло шириною 1,1 м вела сходинка висотою 0,53 м. Біля східної стінки вхідної шахти виявлено жертвні кістки крупної тварини (бик?) — кістки черепа, нижні кінцівки, що купно лежали на ділянці розмірами $0,35 \times 0,3$ м (рис. 7: 1).

До південно-західної стінки шахти примикала камера, яка мала круглу форму. Її розміри — $1,95 \times 1,9$ м. Дно камери, а також її стінки сильно пошкоджені землерийними тваринами. На дні камери, заглибленої в материк на 1,35 м (2,53 м від P_0), виявлено лише кістки черепа та фрагмент кістки передпліччя людини (рис. 7: 1).

Перед черепом лежав глиняний ліпний горщик. Біля південної стінки камери виявлено

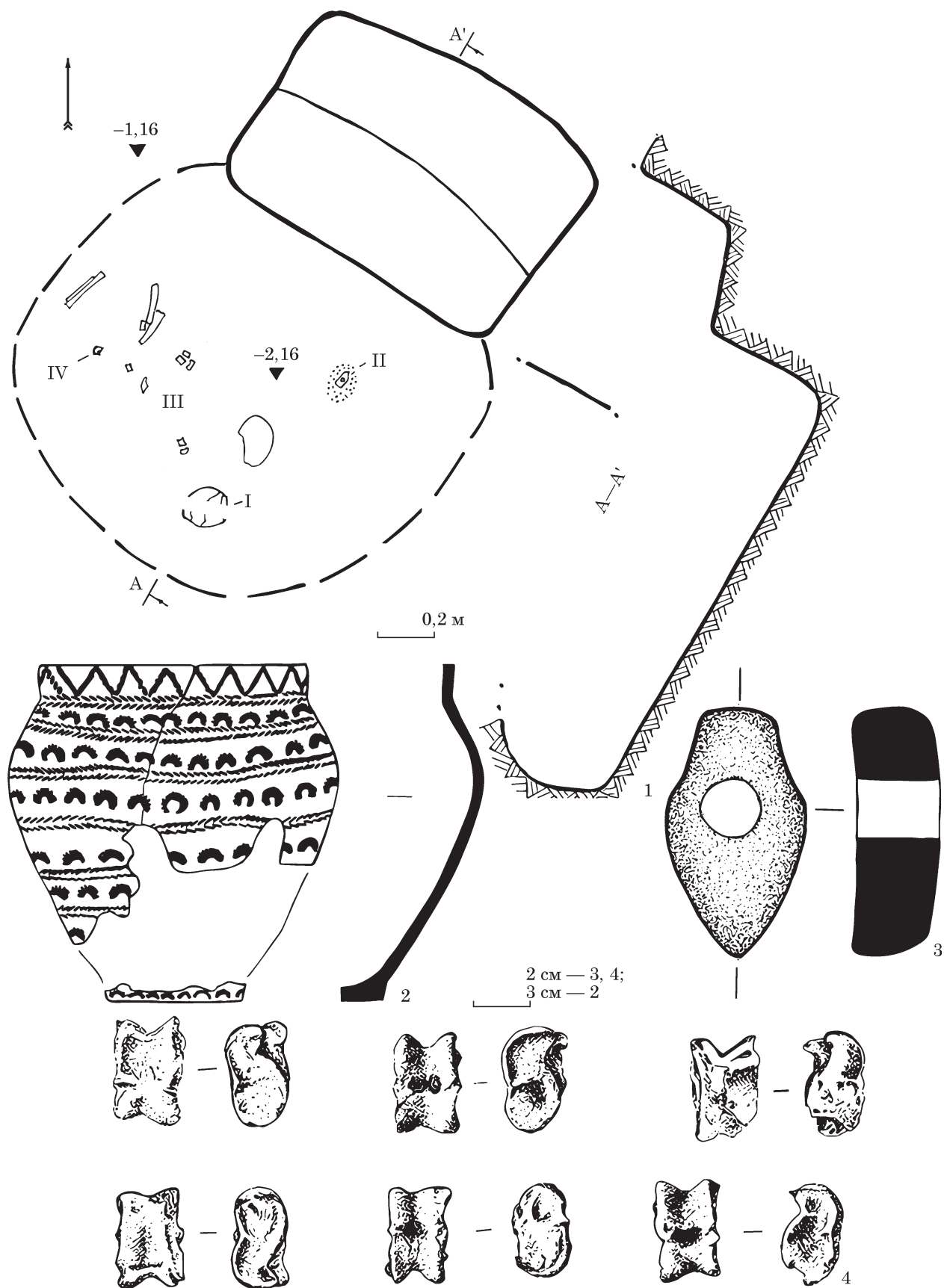

Рис. 6. Нижня Дуванка, курган 1 курганної групи II, поховання 3; 1 — план і перетин поховання (I — горщик; II — кам'яна сокира-молот; III — альчики; IV — кістка тварини); 2 — кераміка; 3 — кам'яна сокира-молот; 4 — альчики

Fig. 6. Nyzhnya Duvanka, barrow 1 of barrow group 2, burial 3; 1 — plan and crosssection of the burial (I — vessel; II — stone ax-hammer; III — knucklebones; IV — animal bone); 2 — pottery; 3 — stone ax-hammer; 4 — knucklebones

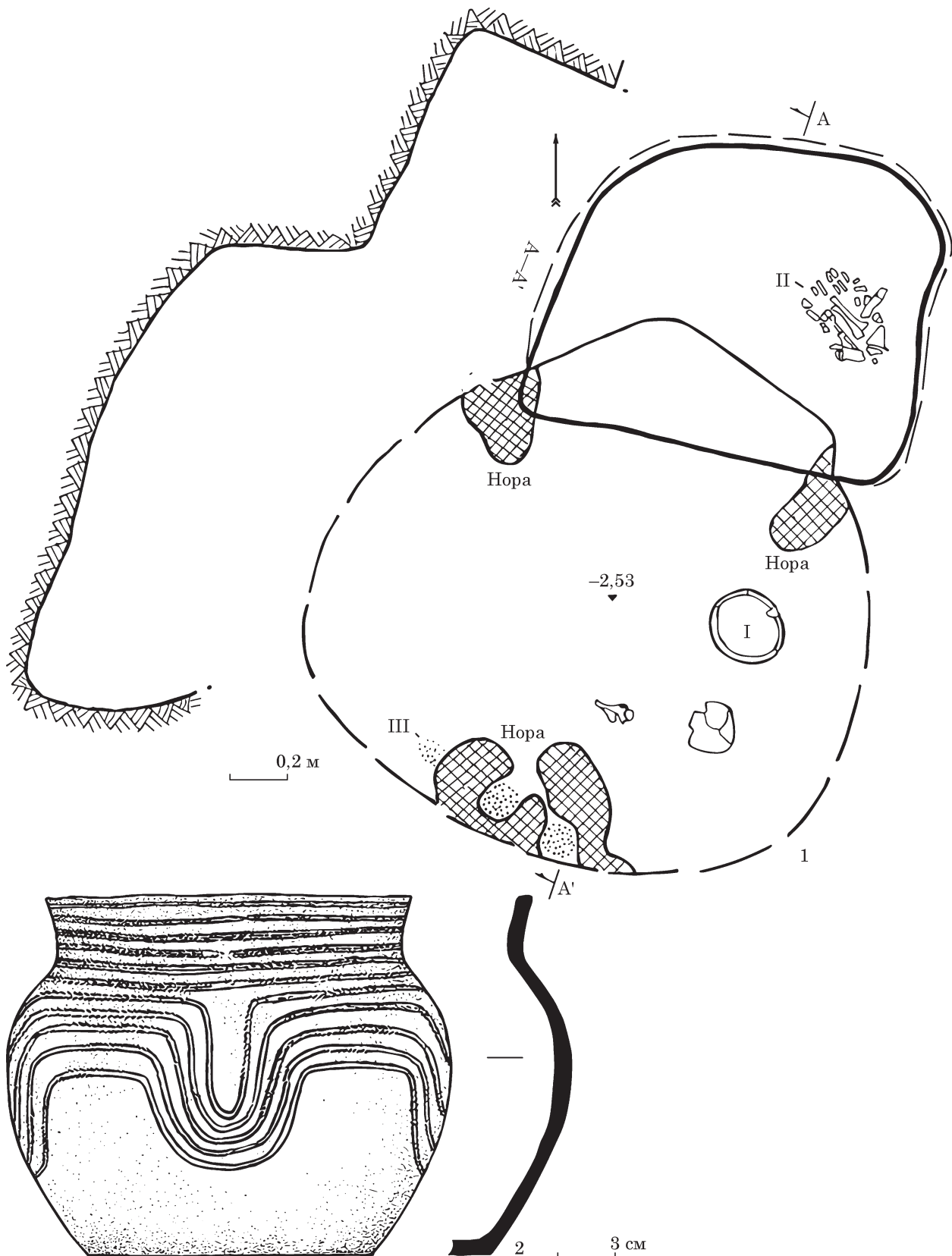

Рис. 7. Нижня Дуванка, курган 1 курганної групи II, поховання 4; 1 — план і перетин поховання (I — горщик; II — кістки тварини; III — вохра); 2 — кераміка

Fig. 7. Nyzhnya Duvanka, barrow 1 of barrow group 2, burial 4; 1 — plan and crosssection of the burial (I — vessel; II — animal bones; III — ochre); 2 — pottery

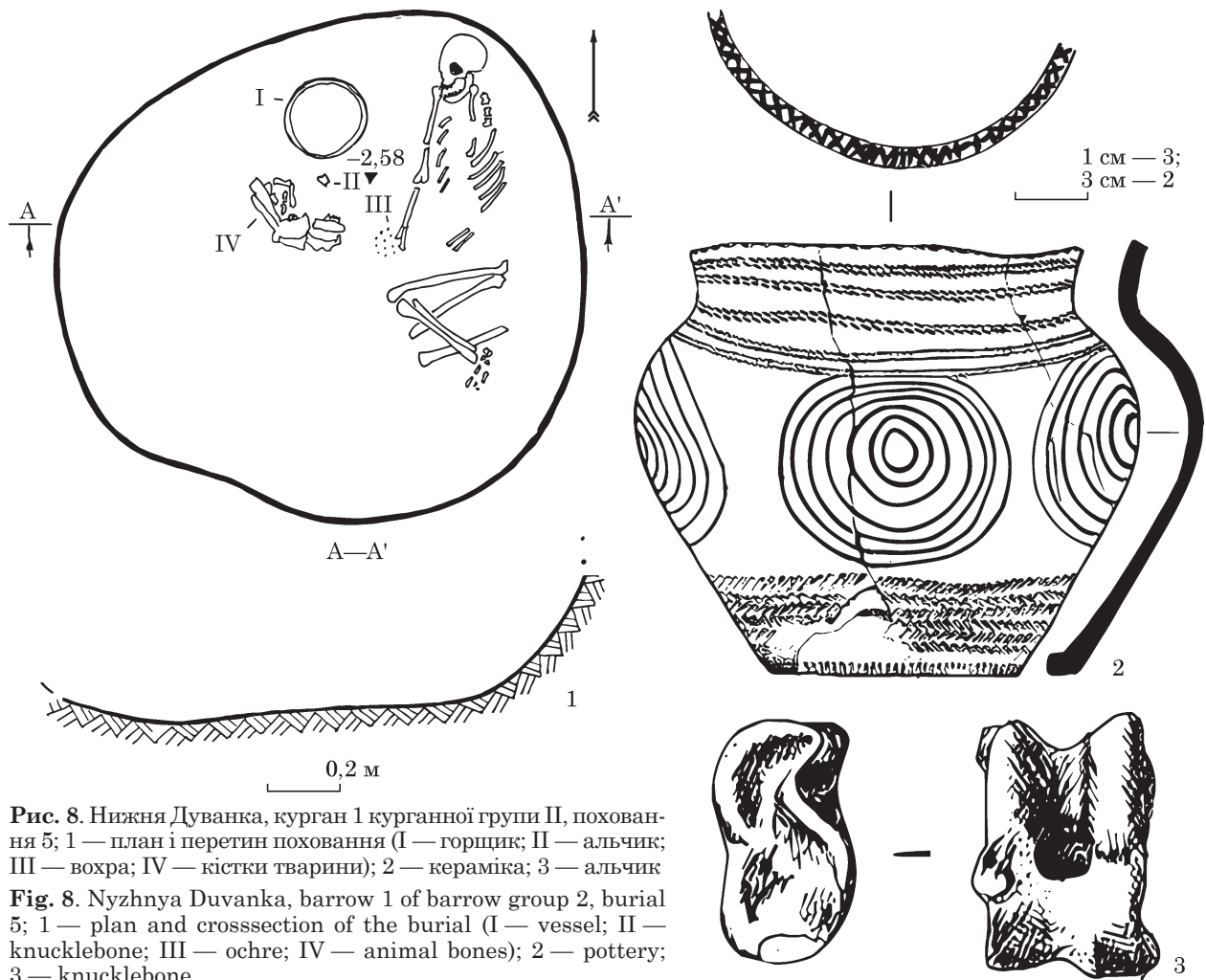

Рис. 8. Нижня Дуванка, курган 1 курганної групи II, поховання 5; 1 — план і перетин поховання (I — горщик; II — альчик; III — вохра; IV — кістки тварини); 2 — кераміка; 3 — альчик
Fig. 8. Nyzhnya Duvanka, barrow 1 of barrow group 2, burial 5; 1 — plan and crosssection of the burial (I — vessel; II — knucklebone; III — ochre; IV — animal bones); 2 — pottery; 3 — knucklebone

три плями яскраво-червоної вохри, між якими простежувалися глибокі нори землерийних тварин. Розміри плям: $0,1 \times 0,08$; $0,12 \times 0,1$; $0,11 \times 0,09$ м. Не безпідставним є припущення, що одну велику пляму яскраво-червоної вохри було «розрізано» норами на три маленькі плями (рис. 7: 1).

Характер розташування кісток небіжчика дає підстави припускати, що кістяк був орієнтований головою у східний сектор, лицем до гирла камери.

Інвентар.

1. Глиняний ліпний горщик має високу шийку та опуклі боки (рис. 7: 2). Придонна частина — без закраїни. Поверхня горщика заглажена, має світло-коричневий колір. Випал нерівномірний. Посудина орнаментована в техніці відбитків шнура. На шийці горщика орнамент представлений горизонтальними лініями, на боковині — горизонтальними лініями, які переходять у сегменти. Всього нанесено 4 сегмента. Вони мають однакову відстань один від одного. Висота горщика — 17 см, висота шийки — 4 см, діаметр вінця — 18,5 см, діаметр боків — 23 см, діаметр донця — 14 см.

Поховання 5 (донецької катакомбної культури) виявлене під кутом 190° на відстані

1,7 м від центру кургану з глибини 2,23 м (див. рис. 2).

Досліджено лише камеру катакомби. Вхідну шахту не виявлено.

Поховальна камера мала круглу форму (рис. 8: 1). Її розміри — $1,45 \times 1,37$ м. Дно камери розташоване на глибині 2,58 м від P_0 . На її дні біля східної її стінки виявлено кістяк людини. Скелет лежав скорчено, головою на північ (лицем до гирла камери). У колінах ноги зігнуті під гострим кутом. Права рука небіжчика витягнута вздовж тіла, ліва — незначно зігнута у лікті (рис. 8: 1).

Перед груддю кістяка лежав глиняний ліпний горщик. Біля нього майже в центрі поховальної камери виявлено жертвні кістки тварини (кістки черепа, нижні кінцівки дрібної парнокопитної тварини — кози / вівці?), що купно лежали на ділянці розмірами $0,3 \times 0,17$ м (рис. 8: 1).

Між кістками тварини і горщиком виявлено один альчик з таранної кістки дрібної парнокопитної тварини. Біля кісток зап'ястка правої руки видно пляму яскраво-червоної вохри. Розміри плями — 12×6 см.

Інвентар.

1. Глиняний ліпний горщик (кубок) має невисоку шийку та опуклі боки (рис. 8: 2). Придонна

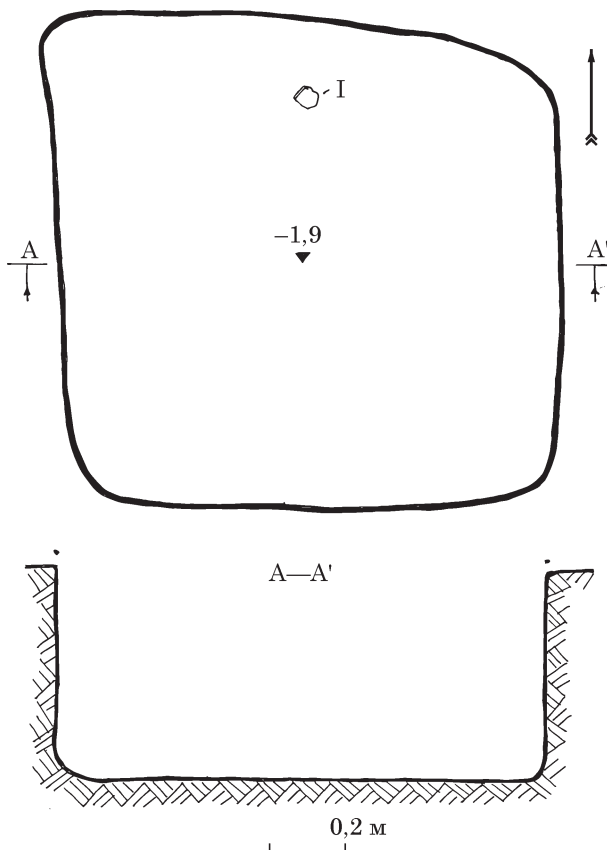

Рис. 9. Нижня Дуванка, курган 1 курганної групи II, поховання 6; 1 — план і перетин поховання
Fig. 9. Nyzhnya Duvanka, barrow 1 of barrow group 2, burial 6; 1 — plan and crossection of the burial

частина — без закраїни. Поверхня заглажена, хоча в деяких місцях на внутрішній поверхні горщика видно грубі бороздоподібні розчоси. Випал нерівномірний — від світло-сірого до чорного кольору. Горщик орнаментований. По зрізу вінчика нанесено косі хрестоподібні насічки. Шийка орнаментована горизонтальними рядами подвійного шнура. Боковина прикрашена композицією із чотирьох елементів у вигляді вписаних один в один сім кіл. Нижче, у вигляді горизонтальної ялинки, в техніці вдавлення палички, нанесений орнамент до самого донця.

Горщик тонкостінний. Товщина стінок дорівнює 0,5 см. Висота горщика — 16,2 см, висота шийки — 2,5 см, діаметр вінця — 16,6 см, діаметр боків — 21 см, діаметр донця — 11 см.

2. Альчик — таранна кістка дрібної парнокопитної тварини. Сліди обробки відсутні. Його розміри: 3,1 × 5 × 2,9 см (рис. 8: 3).

Поховання 6 (невизначене) виявлено під кутом 99° на відстані 1,7 м від центру кургану з глибини 1,35 м (див. рис. 2).

Поховання виконано в ямі підквадратної форми, орієнтованої по сторонам світу (рис. 9). Заглиблена в материк на 0,55 м, яма мала розміри 1,32 × 1,29 м. Стінки ями вертикальні. Дно влаштовано на глибині 1,9 м від P_0 .

Біля північної стінки ями знайдено фрагмент черепної кришки людини розміром 6 × 5 см.

Інвентар відсутній.

Поховання 7 (донецької катакомбної культури) виявлено під кутом 180° на відстані 10 м від центру кургану з глибини 0,75 м (див. рис. 2).

Вхідна шахта підпрямокутної форми, заглиблена в материк до 0,4 м, орієнтована по лінії захід—схід (рис. 10: 1). Її розміри — 0,99 × 0,75 м. До камери з вхідної шахти веде похила сходишка висотою 0,1 м.

Поховальна камера мала овальну форму. Її розміри — 1,1 × 0,9 м. Дно камери влаштоване на глибині 2,02 м від P_0 .

В заповненні камери виявлено фалангу крупної копитної тварини (бика?) з наскрізним отвором посередині кістки (рис. 10: 3). Явні сліди використання відсутні.

Біля північно-західного кута камери знайдено уламки глиняного ліпного горщика (рис. 10: 2).

Кістяк відсутній.

Інвентар.

1. Глиняний ліпний горщик представлено уламками вінчика, боковини та денця (рис. 10: 2). Горщик має коротку шийку та опуклі боки. Придонна частина — без закраїни. Поверхня горщика заглажена, має світло-коричневий колір.

Посудина орнаментована. Орнамент нанесено в техніці перевитого шнура. Горщик орнаментований короткими вертикальними відбитками під вінцем і на найбільш опуклій частині боковини, а також ламаними вертикальними лініями від ділянки, трохи нижче максимальної опуклості горщика до донця.

Висота горщика — 13,5 см, висота шийки — 1 см, діаметр вінця — 13,5 см, діаметр боків — 15,8 см, діаметр денця — 9,3 см.

2. Фаланга крупної копитної тварини із наскрізним отвором посередині кістки (рис. 10: 3). Отвір має овальну форму, розміри — 2,8 × 1,5 см. Розмір фаланги: 6,6 × 3 × 2,5 см.

Поховання 8 (донецької катакомбної культури) виявлено в центрі кургану над основним і центральним похованням 9 з глибини 1,48 м (див. рис. 2).

Вхідну шахту досліджено частково (рис. 11: 1). Північно-східна її частина, як, втім, її вхідна шахта, розташовані на ділянці перетину вхідних шахт декількох поховань, а тому їхні контури важко простежити.

Поховальна камера скоріш за все мала овальну форму і була орієнтована по лінії північний захід—південний схід. Її довжина — 1,8 м, ширина — більше ніж 1,1 м. Камера значною мірою пошкоджена землерийними тваринами. Дно камери влаштоване на глибині 1,78 м від P_0 .

Біля південно-західної стінки камери знайдено фрагменти черепа, а північно-західніше від них — тазові кістки небіжчика. Характер

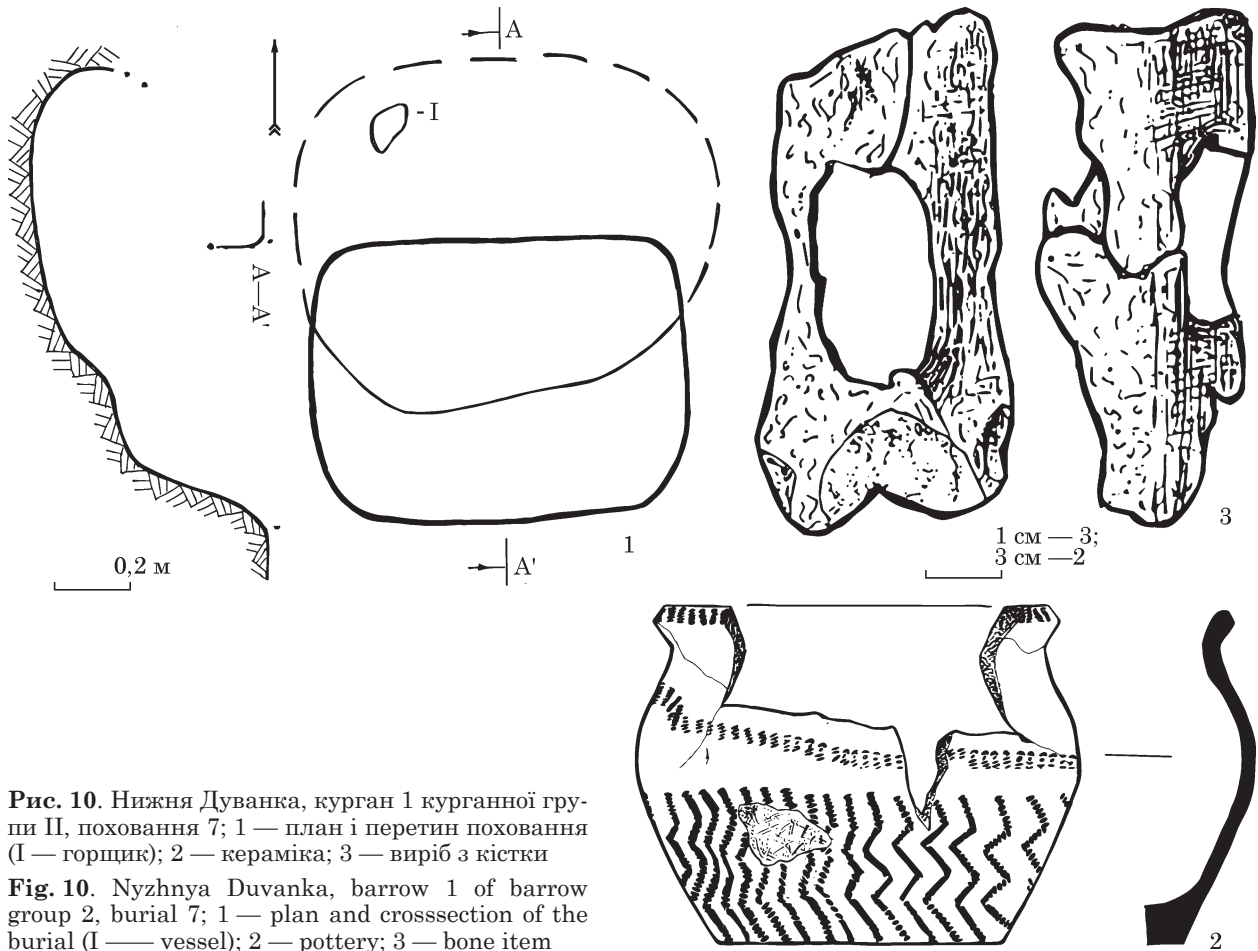

Рис. 10. Нижня Дуванка, курган 1 курганної групи II, поховання 7; 1 — план і перетин поховання (I — горщик); 2 — кераміка; 3 — виріб з кістки

Fig. 10. Nyzhnya Duvanka, barrow 1 of barrow group 2, burial 7; 1 — plan and crosssection of the burial (I — vessel); 2 — pottery; 3 — bone item

розташування кісток скелета дає підстави вважати, що небіжчик лежав головою на південний схід.

У похованні виявлено дві керамічні посудини (рис. 11: 1). Біля черепа лежав керамічний ліпний горщик I. В 0,9 м на північ — північний захід від нього знайдено ще один керамічний ліпний горщик II, але у вигляді розвалу посудини. Біля розвалу горщика II, у західній його частині, видно пляму яскраво-червоної вохри розмірами 0,2 × 0,1 м. Порошок такої вохри заповнював донну поверхню горщика.

Інвентар.

1. Глиняний ліпний горщик I має високу пряму шийку та опуклі боки. Придонна частина — без закраїни (рис. 11: 2). Зовнішня поверхня горщика має сліди грубих розчосів. Аналогічні розчоси видно і на внутрішній поверхні посудини. Випал нерівномірний — від світло-коричневого до чорного кольору. Посудина орнаментована. Короткими глибокими відбитками шнура прикрашений зріз вінця. Відбитками шнура, у вигляді горизонтальних ліній, прикрашена шийка посудини. У нижній частині шийки відбитки шнура змінюються на пальцеві защеми.

Висота горщика — 15 см, висота шийки — 3,5 см, діаметр вінця — 15 см, діаметр боків — 20,3 см; діаметр донця — 10 см.

2. Глиняний ліпний горщик II має сильно відігнуте назовні вінце, гарно виражену шийку, опуклі боки (рис. 11: 3). Його придонна частина має чітко виражену закраїну. Горщик товстостінний. Поверхня посудини — заглажена, хоча в деяких місцях видно сліди від розчосів. Горщик орнаментований. Орнамент представлений вдавленнями палички по відігнутому назовні вінцю, косими і короткими вдавленнями по боковині горщика, а також пальцевими зачіпами по закраїні донця.

Висота горщика — 11,8 см, діаметр вінця — 9,7 см, діаметр шийки — 8,6 см, діаметр боків — 12,3 см; діаметр донця — 8 см.

Поховання 9 (основне, центральне донецької катакомбної культури) виявлено в центрі кургану з глибини 2,24 м — 1,64 від ДГ (див. рис. 2).

Вхідну шахту досліджено частково, скоріш за все вона мала підпрямокутну форму і була орієнтована по лінії північний захід—південний схід (рис. 12: 1). Її розміри: довжина — 1,35 м, ширина — близько 0,8 м. До камери вела сходінка висотою 0,1 м. Поховальна камера значною мірою пошкоджена землерийними тваринами. Біля південно-західної стінки поховальної камери виявлено кістяк людини. Небіжчик лежав зібгано на правому боці. У колінах ноги зігнуті під прямим і гострим

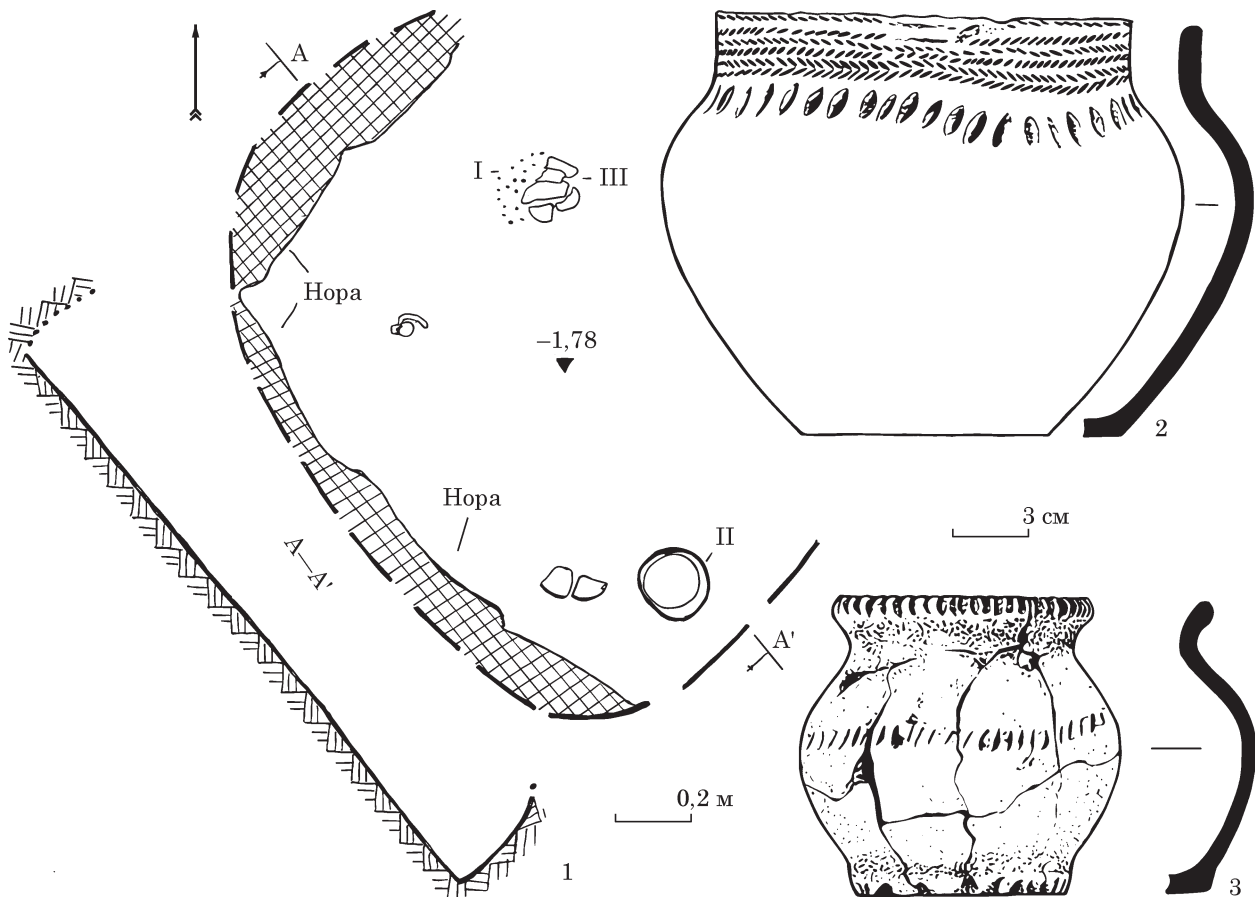

Рис. 11. Нижня Дуванка, курган 1 курганної групи II, поховання 8; 1 — план і перетин поховання (I — вохра; II—III — горщики); 2, 3 — кераміка

Fig. 11. Nyzhnya Duvanka, barrow 1 of barrow group 2, burial 8; 1 — plan and crosssection of the burial (I — ochre; II—III — vessels); 2, 3 — pottery

кутами. Права рука витягнута вздовж тіла, а ліва — зігнута у лікті. Череп у кістяка відсутній.

Біля хребців небіжчика видно пляму темно-коричневого тліну розмірами $0,35 \times 0,20$ м, а біля колін — пляму червоної вохри розміром $0,25 \times 0,22$ м. Північніше плями вохри знайдено крупний фрагмент глиняної ліпної посудини — жаровню, біля якої були шматочки деревного вугілля.

Інвентар.

1. Жаровня представлена крупним фрагментом боковини глиняного ліпного горщика (рис. 12: 2). Поверхня фрагмента — заглажена, хоча в деяких місцях видно сліди від розкосів. Випал — нерівномірний, від світло-коричневого до чорного кольору. Розміри жаровні: $15,5 \times 13 \times 0,7$ см.

Опис стовпкової ямки. Ямку I виявлено під кутом 5° на відстані 7 м від центру кургану з глибини 0,95 м (див. рис. 2).

Ямка має круглу форму (рис. 13: 1). Її діаметр — 0,56 м. У материк заглиблена на 0,3 м. Стінки вертикальні. В заповненні ямки, представленого сірим гумусом, нічого не знайдено.

Ровик. Навколо поховань 2, 4, 5, 8, 9 виявлено ровик у вигляді кола шириною від 0,5 до

0,8 м, заглиблений у материк від 0,4 до 0,8 м (див. рис. 2). Діаметр ровика — $10,5 \times 10$ м. Його заповнення складалося із темного гумусового ґрунту. У заповненні видно шматочки деревного вугілля.

За даними стратиграфічних спостережень ровик виконано для поховання 8 донецької катакомбної культури.

Опис знахідок, виявлених на матеріку. Фрагмент боковини, придонної частини і донця глиняного ліпного посуду знайдено під кутом 355° на відстані 5 м від центру кургану біля краю західного сектора ровика, між ровиком і стовпковою ямкою I на глибині 0,95 м (див. рис. 2).

Фрагмент посудини — без закраїни (рис. 13: 2). Боки горщика опуклі. Поверхня — заглажена. Випал — нерівномірний, від блідо-червоного до чорного кольору. Посудина орнаментована відбитками шнурів на боковині та придонній частині.

Діаметр дна — 6 см. Розміри фрагмента: $11,2 \times 6,1$ см. Товщина стінки фрагмента — 0,6 см.

Висновок. Отже, в стратифікованому кургані I курганної групи II біля селища Нижня Дуванка учасниками експедиції Східноук-

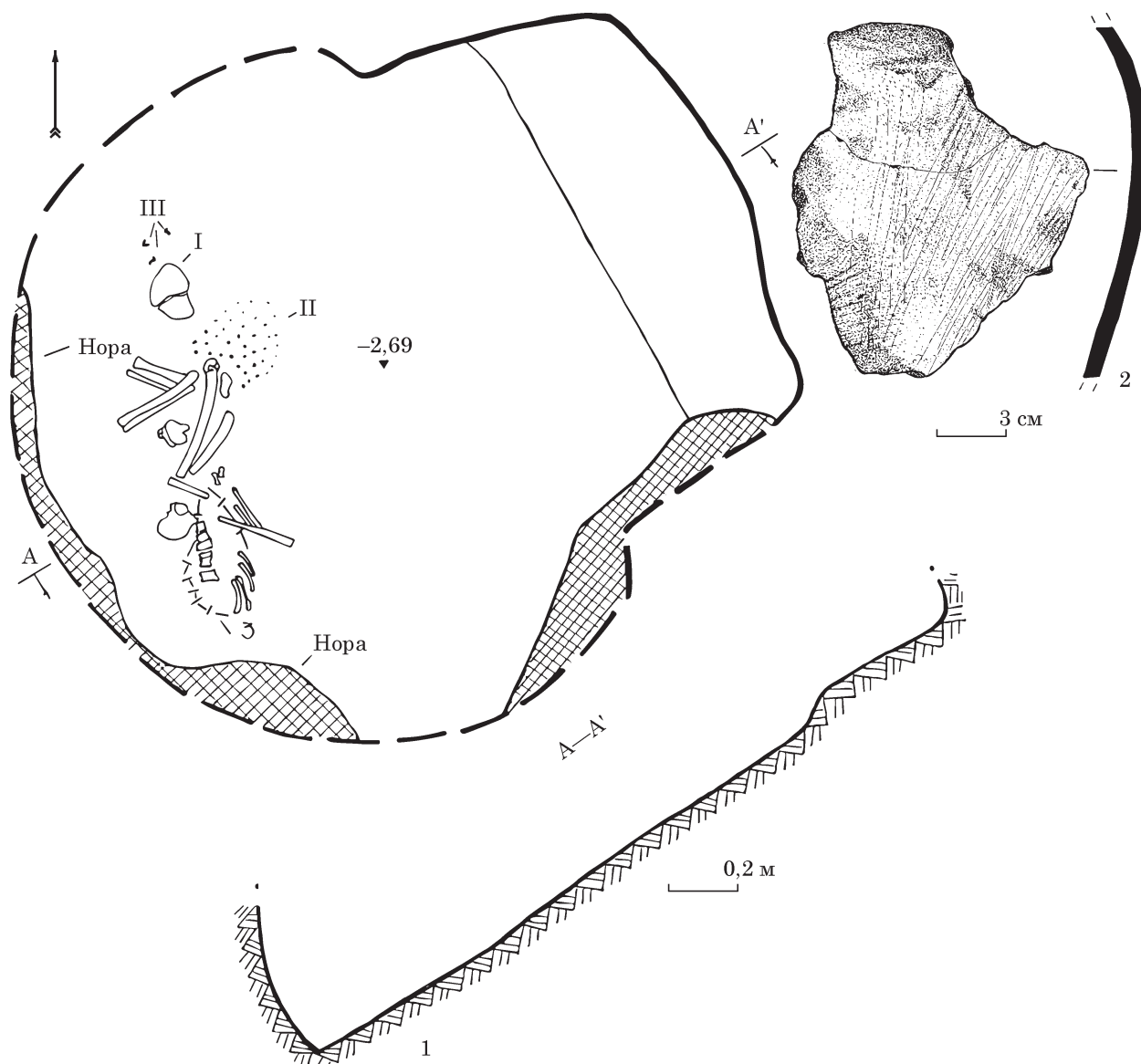

Рис. 12. Нижня Дуванка, курган 1 курганної групи II, поховання 9; 1 — план і перетин поховання (I — фрагмент керамічного горщика; II — вохра; III — деревне вугілля); 2 — кераміка

Fig. 12. Nyzhnya Duvanka, barrow 1 of barrow group 2, burial 9; 1 — plan and crosssection of the burial (I — the piece of pottery; II — ochre; III — charcoal); 2 — pottery

раїнської філії ІА НАН України виявлено та досліджено дев'ять поховань, серед яких сім поховань належать до катакомбної культурної області, два — залишилися невизначеними. В культурно-хронологічному плані досліджені в кургані поховання пов'язані з донецькою (донецько-донською, за С. Н. Братченком) катакомбною культурою доби середньої бронзи. Основним в кургані є поховання 9 донецької катакомбної культури.

У дослідженому кургані поховальні споруди катакомбної культурної області мають прямокутну (пох. 2, 3, 7, 9) або квадратну вхідну шахту, а також овальну (пох. 2, 7—9) чи круглу (3—5) поховальну камеру.

Враховуючи стан збереженості, поховані лежали скорчено на правому боці, лицем до гирла камери. Лише в трьох похованнях зафіксоване

положення рук кістяка. В двох похованнях (5, 9) права рука витягнута вздовж тіла, ліва — зігнута в лікті, а в одному (пох. 2) — руки витягнуті вздовж тіла.

Усі поховання супроводжувала кераміка. Серед них виділяється поховання 8 з двома посудинами і поховання 3 з наявністю в ньому, крім того, кам'яної сокири-молота. В двох похованнях (3, 5) знайдено альчики, представлені таранними кістками дрібних парнокопитних тварин. У похованні 3 їх нараховується шість одиниць, а в похованні 5 — одна. У більшості поховань зафіксовано наявність вохри — від плям (пох. 4, 5, 9) до її крупних шматків (пох. 2) і вмісту посудини II поховання 8 у вигляді порошку (див. рис. 11: 1, 3). Лише в двох катакомбних похованнях сліди вохри були відсутні (пох. 3, 7).

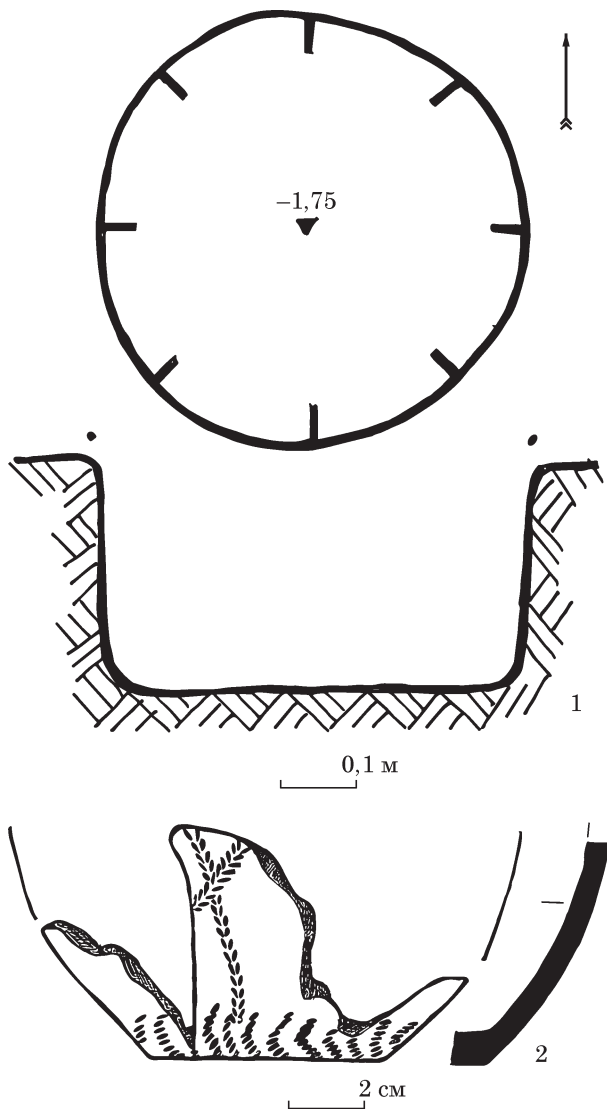

Рис. 13. Нижня Дуванка, курган 1 курганної групи II; 1 — стовпова ямка; 2 — кераміка

Fig. 13. Nyzhnya Duvanka, barrow 1 of barrow group II; 1 — pillar pit; 2 — pottery

Однією з характерних ознак досліджених у нижньодуванському кургані 1 курганної групи II поховань є наявність в них кісток тварин крупної (пох. 2, 4, 7) або дрібної (пох. 3, 5) рогатої худоби. Їх виявлено як в шахті (пох. 2, 4) у вигляді кучного скупчення кісток кінцівок і черепа, так і в камері (пох. 3, 5, 7) у вигляді окремих кісток тварин.

Особливу увагу серед знахідок привертає кам'яна сокира-молот у дитячому похованні 3. Згідно з класифікацією В. І. Ключко ця кам'яна сокира-молот належить до «інгульського» типу, характерного для інгульської катакомбної культури. Такі сокири-молоти в «донецьких» похованнях пізнього етапу свідчать про зв'язки з Наддніпрянщиною (Ключко 2006, с. 70—76). Аналогічні вироби відомі в катакомбних похованнях Сіверськодонецчини (Новомиколаївка к. 2 п. 1; Смирнов 1996, с. 174 рис. 41: 30), Нижньої Донщини (Лисий курган, п. 3, 10; Брат-

ченко 1976, табл. 14: 2; 15; Ключко 2006, с. 73, с. 100 рис. 32: 5), Наддніпрянщини (Бубнова Слобідка к. 8 п. 2, розкопки О. В. Симоненка; Ключко 2006, с. 101 рис. 33: 11). За спостереженнями О. М. Смирнова, в Сіверськодонецькому регіоні кам'яні сокири-молоти в пізньокатакомбних похованнях виявлено лише в п'яти похованнях, що від загальної кількості врахованих ним в регіоні пізньодонецьких катакомбних поховань становить 5 % (Смирнов 1996, с. 99, 108). Усіх їх було знайдено в похованнях дорослих людей (Смирнов 1996, с. 118—119). Відсутність в дитячих похованнях знарядь праці і «тим більш зброї», а також інших ознак високого соціального статусу, як про це пише О. М. Смирнов, дало підстави досліднику включити усіх дітей пізньокатакомбного суспільства до рангу з нульовим соціальним статусом (Смирнов 1996, с. 118—119).

Близьку статистику, але з території Дніпро-Донського регіону, наводить А. П. Дубяга. За його спостереженнями, кількість поховань донецької катакомбної культури з кам'яними сокирами становить 30 комплексів, що від загальної кількості 1206 проаналізованих ним поховань становить 2,49 % (Дубяга 2021, с. 234). Крім того, дослідник звернув увагу на два дитячі поховання із сокирами (Дубяга 2020 с. 54, табл. 2), одна з яких, за усним повідомленням А. П. Дубяги, була виготовлена з вохри. Також автор висловив припущення щодо символічності елементів військового реманенту в дитячих похованнях, що вказує на приналежність таких дітей до певного роду із військовими традиціями (Дубяга 2020, с. 54—55).

Спостереження А. П. Дубяги, підкріплене результатами досліджень поховання 3 в кургані 1 курганної групи II біля селища Нижня Дуванка, дають можливість відкоригувати висловлену О. М. Смирновим думку. Виявлена в дитячому похованні кам'яна сокира-молот, яка функціонально є зброєю, дає підстави припускати належність дитини, яку вона супроводжувала у потойбічний світ, до військового клану, а тому її не можна вважати такою, що має нульовий соціальний статус.

Привертає увагу і наявність у похованнях дослідженого кургану 1 курганної групи II біля селища Нижня Дуванка астрагалів (альчиків), масовість яких супроводжує саме дитячі і підліткові поховання. Цікавим є спостереження дослідників, що астрагали (альчики) прикрашанні похованням осіб саме чоловічої статі (Пустовалов, Черных 1982; Братченко 2004; 2009; Братченко, Балонів, Гершкович 2004), у т. ч. і в більш пізній, по відношенню до доби середньої бронзи, час (Литвиненко 2005, 2007). Це спостереження додатково знаходить підтвердження і в матеріалах етнографії (Циміданов 2001, с. 222).

Не можна обійти увагою і досліджений в кургані ровик, що є доволі рідким явищем у кур-

ганному будівництві Сіверськодонецького регіону та є продовженням традиції пізньоямної культури (Смирнов 1996, с. 94).

Ще одним цікавим моментом у дослідженні кургану 1 курганної групи I є виявлення на краю вторинного насипу стовпвої ямки (рис. 13). Інтерес до неї пов'язаний з комплексом аналогічних стовпвих ямок (10 шт.), знайдених у кургані 1 курганної групи I «Салотопка», розташованого за 400 м на південний захід від кургану 1 курганної групи II. Розташовувалися ямки по колу діаметром близько 19 м. Усі виявлені в кургані поховання катакомбної спільноти розташовувались у середині цього кола (Бровендер, Русінов 2025, с. 154). Визначити їхню культурно-хронологічну належність тоді не вважалося можливим, але було висловлене припущення про їхній зв'язок із козацькою добою (Бровендер, Русінов 2025, с. 156). Розташування стовпвої ямки на краю насипу в нижньодуванському кургані 1 курганної групи II, катакомбний комплекс поховань у кургані, подібно простеженим в нижньодуванському кургані 1 курганної групи I, а також знахідка крупного уламка катакомбного горщика поблизу самої ямки певною мірою дають підстави пов'язувати їхнє походження саме з носіями катакомбної культурної традиції.

ЛІТЕРАТУРА

Братченко, С. Н. 1976. *Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы*. Киев: Наукова думка.

Братченко, С. Н. 2004. Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н. е. та майдаїни. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 2, с. 65-190.

Братченко, С. Н., Балонов, Ф. Р., Гершкович, Я. П. 2004. Погребення епохи знеолита і бронзового века Александровского кургана № 9 на р. Лугань. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 3: Від неоліту до киммерійців, с. 30-73.

Братченко, С. Н. 2009. Николаевские могилы-курганы в низовьях р. Лугань. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 9: Від неоліту до киммерійців, с. 137-197.

Бровендер, Ю. М. 2022. Розкопки кургану в Сватівському районі. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 138-139.

Бровендер, Ю., Русінов, А. 2025. Курган доби бронзи на півночі Луганщини. *Археологія і давня історія України*, 1 (54), с. 153-165. <https://doi.org/10.37445/adiu.2025.01.06>

Дубяга, А. П. 2020. Статевіковий аналіз поховань донецько-донського варіанту катакомбної культури з елементами озброєння. *Labyrinths of Reality*, 5 (10), с. 52-55.

Дубяга, А. 2021. Комплекси озброєння з поховань дніпро-донської катакомбної культури. В: *Травневі студії 2021: історія, міжнародні відносини, філософія*. Вінниця: ДонНУ ім. В. Стуса, с. 233-235.

Клочко, В. І. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. Х)*. Київ: АртЕк.

Литвиненко, Р. О. 2005. Поховання культурного кола Бабини з астрагалами. *Давнина*, 6, с. 74-86.

Литвиненко, Р. О. 2007. Статевікова диференціація в поховальному обряді бабинських культур. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7: Від неоліту до киммерійців, с. 156-171.

Пустовалов, С. Ж., Черных, Л. А. 1982. Опыт применения формализованно-статистических методов для половозрастного анализа погребений катакомбной культуры. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Методологические и методические вопросы археологии*. Киев: Наукова думка, с. 105-140.

Смирнов, А. М. 1996. *Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце*. Москва: ИЭА РАН.

Трифилев, Е. П. 1905. Археологическая экскурсия в Купянский уезд Харьковской губернии летом 1901 г. *Труды XII археологического съезда*, I, с. 131-140.

Цимиданов, В. В. 2001. Астрагалы в погребениях культур Восточной Европы эпохи поздней бронзы и раннего железа. *Археологический альманах*, 10, с. 101-125.

REFERENCES

Bratchenko, S. N. 1976. *Nizhnee Podone v epokhu srednei bronzi*. Kiev: Naukova dumka.

Bratchenko, S. N. 2004. Pradavnia Slobozhanshchyna: Svativski mohyly-kurhany III tys. do n. e. ta maidany. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Shkhidnoi Ukrainy*, 2, s. 65-190.

Bratchenko, S. N., Balonov, F. R., Gershkovich, Ya. P. 2004. Pogrebeniya epokhi eneolita i bronzovogo века Aleksandrovs'kogo kurgana N 9 na r. Lugan. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Shkhidnoi Ukrainy*, 3: Vid neolitu do kimmeriitsiv, s. 30-73.

Bratchenko, S. N. 2009. Nikolaevskie mogili-kurgani v nizovyakh r. Lugan. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Shkhidnoi Ukrainy*, 9: Vid neolitu do kimmeriitsiv, s. 137-197.

Brovender, Yu. M. 2022. Rozkopky kurhanu v Svativskomu raioni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, s. 138-139.

Brovender, Yu., Rusinov, A. 2025. Kurhan doby bronzy na pivnochi Luhanshchyny. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (54), s. 153-165. <https://doi.org/10.37445/adiu.2025.01.06>

Dubaha, A. P. 2020. Statevovikovyi analiz pokhovan donetsko-donskoho variantu katakombnoi kultury z elementamy ozbroiennia. *Labyrinths of Reality*, 5 (10), s. 52-55.

Dubaha, A. 2021. Kompleksy ozbroiennia z pokhovan dni-pro-donskoi katakombnoi kultury. In: *Traunevi studii 2021: istoriia, mizhnarodni vidnosyny, filosofii*. Vinnytsia: DonNU im. V. Stusa, s. 233-235.

Klochko, V. I. 2006. *Ozbroiennia ta viiskova sprava davnoho naselennia Ukrainy (5000—900 rr. do R. Kh.)*. Kyiv: ArtEk.

Lytvynenko, R. O. 2005. Pokhovannia kulturnoho kola Babynе z astrahalamy. *Davnyna*, 6, s. 74-86.

Lytvynenko, R. O. 2007. Statevo-vikova dyferentsiatsiia v pokhovalnomu obriadi babynskykh kultur. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Shkhidnoi Ukrainy*, 7: Vid neolitu do kimmeriitsiv, s. 156-171.

Pustovalov, S. Zh., Chernikh, L. A. 1982. Opit primeneniya formalizovanno-statisticheskikh metodov dlya polovozrastnogo analiza pogrebenii katakombnoi kulturi. In: Gening, V. F. (ed.). *Metodologicheskie i metodicheskie voprosi arkheologii*. Kiev: Naukova dumka, s. 105-140.

Smirnov, A. M. 1996. *Kurgani i katakombi epokhi bronzy na Severskom Dontse*. Moskva: IEA RAN.

Trifilev, Ye. P. 1905. Arkheologicheskaya ekskursiya v Kupyanskii uезд Kharkovskoi gubernii letom 1901 g. *Trudi XII arkheologicheskogo sezda*, I, s. 131-140.

Tsimidanov, V. V. 2001. Astragali v pogrebeniyakh kultur Vostochnoi Yevropi epokhi pozdnei bronzy i rannego zheleza. *Arkheologicheskii almanakh*, 10, s. 101-125.

Yu. Brovender, A. Rusinov

THE BRONZE AGE BARROW NEAR THE VILLAGE NYZHNYA DUVANKA ON THE LEFT BANK OF SIVERSKI DONETS RIVER

The results of excavation of a Middle Bronze Age stratified barrow near the village of Nyzhnya Duvanka, Svativ district, Luhansk region are published in the paper. Nine burials were discovered, including seven burials of the Catacomb Cultural community and two burials whose cultural affiliation is unclear.

From a cultural and chronological point of view, the discovered burials belong to Donetsk (Donetsk-Don, according to S. N. Bratchenko) Catacomb Culture of the Middle Bronze Age. The primary burial of the barrow is burial 9 of the Donetsk Catacomb Culture.

Among the finds, the stone ax-hammer that accompanied the child's burial 3 attracts special attention. According to the classification of V. I. Klochko, this stone ax-hammer belongs to the «Ingul» type which is characteristic for Ingul Catacomb Culture. Such hammer axes in the «Donetsk» burials of the late stage reflect the connections with the Dnieper region.

The presence of astragalus in the burials of the barrow 1 of group 2 near the village of Nyzhnya Duvanka which were found en masse especially in the graves of children and adolescents of males is also of great interest.

The ditch around the mound, which is a rather rare phenomenon in the barrow construction in the Siverski Donets region also should be noted.

Another interesting point in the research of the barrow 1 of group 1 is the discovery of a pillar pit on the edge of the secondary mound. Its location as well as the catacomb complex of the burial, similar to the barrow 1 near Nyshnia Duvanka, and the finding of a large fragment of Catacomb culture pot very near the pit, to a certain extent, allow us to connect its origin with the bearers of the Catacomb cultural tradition.

Keywords: Bronze Age, Donetsk Catacomb Culture, burial, mound.

Отримано / Received: 02.02.2026

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 17.02.2026

Опубліковано / Published: 31.03.2026

БРОВЕНДЕР Юрій, доктор історичних наук, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Київ, Україна.

Yurii BROVENDER, Dr. habil., Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6372-0812,

e-mail: brovender@ukr.net.

РУСІНОВ Андрій, аспірант, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Київ, Україна.

Andriy RUSINOV, Post-graduate student, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0009-0005-9752-2669,

e-mail: andresrusinov@gmail.com.

V. Stepanchuk

LAYER I OF THE MIRA SITE: FLAKE TOOL TRANSFORMATION AS A KEY TO UNDERSTANDING KNAPPING STRATEGIES

A pilot study of Layer I at the Mira site applies diacritical analysis to reconstruct flake-tool transformation under severe flint scarcity. The apparently «flake-like» character proves largely secondary: initial blanks were often blades or bladey flakes, while reworking and fragmentation generated secondary blanks with flake proportions. Directional elaboration is reflected in increased linear and angular edges, more combined tools, and more frequent scaled thinning, probably linked to producing small blanks for microliths.

Keywords: Upper Palaeolithic, diacritical analysis, stages of flake tool modification.

1. Introduction. Under certain conditions, lithic assemblages allow the reconstruction of an artefact's individual history (sensu Schild 1980), that is, the transformation history of a retouched or otherwise modified piece. Evidence of such transformations is particularly abundant and at the same time readily identifiable in contexts of relatively short-term occupation accompanied by intensive subsistence activities, carried out under conditions of lithic raw-material scarcity and the absence of opportunities for replenishing limited reserves. In such circumstances, the available stock of flint, largely represented by finished artefacts, effectively assumes the role of a secondary raw-material source. Intensive use and repeated reuse of a restricted number of artefacts inevitably lead to a marked distortion of the assemblage's appearance when compared with its original state.

Under these conditions, the reconstruction of the initial configuration of a lithic industry and its principal techno-morphological and typologi-

cal characteristics requires detailed diacritical analysis (Baena Preysler, Cuartero 2006). In certain cases, such analysis allows the sequence of transformation stages affecting individual artefacts to be established, thereby enabling the reconstruction of their individual biographies. This approach further makes it possible to identify the most significant original techno-morphological parameters of the industry as a whole, which in turn permits a more precise assessment of its position among synchronous industries within the region (e. g. García-Franco, Morgado 2016). Reconstructing these individual transformation histories also allows insights into the knapping strategies employed under conditions of raw-material scarcity.

This paper focuses on the reconstruction of individual transformation histories of 40 flake tools from the upper layer of the Mira site. The site is interpreted as a short-term winter occupation and is located in an area entirely lacking knappable flint outcrops, that is, under conditions of severe lithic raw-material constraint. The main aim of the study is to evaluate the extent to which these conditions shaped the industry's present techno-morphological characteristics and overall appearance.

1.1. Archaeological context. The Mira site, located on the left bank of the modern Dnipro channel near the village of Kanivske, Zaporizhzhia District, Zaporizhzhia Region, was discovered in 1995. Systematic investigations began in 1997 and were conducted intermittently until 2012 (Stepanchuk, Cohen, Pisaryev 1998; Степанчук 2013; Степанчук та ін. 2013). Two occupation horizons were identified, as well as an intermediate level containing traces of an anthropogenic (?) fire. A series of ten radiocarbon dates places

all layers within the range of 33—31 ka cal BP (Степанчук 2013; Hoffecker et al. 2014), allowing correlation with the cool episode GS-5 recorded in the Greenland ice-core sequence. According to the Ukrainian stratigraphic scheme, the deposits are associated with the Vytachiv Horizon (ed. Веклич 1993). It is assumed that different stages of occupation of the locality may have been separated by intervals not exceeding 100—200 years (Герасименко, Эзартс 2013). The proposed absolute and relative chronological positions are consistent with geostratigraphic, lithostratigraphic, palynological, and biostratigraphic evidence (Журавлев, Пучков 2001—2003; Рековець 2004; Степанчук та ін. 2004; Герасименко, Эзартс 2013; Матвіїшина, Кармазиненко 2013; Наесаерс et al. 2014; Hoffecker et al. 2014; Журавлев 2015; Герасименко та ін. 2022).

The site is located in an area almost completely devoid of flint outcrops (ed. Бондарчук 1960; Сивий, Паранько, Іванов 2013; Нікітенко 2022), while at the same time lying within a zone rich in biological resources (Степанчук 2025). To date, Mira remains a unique site within the Middle Dnipro region, distinguished by its well-defined stratigraphy and the high degree of preservation of the archaeological layers (Смирнов 1973; Нужний 1994; Тубольцев, Бусел 2001).

The site exhibits exceptional taphonomic characteristics, as shortly after the accumulation of cultural remains they were sealed by thick alluvial sandy deposits. This rapid burial significantly contributed to the preservation of the Palaeolithic occupation remains after the final transition of the locality to subaerial conditions. Given the absence of natural stone clasts in the culture-bearing sediment and adjacent deposits, a geogenic explanation for the extensive trampling and associated damage is improbable.

The lithic industry of the Upper Palaeolithic layer combines typological traits characteristic of both the Middle and Upper Palaeolithic (Степанчук 2013), including non-geometric microliths, and shows clear analogies with the Crimean Micoquian and the Gorodtsovian Upper Palaeolithic (Бонч-Осмоловский 1940; Аникович, Анисюткин, Вишняцкий 2007; Аникович, Попов, Платонова 2008; Степанчук 2013; Sinitsyn 2015). This combination initially suggested attribution of the upper layer of the Mira site to transitional industries between the Middle and Upper Palaeolithic (Коен, Степанчук 2000). It has also been suggested that the archaic features in typological appearance of the assemblage may reflect a highly mobile subsistence strategy in steppe environments, particularly the prevalence of expedient tools (Hoffecker 2011; Hoffecker et al. 2017). The apparently archaic character of the industry may therefore reflect not a cultural «backwardness» but intensive exploitation of a strictly limited lithic supply (Stepanchuk 2013). In this context, the continued need for functional

implements could have promoted production of very small tools, expressed here in the emergence of distinctive non-geometric microliths (Ryzhov, Stepanchuk 2025). Technological analysis of the industry is significantly hampered by the near absence of cores and of debitage unaffected by subsequent transformations. Despite the generally flake-based appearance of the assemblage, it can hardly be regarded as a flake-oriented production system *sensu stricto*.

2. Methods.

2.1. Reconstruction of the sequence of manufacturing stages in flake tools. Due to the morphological characteristics of secondarily modified artefacts, it is sometimes possible — though with varying degrees of confidence — to reconstruct the order of stages in their manufacture and subsequent modification. Relative sequencing can be inferred from a range of indicators, including the superimposition of retouch, the truncation of a retouched edge by a fracture plane or a deliberately produced fragmentation surface, shifts in modification technique, and small diagnostic features along flake-scar margins that allow the relative chronology of removals to be established.

Refitting and diacritical analysis pursue a common aim — reconstructing reduction and transformation histories — but operate at different analytical levels. Refitting physically reassembles fragments and detached removals, whereas diacritical analysis reconstructs sequences virtually by reading scar patterns (negative removals) on individual pieces.

Most of the indicators used for such sequencing are readily recognisable, and well known to Palaeolithic researchers, and form the basis of the so-called diacritic method of lithic analysis (Baena Preysler, Cuartero 2006). Diacritic analysis is grounded in the concept of the reduction sequence, i. e. the *chaîne opératoire* (Geneste 1985; Boëda et al. 1990), that is, the reconstruction of the chronological succession of flake removals. In its early applications, it focused chiefly on reconstructing the predetermined products targeted as the main outcome of core reduction (Sellet 1993), and later was widely applied to the analysis of manufacturing stages of bifacial tools (e. g. Richter 1997; Kot 2014; Herzlinger et al. 2021), whereas its application to flakes and flake tools has remained comparatively less common (see, however, Baena et al. 2010; Capellari et al. 2021). In the present study, this methodological framework, most fully and systematically developed in Baena Preysler and Cuartero (2006), is consistently applied to the analysis of a sample of flake tools. The principal elements of the approach used here to reconstruct the life histories of individual flake tools are outlined in Степанчук (2003).

Flake tools from the 1995 and 2000 collections were subjected to analysis. The selection was largely random; however, several mandatory criteria were applied, including identification

as flake tools, the presence of clear evidence of modification, and the potential for reconstructing stages of reshaping.

The majority of the analysed artefacts were examined petrographically by Dr. V. F. Petrougne (Петрунь 2001—2003; Степанчук та ін. 2004; Stepanchuk, Petrougne 2005) through the study of immersion preparations under a polarising microscope.

The assemblage from Layer I exhibits considerable raw material diversity, with more than twenty lithic varieties identified, including thirteen distinct types of flint (Петрунь 2001—2003; Stepanchuk, Petrougne 2005). The analysed sample consists predominantly of flints of East Carpathian provenance (Raw Material Units Ia1, Ia3, Ia4), originating from the area between the middle reaches of the Prut and Dniester rivers (RMU Ia—b (A)), the middle Dniester region (RMU Ia—b (B)), and the Lower Bug basin (RMU Ia—b (V)). The provenance of most flint raw materials is remote, located up to c. 700—750 km west of the site. A portion of the non-flint raw materials (including actinolite, zeolite, amphibolite, etc.) exhibits paragenetic associations and likewise indicates a distant East Carpathian origin (Петрунь 2001—2003; Stepanchuk, Petrougne 2005; Nikitenko et al. 2022).

2.2. Flake tools with linear and angular edge configurations. In reconstructing the individual modification histories of flake tools, traits commonly relied upon for typological attribution — such as the number and outline of tool edges and the character and distribution of retouch (Demars, Laurent 1989; Debénath, Dibble 1994; Andrefsky 2005) — are only weakly diagnostic, since extreme fragmentation preserves only restricted portions of the original morphology. Instead, the present study employs a conceptual distinction between so-called *linearly* and *angularly configured edge tools*. Within this framework, flake tools are subdivided into three morphological categories: (1) tools with linear edge geometry, (2) tools with angular edge geometry, and (3) tools with mixed (or combined) edge geometry.

Flake tools with linear edge geometry are characterised by the presence of one or more working edges. Points of edge convergence, deliberately shaped by secondary modification, may either be present or absent; where they do occur, the transitions between adjacent edges — that is, the zones of their junction — are smooth or rounded in character (as on fig. 2: 3: I).

By contrast, flake tools with angular edge geometry invariably possess two or more working edges. Transitions between these linear edges are marked by a distinctly angular configuration (as on fig. 2: 7), and their junction forms a clearly expressed tip, a so-called angular element.

Flake tools with mixed (or combined) edge geometry are characterised by the presence of mul-

tiple working edges and combine clearly distinguishable linear and angular elements within a single implement.

The angles of edge convergence on tools with linear and angular geometries may vary considerably and partly overlap in their values. Accordingly, the decisive criterion for distinguishing between linear and angular forms is not the angle of edge convergence per se, but the morphological characteristics of the immediate zone of edge junction — namely, whether the transition is smooth and rounded or sharp and angular. This distinction partly reflects differences in functional constraints. Potential modes of use are inferred exclusively from edge geometry and the nature of edge junctions and do not imply the determination of actual function. Thus, a linear edge combined with a smooth, rounded junction is morphologically better suited to cutting and scraping operations, whereas an angular configuration of the edge junction allows for effective piercing, splitting, incising, or scratching.

A further distinction can be made between simple and complex implements. Simple implements comprise tools with either linear or angular edge geometry, whereas complex implements combine linear and angular elements within a single artefact. Independently of this, an additional key indicator of conceptual elaboration is the application of modification techniques that differ fundamentally in both the geometry of their action and their mode of execution — for example, the combination of retouch, a burin blows, and thinning on the same piece.

The application of this analytical approach is motivated by the fact that successive stages of modification of individual flake tools within the studied assemblage are in some cases sufficiently clearly distinguishable. This makes it possible to trace potential continuity between consecutive phases of modification, to assess whether the original morphological type of an implement was maintained, and to identify instances of substantial or radical reworking.

2.3. Modification of the edge zone of flake tool. Within this approach, it is important to distinguish distinct working edges; in addition to their topographical setting, a change in the operational scheme of flake-edge modification may be used as a criterion. Modification of the edge zone of a flake may be undertaken in order to alter its edge angle by reducing or increasing its massiveness. Such changes can be achieved through retouch, thinning, burin blows, or bipolar trimming. What all these operations have in common is that the modification is effected by a concentrated percussive impulse, characterised by a point of application, a directional vector, and a plane of propagation.

In the case of retouch, the impulse is delivered tangentially to the edge of the artefact, within a plane inclined at an angle to the principal plane

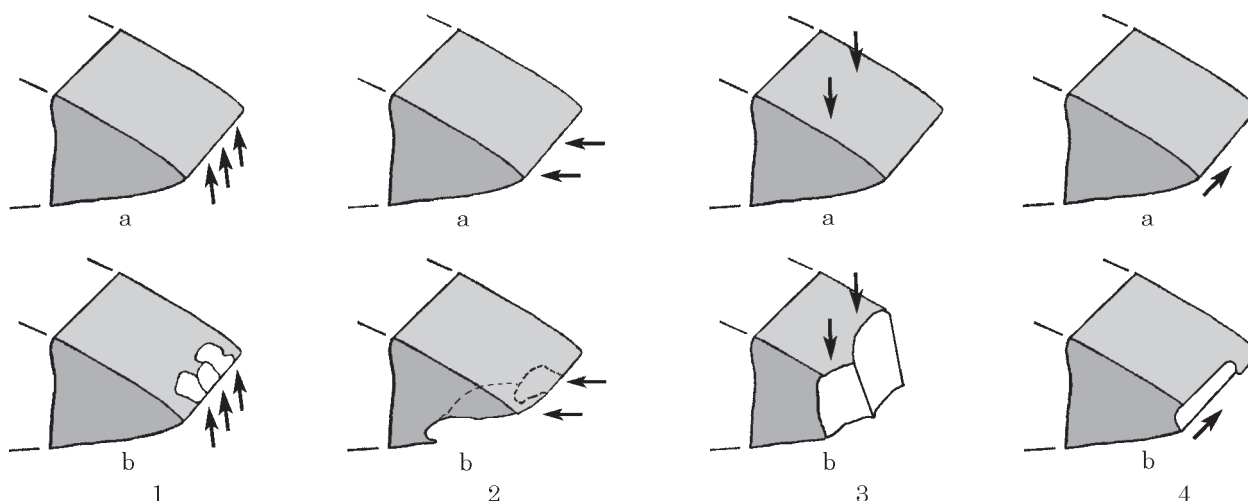

Fig. 1. Variants of modification of the edge zone of a flake tool: 1 — retouching, 2 — thinning, 3 — bipolar trimming, 4 — burin blow; a — before modification, b — after modification

Рис. 1. Варіанти модифікації крайової зони знаряддя на сколі: 1 — ретушування, 2 — потоншення, 3 — біполярний тримінг, 4 — різцевий скол; а — до модифікації, б — після модифікації

of the flake (fig. 1: 1). In thinning, the impulse is directed from the edge into the body of the artefact, within a plane that is roughly parallel to the main plane of the flake (fig. 1: 2). In contrast, during a burin blow the impulse is directed along the edge, within a plane that is roughly perpendicular to the principal plane of the flake (fig. 1: 4).

A further type of percussive modification of the flake edge zone is trimming on an anvil (fig. 1: 3). Like the burin blow, this technique results in a sharp increase in the massiveness of the edge zone. Its application, however, has not been documented in the assemblage from Mira. In certain respects — for example, in the removal of flakes struck at some distance from the edge — the trimming technique is comparable to the so-called Clactonian notch technique (Inizian et al. 1999).

The distinction between these operations implies differences in the manner in which the artefact is held, in the spatial relationship between the object being modified and the percussive implement, and in the geometry of impulse application and propagation. Thus, from a formal perspective, a change in the operational scheme of flake modification may be regarded as a significant criterion for distinguishing individual retouched edges.

2.4. Operational definition and identification of edges. In the context of the present study, an edge is defined as a morphologically and technologically individualised working margin of an artefact, characterised by homogeneity of secondary modification, consistent geometry, continuity and extent, and the presence of clearly identifiable boundaries, defined either by a change in the character of modification or by intersection with another edge.

The number of edges on a single artefact was determined through diacritic analysis, based on the identification of: (i) discrete segments of linear

edges separated by topographically, morphologically, and technologically meaningful boundaries; (ii) differences in edge orientation, geometry, and modes of modification; and (iii) evidence for shifts in the operational scheme of flake-edge modification, indicating the independent formation of individual edges. Accordingly, the identification and counting of edges are grounded in the reconstruction of the sequence of technological actions, as recorded in the diacritic relationships among surface elements of the artefact.

2.5. Evidence for establishing the sequence of artefact modification stages. The main types of evidence used to establish the sequence of stages in the reworking of flake artefacts (Степанчук 2003) are as follows.

* *Rejuvenation and renewal of retouch along the entire extent of the original retouched edge* can be identified by the presence of distal portions of the scars of earlier retouch, together with a clear mismatch between the angles of inclination of the earlier and the subsequent retouch. These features are equally characteristic of retouched artefacts made on flakes (fig. 2: 1: I) and of artefacts produced on a bifacially shaped blank (fig. 2: 2).

* *Rejuvenation of retouch on a discrete segment of the original retouched edge* can be identified through a combination of the following attributes: (1) superimposition of the scars of the subsequent retouch over those of the earlier retouch; (2) a mismatch between the angles of inclination of the earlier and subsequent retouch; and (3) disruption of the edge line in plan-view within the zone of subsequent retouch (fig. 2: 1: II).

* *The sequence of shaping of adjoining retouched edges* can be established from the relative position (overlap) of marginal retouch scars in the area where the retouched edges meet. Figure 2: 3: I illustrates a configuration of two edges meeting at an angle exceeding 90°.

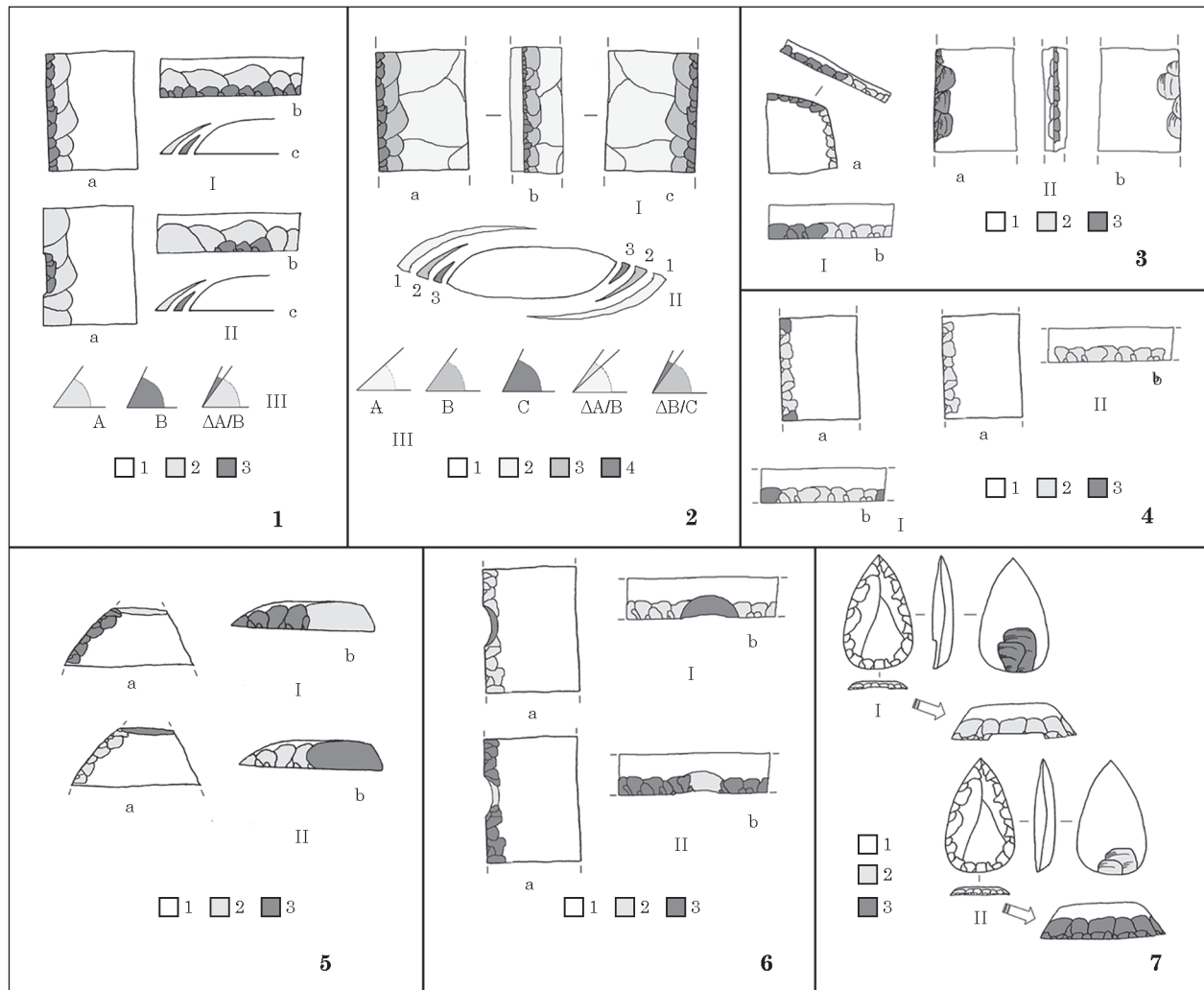

Fig. 2. Tracing transformation sequences in flake tools: retouching, fragmentation, and thinning (after Stepanchuk 2003) See the explanation below and on p. 172:

Рис. 2. Відстеження послідовності трансформації знарядь на сколах: ретушування, фрагментація та потоншення (за: Степанчук 2003). Пояснення див. нижче та на с. 172:

Box 1.

I. *Rejuvenation and renewal of retouch along the entire length of an initially retouched edge.* Flake product with two overlapping retouched edges. a — artefact in plan view; b — retouched edge, en face; c — cross-section of the artefact showing scars from earlier and later phases of retouch.

II. *Rejuvenation of retouch on a limited area of an initially retouched edge.* Flake product with a later, smaller retouched area overlapping the earlier edge.

a — artefact in plan view; b — retouched edge, en face; c — cross-section of the artefact showing scars from earlier and later phases of retouch.

III. A — angle of retouch of the earlier phase; B — angle of retouch of the later phase; $\Delta A/B$ — difference between the angles of earlier and later retouch phases.

1 — body of the artefact; 2 — scars from the earlier series of retouch; 3 — scars from the later series of retouch.

Box 2.

I. *Rejuvenation of retouch along the entire length of initially retouched edges on a bifacially prepared blank.* Bifacial artefact with alternating retouched edges representing two chronologically distinct episodes.

Блок 1.

I. *Відновлення ретуші по всій довжині початкового ретушованого леза.* Виріб на сколі з двома накладеними ретушованими лезами. а — виріб у плані; б — ретушоване лезо, анфас; с — поперечний переріз виробу з негативами раннього та пізнішого рядів ретуші.

II. *Відновлення ретуші на обмеженій ділянці початкового ретушованого леза.* Виріб на сколі з пізнішою, невеликою ретушованою ділянкою, що перекриває раннє лезо. а — виріб у плані; б — ретушоване лезо, анфас; с — поперечний переріз виробу з негативами ранньої та пізньої фаз ретушування.

III. A — кут ретуші ранньої фази; B — кут ретуші пізньої фази; $\Delta A/B$ — різниця між кутами ранньої та пізньої фаз ретушування. 1 — корпус виробу; 2 — негативи ранньої серії ретуші; 3 — негативи пізньої серії ретуші.

Блок 2.

I. *Відновлення ретуші по всій довжині початкового ретушованого леза на двобічно оббитій заготовці.* Двобічний виріб з альтернативно розташованими ретушованими лезами, що відображають два хронологічно різні епізоди. а — виріб у плані, поверхня а; б — виріб, профіль; с — виріб у плані, поверхня б.

a — artefact in plan, surface a; b — artefact in profile; c — artefact in plan, surface b.

II. Cross-section of the artefact. 1 — rough shaping of the bifacial blank; 2 — early series of retouch; 3 — later series of retouch.

III. A — angle of rough shaping; B — angle of retouch, early series; C — angle of retouch, later series; $\Delta A/B$ — difference between angles of rough shaping and early retouch; $\Delta B/C$ — difference between angles of early and later retouch series.

1 — body of the artefact; 2 — surface of rough shaping, forming the bifacial blank; 3 — scars from early retouch; 4 — scars from later retouch.

Box 3.

I. *Sequence of formation of joined retouched edges.* Canted, two-edged flake artefact: the longitudinal edge was retouched first, followed by the transverse edge. a — artefact in plan; b — contact of the two retouched edges, en face.

II. *Sequence of formation of a bifacially retouched edge or alternately arranged retouched areas on the same edge.* Flake artefact with partially bifacial retouched edge: surface b retouched first, then surface a.

1 — body of artefact; 2 — scars from early retouch; 3 — scars from later retouch.

Box 4.

I. *Sequence of retouching and fragmentation.* One-edged artefact: retouched first, then fragmented. a — artefact in plan; b — retouched edge, en face.

II. *Sequence of retouching and fragmentation.* One-edged artefact: fragmented first, then retouched. a — artefact in plan; b — retouched edge, en face.

1 — body of artefact; 2 — retouch scars unaffected by fracture surface; 3 — retouch scars truncated by fracture surface.

Box 5.

I. *Sequence of retouching and fragmentation.* One-edged artefact: fragmented first, then retouched. a — artefact in plan; b — distal fracture area, profile.

II. *Sequence of retouching and fragmentation.* One-edged artefact: retouched first, then fragmented. a — artefact in plan; b — distal fracture area, profile.

1 — body of artefact; 2 — early-stage transformation; 3 — late-stage transformation.

Box 6.

I. *Sequence of retouching and fragmentation.* One-edged artefact: retouched first, then local edge fracture. a — artefact in plan; b — retouched edge, en face.

II. *Sequence of retouching and fragmentation.* One-edged artefact: local edge fracture first, then retouched. a — artefact in plan; b — retouched edge, en face.

1 — body of artefact; 2 — early-stage transformation; 3 — late-stage transformation.

Box 7.

I. *Sequence of retouching and thinning.* Multi-edged point on flake with ventrally thinned base: retouching followed by thinning. a — four aspects of artefact; b — retouched-then-thinned area, en face.

II. *Sequence of retouching and thinning.* Multi-edged point on flake with ventrally thinned base: thinning followed by retouching. a — four aspects of artefact; b — thinned-then-retouched area, en face.

1 — body of artefact; 2 — early-stage transformation; 3 — late-stage transformation.

II. Поперечний переріз виробу. 1 — грубе формування (оббивка) двобічної заготовки; 2 — рання серія ретуші; 3 — пізніша серія ретуші.

III. A — кут оббивки; B — кут ретуші (рання серія); C — кут ретуші (пізніша серія); $\Delta A/B$ — різниця між кутами оббивки та ранньої ретуші; $\Delta B/C$ — різниця між кутами ранньої та пізньої серій ретуші.

1 — корпус виробу; 2 — поверхня грубого формування, що утворює двобічну заготовку; 3 — негативи ранньої ретуші; 4 — негативи пізньої ретуші.

Блок 3.

I. *Послідовність виготовлення ретушованих лез, що сполучаються.* Кутастих дволезовий виріб на сколі: спочатку ретушовано поздовжнє лезо, потім — поперечне. a — виріб у плані; b — контакт двох ретушованих лез, анфас.

II. *Послідовність оформлення двобічно ретушованого леза або альтернативно розташованих ретушованих ділянок на одному лезі.* Виріб на сколі з частково двобічно ретушованим лезом: спочатку ретушовано поверхню b, потім — поверхню a.

1 — корпус виробу; 2 — негативи ранньої ретуші; 3 — негативи пізньої ретуші.

Блок 4.

I. *Послідовність ретушування та фрагментації.* Однолезовий виріб: спочатку ретушований, потім фрагментований. a — виріб у плані; b — ретушована кромка, анфас.

II. *Послідовність ретушування та фрагментації.* Однолезовий виріб: спочатку фрагментований, потім ретушований. a — виріб у плані; b — ретушована кромка, анфас.

1 — корпус виробу; 2 — негативи ретуші, не порушені поверхнею зламу; 3 — негативи ретуші, зрізані поверхнею зламу.

Блок 5.

I. *Послідовність ретушування та фрагментації.* Однолезовий виріб: спочатку фрагментований, потім ретушований. a — виріб у плані; b — дистальна зона зламу, профіль.

II. *Послідовність ретушування та фрагментації.* Однолезовий виріб: спочатку ретушований, потім фрагментований. a — виріб у плані; b — дистальна зона зламу, профіль.

1 — корпус виробу; 2 — трансформація ранньої стадії; 3 — трансформація пізньої стадії.

Блок 6.

I. *Послідовність ретушування та фрагментації.* Однолезовий виріб: спочатку ретушований, потім відбувся локальний вилом леза. a — виріб у плані; b — ретушоване лезо, анфас.

II. *Послідовність ретушування та фрагментації.* Однолезовий виріб: спочатку локальний вилом леза, потім ретушований. a — виріб у плані; b — ретушоване лезо, анфас.

1 — корпус виробу; 2 — трансформація ранньої стадії; 3 — трансформація пізньої стадії.

Блок 7.

I. *Послідовність ретушування та потоншення.* Багатолезове вістря на сколі з вентрально потоншеною базою: спочатку ретушування, потім потоншення. a — чотири проєкції виробу; b — ділянка ретушованого, потім потоншеного леза, анфас.

II. *Послідовність ретушування та потоншення.* Багатолезове вістря на сколі з вентрально потоншеною базою: спочатку потоншення, потім ретушування. a — чотири проєкції виробу; b — ділянка потоншеного, потім ретушованого леза, анфас.

1 — корпус виробу; 2 — трансформація ранньої стадії; 3 — трансформація пізньої стадії.

* *The sequence of shaping bifacial edges, or alternatively positioned retouched zones on a single edge*, can be established on the basis of the absence of basal portions of scars (fig. 2: 3: II). The diagram in fig. 2: 3: II shows an artefact in which the retouched edge on surface (a) was produced after the retouched segment on surface (b).

* *The chronological relationship between edge retouch and fragmentation of an artefact* can be determined from the relative position (overlap) of marginal retouch scars and the fracture surface in the zone of their contact (fig. 2: 4: I, II; 2: 5: I, II; 2: 6: I, II). Figure 2: 4: I; 2: 5: II and 2: 6: I depict artefacts that were first retouched and then broken: the marginal retouch scars are truncated by later fracture surfaces. Figure 2: 4: II; 2: 5: I and 2: 6: II depict artefacts that were first broken and subsequently retouched.

* *The chronological relationship between edge retouch and thinning of the artefact's body* can be established from a combination of attributes, including: (1) the integrity of the thinning-scar negatives; and (2) disruption of the edge line in profile within the thinned zone (fig. 2: 7: I, II).

* *The chronological relationship between edge retouch and a burin blow* can be determined from the relative position (overlap) of the marginal retouch facets and the negative of the burin spall in the area where they intersect. The principle for establishing event order here is the same as that described for the fracture / retouch case.

3. Results. These data provided the basis for reconstructing the transformation sequences of a subset of flake tools from Layer I of the Mira site, predominantly excavated in 2000. The analysed series of artefacts considers both stable parameters, such as raw material type, and variable parameters, including initial blank type, completeness, formal type of the blank after fragmentation (so-called secondary blank), number of retouched edges, type of modification, and the initial and final tool type. In this way, key technological and morphological indicators are taken into account. Metrical parameters provide a key criterion for blank classification: B blanks have a length at least three times their width, BF blanks are two to three times longer than wide, whereas F blanks have shortened proportions.

Depending on the confidence with which stages could be established, the sequence of presumed transformations is described using strict (1, 2, 3, etc.), semi-strict (1/2, 2/1, 1a, 1b, etc.), or probabilistic (3?, 4?, etc.) notation. The attribution of all operations creating the original tool form to Stage 1 is largely conventional, as is the assumption of their contemporaneity.

It is assumed that the so-called secondary blank was perceived by the knapper as a distinct unit of raw material for producing a new artefact. Remnants of previously retouched edges or other secondary modifications are considered morphologically significant for determining the type of

the final artefact only if they are incorporated into the system of the new shaping. Additional support may be drawn from the presence of analogous types among complete or apparently unmodified tools within the same industry.

3.1. Artefact-by-artefact analysis of flake tools from layer I of Mira site.

3.3.1. Multi-edge flake tool M0023ЖІ/601 (fig. 3: 1; Степанчук 2013, fig. 40: 11), blank of type F, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with three secondarily modified edges and fragmentation. Complex implement; conceptually, a flake tool with mixed edge geometry, combining three linear and one angular element. Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 23 Ж. Database number: 601. Raw material: flint variety Ia—б (A). Dimensions L × W × T: 30 × 23 × 4 mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 4: 1):

0 — original blank: (semi-)cortical flake;

1 — retouching of two longitudinal edges and one transverse edge, *forming an end-scraper with two retouched lateral edges or an end-scraper combined with a point*;

2 — breakage or deliberate fragmentation of the proximal part, producing a secondary blank (distal fragment of the original tool);

3 — modification of the surface of fracture with oppositely directed (counterblow?) retouch, forming a possible perforator / awl;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *an end-scraper with two retouched lateral edges combined with an awl*.

3.3.2. Multi-edge flake tool M0022ЖІ/655 (fig. 3: 2; Степанчук 2013, рис. 39: 6), blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with three secondarily retouched edges and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, combining linear elements and a scaled thinning.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 22 Ж. Database number: 655 (associated bone 754). Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 37 × 27 × 10 mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 4: 2):

0 — Initial blank: large flake or blade flake;

1 — Creation of a longitudinal retouched edge on the ventral surface of the blank, forming a simple scraper;

2 — Possible deliberate fragmentation — removal of the distal part of the tool, producing a secondary blank (proximal fragment of the original tool);

3 — Shaping a convex edge on the distal extremity of the fragment (on the butt of the preceding artefact), forming an end-scraper;

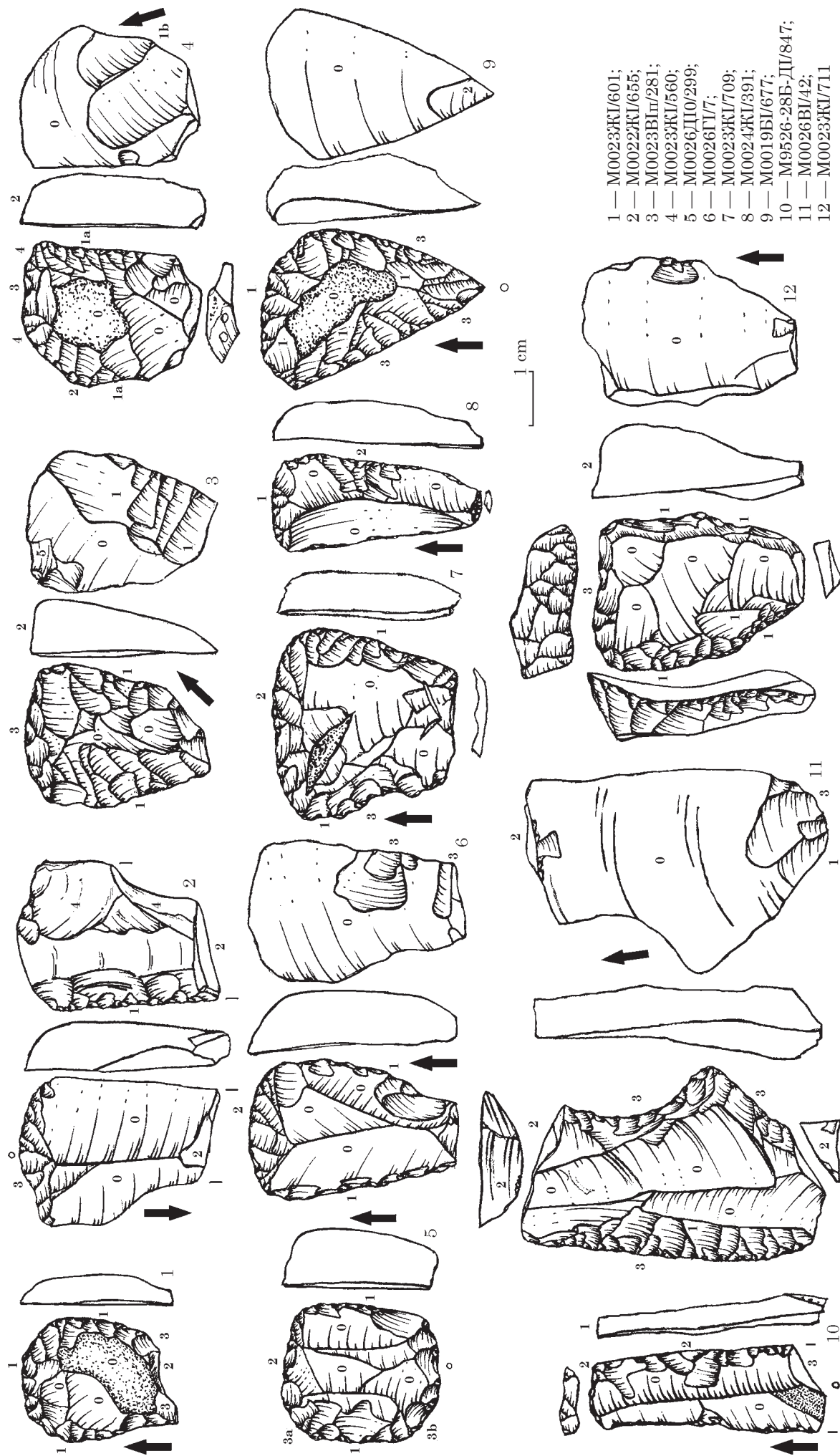

Fig. 3. Grayscale drawings of flake artefacts from Layer I of the Mira site (after Stepanchuk 2013). Arrows indicate the direction of blank removal. Numbers show the sequence of transformation stages established through diacritical analysis

Рис. 3. Чорно-білі рисунки артефактів на сколах із шару І стоянки Міра (за: Степанчук 2013). Стрілками позначено напрям зняття заготовки. Цифри відображають послідовність стадій трансформації, встановлену за результатами діакритичного аналізу

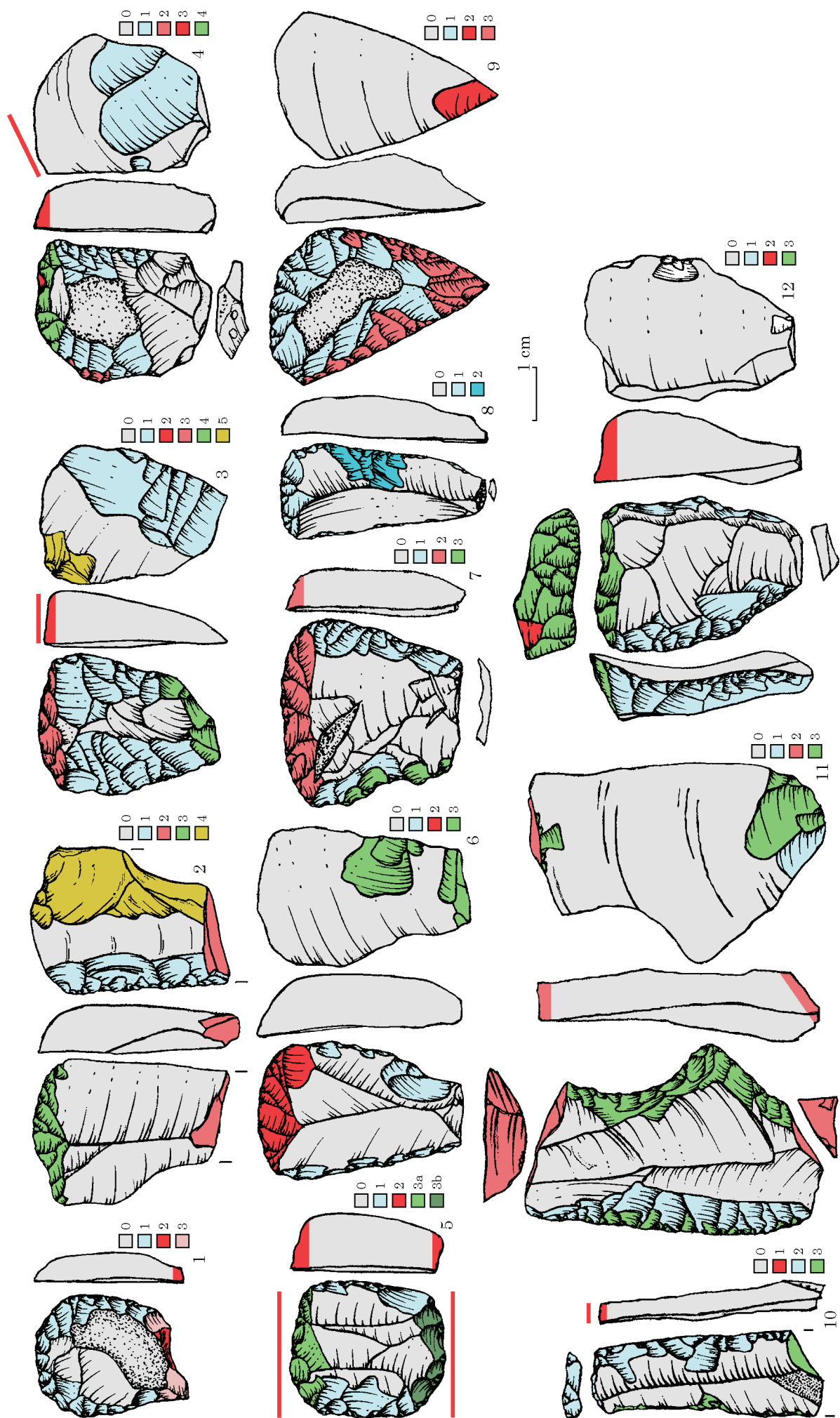

Fig. 4. Color representation of the results of diacritical analysis indicating the sequence of transformation stages for the artefacts shown in the previous figure (see at fig. 3)

Рис. 4. Кольорова візуалізація результатів діаκριтичного аналізу, що відображає послідовність стадій трансформації артефактів, представлених на попередньому рисунку (див. рис. 3)

4 — Use of the working edge of end-scraper either as a chisel, causing terminal-ventral thinning, or as a platform for flake removals, resulting in a chisel or core-like artefact;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *a side-scraper combined with an end-scraper and either a chisel or core*.

3.3.3. Multi-edge flake tool M0023BII/281 (fig. 3: 3; Степанчук 2013, рис. 40: 6), blank of type F (or BF), incomplete, with current form proportions also corresponding to type F, with five secondarily retouched edges and fragmentation. Complex implement; conceptually, a flake tool with mixed edge geometry, combining linear and angular elements, and two areas of scaled thinning.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: the basal part of the main level. Feature: n/d. Unit: 23 B. Database number: 281. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 35 × 26 × 10 mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 4: 3):

0 — Initial blank: large flake;

1 — Apparently, simultaneous or sequential retouching of longitudinal and transverse edges, combined with extensive ventral truncation, forming a multi-edged (?) tool;

2 — Breakage or deliberate removal of the distal part, producing a secondary blank (proximal fragment of the original tool);

3 — Retouching of the broken edge, forming an end-scraper;

4 — Retouching of the longitudinal edges, forming a point;

5 — Scaled thinning on the ventral surface at the junction of the transverse and longitudinal edges, possibly forming a chisel;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *an end-scraper combined with a point*.

3.3.4. Multi-edge flake tool M0023ЖИ/560 (fig. 3: 4; Степанчук 2013, рис. 39: 8), blank of type BF, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with four secondarily retouched edges and fragmentation. Complex implement; conceptually, a flake tool with mixed edge geometry, combining linear and angular elements, and scaled thinning.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 23 B. Database number: 560. Raw material: flint, variety Ia—b (B). Dimensions L × W × T: 32 × 24 × 10 mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 4: 4):

0 — Initial blank: (semi-)cortical flake;

1a — Retouching of the longitudinal edges, forming a double-edged tool (a point?);

1b — Ventral thinning of the base, thinning the tool body (?);

2 — Sharpening of at least the left longitudinal edge in a specific area, edge adjustment;

3? — Removal (?) or breakage (?) of the distal part, emerging a secondary blank (proximal fragment of the original tool);

4 — Creation of a transverse scraping edge, forming an end-scraper;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *an end-scraper with two lateral edges*.

3.3.5. Multi-edge flake tool M0026ДІО/299 (fig. 3: 5; Степанчук 2013, рис. 40: 15), blank of type B, incomplete, current form as F, with four secondarily retouched edges and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, with several linear elements.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: 0. Feature: n/d. Unit: 26 Д. Database number: 299. Raw material: flint, variety Ia3. Dimensions L × W × T: 28 × 25 × 10 mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 4: 5):

0 — Initial blank: bladey flake or blade;

1 — Retouching of the edges, forming possible double-edged tool;

2 — Breakage or deliberate fragmentation — removal of distal and proximal parts, producing a secondary blank (medial fragment of the original tool);

3a — Retouching of the transverse broken edge at the distal end of the tool, forming an end-scraper;

3b — Retouching of the transverse broken edge at the basal end of the tool, forming an end-scraper;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *double end-scraper*.

3.3.6. Multi-edge flake tool M0026ГІ/7 (fig. 3: 6; Степанчук 2013, рис. 39: 5), blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with four secondarily retouched edges and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, featuring three linear elements and ventral thinning.

Site: Mira, excavations 2000. Horizon: main level. Feature: pit 2. Unit: 26 Г. Database number: 7. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 38 × 25 × 11 mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 4: 6):

0 — Initial blank: large blade (or bladey flake);

1 — Creation of two retouched edges, producing a tool with retouched lateral edges;

2 — Fragmentation (areas of the presumed break not preserved) retouching of the transverse edge, forming an end-scraper with retouched lateral edges;

3 — Ventral thinning of the basal part and the left edge, possibly resulting in thinning of the tool body or core-like knapping;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *an end-scrapers with two converging lateral edges, showing signs of core-like knapping*.

3.3.7. *Multi-edge flake tool* M0023ЖИ/709 (fig. 3: 7; Степанчук 2013, рис. 39: 3), blank of type BF, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with three secondarily retouched edges and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, with several linear elements.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: associated with bone 790. Unit: 23 Ж. Database number: 709. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 35 × 30 × 8 mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 4: 7):

0 — Initial blank: bladey flake (?);

1a — Retouching of two longitudinal edges and, presumably, a transverse edge, forming an end-scrapers (?) or simple scrapers (?);

1b — Ventral thinning of the basal part of the tool on the side of the left edge, thinning the tool body (?);

2 — Breakage or deliberate fragmentation — removal of the distal part, producing a secondary blank (proximal fragment of the original tool);

3a — Creation of a transverse scraping edge, forming an end-scrapers; 3b — Renewal of the retouch on the left longitudinal edge, edge adjustment;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *an end-scrapers with two lateral edges*.

3.3.8. *Multi-edge flake tool* M0024ЖИ/391 (fig. 3: 8; Степанчук 2013, рис. 40: 16), blank of type B, with current form proportions corresponding to type BF, with three secondarily retouched edges. Simple implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, with three linear elements.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 24 Ж. Database number: 391. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 38 × 18 × 7 mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 4: 8):

0 — Initial blank: blade or bladey flake;

1 — Retouching of the transverse edge and minor adjustment of the two longitudinal edges (possibly also use retouch), forming an end-scrapers;

2 — Sharpening of the right edge, section, edge adjustment;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *an end-scrapers with two lateral edges*.

3.3.9. *Multi-edge flake tool* M0019БИ/677 (fig. 3: 9; Степанчук 2013, рис. 40: 2), blank of type F, complete, with current form proportions still corresponding to type F, with three secondarily

retouched edges. Complex implement; conceptually, a flake tool with combined edge geometry, combining linear and angular elements and, possibly, scaled thinning.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 19 Б. Database number: 677. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 38 × 28 × 10 mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 4: 9):

0 — Initial blank: (semi-)cortical flake;

1 — Retouching of several edges, forming an end-scrapers with two (?) lateral edges;

2 — Ventral thinning of the basal part — thinning of the tool body (?);

3 — Reworking of the longitudinal edges, creation of a piercing tip, forming a point;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *an end-scrapers combined with a point, with elements of ventral thinning*.

3.3.10. *Multi-edge flake tool* M9526-28Б-ДИ/847 (fig. 3: 10; Степанчук 2013, рис. 42: 7), blank of type B, incomplete, with current form proportions still corresponding to type B, with three secondarily retouched edges and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, with several linear elements.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 26—28 ББГД. Database number: 847. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 43 × 14 × 5 mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 4: 10):

0 — Initial blank: blade;

1 — Accidental breakage or deliberate fragmentation — removal of the proximal part, producing a secondary blank (distal fragment of the original flake);

2 — Retouching of the transverse and right longitudinal edges, forming a truncated and retouched blade;

3a — Tool use, utilization retouch along the left edge and fracture of the basal part of the tool;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *bilaterally retouched truncated blade*.

3.3.11. *Multi-edge flake tool* M0026БИ/42 (fig. 3: 11; Степанчук 2013, рис. 42: 9), blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with four secondarily retouched edges and fragmentation. Complex implement; conceptually, a flake tool with mixed edge geometry, combining linear and angular elements and possibly scaled thinning.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 26 Б. Database number: 42. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 58 × 37 × 10 mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 4: 11):

0 — Initial blank: large blade or bladey flake;

1 — Retouching of the left longitudinal edge and ventral thinning of the base, forming a simple side-scraper;

2 — Deliberate bi-terminal fragmentation — removal of distal and proximal parts, producing a secondary blank (medial fragment of the original tool);

3a — Shaping of the right edge using strongly concave and straight retouched sections, forming a convergent pointed element (a point);

3b — Re-sharpening of the left longitudinal edge, edge adjustment;

3c — Dorsal thinning of the base and attempted ventral flattening of the transverse basal break, possible thinning of the tool body;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *a side-scraper combined with a point, with elements of dorsal-ventral thinning*.

3.3.12. Multi-edge flake tool M0023ЖІ/711 (fig. 3: 12; Степанчук 2013, рис. 39: 10), blank of type BF, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with three secondarily retouched edges and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, combined several linear elements.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 23 Ж. Database number: 711. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions $L \times W \times T$: $36 \times 28 \times 9$ mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 4: 12):

0 — Initial blank: bladey flake;

1 — Retouching of the longitudinal edges, likely forming a possible double side-scraper;

2 — Breakage or deliberate removal of the distal part, producing a secondary blank (proximal fragment of the original tool);

3 Creation of a transverse edge, forming an end-scraper;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *an end-scraper with two lateral edges*.

3.3.13. Multi-edge flake tool M0028БІ/2 (fig. 5: 1; Степанчук 2013, рис. 41: 13), blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with three secondarily retouched edges and fragmentation. Complex implement; conceptually, a flake tool with angular edge geometry, featuring several elements. Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 28 Б. Database number: 2. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions $L \times W \times T$: $24 \times 20 \times 8$ mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 6: 1):

0 — Initial blank: bladey flake;

1 — Retouching of one (?) longitudinal edge (right) with fine denticulate retouch, forming a retouched blade;

2 — Deliberate fragmentation — removal of the proximal part, producing a secondary blank (distal fragment of the original tool);

3 — Attempt to create a scraping (?) edge on the broken surface, emerging of unfinished end-scraper;

4 — Detachment of the terminal part with the unfinished scraping edge using a transverse burin blow, producing a secondary blank (distal fragment of the original tool);

5 — Adjustment of the burin edge with small additional flat burin removals and marginal retouch, forming a burin;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *transverse burin plus either unfinished end-scraper or truncation*.

3.3.14. Multi-edge flake tool M0024ДІ/687 (fig. 5: 2; Степанчук 2013, рис. 41: 8), blank of type BF, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with two secondarily retouched edges and fragmentation. Complex implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, with two linear elements and two thinnings.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 24 Д. Database number: 687. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions $L \times W \times T$: $23 \times 27 \times 7$ mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 6: 2):

0 — Initial blank: likely a bladey flake;

1 — Retouching of the longitudinal and transverse edge, on the proximal part of the original blank, forming an end-scraper;

2 — Breakage or deliberate fragmentation — removal of the distal part, producing a secondary blank (proximal fragment of the original tool);

3 — Intensive ventral thinning along the transverse edge and dorsal thinning at the fracture, forming either a chisel or indicating core-like knapping;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *either a chisel or a core*.

3.3.15. Multi-edge flake tool M9526-28Б-ДІ/848 (fig. 5: 3; Степанчук 2013, рис. 37: 6), blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type BF, with four secondarily retouched edges and fragmentation. Complex implement; conceptually, a flake tool with mixed edge geometry, with two angular and two linear elements.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 26—28 ББГД. Database number: 848. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions $L \times W \times T$: $36 \times 18 \times 6$ mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 6: 3):

0 — Initial blank: probably a bladey flake;

1/2 — Breakage or deliberate fragmentation — removal of proximal and distal parts, producing a secondary blank (medial fragment of the original flake);

2/1 — Probable retouching of the longitudinal edges, forming a double-edged tool;

3 — Reshaping, forming a double convergent side-scraper;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *limace (double convergent side-scraper)*.

3.3.16. *Multi-edge flake tool* M0025Π/708 (fig. 5: 4; Степанчук 2013, рис. 42: 1), blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with three secondarily modified edges and fragmentation. Complex implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, with two linear elements and thinning.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: the basal part of the main level. Feature: n/d. Unit: 25 Γ. Database number: 708. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 28 × 29 × 8 mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 6: 4):

0 — Initial blank: bladey flake;

1a — Retouching of two longitudinal edges, forming a retouched blade;

1b/2b — Dorsal thinning of the terminal part (on the looped end), thinning of the tool body or attempted core-like knapping;

2 — Deliberate fragmentation — removal of the proximal part, producing a secondary blank (?) (distal fragment of the original tool);

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *retouched blade (showing signs of core-like knapping)*.

3.3.17. *Multi-edge flake tool* M0028Π/414 (fig. 5: 5; Степанчук 2013, рис. 41: 10), blank of type BfcWF, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with five secondarily edge modifications and fragmentation. Complex implement; conceptually, a flake tool with angular edge geometry, featuring two linear edges arranged convergently, an angular element, and scaled ventral thinning along three adjacent directions.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 28 Γ. Database number: 414. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 27 × 27 × 9 mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 6: 5):

0 — Initial blank: presumably a flake from the fragment of a large biface;

1 — Retouching of the transverse and longitudinal (ventral) edges, forming a canted side-scraper with alternately arranged edges;

2 — Fragmentation — removal of the proximal part, producing a secondary blank (distal part of the original tool);

3 — Ventral scaled thinning from three directions, forming either a chisel or exhibiting core-like knapping;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *a side-scraper combined with a chisel (or core-like evidence)*.

3.3.18. *Multi-edge flake tool* M0022Ж/502 (fig. 5: 6), blank of type BF, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with five secondarily retouched edges and fragmentation. Complex implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, combining two linear elements and scaled thinning on three adjacent directions. Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 22 Ж. Database number: 502. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 21 × 19 × 6 mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 6: 6):

0 — Initial blank: bladey flake (?);

1 — Retouching of one (?) longitudinal edge, forming a probable single-edged tool;

2 — Ventrally lateral thinning, thinning of the tool body (?);

3 — Deliberate (?) fragmentation — removal of distal and proximal parts, producing a secondary blank (medial fragment of the original tool);

4 — Dorsal-ventral thinning of the breakage areas on the proximal and distal-lateral parts, thinning of the tool body or core-like knapping evidence;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *a side-scraper combined with a chisel (or core-like evidence)*.

3.3.19. *Multi-edge flake tool* M0021Π/112 (fig. 5: 7; Степанчук 2013, рис. 41: 2), blank of type B?, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with three secondarily retouched edges and fragmentation. Complex implement; conceptually, a flake tool with mixed edge geometry, with linear and angular elements.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: the basal part of the main level. Feature: n/d. Unit: 21 Γ. Database number: 112. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 19 × 10 × 4 mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 6: 7):

0 — Initial blank: (bladey) flake;

1 — Retouching of edges, forming a double-edged tool, possibly a point (?) or end-scraper with two retouched lateral edges;

2 — Breakage or deliberate fragmentation — removal of the proximal part, producing a secondary blank (distal fragment of the original tool);

3 — Retouching of the transverse edge on the basal end, forming an end-scraper;

3b — Rejuvenation of longitudinal edges and tip, forming a point;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *an end-scraper combined with a point*.

3.3.20. *Multi-edge flake tool* M0021Д/93 (fig. 5: 8; Степанчук 2013, рис. 40: 4), blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type BF, with five secondarily modified edges and fragmentation. Complex implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, combining two linear elements and scaled thinning on three adjacent directions. Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: the basal part of the main level. Feature: n/d. Unit: 21 Д. Database number: 93. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 21 × 19 × 4 mm.

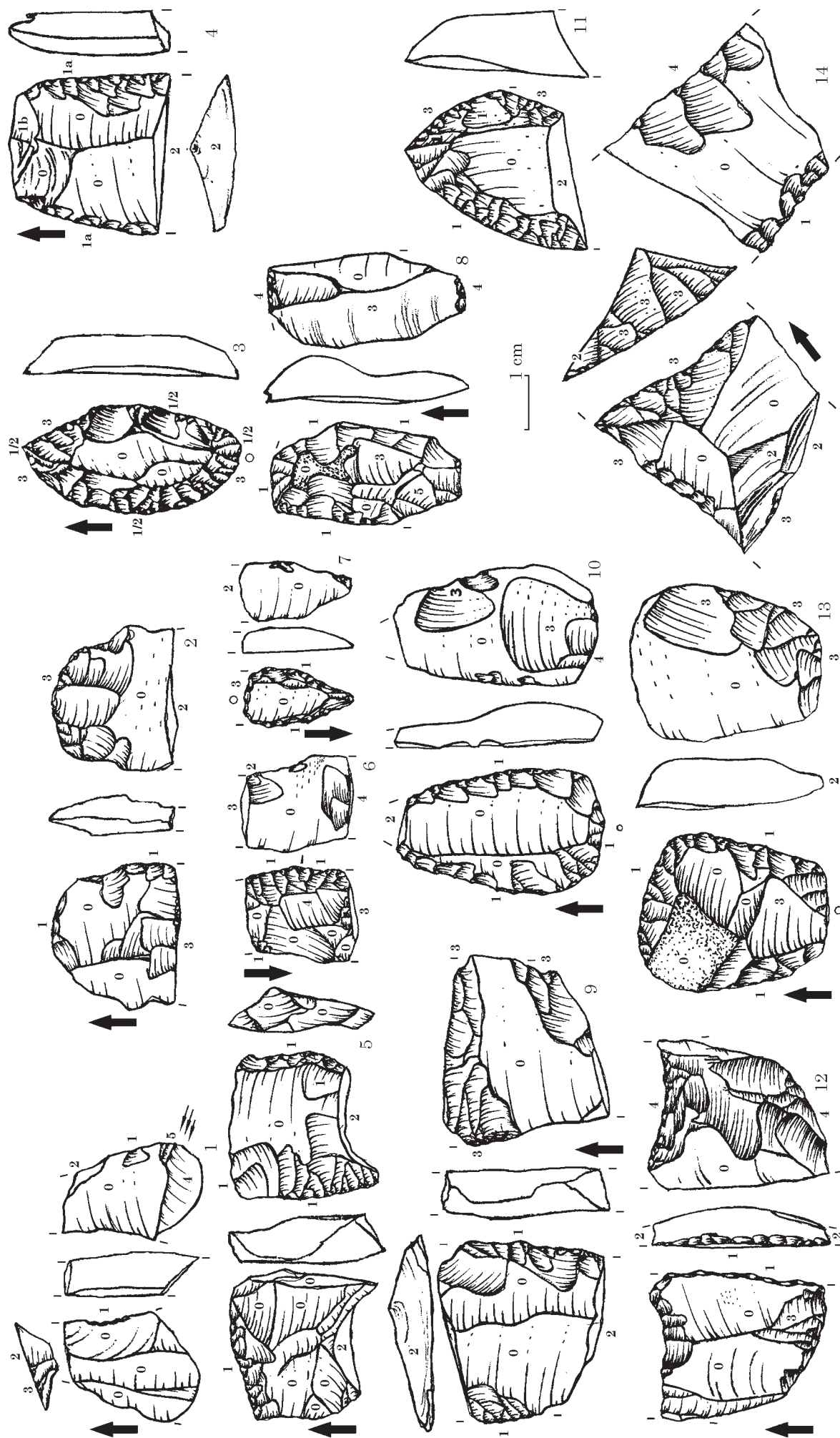

Fig. 5. Grayscale drawings of flake artefacts from Layer I of the Mira site (after Stepanchuk 2013). Arrows indicate the direction of blank removal. Numbers show the sequence of transformation stages established through diacritical analysis

Рис. 5. Чорно-білі рисунки артефактів на сколах із шару I стоянки Міра (за: Степанчук 2013). Стрілками позначено напрям зняття заготовки. Цифри відображають послідовність стадій трансформації, встановлену за результатами діаκριтичного аналізу

1 — M0028B1/2; 2. M0024ДІ/687; 3 — M9526-28Б-ДІ/848; 4 — M0025ГІ/708; 5 — M0028ГІ/414; 6 — M0028ГІ/708; 7 — M0022ЖІ/502; 8 — M0021ГІ/112; 9 — M0023ВІ/664; 10 — M0025ВІ/15; 11 — M0022ЕІ/176; 12 — M0023ЕІ/541; 13 — M0021ДІ/216; 14 — M0027ГІ/322

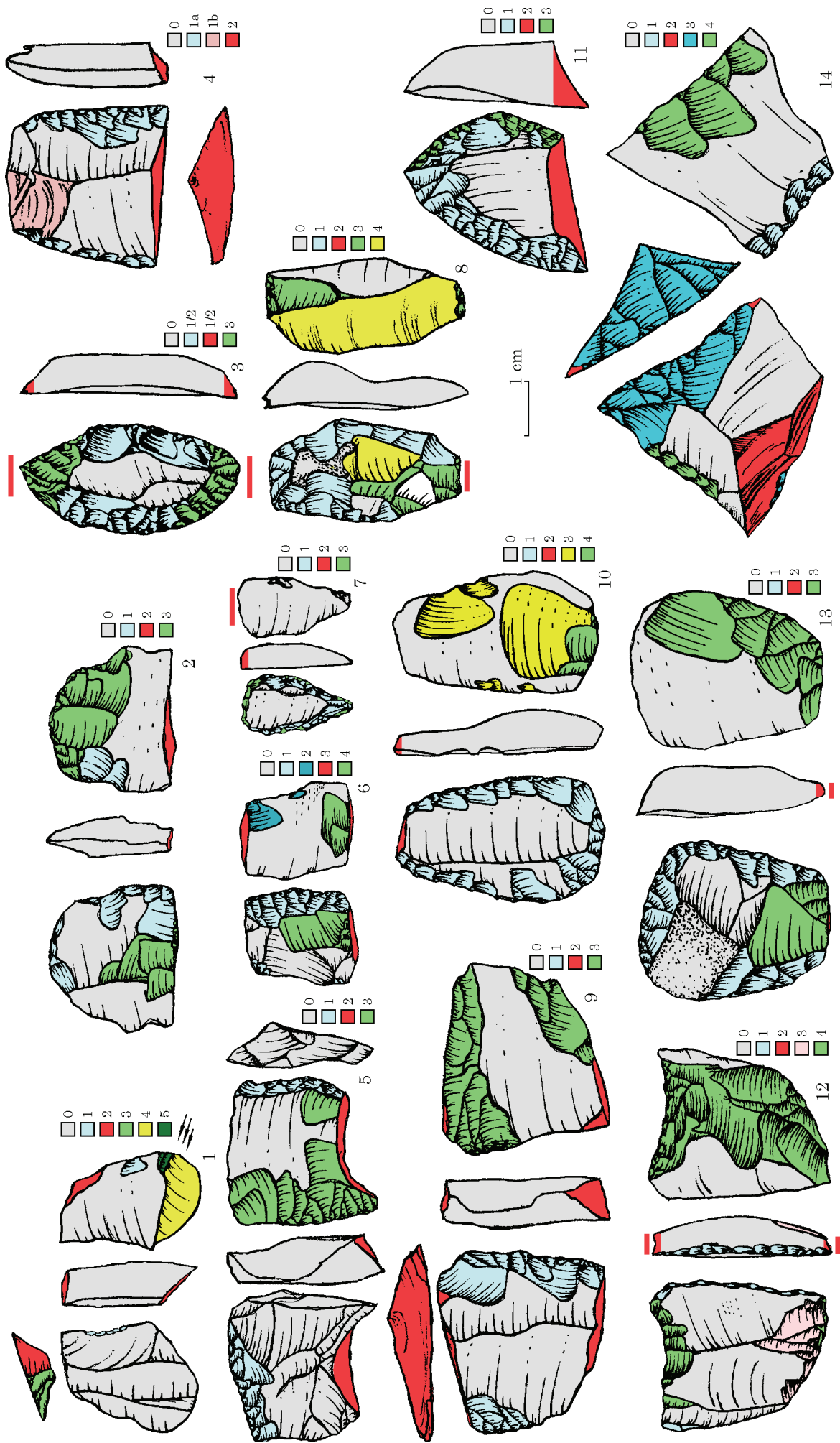

Fig. 6. Color representation of the results of diacritical analysis indicating the sequence of transformation stages for the artefacts shown in the previous figure (see at fig. 5)
Рис. 6. Кольорова візуалізація результатів діаκριтичного аналізу, що відображає послідовність стадій трансформації артефактів, представлених на попередньому рисунку (див. рис. 5)

daily worked edges and fragmentation. Complex implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, with three linear elements and scaled thinning (two areas).

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: the basal part of the main level. Feature: n/d. Unit: 21 Д. Database number: 93. Raw material: flint, variety Ia4. Dimensions $L \times W \times T$: $36 \times 18 \times 8$ mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 6: 8):

0 — Initial blank: blade or bladey (?) (semi-)cortical flake;

1 — Retouching of the transverse and two longitudinal edges, forming an end-scraper with lateral edges; not subdivided into stages;

2 — Breakage or deliberate fragmentation — removal of the proximal part, producing a secondary blank (distal fragment of the original form);

3 — Vertical fragmentation (similar to a bipolar core knapping);

4 — Ventral-dorsal damage from likely use as a chisel;

5 — Recent damage;

$\Sigma\Sigma$ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *an end-scraper combined with a chisel (or a core)*.

3.3.21. *Multi-edge flake tool* M0023BI/664 (fig. 5: 9; Степанчук 2013, рис. 41: 11), blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with four secondarily transformed edges and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, with two linear elements and ventral opposed scaled thinning.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: the basal part of the main level. Feature: n/d. Unit: 23 B. Database number: 664. Raw material: flint, variety Ia4. Dimensions $L \times W \times T$: $30 \times 33 \times 9$ mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 6: 9):

0 — Initial blank: large massive blade or bladey flake;

1 — Retouching of both longitudinal edges, forming a two-edged tool (retouched blade);

2 — Deliberate biterminal fragmentation — removal of proximal and distal parts, producing a secondary blank (medial fragment of the original tool);

3 — Ventral thinning of the longitudinal edges (opposed ventral thinning of the terminal part + ventral retouch of the basal part), forming a chisel;

$\Sigma\Sigma$ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *a chisel (or a core)*.

3.3.22. *Multi-edge flake tool* M0025BI/15 (fig. 5: 10; Степанчук 2013, рис. 38: 1), blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with five secondarily modified edges and fragmentation. Simple implement; conceptually,

a flake tool with linear edge geometry, with three linear elements and two ventral thinnings.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 25 B. Database number: 15. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions $L \times W \times T$: $35 \times 30 \times 8$ mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 6: 10):

0 — Initial blank: bladey flake or blade;

1 — Retouching of two longitudinal edges and the transverse (basal) edge, forming an end-scraper or end-scraper combined with a point;

2 — Breakage or deliberate fragmentation — removal of the distal part, producing a secondary blank (proximal fragment of the original tool);

3a — Ventral thinning of the basal part, as result of intentional action or damage, thinning of the tool body;

3b — Thinning of the ventral surface on the side of the left edge, thinning of the tool body;

4 — Formation of a second layer of ventral scar retouch on the basal part, forming a chisel;

$\Sigma\Sigma$ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *side-scraper combined with a chisel (or core)*.

3.3.23. *Multi-edge flake tool* M0022EI/176 (fig. 5: 11; Степанчук 2013, рис. 37: 4), blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with three secondarily retouched edges and fragmentation. Complex implement; conceptually, a flake tool with mixed edge geometry, with three linear and one angular element.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: the basal part of the main level. Feature: n/d. Unit: 22 E. Database number: 176. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions $L \times W \times T$: $29 \times 27 \times 7$ mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 6: 11):

0 — Initial blank: large bladey flake (?);

1 — Retouching of the longitudinal convergent edges, forming a tool with converging edges (point? convergent side-scraper? limace?);

2 — Breakage of the tool at the haft (?); bend of the break propagates along the dorsal side, producing a secondary blank (distal fragment of the original tool);

3 — Reworking of the right edge at its terminal parts and pronounced rounding of the edge, refreshing the edge;

$\Sigma\Sigma$ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *a point or convergent side-scraper*.

3.3.24. *Multi-edge flake tool* M0023EI/541 (fig. 5: 12; Степанчук 2013, рис. 41: 7), blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with three secondarily retouched edges and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, with one linear element and two thinnings.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 23 E. Database number: 541. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions $L \times W \times T$: $31 \times 27 \times 7$ mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 6: 12):

- 0 — Initial blank: bladey flake or blade;
- 1 — Retouch on at least one longitudinal edge, forming a retouched blade;
- 2 — Deliberate (?) fragmentation — removal of distal and proximal parts, producing a secondary blank (representing the medial fragment of the original tool);
- 3 — Formation of a transverse edge, forming an end-scraper or technological platform;
- 4 — Dorsal-ventral thinning of both transverse edges, forming a double chisel or core-like splitting;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *chisel (or core)*.

3.3.25. *Multi-edge flake tool* M0021ДІІ/216 (fig. 5: 13; Степанчук 2013, рис. 39: 4), blank of type F, complete, with five secondarily retouched edges and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, with three linear elements and two thinning areas.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: the basal part of the main level. Feature: n/d. Unit: 21 Д. Database number: 216. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions $L \times W \times T$: $33 \times 27 \times 8$ mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 6: 13):

- 0 — Initial blank: (semi-)cortical flake;
- 1 — Retouching of the longitudinal and transverse edges, forming a three-edged end-scraper with retouched laterals converging toward the base;
- 2 — Breakage or deliberate fragmentation — removal of the proximal part, producing a secondary blank (distal fragment of the original tool);
- 3 — Dorsal-ventral thinning of the basal part and ventral thinning of the left lateral part, thinning of the tool body or forming a chisel/core-like splitting;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: an end-scraper with two lateral edges or an end-scraper combined with a chisel (either core-like knapping).

3.3.26. *Multi-edge flake tool* M0027ГІ/322 (fig. 5: 14; Степанчук 2013, рис. 37: 7), blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with five secondarily retouched edges and fragmentation. Complex implement; conceptually, a flake tool with mixed edge geometry, with three linear and one angular elements and one thinning.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 27 Г. Database number: 322. Raw material: flint, variety Ia3. Dimensions $L \times W \times T$: $37 \times 35 \times 13$ mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 6: 14):

- 0 — Initial blank: large massive blade or bladey flake;
- 1 — Retouching of one longitudinal edge on the ventral surface, forming a single-edged tool;
- 2 — Deliberate fragmentation — removal of proximal and terminal parts, producing a secondary blank (medial fragment of the original tool);
- 3a — Retouching of the distal part with high lamellar retouch, forming either an accommodation edge or a blade;
- 3b — Partial retouching of the basal part with several blows and an attempt to remove remnants of the fracture surface, forming an accommodation edge;
- 4 — Dorsal retouching of the left lateral edge followed by the ventral scaled thinning this edge, thinning of the tool body or core-like knapping;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *thinned point or a point with features of core-like knapping*.

3.3.27. *Multi-edge flake tool* M0021ДІІ/90, blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type BF, with four secondarily retouched edges and fragmentation. Complex implement; conceptually, a flake tool with mixed edge geometry, with three linear and one angular elements and one thinning.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: the basal part of the main level. Feature: n/d. Unit: 21 Д. Database number: 90. Raw material: flint, variety Ia3. Dimensions $L \times W \times T$: $45 \times 18 \times 8$ mm.

Stages of the tool's proposed individual history:

- 0 — Initial blank: blade;
- 1 — Retouching of two longitudinal edges and (possibly) the transverse edge, forming a retouched blade or an end-scraper with two lateral edges;
- 2 — Breakage or deliberate fragmentation — removal of the distal part, producing a secondary blank (proximal fragment of the original tool);
- 3a — Retouching of the fracture area, forming a transverse scraping edge, i. e., an end-scraper;
- 3b — Ventral scaled thinning along the left edge, thinning of the tool body or core-like knapping;
- 4 — Possible use of the tool as a retoucher;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *pointed end-scraper with two lateral edges / pointed end-scraper with signs of core-like knapping*.

3.3.28. *Multi-edge flake tool* M0021ЕІІ/713, blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with three secondarily retouched edges and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with angular edge geometry, featuring two convergent linear elements, one angular element, and one thinning area.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: the basal part of the main level. Feature: n/d. Unit: 21 E. Database number: 713. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 28 × 22 × 7 mm.

Stages of the tool's proposed individual history:

0 — Initial blank: blade or bladey flake;

1 — Retouching of two convergent edges and ventral thinning along the left edge, forming a retouched blade or a convergent side-scraper with edges converging on the proximal part of the initial blank;

2 — Deliberate fragmentation or breakage of the distal part, producing a secondary blank (distal fragment of the original tool);

3 — Refinement of the right edge with flat retouch, edge adjustment;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *retouched flake*.

3.3.29. *Multi-edge flake tool* M0024ЖІ/392, blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type BF, with three secondarily retouched edges and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with angular edge geometry, featuring two convergent linear elements, one angular element, and one thinning area.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 24 Ж. Database number: 392. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 39 × 18 × 6 mm.

Stages of the tool's proposed individual history:

0 — Initial blank: blade;

1 — Retouching of both longitudinal edges, forming a point;

2 — Breakage (?) or deliberate fragmentation of the proximal part, producing a secondary blank (distal fragment of the original tool), with micro-truncation of the distal part;

3 — Ventral thinning of the broken edge, possibly reflecting either the formation of a chisel or core-like knapping;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *a point combined with a chisel (or a core-like product)*.

3.3.30. *Multi-edge flake tool* M0021ДІІ/87 (fig. 7: B; 5; Stepanchuk 2021, fig. 13: A), blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with three secondarily retouched edges. Complex implement; conceptually, a flake tool with likely mixed edge geometry, with several linear elements and one probable angular element.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: the basal part of the main level. Feature: n/d. Unit: 24 Ж. Database number: 87. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 41 × 23 × 8 mm (fig. 7: C, 5).

Stages of the tool's proposed individual history:

0 — Initial blank: blade;

(1) — Deliberate fragmentation into several fragments — producing a secondary blank (medial fragment of the initial blank). This phase is established solely through refitting (Stepanchuk 2021, fig. 13: A). The contact zone with other fragment on M0021ДІІ/87 is preserved but is too small to be recognised during assessment of the individual artefact;

1 — Retouching of both longitudinal and transverse edges, forming a combined tool: an end-scraper combined with a point or an end-scraper combined with a convergent side-scraper;

2 — Renewal of all retouched edges, with slight reduction of the tool but preservation of its morphology, resulting in a combined tool;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *an end-scraper combined with a point or an end-scraper combined with a convergent side-scrape*.

3.3.31. *Single-edge flake tool* M0025ЕІ/754, blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type BF, with one secondarily retouched edge and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake with linear edge geometry, with a longitudinal linear element.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 25 E. Database number: 754. Raw material: flint, variety Ia3. Dimensions L × W × T: 22 × 18 × 5 mm.

Stages of the tool's proposed individual history:

0 — Initial blank: bladey flake;

1 — Deliberate (?) biterminal fragmentation — removal of distal and proximal parts — producing a secondary blank (representing the medial fragment of the initial blank);

2 — Retouching of one longitudinal edge — forming a single-edge tool;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *retouched flake*.

3.3.32. *Multi-edge flake tool* M0024ЕІ/381, blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with four secondarily retouched edges and fragmentation. Complex implement; conceptually, a flake tool with mixed (or combined) edge geometry, with four longitudinal and one angular element, as well as an edge with a transverse burin spall.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 24 E. Database number: 381. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 29 × 37 × 12 mm.

Stages of the tool's proposed individual history:

0 — Initial blank: bladey flake;

1 — Retouching of longitudinal edges, forming a double-edged, side-scraper-like (?) tool;

2 — Breakage or possible deliberate fragmentation/removal of the proximal part, combined with deliberate distal truncation, producing a

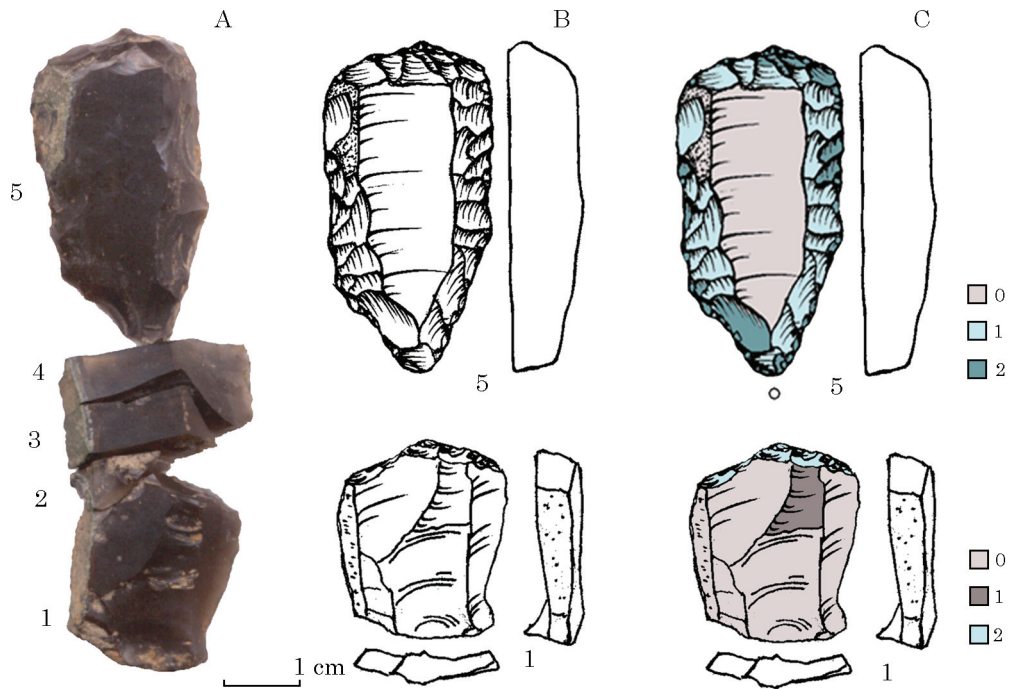

Fig. 7. Mira, Layer I. Example of intentional fragmentation and subsequent transformation. Five-element refitting of the proximal and medial portions of a large blade. The blade was initially used without retouch and then intentionally fragmented on an anvil. Elements 1 and 5 were subsequently transformed into end-scrapers; element 2 is most likely a retouch spall; elements 3—4 represent the medial fragments. Photo (A) and grayscale drawings (B) after Stepanchuk (2021). Color representation (C) of the results of diacritical analysis indicating the sequence of transformation stages

Рис. 7. Міра, шар I. Приклад навмисної фрагментації та подальшої трансформації. П'ятиелементне з'єднання проксимальної та медіальної частин великої пластини. Пластину спочатку використовували без ретуші, після чого її навмисно фрагментували на ковадлі. Елементи 1 і 5 згодом перетворено на кінцеві скребки; елемент 2, найімовірніше, є сколом-відходом ретушування; елементи 3—4 є медіальними фрагментами. Фото (А) та чорно-білі рисунки (В) — за: Stepanchuk (2021). Кольорова візуалізація результатів діакритичного аналізу (С) відображає послідовність стадій трансформації

1 — M0519PI/7; 2 — M0021PI/1210a; 3 — M0021PI/1227; 4 — M0520PI/17; 5 — M0021PI/87

secondary blank (representing the medial fragment of the original tool);

3 — Retouching of an edge on the basal part of the item, resulting in the formation of a convergent side-scraper;

4 — Possible deliberate production of a transverse burin blow on the fracture surface of the distal part of the item, resulting in a burin (?);

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: convergent side-scraper (possibly combined with a burin).

3.3.33. *Multi-edge flake tool* M0022PI/756, blank of type F, incomplete, with current form proportions still corresponding to type F, with three secondarily retouched edges and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, with three linear elements.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 22 Г. Database number: 756. Raw material: flint, variety n/d. Dimensions L × W × T: 12 × 10 × 4 mm.

Stages of the tool's proposed individual history:

0 — Initial blank — (?) flake;

1 — Retouching of at least two longitudinal edges, forming a point;

2 — Either breakage through use or reshaping, or possible deliberate fragmentation / removal of the proximal part, producing a secondary blank (representing the distal fragment of the original tool);

3 — Retouching along the sharp edge at the separation of the terminal part of the previous tool, forming a new working edge;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *flake with retouch*.

3.3.34. *Multi-edge flake tool* M0022EI/757, blank of type F, incomplete, with current form proportions still corresponding to type F, with three secondarily retouched edges. Complex implement; conceptually, a flake tool with mixed edge geometry combining one angular and three linear elements.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: beneath bone 370 (giant deer horn) near pit 10. Unit: 22 E. Database number: 757. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 26 × 18 × 7 mm.

Stages of the tool's proposed individual history:

0 — Initial blank — (?) flake;

1 — Retouching of two longitudinal and one transverse edges (at the basal part), forming an end-scraper combined with a point;

2 — Renewal of all retouched edges, resulting in a reduction of the tool's size while preserving its morphology, forming a combined tool: an end-scraper-point;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *an end-scraper combined with a point*.

3.3.35. *Multi-edge flake tool* M0022EI/126, blank of type F, incomplete, with current form proportions still corresponding to type F, with four secondarily transformed edges and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry comprising thinning and linear elements.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: pit 5. Unit: 22 E. Database number: 126. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 30 × 23 × 4 mm.

Stages of the tool's proposed individual history:

0 — Initial blank — likely flake;

1 — Retouching of edges, forming a possible double-edged tool;

2 — Breakage or intentional fragmentation / sectioning of the distal part, producing a secondary blank (proximal fragment of the original tool);

3 — Intensive bifacial scaled thinning along 2/3 of the perimeter, forming a chisel;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *a chisel*.

3.3.36. *Multi-edge flake tool* M0023BI/782, blank of type F, incomplete, with current form proportions also corresponding to type F, with one secondarily retouched edge and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, with one linear element.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 23 B. Database number: 782. Raw material: n/d. Dimensions L × W × T: 8 × 11 × 3 mm.

Stages of the tool's proposed individual history:

0 — Initial blank — cortical flake;

1 — No direct evidence, but retouching of the edge is possible, tool formation (?);

2 — Breakage or intentional fragmentation / sectioning of the distal part, producing a secondary blank (proximal fragment of the original tool);

3 — Retouching of the transverse edge of the break on the basal end, forming an end-scraper;

4 — Breakage of the terminal part, possible tool destruction during use;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *fragment of an end-scraper*.

3.3.37. *Multi-edge flake tool* M0021ЖИ/416, blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with three secondarily retouched edges and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry comprising three thinnings.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 21 Ж. Database number: 416. Raw material: flint, variety Ia—6 (B). Dimensions L × W × T: 15 × 17 × 57 mm.

Stages of the tool's proposed individual history:

0 — Initial blank — bladey flake;

1 — Production of at least one edge by bifacial thinning at the basal part, forming a chisel;

2 — Breakage or intentional fragmentation of the distal part, producing a secondary blank (proximal fragment of the original tool);

3 — Ventral scaled thinning of the left edge, chisel formation;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *a chisel*.

3.3.38. *Multi-edge flake tool* M0021ЖИ/459, blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with one used edge and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, with a single linear element.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 21 Ж. Database number: 459. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 9 × 27 × 9 mm.

Stages of the tool's proposed individual history:

0 — Initial blank — blade or bladey flake;

1 — Breakage or intentional fragmentation of distal and proximal parts, producing a secondary blank (medial fragment of the original tool);

2 — Use of the transverse edge — utilisation without further secondary modification;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *a blade fragment with use-wear retouch*.

3.3.39. *Multi-edge flake tool* M0025ГІ/360 (Степанчук 2013, fig. 40: 7), blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type F comprising two secondarily modified edges and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry, with two linear elements.

Site: Mira, excavations 2000. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 21 Г. Database number: 360. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 35 × 22 × 8 mm.

Stages of the tool's proposed individual history:

0 — Initial blank — blade (or bladey flake);

1/2 — Retouching of the longitudinal edge, forming a retouched blade;

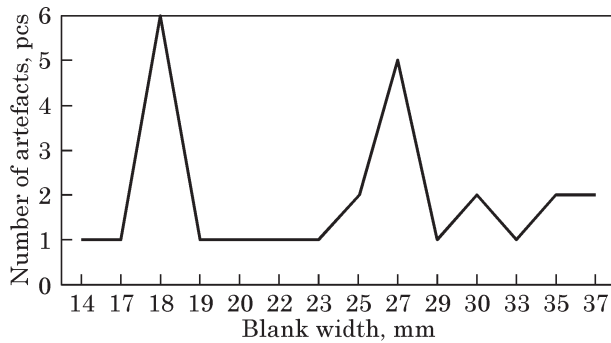

Fig. 8. Mira, Layer I. Width of blades and blade-like flakes used as blanks for the manufacture of repeatedly modified artefacts (N = 27)

Рис. 8. Міра, шар I. Ширина пластин і пластинчастих сколів, використаних як заготовки для виготовлення багаторазово модифікованих виробів (N = 27)

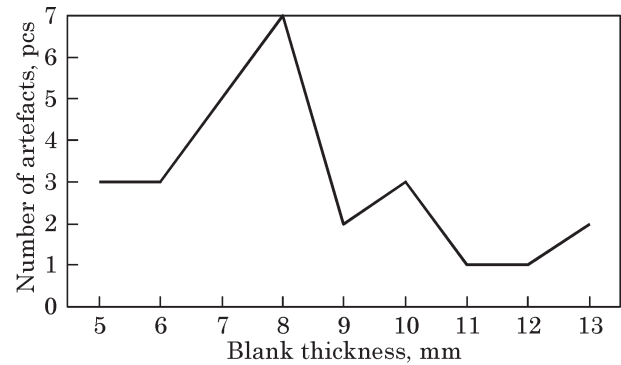

Fig. 9. Mira, Layer I. Thickness of blades and blade-like flakes used as blanks for the manufacture of repeatedly modified artefacts (N = 27)

Рис. 9. Міра, шар I. Товщина пластин і пластинчастих сколів, використаних як заготовки для виготовлення багаторазово модифікованих виробів (N = 27)

2/1 — Breakage or intentional sectioning of the basal part, producing a secondary blank (proximal fragment of the original tool);

3 — Retouching of the transverse broken edge, forming an end-scraper, and rejuvenation of the longitudinal retouched edge;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *an end-scraper with one lateral edge*.

3.3.40. *Multi-edge flake tool* M0519BI/7 (fig. 7: B; 1; Stepanchuk 2021, fig. 13: A), blank of type B, incomplete, with current form proportions corresponding to type F, with one secondary edge and fragmentation. Simple implement; conceptually, a flake tool with linear edge geometry comprising a single linear element. Site: Mira, excavations 2005. Layer: I. Horizon: main level. Feature: n/d. Unit: 19 B. Database number: 7. Raw material: flint, variety Ia1. Dimensions L × W × T: 27 × 22 × 6 mm.

Stages of the tool's proposed individual history (fig. 7: C: 1):

0 — Initial blank — blade (or bladey flake);

1 — Intentional fragmentation into several pieces, accompanied by dorsal-surface damage, produced a secondary blank (proximal fragment of the initial blank). This phase is confirmed by refitting (Stepanchuk 2021, fig. 13: A);

2 — Retouching of the transverse broken edge, formatting an end-scraper;

ΣΣ — Typological characterisation of the item as a complete finished product: *an end-scraper*.

4. Discussion. Formal cores and unmodified raw-material fragments are absent from the layer (Stepanchuk 2013). Some indications of the technical characteristics of knapping can be inferred from the flake assemblage. The degree of maintenance of the striking platform edge is moderate, with IF = 31.6 and Ifs = 26.6. Taken together with the relatively low Ilam value (14.5), these indices characterise the industry as rather archaic and primarily oriented towards flake production. The

metric characteristics of the tool assemblage are consistent with this assessment.

Taken together, these technical indices point to a flake-oriented industry with only moderate investment in platform-edge preparation, falling within ranges more typical of Middle Palaeolithic than Early Upper Palaeolithic assemblages (Захариков 2022). However, the comparatively high Itr (44.4), reflecting trimming of the core's working surface immediately adjacent to the striking platform, raises the overall platform-preparation index to 76, indicating the complementary use of faceting and trimming in curating the properties of removals; this points to greater investment in this process and, overall, to a knapping strategy more typical of the Upper Palaeolithic (Захариков 2022). Many flakes exhibit shortened proportions, which likely do not reflect standard core reduction of large raw material pieces but rather the exploitation of available «secondary blanks» through reshaping, retouching, thinning, and deliberate bipolar reduction.

Of the 40 studied flake tools, 31 (77.5 %) were produced on blades or bladey flake blanks. This attribution is based on the preserved scar pattern, cross-section, and proportions. The metric characteristics of these blanks can be reconstructed only partially, in terms of width and thickness. On average, the width and thickness of the blades and bladey flakes are 24.96 mm and 8.59 mm, respectively. Notably, the distribution of blades and bladey flakes by width is bimodal (fig. 8), whereas their thickness distribution is unimodal (fig. 9). The estimated length of these blanks probably fell within the range of 10–15 cm. The laminar blanks are predominantly triangular or trapezoidal in cross-section, with broad surfaces formed by earlier removals.

There are nine flakes, apparently large. One of these is most likely a waste product from biface shaping. Overall, both flakes and blades appear

to have been obtained through the targeted reduction of discrete raw-material pieces.

Eight artefacts in the analysed series of flake-based tools retain areas of cortex. It is important to note that only 2 of the 31 blades and bladey flakes (c. 6.5 % of their total), whereas 6 of the 9 flakes (c. 67 %), are cortical or semi-cortical pieces, some with only very small patches of cortex. The character of the cortical surfaces suggests a tabular morphology for at least part of the exploited flint pieces.

Following breakage or intentional fragmentation / sectioning of the original tool, a fragment was created that then served as the *secondary* blank for the manufacture of a subsequent tool. Fragmentation is documented for 36 items, that is, in the overwhelming majority of cases (90 %). Unsurprisingly, the metric characteristics of secondary blanks differ from those of the initial blanks. In 33 cases (82.5 %), the proportions of the secondary blank in its current form correspond to type F (flake proportions). Only seven specimens (17.5 %) retain blade or bladey flake proportions.

As a rule, the discarded (or lost) «final» tool was preceded by fragmentation of the «original» tool. In many cases, the diagnostic features indicate intentional breakage (Любин 1978; Матюхин 1994; Inizian et al. 1999; Tsirk 2014), which is also supported by refitting (fig. 7: A). Fragmentation thus represents a key stage in the life histories of the analysed tools. Its high frequency, together with the relatively large size of the fragments, argues against accidental breakage. The fact that virtually all fragments were subsequently modified strongly supports a humanly induced origin for this fragmentation. The implements were probably often subdivided into more than two pieces, as suggested by the presence of medial fragments and the small size of some proximal and/or distal fragments. In total, 12 proximal, 10 medial, and 12 distal fragments can be identified with confidence.

Following fragmentation, several modes of subsequent transformation were applied: retouch (25 cases), a burin blow (2 cases), and thinning (18 cases); notably, all thinned pieces also carry retouch. A distinctive feature of the assemblage is the unusually high incidence of scaled thinning, predominantly on the ventral surface. The widespread use of this procedure may reflect attempts either to form chisel-like edges or to obtain blanks in the form of small flakes. It is widely recognised that the functional interpretation of *scaled pieces* — as specialised tools, by-products, or even cores — remains debated and in many respects unresolved, despite a long history of research (e. g. Le Brun-Ricalens 2006; Horta et al. 2019). Most likely, in each case the most plausible attribution depends on the technological and cultural context. For instance, *scaled pieces* are frequent in assemblages of the Gorodtsovian tra-

dition, which provide a close parallel to Layer I at Mira on other lines of evidence as well (Anikovich et al. 2007). In addition, there appears to be a relationship between the abundance of scaled pieces and associated bipolar reduction under conditions of intensive activity and raw-material scarcity (Hiscock 2015; Horta et al. 2019). Accordingly, some of the items in the analysed sample may plausibly represent cores. The latter interpretation appears the more plausible, even though the removals produced by thinning were typically small. The presence in the same layer of microliths of comparable size (Ryzhov, Stepanchuk 2025) lends support to this suggestion.

It may be concluded that the assemblage under consideration was produced from carefully selected blanks / raw material. On the basis of its composition, selection appears to have prioritised large, broad blades — products of core exploitation — followed, secondly, by large flakes produced during decortication, i. e. products of core preparation. This, in turn, suggests that the carried reserve of flint among the occupants of the upper layer at Mira included pieces of unworked raw material, probably in the form of roughly shaped core preforms (or bifaces) (Stepanchuk 2013). Such forms are readily explained within S. Kuhn's framework: large blanks carried as a mobile reserve were not primarily intended to maximise edge-to-weight ratios, but to accommodate later reworking, including the conversion of implements into cores or other artefact classes (Kuhn 2020, p. 195). This interpretation fits well with the conclusions concerning the composition and progressive reconfiguration of the Mira toolkit. Debitage from the manufacture of bifacial tools was also utilised.

Overall, preference was given to large, robust implements with long working edges, i. e. comparatively raw-material-intensive forms. Following intensive modification, the artefacts in the analysed sample acquired a predominantly flake-like appearance, thereby obscuring the original blade character of the blanks. Whereas at the initial stage of transformation the proportion of blade blanks reached 77.5 %, by the stage of discard (or loss) only 17.5 % retained laminar (blade-like) proportions.

Systematic changes in complexity, morphology, typology, and tool-manufacture concept from the initial forms to the discarded (or lost) specimens are likewise substantial. A conventional indicator of increasing tool complexity is a rise in the number of working edges or edge segments modified by retouch, shaping, thinning, or burin blows. For the studied sample, the most informative figures concern retouched edges and thinned margins. On this basis, at the «original tool» stage the 40 artefacts collectively comprise 73 linear edges and a single instance of thinning, whereas at the discard / loss stage they display 98 linear edges and 35 instances of thinning (table).

The sharp increase in artefacts exhibiting thinning provides strong evidence for a marked conceptual elaboration in tool shaping. A similar tendency is reflected in the growing proportion of pieces with angular or mixed (linear—angular) edge geometry, rising from five to twelve artefacts between the initial and discard phases (table). A further indicator of increasing tool complexity is the increased frequency of combined tools, rising from three to fourteen instances between the initial and discard phases. These are single lithic pieces incorporating morphologically distinct, secondarily modified parts that are, in formal typological terms, sufficient for separate attribution (e. g. end-scraper-point, side-scraper-chisel) (table).

It should be noted that the typological identification of the reconstructed «preceding» reworked artefact can be offered only tentatively, and not for all items considered here. In this study, the «preceding» artefact represents an analytical reconstruction rather than a directly observable stage. Earlier diagnostic attributes are frequently overprinted by later retouch, thinning, and breakage, limiting the security of typological attribution. Unfortunately, it is impossible to determine when and where the modification of the original flake blank — resulting in the artefact here termed the «preceding» one — was carried out. What can be established with greater confidence is that this modification predates the interventions that produced the «final» configuration recorded at the moment of loss or discard, i. e. the configuration of the artefact recovered during excavation.

The overwhelming majority of flake blanks had already undergone intensive secondary modification by the stage recognised here as the shaping of the original tool. Only 5 of the 40 items (12.5 %) show no evidence of such modification at this point; in these cases, secondary working and/or use-wear represents the earliest recognisable stage of transformation. This provides indirect evidence for intensive tool reworking within Layer I at Mira. In the remaining artefacts, subsequent interventions were so extensive that earlier, discrete stages of transformation cannot be reliably traced back to the initial phase of shaping, leaving only a limited basis for recognising distinct stages within the overall sequence.

The identification of the original tool type is not equally secure across the assemblage. In some cases, only the number of working edges can be established, and the tool type itself cannot be reconstructed (table). Of the 40 artefacts, correspondence between the «original» and «discarded» tool types can be documented in 38 cases: it is full in 5, almost full in 2, partial in 18, and minimal in 6. In a further 3 cases no correspondence is present, while in 4 cases it cannot be assessed. Thus, even under intensive transformation — most commonly partial (18/40, i. e. 45 %) — a link

to the initial form is retained far more often than it is lost overall (38 cases versus 3). This pattern points not to a wholesale «change of appearance», but rather to the predominant inheritance of the original configuration through successive episodes of reworking. Typological attribution may also be retained under minimal secondary modification (cf. the end-scraper in fig. 7: 5). In such cases, the tool becomes smaller, yielding changes reminiscent of the reduction sequences outlined by Dibble (1995).

Correspondence between blank type and discarded tool form (table) is confirmed in only 15 of 40 cases (with 25 showing no correspondence), indicating that intensive reworking under raw-material scarcity frequently «re-casts» initially laminar blanks into flake-like end-products and thus contributes directly to the assemblage's seemingly flake-oriented appearance.

5. Conclusion. This pilot study focuses on Layer I of the Mira site (Dnieper Valley; c. 33—31 cal. ka BP) and assesses the extent to which severe constraints in flint availability shaped the assemblage's techno-morphological character. Drawing on a random sample of 40 flake tools, it employs diacritical, artefact-by-artefact reconstruction of individual transformation histories, distinguishing the stage of the initial blank, successive episodes of reworking (including the reconstructed «preceding» tool), and the final configuration at the moment of loss or discard.

The results indicate that the apparently flake-oriented appearance of the Layer I toolkit is, to a considerable degree, secondary. Although the discarded implements are predominantly flake-like, a substantial proportion of the initial blanks exhibit laminar (blade or blade-like) proportions, implying a meaningful laminar component in the underlying production. Under conditions of limited access to knappable stone, the occupants appear to have relied on a mobile carried reserve of flint that included both unworked pieces — probably in the form of rough core preforms and/or bifacial preforms — and finished tools. A key mechanism of raw-material economy was widespread, often intentional fragmentation, producing «secondary blanks» that were subsequently transformed through retouch, burin blows, thinning, and other modes of secondary modification.

Across the reconstructed sequences, changes from initial to discard configurations are evident in both complexity and morphological expression. Tool histories tend to move from large, robust forms with relatively few modified working edges towards smaller pieces with a higher density of functional edge segments. This trend is reflected in increasing numbers of linear and angular edges, a marked rise in combined tools, and a sharp increase in thinning. The latter is interpreted not only as a shaping procedure but also as a potential means of generating small removals that could serve as blanks, an inference consistent

Mira, main parameters of the series of repeatedly modified flake artefacts
 Міра, основні параметри неодноразово модифікованих виробів на сколах

Catalogue number	I. Type of blank	II. Tool form	III. «Original» tool type	Fragmentation	Further transformed by		Core-like knapping	IV. «Discarded» tool type	Correspondence between I and II	Correspondence between III and IV
					retouching	thinning				
3.3.1	F	~F	ES/P	yes	yes	no	no	ES/A	yes	near-full
3.3.2	B	~F	SS:s	yes	yes	yes	yes	SS/ES/Scp	yes	partial
3.3.3	F (BF)	~F	T:me	yes	yes	yes	no	ES/P	yes	n/d
3.3.4	BF	~F	P:th	yes	yes	no	?	ES:lr	no	partial
3.3.5	B	~F	T:te	yes	yes	no	no	ES:d	no	partial
3.3.6	B	~F	T:lr	?	yes	yes	?	ES:lr	no	partial
3.3.7	BF	~F	T:thlr	yes	yes	no	no	ES:lr	no	partial
3.3.8	B	~BF	ES:lr	no	yes	no	no	ES:lr	yes	full
3.3.9	F	~F	ES:lr	no	yes	yes	no	ES/P	yes	near-full
3.3.10	B	B	n/tr	yes	yes	no	no	B:r, tr	yes	—
3.3.11	B	~F	SS:s	yes	yes	yes	?	SS/P:th	no	partial
3.3.12	BF	~F	SS:d	yes	yes	no	no	ES:lr	no	partial
3.3.13	B	~F	B:r	yes	bb	no	no	Brn/ES	no	minimal
3.3.14	BF	~F	ES:lr	yes	no	yes	yes	ScP (core)	no	none
3.3.15	B	~BF	n/d	yes	yes	no	no	Lmc	no	n/d
3.3.16	B	~F	B:r	yes	no	yes	?	B:r	yes	full
3.3.17	BfcF	~F	SS:cn	yes	no	yes	yes	SS/ScP	yes	partial
3.3.18	BF	~F	T:thlr	yes	no	yes	yes	SS/ScP (core)	no	partial
3.3.19	B?	~F	T:te	yes	yes	no	no	ES/P	no	partial
3.3.20	B	~BF	ES:lr	yes	no	yes	yes	ES/ScP (core)	no	partial
3.3.21	B	~F	B:r	yes	no	yes	yes	ScP (core)	no	partial
3.3.22	B	~F	ES or ES/P	yes	no	yes	yes	ScP (core)	no	minimal
3.3.23	B	~F	T:se	yes	yes	no	no	SS:c	no	partial

3.3.24	B	~F	B:r	yes	yes	yes	Scp (core)	no	minimal
3.3.25	F	~F	ES:lr	yes	yes	yes	ES/Scp (core)	yes	partial
3.3.26	B	~F	T:se	yes	yes	yes	P:th	no	minimal
3.3.27	B	~BF	B:r or ES:lr	yes	yes	yes	ESp/ (core)	no	partial
3.3.28	B	~F	B:r or SS;c	yes	yes	no	F:r	no	minimal
3.3.29	B	~BF	P	yes	yes	yes	P/ScP (core)	no	partial
3.3.30	B	~F	ES/P	no	yes	no	ES/P	no	full
3.3.31	B	~BF	n/tr	yes	yes	no	B:r	yes	—
3.3.32	B	~F	SS:d	yes	yes+bb	no	SS:c/Brn (?)	no	partial
3.3.33	F	~F	P	yes	yes	no	F:r	yes	minimal
3.3.34	F	~F	ES/P	no	yes	no	ES/P	yes	full
3.3.35	F	~F	T:te	yes	no	yes	ScP	yes	none
3.3.36	F	~F	?	yes	yes	no	ES	no	n/d
3.3.37	B	~F	ScP	yes	no	yes	ScP	yes	full
3.3.38	B	~F	n/tr	yes	no	no	F:ur	yes	n/d
3.3.39	B	~F	B:r	yes	yes	no	ES:lr	no	partial
3.3.40	B	~F	n/tr	yes	yes	no	ES	no	—

Key. a) Blank type: B — blade; BF — bladey flake; F — flake; BfcF — biface shaping flake. b) Current tool form: ~B — blade-like; ~F — flake-like; ~BF — bladey flake-like. c) Typological definitions (simple forms): ES — end-scraper; ESp — pointed end-scraper; ES:lr — laterally retouched end-scraper; ES:d — double end-scraper; P — point; P:th — thinned point; Lmc — limace; SS — side-scraper; SS:s — simple side-scraper; SS:d — double side-scraper; SS:c — convergent side-scraper; SS:cn — canted side-scraper; ScP — scaled piece; Brn — burin; F:r — retouched flake; F:ur — use retouched flake; B:r — use retouched blade; B:r, tr — retouched and truncated blade. d) Typological definitions (combined forms): ES/P — end-scraper / point; ES/A — end-scraper / awl; SS/ES/Scp — side-scraper / end-scraper / scaled piece; SS/P:th — side-scraper / thinned point. e) Typologically undefined forms: T:se — single-edged tool; T:te — two-edged tool; T:ce — convergent tool; T:me — multi-edged tool; T:lr — laterally retouched tool; T:thlr — thinned laterally retouched tool. f) Technical features: r — retouch; ur — use retouche; th — thinning; bb — burin blow; n/d — no data; n/tr — no treatment.

Ключ. а) Тип заготовки: B — пластина; BF — пластинчастий скол; F — відщеп; BfcF — відщеп формування біфаса. б) Поточна форма виробу: ~B — пластино-подібний; ~F — відщепоподібний; ~BF — подібний до пластинчастого сколу. в) Типологічні визначення (прості форми): ES — скребок; ESp — загострений скребок; ES:lr — скребок із латеральною ретушкою; ES:d — подвійний скребок; P — гостроконечник; P:th — потоншений гостроконечник; Lmc — лімас; SS — скребло; SS:s — просте скребло; SS:d — подвійне скребло; SS:c — конвергентне скребло; SS:cn — кутасте скребло; ScP — лускатий виріб; Brn — різець; F:r — ретушований відщеп; F:ur — відщеп із слідами ужиткової ретуші; B:r — ретушована пластина; B:r, tr — ретушована й тронкована пластина. d) Типологічні визначення (комбіновані форми): ES/P — скребок / гостроконечник; ES/A — скребок / прокола; SS/ES/ScP — скребло / лускатий виріб; SS/P:th — скребло / потоншений гостроконечник. e) Типологічно невизначені форми: T:se — однолезове знаряддя; T:te — дволезове знаряддя; T:ce — конвергентне знаряддя; T:me — багатолезове знаряддя; T:lr — знаряддя із латеральною ретушкою; T:thlr — потоншене знаряддя із латеральною ретушкою. f) Технічні ознаки: — ретуш; ur — ужиткова ретуш; th — потоншення; bb — різцевий скол; n/d — дані відсутні; n/tr — без обробки.

with the presence in the same layer of small non-geometric microliths of comparable size.

The principal conclusion is that, under severe raw-material constraint and high-intensity modification, the techno-morphological appearance of an industry may shift substantially. In this sense, an assemblage dominated by heavily modified and repeatedly reworked pieces can be read as a behavioural signal consistent with raw-material stress (and / or restricted access to suitable knappable stone), although alternative drivers such as occupation intensity and mobility must also be considered. Consequently, assessments of such assemblages and their placement within contemporaneous Palaeolithic variability should explicitly take into account the degree of reworking. Future work should expand the analysed sample and apply the same diacritical principles to the Layer I debitage, as well as test the resulting interpretations against assemblages formed under comparable occupation intensity and raw-material constraints.

Acknowledgment. The 2000 excavations at the Mira site were funded by an L. S. B. Leakey Foundation General Grant (2000; V. S.). The analysis of the Layer I sample of flake tools was supported in part by the NAS of Ukraine research project «Traditions and Innovations in Ukraine's Stone Age» (No. 0124U00314).

ЛІТЕРАТУРА

- Аникович, М. В., Анисюткин, Н. К., Вишняцкий, Л. Б. 2007. *Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии*. Труды Костенковско-Борщевской археологической экспедиции, V. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Аникович, М. В., Попов, В. В., Платонова, Н. И. 2008. *Палеолит Костёнковско-Борщевского района в контексте верхнего палеолита Европы*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Бондарчук, В. Г. (ред.). 1960. *Атлас палеогеографических карт Украинской та Молдавской РСР с элементами литофаций*. Масштаб 1 : 2500000. Київ: Институт геологии АН УРСР.
- Бонч-Осмоловский, Г. А. 1940. *Грот Киик-Коба. Палеолит Крыма*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Веклич, М. Ф. (ред.). 1993. *Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины. Объяснительная записка и таблицы*. Киев: Государственный комитет геологии Украины.
- Герасименко, Н. П., Бончковский, О. С., Рогозин, С. П., Бортник, С. Ю., Ковтонюк, О. В., Погорільчук, Н. М., Авдеев, Ю. Л., Кравчук, І. В. 2022. *Палеоэкология давніх людей на території України (палеоліт)*. Київ: Print-Service.
- Герасименко, Н. П., Эзартс, П. 2013. Описание лито-педостратиграфии основного разреза. Северная стенка основного раскопа, данные 2000—2001 гг. В: Степанчук, В. Н. Мира: стоянка раннего верхнего палеолита на Днестре. *Stratum plus*, 1, с. 99-101.
- Журавлев, О. П. 2015. *Остеологические материалы из палеолитических памятников Нижнего Поднепровья и Крыма*. Киев: О. Филук.
- Журавлев, О. П., Пучков, П. В. 2001—2003. Костные остатки из палеолитической стоянки Мира. В: Степанчук, В. Н., Коен, В. Ю., Журавлев, О. П., Пучков, П. В., Петрунь, В. Ф., Герасименко, Н. П., Эзартс, П., Рековец, Л. И., Ковалюх, Н. Н., Тернер, К. Г. Мира. *Новый позднелейстоценовый памятник на Среднем Днестре (первые результаты полевых исследований 2000 г.)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2000/133с, с. 198-201.
- Захариков, А. П. 2022. Техника скола в некоторых ранних верхнепалеолитических индустриях Евразии. *Записки ИИМК РАН*, 29, с. 37-72. <https://doi.org/10.31600/2310-6557-2023-29-37-4>
- Коен, В. Ю., Степанчук, В. Н. 2000. Вариативность перехода от среднего к верхнему палеолиту: новые данные из Восточной Европы. *Stratum plus*, 1, с. 31-53.
- Любин, В. П. 1978. К методике изучения фрагментированных сколов и орудий. В: Кропоткин, В. В. (ред.). *Проблемы советской археологии*. Москва: Наука, с. 23-32.
- Матвійшина, Ж. М., Кармазиненко, С. П. 2013. Мира, палеопедологічне дослідження. В: Степанчук, В. М., Матвійшина, Ж. М., Рижов, С. М., Кармазиненко, С. П. *Давня людина. Палеогеографія та археологія*. Київ: Наукова думка, с. 124-133.
- Матюхин, А. Е. 1994. Технология фрагментации сколов. В: Коробкова, Г. Ф. (ред.). *Экспериментально-трассологические исследования в археологии*. Санкт-Петербург: Наука, с. 62-84.
- Нікітенко, І. С. 2022. *Петрологія кам'яної сировини археологічних об'єктів середнього подніпров'я*. Дисертація д-ра геогр. наук. Київ: Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М. П. Семененка НАНУ.
- Нужный, Д. Ю. 1994. Пізньопалеолітична стація Ворона 3 на Дніпрових порогах та її місце серед оріньякських пам'яток Східної Європи. *Археологічний альманах*, 3, с. 204-216.
- Петрунь, В. Ф. 2001—2003. Петрографические данные. В: Степанчук, В. Н., Коен, В. Ю., Журавлев, О. П., Пучков, П. В., Петрунь, В. Ф., Герасименко, Н. П., Эзартс, П., Рековец, Л. И., Ковалюх, Н. Н., Тернер, К. Г. Мира. *Новый позднелейстоценовый памятник на Среднем Днестре (первые результаты полевых исследований 2000 г.)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2000/133с, с. 211-212.
- Рековец, Л. І. 2004. Мікротеріофауна. В: Степанчук та ін. Багатошарова стоянка Мира на Середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року. *Кам'яна доба України*, 5, с. 70-71.
- Сивий, М., Паранько, І., Іванов, Є. 2013. *Географія мінеральних ресурсів України*. Львів: Простір.
- Смирнов, С. В. 1973. *Палеоліт дніпровського Надпоріжжя*. Київ: Наукова думка.
- Степанчук, В. М. 2003. Кілька зауважень до методики реконструкції індивідуальної історії кам'яних виробів з вторинною обробкою. *Кам'яна доба України*, 2, с. 32-41.
- Степанчук, В. Н. 2013. Мира: стоянка раннього верхнього палеолита на Днестрі. *Stratum plus*, 1, с. 15-110.
- Степанчук, В. 2025. Фактори, що вплинули на місце розташування поселення, виявленого в шарі І стоянки Мира. *Консенсус*, 1, с. 9-25. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/009-025>
- Степанчук, В. М., Коен, В. Ю., Герасименко, Н. П., Дамблон, Ф., Эзартс, П., Журавлев, О. П., Ковалюх, М. М., Петрунь, В. Ф., ван дер Плехт, Й., Пучков, П. В., Рековец, Л. І., Тернер, Х. Г. 2004. Багатошарова стоянка Мира на Середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року. *Кам'яна доба України*, 5, с. 62-98.

- Степанчук, В. М., Матвіїшина, Ж. М., Рижов, С. М., Кармазиненко, С. П. 2013. *Давня людина (палеогеографія та археологія)*. Київ: Наукова думка.
- Тубольцев, О. В., Бусел, В. А. 2001. Памятники среднего палеолита междуручья Днепра и Конки. *Музейний вісник*, 1, с. 9-16.
- Andrefsky, W. 2005. *Lithics: Macroscopic Approaches to Analysis*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University.
- Baena Preysler, J., Cuartero, F. 2006. Más allá de la tipología lítica: Lectura diacrítica y experimentación como claves para la reconstrucción del proceso tecnológico. *Zona Arqueológica*, 7, 1, p. 145-160.
- Baena, J., Lordkipanidze, D., Cuartero, F., Ferring, R., Zhvania, D., Martín, D., Shelia, T., Bidzinashvili, G., Roca, M., Rubio, D. 2010. Technical and technological complexity in the beginning: The study of Dmanisi lithic assemblage. *Quaternary International*, 223—224, p. 45-53. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2010.01.019>
- Boëda, E., Geneste, J.-M., Meignen, L. 1990. Identification de chaînes opératoires lithiques du Paléolithique ancien et moyen. *Paléo*, 2, p. 43-80.
- Capellari, F., Grégoire, S., de Lumley, H. 2021. Lower Palaeolithic Core-Flake Industries in Western Europe: Techno-Functional Study of Layer «L» of Caune de l'Arago Cave (Tautavel, France). *Journal of Paleolithic Archaeology*, 4, article 18. <https://doi.org/10.1007/s41982-021-00092-7>
- Debénath, A., Dibble, H. 1994. *Paleolithic typology*. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Demars, P.-Y., Laurent, P. 1989. *Types d'outils lithiques du Paléolithique supérieur en Europe*. Cahiers du Quaternaire, XIV. Paris: C. N. R. S.
- Dibble, H. 1995. Middle Paleolithic Scraper Reduction: Background, Clarification, and Review of Evidence to Date. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 2, p. 299-368.
- García-Franco, M. A., Morgado, A. 2016. Approach to the Blade Technology Analysis of the Upper Palaeolithic Site of «Tajos de Marchales» (Granada, Spain). *Journal of Lithic Studies*, 3, 2, p. 327-356. <https://doi.org/10.2218/jls.v3i2.1883>
- Geneste, J.-M. 1985. *Analyse lithique d'industries moustériennes du Périgord: une approche technologique du comportement des groupes humains au Paléolithique moyen*. Thèse de doctorat, Université de Bordeaux I.
- Haesaerts, P., Damblon, F., Gerasimenko, N. P., Stepanchuk, V. N., Cohen, V. Yu., Kovalyukh, N. N. 2014. Stratigraphy, Paleoenvironment and Chronostratigraphic Background of the Mira Succession (Zaporozhiye, Central Ukraine), Midway between Carpathians and Don. *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*, 144, p. 33-58.
- Herzlinger, G., Varanda, A., Deschamps, M., Brenet, M., Lopez-Tascon, C., Goren-Inbar, N. 2021. Reevaluation of the Classification Scheme of the Acheulian in the Levant — 50 Years Later: A Morpho-Technological Analysis of Handaxe Variability. *PaleoAnthropology*, 1, p. 23-84. <https://doi.org/10.48738/2021.iss1.70>
- Hiscock, P. 2015. Making it small in the Palaeolithic: bipolar stoneworking, miniature artefacts and models of core recycling. *World Archaeology*, 47, 1, p. 158-169. <https://doi.org/10.1080/00438243.2014.991808>
- Hoffecker, J. F. 2011. The Early Upper Paleolithic of Eastern Europe Reconsidered. *Evolutionary Anthropology*, 20, p. 24-39. <https://doi.org/10.1002/evan.20284>
- Hoffecker, J. F., Holliday, V. T., Stepanchuk, V. N., Brugère, A., Forman, S. L., Goldberg, P., Tubolzev, O., Pisarev, I. 2014. Geoarchaeological and Bioarchaeological Studies at Mira, an Early Upper Paleolithic Site in the Lower Dnepr Valley, Ukraine. *Geoarchaeology*, 29, p. 61-77.
- Hoffecker, J. F., Holliday, V. T., Stepanchuk, V. N., Lisitsyn, S. N. 2017. The hunting of horse and the problem of the Aurignacian on the central plain of Eastern Europe. *Quaternary International*, 492, p. 53-63.
- Horta, P., Cascalheira, J., Bicho, N. 2019. The Role of Lithic Bipolar Technology in Western Iberia's Upper Paleolithic: The Case of Vale Boi (Southern Portugal). *Journal of Paleolithic Archaeology*, 2, 2, p. 134-159. <https://doi.org/10.1007/s41982-019-0022-5>
- Inizian M.-L., Reduron-Ballinger, M., Roche H., Tixier J. 1999. *Technology of knapped stone*. Nanterre: Circle de Recherches et d'Études Préhistoriques.
- Kot, M. A. 2014. The Earliest Middle Palaeolithic Bifacial Leafpoints in Central and Southern Europe: Technological Approach. *Quaternary International*, 326—327, p. 381-397. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.10.030>
- Kuhn, S. L. 2020. *The Evolution of Paleolithic Technologies*. Abingdon; New York: Routledge.
- Le Brun-Ricalens, F. 2006. Les pièces esquillées: état des connaissances après un siècle de reconnaissance. *Paléo*, 18, p. 95-114.
- Moore, M. W., Sutikna, T., Jatmiko, Morwood, M. J., Brumm, A. 2009. Continuities in Stone Flaking Technology at Liang Bua, Flores, Indonesia. *Journal of Human Evolution*, 57, 5, p. 503-526. <https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2008.10.006>
- Nikitenko, I. S., Stepanchuk, V. N., Ganotskiy, V. I. 2022. On the Earliest Evidence of the Middle Dni-pro Area Non-flint Rocks Use. Scientific Bulletin of National Mining University, 37, 5, p. 5-11. <https://doi.org/10.33271/nvngu/2022-5/005>
- Richter, J. 1997. *Sesselfelsgrötte III: der G-Schichten-Komplex der Sesselfelsgrötte: zum Verständnis des Micoquien*. Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag.
- Ryzhov, S., Stepanchuk, V. 2025. Preliminary Micro-analytical Study of Non-Geometric Microliths from Layer I of the Mira Site. In: XXXV conference of *Muzeului Național de Istorie a Moldovei, 23—24 octombrie 2025, Chișinău, Abstract volume*. Chișinău, p. 31-32.
- Schild, R. 1980. Introduction to Dynamic Technological Analysis of Chipped Stone Assemblages. In: Schild, R. (ed.). *Unconventional Archaeology: New Approaches and Goals in Polish Archaeology*. Wrocław: Ossolineum, p. 57-85.
- Sinitsyn, A. A. 2015. Perspectives on the Palaeolithic of Eurasia: Kostenki and Related Sites. In: Sanz, N. (ed.). *Human Origin Sites and the World Heritage Convention in Eurasia (HEADS 4)*. 1. Paris, Mexico City: UNESCO, p. 163-189.
- Sellet, F. 1993. Chaîne opératoire: The Concept and Its Applications. *Lithic Technology*, 18, 1/2, p. 106-112. <http://www.jstor.org/stable/23272868>
- Stepanchuk, V. N., Cohen, V. Yu., Pisaryev, I. B. 1998. Mira, a New Late Pleistocene Site in the Middle Dnieper, Ukraine (Preliminary Report). *Pyrenae*, 29, p. 195-204.
- Stepanchuk, V. N. 2013. Small Opportunities and Big Needs: Mira Early Upper Paleolithic Case of Raw Materials Exploitation (Dnieper Basin, Ukraine). *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*, 138, p. 131-154.
- Stepanchuk, V., Petrougne, V. 2005. Raw Materials as Source for Tracing Migration: the Case of Mira in Middle Dnieper Area. *Archaeometria i Műhely*, 4, p. 38-45.

Stepanchuk, V. N. 2021. The «Szeletian» Aspect of the Lithic Industry in the Ist Layer of Mira: Context, Features, Interpretation. *Praehistoria New Series*, 3 (13), p. 83-107.

Tsirk, A. 2014. *Fractures in Flintknapping*. Oxford: Archaeopress.

REFERENCES

- Anikovich, M. V., Anisutkin, N. K., Vishnyatsky, L. B. 2007. *Uzlovye problemy perekhoda k verkhnemu paleolitu v Eurazii*. Trudy Kostenkovsko-Borshchevskoy arkheologicheskoy ekspeditsii, V. Saint Petersburg: Nestor-Istoriya.
- Anikovich, M. V., Popov, V. V., Platonova, N. I. 2008. *Paleolit Kostenkovsko-Borshchevskogo rayona v kontekste verkhne-go paleolita Evropy*. Saint Petersburg: Nestor-Istoriya.
- Bondarchuk, V. H. (ed.). 1960. *Atlas paleogeografichnykh kart Ukrayins'koyi ta Moldavs'koyi RSR z elementamy litofatsiy*. Masshtab 1 : 2500000. Kyiv: Instytut geologiyi AN URSS.
- Bonch-Osmolovskiy, G. A. 1940. *Grot Kiik-Koba. Paleolit Kryma*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Veklich, M. F. (ed.). 1993. *Stratigraficheskaya skhema chetvertichnykh otlozheniy Ukrainy*. Obyasnitel'naya zapiska i tablitsy. Kyiv: Gosudarstvennyy komitet geologii Ukrainy.
- Herasymenko, N. P., Bonchkovskiy, O. S., Rohozin, Ye. P., Bortnyk, S. Yu., Kovtoniuk, O. V., Pohorilchuk, N. M., Avdieienko, Yu. L., Kravchuk, I. V. 2022. *Paleoekolohiia davnikh liudei na terytorii Ukrainy (paleolit)*. Kyiv: Print-Service.
- Gerasimenko, N. P., Haesaerts, P. 2013. Opisanie lito-pedostratigrafii osnovnogo razreza. Severnaya stenka osnovnogo raspoka, dannye 2000—2001 gg. In: Stepanchuk, V. N. Mira: stoyanka rannego verkhne-go paleolita na Dnepre. *Stratum plus*, 1, s. 99-101.
- Zhuravlev, O. P. 2015. *Osteologicheskie materialy iz paleoliticheskikh pamyatnikov Nizhnego Podneprov'ya i Kryma*. Kyiv: O. Filyuk.
- Zhuravlev, O. P., Puchkov, P. V. 2001—2003. Kostnye ostatki iz paleoliticheskoy stoyanki Mira. In: Stepanchuk, V. N., Koen, V. Yu., Zhuravlev, O. P., Puchkov, P. V., Petroun', V. F., Gerasimenko, N. P., Haesaerts, P., Rekovets, L. I., Kovalyukh, N. N., Turner, C. G. *Mira. Novyy pozdnepleystotsenovy pamyatnik na Srednem Dnepre (perve rezultaty polevykh issledovaniy 2000 g.)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2000/133c, s. 198-201.
- Zakharikov, A. P. 2022. Tekhnika skola v nekotorykh rannikh verkhne-paleoliticheskikh industriyakh Evrazii. *Zapiski IIMK RAN* 29, s. 37-72. <https://doi.org/10.31600/2310-6557-2023-29-37-4>
- Cohen, V. Yu., Stepanchuk, V. N. 2000. Variabel'nost' perekhoda ot srednego k verkhnemu paleolitu: novye dannye iz Vostochnoy Evropy. *Stratum plus*, 1, p. 31-53.
- Lyubin, V. P. 1978. K metodike izucheniya fragmentirovannykh skolov i orudi. In: Kropotkin, V. V. (ed.). *Problemy sovetskoy arkheologii*. Moskva: Nauka, s. 23-32.
- Matyukhin, A. E. 1994. Tekhnologiya fragmentatsii skolov. In: Korobkova, G. F. (ed.). *Ekspperimental'no-trasologicheskie issledovaniya v arkheologii*. Saint-Petersburg: Nauka, p. 62-84.
- Matviishyna, Zh. M., Karmazynenko, S. P. 2013. Mira, paleopedologichne doslidzhennya. In: Stepanchuk, V. M., Matviishyna, Zh. M., Ryzhov, S. M., Karmazynenko, S. P. *Davnya lyudyna. Paleogeografiya ta arkheologiya*. Kyiv: Naukova dumka, p. 124-133.
- Nikitenko, I. S. 2022. *Petrolohiya kam'yanoyi syrovyny arkheologichnykh ob'yektiv sereid'noho Podniprov'ya*. Disertatsiia d-ra geogr. nauk. Kyiv: Instytut geokhimiyyi, mineralogiyi ta rudotvorennya im. M. P. Semenienka NAN Ukrainy.
- Nuzhnyi, D. Yu. 1994. Pizn'opaleolitychna statsiya Vorona 3 na Dniprovykh porohakh ta yiyi mistse sereid'noyaksykh pamyatok Skhidnoyi Yevropy. *Arkheologicheskyy al'manakh*, 3, s. 204-216.
- Petrougne, V. F. 2001—2003. Petrographicheskyye dannyye. In: Stepanchuk, V. N., Koen, V. Yu., Zhuravlev, O. P., Puchkov, P. V., Petroun', V. F., Gerasimenko, N. P., Haesaerts, P., Rekovets, L. I., Kovalyukh, N. N., Turner, C. G. Mira. *Novyy pozdnepleystotsenovy pamyatnik na Srednem Dnepre (perve rezultaty polevykh issledovaniy 2000 g.)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2000/133c, s. 211-212.
- Rekovets, L. I. 2004. Mikroteriofauna. In: Stepanchuk et al. Bagatosharova stoyanka Mira na Seredniomu Dnipro: osnovni rezultaty rozkopok 2000 roku. *Kamyana doba Ukrainy*, 5, s. 70-71.
- Syvyi, M., Paranko, I., Ivanov, Ye. 2013. *Geografiya mineral'nykh resursiv Ukrainy*. Lviv: Prostir.
- Smirnov, S. V. 1973. *Paleolit dniprovs'koho Nadporizhzhya*. Kyiv: Naukova dumka.
- Stepanchuk, V. M. 2003. Kil'ka zauvazhen' do metodyky rekonstruktsiyi indyvidual'noyi istoriyi kam'yanykh vyrobiv z vtorynnoyu obrobkoyu. *Kamyana doba Ukrainy*, 2, s. 32-41.
- Stepanchuk, V. N. 2013. *Mira: stoyanka rannego verkhne-go paleolita na Dnepre. Stratum plus*, 1, s. 15-110.
- Stepanchuk, V. 2025. Faktory, shcho vplynuly na mistse roztashuvannya poselennya, vyyavlenoho v shari I stoyanky Mira. *Konsensus*, 1, p. 9-25. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/009-025>
- Stepanchuk, V. M., Cohen, V. Yu., Gerasimenko, N. P., Damblon, F., Haesaerts, P., Zhuravlyov, O. P., Kovalyukh, M. M., Petroun', V. F., van der Plicht, Y., Puchkov, P. V., Rekovets, L. I., Turner, C. G. 2004. Bagatosharova stoyanka Mira na Seredniomu Dnipro: osnovni rezultaty rozkopok 2000 roku. *Kamyana doba Ukrainy*, 5, s. 62-98.
- Stepanchuk, V. M., Matviishyna, Zh. M., Ryzhov, S. M., Karmazynenko, S. P. 2013. *Davnya lyudyna (paleogeografiya ta arkheologiya)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Tubol'tsev, O. V., Busel, V. A. 2001. Pamyatniki srednego paleolita mezhdu rech'ya Dnepra i Konki. *Muzeynyi visnyk*, 1, s. 9-16.
- Andrefsky, W. 2005. *Lithics: Macroscopic Approaches to Analysis*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University.
- Baena Preysler, J., Cuartero, F. 2006. Más allá de la tipología lítica: Lectura diacrítica y experimentación como claves para la reconstrucción del proceso tecnológico. *Zona Arqueológica*, 7, 1, p. 145-160.
- Baena, J., Lordkipanidze, D., Cuartero, F., Ferring, R., Zhvania, D., Martín, D., Shelia, T., Bidzinashvili, G., Roca, M., Rubio, D. 2010. Technical and technological complexity in the beginning: The study of Dmanisi lithic assemblage. *Quaternary International*, 223—224, p. 45-53. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2010.01.019>
- Boëda, E., Geneste, J.-M., Meignen, L. 1990. Identification de chaînes opératoires lithiques du Paléolithique ancien et moyen. *Paléo*, 2, p. 43-80.
- Capellari, F., Grégoire, S., de Lumley, H. 2021. Lower Palaeolithic Core-Flake Industries in Western Europe: Techno-Functional Study of Layer «L» of Caune de l'Arago Cave (Tautavel, France). *Journal of Paleolithic Archaeology*, 4, article 18. <https://doi.org/10.1007/s41982-021-00092-7>
- Debenath, A., Dibble, H. 1994. *Paleolithic typology*. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Demars, P.-Y., Laurent, P. 1989. *Types d'outils lithiques du Paléolithique supérieur en Europe*. Cahiers du Quaternaire, XIV. Paris: C. N. R. S.
- Dibble, H. 1995. Middle Paleolithic Scraper Reduction: Background, Clarification, and Review of Evidence to Date. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 2, p. 299-368.
- García-Franco, M. A., Morgado, A. 2016. Approach to the Blade Technology Analysis of the Upper Palaeolithic Site of «Tajos de Marchales» (Granada, Spain). *Journal of Lithic Studies*, 3, 2, p. 327-356. <https://doi.org/10.2218/jls.v3i2.1883>
- Geneste, J.-M. 1985. *Analyse lithique d'industries moustériennes du Périgord: une approche technologique du comportement des groupes humains au Paléolithique moyen*. Thèse de doctorat, Université de Bordeaux I.
- Haesaerts, P., Damblon, F., Gerasimenko, N. P., Stepanchuk, V. N., Cohen, V. Yu., Kovalyukh, N. N. 2014. Stratigraphy, Paleoenvironment and Chronostratigraphic Background of the Mira Succession (Zaporozhiye, Central Ukraine), Midway between Carpathians and Don. *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*, 144, p. 33-58.
- Herzlinger, G., Varanda, A., Deschamps, M., Brenet, M., Lopez-Tascon, C., Goren-Inbar, N. 2021. Reevaluation of the Classification Scheme of the Acheulian in the Levant — 50

Years Later: A Morpho-Technological Analysis of Handaxe Variability. *PaleoAnthropology*, 1, p. 23-84. <https://doi.org/10.48738/2021.iss1.70>

Hiscock, P. 2015. Making it small in the Palaeolithic: bipolar stoneworking, miniature artefacts and models of core recycling. *World Archaeology*, 47, 1, p. 158-169. <https://doi.org/10.1080/00438243.2014.991808>

Hoffecker, J. F. 2011. The Early Upper Paleolithic of Eastern Europe Reconsidered. *Evolutionary Anthropology*, 20, p. 24-39. <https://doi.org/10.1002/evan.20284>

Hoffecker, J. F., Holliday, V. T., Stepanchuk, V. N., Brugère, A., Forman, S. L., Goldberg, P., Tubolzev, O., Pisarev, I. 2014. Geoarchaeological and Bioarchaeological Studies at Mira, an Early Upper Paleolithic Site in the Lower Dnepr Valley, Ukraine. *Geoarchaeology*, 29, p. 61-77.

Hoffecker, J. F., Holliday, V. T., Stepanchuk, V. N., Lisitsyn, S. N. 2017. The hunting of horse and the problem of the Aurignacian on the central plain of Eastern Europe. *Quaternary International*, 492, p. 53-63.

Horta, P., Cascabeira, J., Bicho, N. 2019. The Role of Lithic Bipolar Technology in Western Iberia's Upper Paleolithic: The Case of Vale Boi (Southern Portugal). *Journal of Paleolithic Archaeology*, 2, 2, p. 134-159. <https://doi.org/10.1007/s41982-019-0022-5>

Inizian M.-L., Reduron-Ballinger, M., Roche H., Tixier J. 1999. *Technology of knapped stone*. Nanterre: Circle de Recherches et d'Études Préhistoriques.

Kot, M. A. 2014. The Earliest Middle Palaeolithic Bifacial Leafpoints in Central and Southern Europe: Technological Approach. *Quaternary International*, 326—327, p. 381-397. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.10.030>

Kuhn, S. L. 2020. *The Evolution of Paleolithic Technologies*. Abingdon; New York: Routledge.

Le Brun-Ricalens, F. 2006. Les pièces esquillées: état des connaissances après un siècle de reconnaissance. *Paléo*, 18, p. 95-114.

Moore, M. W., Sutikna, T., Jatmiko, Morwood, M. J., Brumm, A. 2009. Continuities in Stone Flaking Technology at Liang Bua, Flores, Indonesia. *Journal of Human Evolution*, 57, 5, p. 503-526. <https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2008.10.006>

Nikitenko, I. S., Stepanchuk, V. N., Ganotskiy, V. I. 2022. On the Earliest Evidence of the Middle Dnipro Area Non-flint Rocks Use. Scientific Bulletin of National Mining University, 37, 5, p. 5-11. <https://doi.org/10.33271/nvngu/2022-5/005>

Richter, J. 1997. *Sesselfelsgrötte III: der G-Schichten-Komplex der Sesselfelsgrötte: zum Verständnis des Micoquien*. Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag.

Ryzhov, S., Stepanchuk, V. 2025. Preliminary Microanalytical Study of Non-Geometric Microliths from Layer I of the Mira Site. In: XXXV conference of Muzeului Național de Istorie a Moldovei, 23—24 octombrie 2025, Chișinău, Abstract volume. Chișinău, p. 31-32.

Schild, R. 1980. Introduction to Dynamic Technological Analysis of Chipped Stone Assemblages. In: Schild, R. (ed.). *Unconventional Archaeology: New Approaches and Goals in Polish Archaeology*. Wrocław: Ossolineum, p. 57-85.

Sinityn, A. A. 2015. Perspectives on the Palaeolithic of Eurasia: Kostenki and Related Sites. In: Sanz, N. (ed.). *Human Origin Sites and the World Heritage Convention in Eurasia* (HEADS 4). 1. Paris, Mexico City: UNESCO, p. 163-189.

Sellet, F. 1993. Chaîne opératoire: The Concept and Its Applications. *Lithic Technology*, 18, 1/2, p. 106-112. <http://www.jstor.org/stable/23272868>

Stepanchuk, V. N., Cohen, V. Yu., Pisaryev, I. B. 1998. Mira, a New Late Pleistocene Site in the Middle Dnieper, Ukraine (Preliminary Report). *Pyrenae*, 29, p. 195-204.

Stepanchuk, V. N. 2013. Small Opportunities and Big Needs: Mira Early Upper Paleolithic Case of Raw Materials Exploitation (Dnieper Basin, Ukraine). *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège*, 138, p. 131-154.

Stepanchuk, V., Petrougne, V. 2005. Raw Materials as Source for Tracing Migration: the Case of Mira in Middle Dnieper Area. *Archaeometriai Műhely*, 4, p. 38-45.

Stepanchuk, V. N. 2021. The «Szeletian» Aspect of the Lithic Industry in the Ist Layer of Mira: Context, Features, Interpretation. *Praehistoria New Series*, 3 (13), p. 83-107.

Tsirk, A. 2014. *Fractures in Flintknapping*. Oxford: Archaeopress.

V. Stepanchuk

LAYER I OF THE MIRA SITE: FLAKE TOOL TRANSFORMATION AS A KEY TO UNDERSTANDING KNAPPING STRATEGIES

This pilot contribution examines Layer I of the Mira site in the Dnieper basin (c. 33—31 ka cal BP) with the aim of assessing how far severe constraints on flint availability shaped the assemblage's present technomorphological profile. On the basis of a random sample of 40 flake tools, we undertake an artefact-by-artefact diacritical reconstruction of individual transformation histories, separating (i) the initial blank, (ii) successive episodes of reworking, (iii) the reconstructed «preceding» tool, and (iv) the final configuration at the point of loss or discard.

The analysis suggests that the seemingly flake-oriented appearance of the Layer I toolkit is, to a significant extent, a secondary effect of intensive curation. Although the discarded artefacts are largely flake-like, a substantial share of the initial blanks exhibits laminar (blade or blade-like) proportions, indicating a meaningful laminar component in the underlying production. Given restricted access to knappable stone, the Mira occupants appear to have depended on a mobile carried reserve of flint that included both unworked pieces — most plausibly rough core and/or bifacial preforms — and finished implements. Raw-material economy was further promoted by widespread, often intentional fragmentation, which created «secondary blanks» subsequently converted into new tools through retouch, burin removals, thinning, and related modes of secondary modification.

Across the reconstructed sequences, the trajectories point to a consistent trend towards greater functional subdivision and typological elaboration. Tool histories typically move from large, robust forms with relatively few modified working edges to smaller artefacts bearing a higher density of functional edge segments. This pattern is expressed in rising counts of linear and angular edges, an increase in combined tools, and a marked escalation in thinning. Thinning is interpreted not merely as a shaping procedure but also as a potential means of producing small removals suitable for use as blanks — an inference supported by the occurrence, within the same layer, of small non-geometric microliths of comparable size.

Overall, the study underscores that, under acute raw-material constraint and high modification intensity, an industry's techno-morphological appearance can be substantially reconfigured over the life histories of its tools. Heavy reworking may therefore serve as a proxy indicator of raw-material stress. Comparative assessments and the placement of such assemblages within contemporaneous Palaeolithic variability should therefore take explicit account of reworking intensity. Further work should enlarge the analysed sample, extend the same diacritical principles to the Layer I debitage, and evaluate the resulting interpretation against assemblages formed under comparable conditions of intensive activity and raw-material limitation.

Keywords: Upper Palaeolithic, diacritical analysis, stages of flake-tool modification.

В. Степанчук

ШАР І СТОЯНКИ МІРА: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗНАРЯДЬ НА СКОЛАХ ЯК КЛЮЧ ДО РОЗУМІННЯ ПРОЦЕСІВ КАМЕНЕОБРОБКИ

Це пілотне дослідження зосереджене на шарі І стоянки Міра, розташованій на р. Дніпр та датованій приблизно 33—31 тис. каліброваних років тому, і оцінює, до якої міри суворі обмеження щодо доступності кремню визначили техноморфологічний характер комплексу. На основі випадкової вибірки із 40 знарядь на сколах застосовано діаκριтичну, артефакт-за-артефактом реконструкцію індивідуальних історій трансформації з розрізненням стадії первинної заготовки, послідовних переоформлень, реконструйованого «попереднього» знаряддя та фінальної конфігурації на момент втрати або відкидання виробу.

Результати дослідження свідчать, що на перший погляд «відщепно-орієнтований» вигляд інвентарю шару І значною мірою є вторинним. Хоча відкинуті знаряддя переважно мають відщепний вигляд, значна частка первинних заготовок демонструє пластичні часті пропорції, що вказує на вагомий ламінарний компонент у вихідному виробництві. За обмеженого доступу до придатного для обробки каменю мешканці, ймовірно, спиралися на мобільний запас кремню, який вони носили, що містив як незавершені заготовки (імовірно, у формі грубих преформ нуклеусів та / або біфасів), так і готові знаряддя. Ключовим механізмом економії сировини була масова, часто навмисна фрагментація, що утворювала «вторинні заготовки», які надалі трансформували за допомогою ретушування, різцевих сколів і потоншення та в інші способи.

У межах реконструйованих послідовностей простежено спрямовану зміну як складності, так і типологічної виразності. Історії знарядь зазвичай ведуть від великих, масивних форм із відносно невеликою

кількістю модифікованих робочих кромки до менших виробів із більшою щільністю функціональних крайових ділянок. Ця тенденція відображається у збільшенні кількості лінійних і кутастих кромки, помітному збільшенні числа комбінованих знарядь і різкому — кількості потоншень. Останнє можна інтерпретувати не лише як прийом формоутворення, а й як потенційний спосіб отримання невеличких сколів, що своєю чергою могли бути заготовками, що узгоджується із наявністю в тому самому шарі дрібних негеометричних мікролітів співставних розмірів.

Головний висновок дослідження полягає в тому, що в умовах жорсткого дефіциту сировини та високої інтенсивності модифікацій техноморфологічний вигляд індустрії може істотно змінюватись. Інтенсивне переопрацювання, таким чином, може слугувати опосередкованим індикатором дефіциту сировини. З огляду на це, оцінюючи комплекси і визначаючи їхнє місце в межах синхронної палеолітичної варіабельності, потрібно враховувати ступінь переоформлення. Подальші дослідження мають розширити проаналізовану вибірку, застосувати ті самі діаκριтичні принципи до дебітажу шару І, а також перевірити інтерпретації на комплексах, сформованих за подібних умов активної діяльності та сировинних обмежень.

Ключові слова: верхній палеоліт, діаκριтичний аналіз, етапи модифікації знарядь на сколах.

Отримано / Received: 28.01.2026

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 24.02.2026

Опубліковано / Published: 31.03.2026

СТЕПАНЧУК Вадим, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Vadim STEPANCHUK, PhD, DSci, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-5476-2284, e-mail:

Vadim.Stepanchuk@gmail.com.

Д. Тесленко

ОСЯГНЕННЯ СВІТУ РАННІХ СКОТАРІВ СТЕПУ (до 70-річчя Юрія Яковича РАССАМАКІНА)

Приємно писати про людину та колегу, приятельське знайомство й спілкування з якою сягає вже понад 30 років, попри відстані, що нас віддаляли. Нас представив один одному запорізький колега Андрій Антонов у 1996 р. під час перебування у провідній археологічній установі країни — Інституті археології НАН України. Давні стіни Видубицького монастиря створювали таємничу атмосферу пізнання минулого. Мені, на той час молодому аспіранту Дніпровського університету, було надзвичайно цікаво поспілкуватися з Юрієм Яковичем Рассамакіним — персоною, складні наукові стосунки якої з більшістю дніпровських археологів та особливо моїм науковим керівником — професором Іриною Ковальновою, залишалися тоді, скажімо, контраверсійними.

Проте усі упередження розвіялися миттєво. Візаві виявився приємною і відкритою людиною, з гарним почуттям гумору і щирою зацікавленістю в усьому, що стосується археології доби енеоліту — раннього бронзового віку Степу. Сподобалися впевненість у власній правоті, аргументація думок, своєрідний нонконформізм, незалежність від усталених концепцій. Спільні наукові інтереси обумовили наші постійні особисті контакти, які тривають й до сьогодні. Зустрічі в Інституті та на наукових конференціях, листування, телефонні розмови з постійним обміном думками та інколи дискусіями, обговорення новинок новітньої археологічної літератури створили між нами певне комунікативне поле. Тому надзвичайно приємно привітати шановного ювіляра з такою поважною річницею його життєвого та наукового шляху.

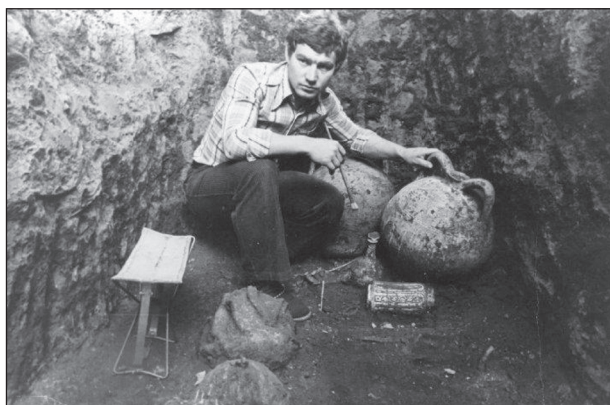
© Д. ТЕСЛЕНКО, 2026

Юрій Якович Рассамакін народився 11 квітня 1956 р. в Києві у робітничій родині. По закінченні середньої школи він вступає на вечірнє відділення Київського університету імені Тараса Шевченка і починає у 1974 р. працювати лаборантом у лабораторії природничо-наукових методів Інституту археології. Бере участь у роботі Верхньотарасівської новобудовної експедиції Інституту археології, яку очолював тоді відомий український дослідник М. М. Чередніченко. Уже наступного, 1975 р. молодому досліднику були доручені самостійні розкопки одного з курганів, а його ім'я постає серед авторів наукового звіту. Після трьох років робіт у Верхньотарасівській експедиції, у 1977—1979 рр. Юрій Якович працює у Краснознам'янській новобудовній експедиції на Херсонщині, очолюваний Г. Л. Євдокимовим. Саме у цей період формується коло наукових інтересів ювіляра, пов'язане з вивченням курганных пам'яток

Верхньотарасівська експедиція, 1976 р., с. Мар'ївка. Дослідження кургану 14 з енеолітичним кромлехом

Запорізька експедиція, 1981 р. Чунгульський курган, поховання знатного половця

доби енеоліту — раннього бронзового віку Північнопричорноморських степів. З'являються і перші наукові публікації.

Швидке зростання молодого вченого обумовлене не тільки його науковим натхненням й насагою. З кінця 1960-х рр. різко збільшуються обсяги робіт на новобудовах України, пов'язані з розгортанням масштабної програми з будівництва меліоративних систем. Наступна чверть століття позначилася діяльністю десятків новобудовних експедицій й тисячами розкопаних курганів. Вибухове накопичення джерельної бази обумовило необхідність її наукового опрацювання. Й саме тоді зростає ціла генерація талановитих дослідників «курганної» археології, до якої належить і наш ювіляр. Цей період у розвитку науки уже з кінця 1980-х рр. став предметом спеціальних історіографічних досліджень.

У 1980 р. Юрій Якович закінчує Київський університет імені Тараса Шевченка, спеціаль-

зуючись на кафедрі археології та музеєзнавства. Він стає молодшим науковим співробітником відділу новобудовних експедицій Інституту археології й починає працювати у Запорізькій археологічній експедиції, очолюваній Віталієм Васильовичем Отрощенко. Начальник експедиції повірив у молодого співробітника, призначивши наступного року своїм заступником й передаючи йому керівництво у 1982 та 1988—1989 рр.

Роботи Запорізької експедиції були надзвичайно плідними: у 1981 р. досліджено Чунгульський курган, у 1982 та 1984 — кургани ранньоскіфського часу поблизу с. Велика Знам'янка, низку курганних груп уздовж р. Молочної та її приток, у тому числі у 1982 р. й курган 3 поблизу с. Виноградне — так зване Молочанське святилище, декілька яскравих комплексів катакомбного часу з модельованими черепами, й головне — значну кількість стратифікованих курганів доби енеоліту — бронзової доби. Останні склали основу джерельної бази майбутнього дисертаційного дослідження молодого ученого.

Саме під час роботи у Запорізькій експедиції у Ю. Я. Рассамакіна формуються головні принципи й підходи до наукового вивчення великих масивів поховань доби палеометалу, засновані на типології поховального обряду та інвентаря, прискіпливому ставленні до стратиграфічних даних, безкомпромісній критиці джерел, ґрунтовному історіографічному аналізу. Виникають й власні погляди на методику розкопок курганів. Результатом цих багаторічних досліджень став успішний захист у 1992 р. дисертації, присвяченої пам'яткам енеоліту та раннього бронзового віку Північно-Західного Надазов'я.

Філадельфія (США), 2001 р. Музей археології та антропології, Університет Пенсильванії

Початок 1990-х р. став важким етапом для новобудовної археології. Згорання фінансування програм меліоративного будівництва призвело до скорочення кількості, а подекуди й припинення діяльності експедицій. Багато талановитих учених змушені були залишити археологічну науку. Проте настав час для переосмислення величезного обсягу матеріалу, накопиченого у попередні чверть століття.

З іншого боку, відкрилися нові можливості для налаштування співпраці з колегами із закордонних наукових установ та організацій, використання їхнього досвіду, насамперед у галузі використання методів природничих дисциплін. З притаманними йому наполегливістю та послідовністю Ю. Я. Рассамакін налагоджував наукові зв'язки, ставши в цей період в авангарді міжнародного співробітництва. Якщо раніше подібні контакти мали епізодичний характер, то з 1990-х рр. вони набули системного характеру.

Саме у цей період Ю. Я. Рассамакін ставить перед собою амбітне завдання — визначити основні напрями розвитку Степового енеоліту й побудувати єдину модель культурно-хронологічного розвитку для цього часу в Північному Причорномор'ї та Надазов'ї. Актуальність такого дослідження була обумовлена проблемною ситуацією, що виникла у вітчизняній науці на початку 1990-х рр., коли ті самі енеолітичні підкурганні пам'ятки фахівці класифікували як різні культурні утворення. Перші нариси такої моделі знаходять відображення у низці публікацій у зарубіжних виданнях, чим привертають увагу закордонних дослідників.

Великою мірою реалізації цієї мети сприяв той факт, що у 1997 р. Ю. Я. Рассамакін був одним з перших українських учених, які стали стипендіатами Фонду ім. Олександра фон Гумбольда. Дворічне стажування у Німеччині позначене

Варна (Болгарія), 2012 р. Варненський археологічний музей

Берлін (Німеччина), 2012 р. На робочому місці в Євразійському відділенні Німецького Археологічного Інституту

надзвичайною активністю ювіляра. Окрім роботи у Німецькому археологічному інституті, він бере участь у підготовці академічних видань, зокрема і тому «Давньої історії України», колективної монографії, виданої у 1999 р. Археологічним інститутом Мак-Дональда Кембриджського університету. Кілька років поспіль він виступає співорганізатором секцій на щорічних конгресах Європейської асоціації археологів. На період з 2001 до 2004 р. Ю. Я. Рассамакін був обраний членом Номінаційного комітету цієї організації.

Результатом такої наполегливої та колосальної праці, аналізу більш ніж 1200 енеолітичних поховань з 510 комплексів стало видання у 2004 р. двотомної монографії «Азово-Понтійські степи за часів мідного віку», виданої у Німеччині у серії «Археологія Євразії». Остання й через більш ніж два десятиліття залишається найбільшим узагальненням степових енеолітичних матеріалів.

На початку 2000-х рр. Ю. Я. Рассамакін бере участь у дослідницьких програмах за підтримки Гете Інституту (США) в університеті Східної Англії (м. Норвіч, Велика Британія, 2000) і стає стипендіатом програми імені сенатора Фулбрайта, працюючи у 2001—2002 рр. в Музеї археології та антропології Пенсильванського університету (м. Філадельфія). У 2004 р. отримує однорічний грант на археологічні дослідження в Україні від Національного Географічного Товариства (США). У 2005 р. спільно з американськими дослідниками Р. Голод та В. Вудфіном за підтримки Фонду Гете було започатковано спільний українсько-американський проект з вивчення Чунгульського кургану. В 1981 р. українську сторону представляв, разом з авторами розкопок Ю. Я. Рассамакіним та В. В. Отрощенко, також О. І. Галенко. Результатом цього проекту стала низка публікацій, у тому числі й велика, у двох частинах стаття у щоквартальнику «Археологія» у 2016 р.

Принагідно хочу відзначити один з важливих аспектів, притаманних публікаційній діяльності Ю. Я. Рассамакіна в минулу чверть століття — систематичне уведення до наукового обігу матеріалів новобудовних експедицій 1980-х рр. Адже ні для кого не є секретом, що значна частина останніх й досі залишається в архівах і чекає на наукове висвітлення. Без цього важка праця генерацій українських археологів залишатиметься незавершеною.

Здавалося б, за умов настільки активного наукового життя шановного ювіляра часу для польових археологічних досліджень просто не залишається. Але це припущення є помилковим. У 2005—2006 та 2008 рр. під керівництвом Ю. Я. Рассамакіна було досліджено комплекс кромлехів та закладок доби міді—бронзи в зоні будівництва історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» на о-ві Хортиця. Пам'ятка виявилася дійсно яскравою й слід відзначити її оперативне уведення до наукового обігу завдяки низці публікацій. Від цього моменту простежується ще один напрям у науковій діяльності ювіляра — повернення із забуття наукового доробку Дніпрогесівської експедиції НКП УРСР 1927—1932 рр. — першої масштабної новобудовної експедиції в Україні. Її історія добре відома завдяки роботам Михайла Міллера — безпосереднього учасника тих подій, та Ірини Ковальнової, яка присвятила цій проблемі низку робіт. Проте прискіпливий критичний науковий аналіз археологічних матеріалів став справою ХХІ ст. й великою мірою завдяки Ю. Я. Рассамакіну. Ще одним його доробком до історії вітчизняної історичної науки став переклад українською монографії Олега Кандиби «Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища», виданої у Відні та Ляйпцигу 1937 р., і практично невідомої українському науковому загалу, а пізніше ще й серії його статей, які увійшли до упорядкованої Ю. Я. Рассамакіним та С. М. Рижовим збірки «О. Ольжич. Археологія».

Разом з тим залишаються незмінними магистральні, так би мовити, напрями наукових досліджень ювіляра — аналіз різноманітних категорій інвентаря енеолітичних поховань Азово-Понтійських степів, проблеми їхнього датування, у тому числі радіокарбонного, питання економіки енеолітичного населення Степу, зв'язків із землеробським населенням, насамперед культури Кукутень-Трипілля. Усе вищезгадане яскраво демонструє список наукових праць Юрія Яковича, що налічує 170 праць. Урахуємо також й його внесок як редактора до тематичних збірників наукових праць. Маючи великі можливості для публікацій у провідних європейських та американських виданнях, Ю. Я. Рассамакін, тим не менш, вважав за необхідне друкуватися й в українських виданнях, чим, безумовно, сприяв підвищенню їхнього наукового статусу. Багато років він був членом

редакційної ради видання Євразійського відділення Німецького Археологічного Інституту «Eurasia Antiqua», а у наш час — членом редколегії журналів «Археологія і давня історія України» та «Східноєвропейський історичний вісник». Ю. Я. Рассамакін — член-кореспондент Центру вивчення археології Чорноморського регіону Інституту доісторичної археології університету Мартіна Лютера (Галле-Віттенберг) та Німецького археологічного інституту (Берлін).

Та найголовніше, практично в усьому світі уявлення про добу енеоліту Причорноморських степів — достатньо уважно переглянути текс-

ти багатьох поважних авторів та перелік посилань до їхніх праць — спираються саме на науковий доробок Юрія Яковича Рассамакіна, що є, на мій погляд, найпоказовішим проявом визнання.

Тож побажаємо ювіляру здоров'я та мирного неба, натхнення, наснаги, яскравих відкриттів та нових творчих звитяг.

ТЕСЛЕНКО Дмитро, кандидат історичних наук, Універсальний музей Іоаннеум, Грац, Австрія.

Dmytro TESLENKO, PhD, Universalmuseum Joanneum, Graz, Austria.

ORCID: 0000-0001-6543-1547,

e-mail: Dmytro.Teslenko@museum-joanneum.at.

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ Ю. Я. РАССАМАКІНА

1978

Евдокимов, Г. Л., Погорелый, В. Н., Рассамкин, Ю. Я., Николова, А. В. 1978. Работа Краснознаменской экспедиции. *Археологические открытия 1977 г.*, с. 323-324.

1979

Болдин, Я. И., Отрощенко, В. В., Пустовалов, С. Ж., Рассамкин, Ю. Я., Савовский, И. В. 1979. Раскопки в зоне строительства Северо-Рогачикской оросительной системы. *Археологические открытия 1978 г.*, с. 303-304.

Евдокимов, Г. Л., Ольговский, С. Я., Рассамкин, Ю. Я., Николова, А. В. 1979. Работа Краснознаменской экспедиции. *Археологические открытия 1978 г.*, с. 330-331.

Рассамкин, Ю. Я. 1979. О группе энеолитических погребений из раскопок Верхнетарасовской экспедиции. В: *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов. Донецк*, с. 40-41.

1981

Рассамкин, Ю. Я. 1981. Древнейшие энеолитические погребения юга Украины. В: *Актуальные проблемы археологических исследований на Украине. Тезисы докладов. Киев*, с. 28-29.

1982

Отрощенко, В. В., Рассамкин, Ю. Я. 1982. Гробницы царей находятся в Геррах. *Знание-сила*, 6, с. 16-17.

1983

Отрощенко, В. В., Рассамкин, Ю. Я. 1983. История Чингульского кургана. *Наука и жизнь*, 7, с. 78-80.

Рассамкин, Ю. Я. 1983. Исследования на реке Молочной. *Археологические открытия 1982 г.*, с. 322.

1984

Отрощенко, В. В., Рассамкин, Ю. Я. 1984. Скарби тринадцятого кургану. *Наука і суспільство*, 12, с. 49-51.

1985

Лугова, Л. М., Рассамкин, Ю. Я. 1985. Енеолітичне поховання в кургані біля села Орлик. *Археологія*, 49, с. 53-57.

Николова, А. В., Рассамкин, Ю. Я. 1985. О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днепра. *Советская археология*, 3, с. 37-56.

Отрощенко, В. В., Рассамкин, Ю. Я. 1985. До таємниць Геродотової Скіфії. *Наука і культура*, 19, с. 240-246.

1986

Отрощенко, В. В., Рассамкин, Ю. Я. 1986. Половецкий хан или?... *Знание-сила*, 7, с. 30-32.

Отрощенко, В. В., Рассамкин, Ю. Я. 1986. Половецкий комплекс Чингульского кургана. *Археологія*, 53, с. 14-36.

Рассамкин, Ю. Я. 1986. Энеолитические погребения бассейна реки Молочной и их отно-

сительная хронология. В: *Хронология и культура доклассовых обществ. Тезисы докладов*. Москва, с. 121-122.

Отрощенко, В. В., Рассасакин, Ю. Я. 1986. Раскопки скифского кургана у села Великая Знаменка. *Археологические открытия 1984 г.*, с. 285-286.

1987

Рассасакин, Ю. Я. 1987. К вопросу о методике исследования курганов. В: *Чтения памяти М. П. Грязнова. Тезисы докладов*. Омск, с. 42-45.

Рассасакин, Ю. Я. 1987. Проблемы изучения неолитических погребений степного Приазовья. В: *Проблемы археологии степной Евразии. Тезисы докладов*. Кемерово, с. 68-71.

Отрощенко, В. В., Рассасакин, Ю. Я. 1987. Раскопки курганов эпохи бронзы в Запорожской области. *Археологические открытия 1985 г.*, с. 385-386.

Рассасакин, Ю. Я. 1987. Охранные исследования курганов эпохи энеолита-ранней бронзы в Северо-Западном Приазовье. В: *Проблемы охраны и исследований памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов*. Донецк, с. 82-84.

Рассасакин, Ю. Я. 1987. О раскопках скифской курганной группы у г. Каменка-Днепровская. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов*. Кировоград, с. 57-59.

Рассасакин, Ю. Я. 1987. К проблеме исследований неолитических подкурганных погребений. В: *Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов*. Киев, с. 138-139.

Отрощенко, В. В., Рассасакин, Ю. Я. 1987. Тридцать років XIII століття. *Наука і культура*, 21, с. 247-254.

Рассасакин, Ю. Я. 1987. Энеолитические погребения бассейна реки Молочной. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 31-47.

1988

Рассасакин, Ю. Я. 1988. Относительная хронология позднеэнеолитических погребений бассейна реки Молочной. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова думка, с. 14-27.

Евдокимов, Г. Л., Рассасакин, Ю. Я. 1988. Два позднеэнеолитических могильника на юге Херсонщины. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова думка, с. 79-92.

Отрощенко, В. В., Рассасакин, Ю. Я. 1988. Тайна скифских царей. В: *Знание-сила*, 2, с. 95-99.

Отрощенко, В. В., Рассасакин, Ю. Я. 1988. Взаимоотношения Руси с половцами в период формирования Золотой Орды (40—60 годы XIII века). В: *Международные связи в средневековой Европе. Тезисы докладов*. Запорожье, с. 39-40.

1989

Рассасакин, Ю. Я. 1989. Скифские памятники верховьев реки Молочной. В: Виноградов, Ю. Г. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. I. Запорожье, с. 129-131.

Безусько, Л. Г., Отрощенко, В. В., Арап, Р. Я., Костильов, О. В., Ільїнська, А. П., Рассасакин, Ю. Я. 1989. Палеоботанічний аналіз органічних залишків з курільниці Чингульського кургану. *Український ботанічний журнал*, 46, I, с. 30-32.

Рассасакин, Ю. Я. 1989. О некоторых проблемах изучения погребений эпохи бронзы в Северо-Западном Приазовье. В: *Проблемы охранных исследований памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов*. Донецк, с. 82-84.

1990

Рассасакин, Ю. Я. 1990. О памятниках нижнемихайловского типа и постмариупольской культуре. В: *Проблеми історії і культури давнього населення України. Тези доповідей*. Київ, с. 189-190.

Котова, Н. С., Рассасакин, Ю. Я. 1990. Новое поселение азово-днепровской культуры в Приазовье. В: *Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов*. Херсон, с. 39-40.

Пустовалов, С. Ж., Рассасакин, Ю. Я. 1990. О реконструкции религиозных представлений в эпоху средней бронзы в Северном Причерноморье. В: *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. Тезисы докладов*. Запорожье, с. 81-84.

Рассасакин, Ю. Я., Кубышев, А. И. 1990. Об одной группе позднеэнеолитических погребений в Приазовье с элементами трипольской культуры. В: *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов*. Майданецкое; Тальное, с. 187-190.

Рассасакин, Ю. Я. 1990. О некоторых погребальных комплексах эпохи ранней и средней бронзы в Северо-Западном Приазовье. В: *Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Тезисы докладов*. Луганск, с. 99-101.

Рассасакин, Ю. Я. 1990. Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я. *Археологія*, 1, с. 64-74.

Отрощенко, В. В., Рассасакин, Ю. Я. 1990. Культурна належність окремих поховань нижньомихайлівського типу. *Археологія*, 3, с. 101-107.

1991

Рассамакин, Ю. Я. 1991. Энеолитические погребения степного Днепровского Левобережья. В: Яровой, Е. В (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.)*. Киев, с. 67-69.

Рассамакин, Ю. Я. 1991. О погребениях предкавказского времени в Северо-Западном Приазовье. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Кавказские культуры Северного Причерноморья*. Киев, с. 42-56.

Рассамакин, Ю. Я. 1991. О соотношении степных и новосвободненских памятников. В: *Майкопский феномен в древней истории Кавказа и Восточной Европы. Тезисы докладов*. Ленинград, с. 52-55.

Otrošenko, V. V. und Rassamakin, Ju. Ja. 1991. Der Polovzer-Khan aus dem Cingul'-Kurgan. Die Auffindung. In: Rolle, R., Muller-Wille, M., Schietzel, K. (Hrsg.). *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*. Schleswig: Archäologisches Landesmuseum, s. 269-271.

Bezus'ko, L. G., Otrošenko, V. V., Arap, R. J., Kostyl'ov, O. V., P'inska, A. P. und Rassamakin, Ju. Ja. 1991. Räucherwerk der Polovzer. In: Rolle, R., Muller-Wille, M., Schietzel, K. (Hrsg.). *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*. Schleswig: Archäologisches Landesmuseum, s. 276-278.

Отрощенко. В. В., Рассамакин, Ю. Я. 1991. Половецкий хан з Чингульського кургану. В: Толочко, П. П., Мурзін, В. Ю. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Київ; Шлезвіг, с. 269-271.

Безусько, Л. Г., Отрощенко, В. В., Арап, Р. Я., Костильов, О. В., Ільїнська, А. П., Рассамакин, Ю. Я. 1991. Палеоботанічний аналіз органічних залишків із кургану чингульського кургану (запорізька область). В: Толочко, П. П., Мурзін, В. Ю. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Київ; Шлезвіг, с. 276-278.

1992

Рассамакин, Ю. Я., Колосов, Ю. Г. 1992. *Курганная группа у пгт Пришиб*. Препринт. Киев.

Рассамакин, Ю. Я. 1992. О некоторых особенностях скифского погребального обряда Днепро-Молочанского междуречья. В: *Чтения памяти А. И. Тереножкина. Тезисы докладов*. Запорожье, с. 82-83.

Рассамакин, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 1992. О некоторых погребальных традициях в энеолите степной Украины. В: *История и археология Слободской Украины. Тезисы докладов*. Харьков, с. 114-115.

Рассамакин, Ю. Я. 1992. *Энеолит и ранний бронзовый век Северо-Западного Приазовья*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. Киев: ИА НАН Украины.

Рассамакин, Ю. Я. 1992. До проблеми вивчення курганних споруд. *Археологія*, 4, с. 121-137.

1993

Рассамакин, Ю. Я., Черных, Л. А. 1993. Новые исследования в бассейне реки Молочной. *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*, с. 104-106.

Рассамакин, Ю. Я., Будніков, О. Б. 1993. Проблеми раннього енеоліту в світлі вивчення нових пам'яток. *Археологія*, 3, с. 128-141.

Будников, А. Б., Рассамакин, Ю. Я. 1993. Энеолитический могильник в г. Кривой Рог и его место в системе степных древностей. In: Georgieva, P. (ed.). *The Fourth Millennium BC*. Sofia: New Bulgarian University, с. 116-125.

Рассамакин, Ю. Я. 1993. Энеолит степного Причерноморья и Приазовья (по погребальным памятникам). In: Georgieva, P. (ed.). *The Fourth Millennium BC*. Sofia: New Bulgarian University, с. 5-28.

1994

Рассамакин, Ю. Я. 1994. Среднестоговская культура: миф и реальность. В: *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э. Тезисы докладов*. Тирасполь, с. 27-30.

Плешивенко, А. Г., Рассамакин, Ю. Я. 1994. Про одну з груп енеолітичних поховань Дніпровського Лівобережжя. *Археологія*, 4, с. 98-107.

Rassamakin, Yu. Ya. 1994. The Main Directions of the Development of Early Pastoral Societies of Northern Pontic Zone: 4500—2450 BC (Pre-Yamnaya Cultures and Yamnaya Culture). In: Koško, A. (ed.). *Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic-Pontic Early Agrarian Cultures: 5000—1650*. Baltic-Pontic studies, 2. Poznan: Adam Mickiewicz University, Eastern Institute, Institute of Prehistory, p. 29-70.

1995

Рассамакин, Ю. Я. 1995. Поздний энеолит — ранний бронзовый век степного Причерноморья: проблема «скачка» в развитии древних скотоводов. В: *Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита—бронзы Средней и Восточной Европы. Материалы конференции*. I. Санкт-Петербург, с. 46-49.

1996

Левин, М., Рассамакин, Ю. Я. 1996. О проблеме археозоологических исследований памятников неолита-бронзы Украины. В: *Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточно-европейской степи и лесостепи. Тезисы докладов*. 2. Воронеж, 25-29.

Орлов, Р. С., Рассмакин, Ю. Я. 1996. Новые памятники VI—VII вв. из Приазовья. В: Приходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев: Наукова думка, с. 102-116.

Орлов, Р. С., Рассмакин, Ю. Я. 1996. Из истории культурных связей древней Руси с населением Золотой Орды в середине XIII века. В: Коваленко, В. П. (ред.). «Святой князь Михайло Чернігівський та його доба». *Матеріали церковно-історичної конференції*. Чернівці: Сіверянська думка, с. 101-104.

Рассмакин, Ю. Я. 1996. Проблемы хронологии и периодизации некоторых «среднепонтических» памятников. В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит, бронзовый век)*. *Материалы международной конференции*. 1. Донецк, с. 9-13.

Rassamakin, Yu. Ya. 1996. On the Early Elements of the Globular Amphora Culture and Other Central European Cultures in the Late Eneolithic of Northern Black Sea Region. In: Koško, A. (ed.). *Eastern Exodus of the Globular Amphora People: 2950—2350 BC*. Baltic-Pontic studies, 4. Poznan: Adam Mickiewicz University, Eastern Institute, Institute of Prehistory, p. 112-132.

1997

Березанська, С. С., Гладилін, В. М., Гладкий, М. І., Котова, Н. С., Круц С. М., Круц, В. О., Отрощенко, В. В., Рассмакін, Ю. Я., Станко, В. Н. 1997. *Давня історія України*. І. Київ: Наукова думка (с. 273-309; 317-337; 341-347; 358-374).

Махортих, С. В., Гаврилюк, Н. А., Рассмакін, Ю. Я. 1997. Кургани біля села Ново-Дніпровка Запорізької області. *Археологічні дослідження в Україні 1993 р.*, с. 82-83.

Отрощенко, В. В., Рассмакин Ю. Я., 1997. До проблеми культурної ідентифікації пам'яток лобойківсько-дербенівського центру металовиробництва. В: *Сабатиновская и срубная культуры: проблемы связей между Западом и Востоком в позднем бронзовом веке. Материалы полевого семинара*. Киев; Николаев; Южноукраинск, с. 23-25.

Rassamakin, Yu. Ya. 1997. «Srednij Stog Community» and the Origin of the Pontic Steppe: Sources and Problems. In: *Abstracts Book, Third Annual Meeting of the European Association of Archaeologists*. Ravenna, Italy, 24—28 September 1997. Ravenna, p. 48.

1998

Рассмакин, Ю. Я. 1998. Станица Новосвободная и понтийская степь. Новый источник решения актуальной проблемы. В: *Проблемы археологии Юго-Восточной Европы. Тезисы*

докладов VII Донской археологической конференции. Ростов-на-Дону, с.64-66.

Rassamakin, Yu. Ya. 1998. The Kurgans of the Pontic Steppe as Development of the Megalithic Tradition. In: *Abstract Book, 4th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists*, Göteborg, Sweden, 23—27 September 1998. Göteborg, p. 89-90.

1999

Рассмакин, Ю. Я. 1999. Степная культовая монументальная архитектура: в поисках истоков традиции. В: Ковальова, І. Ф. (ред.). *Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя)*. *Матеріали міжнародної археологічної конференції*. Дніпропетровськ, с. 56-60.

Рассмакин, Ю. Я., Самар, В. А. 1999. Миграции в понтийских степях на рубеже энеолита: новый источник к решению проблемы. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Проблемы археологии бассейна Дона*. Воронеж, с. 52-55.

Levine, M., Rassamakin, Yu., Kislenko, A., Tatarintseva, N. 1999. *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*. McDonald Institute Monographs. Cambridge.

2000

Рассмакин, Ю. Я. 2000. Позднекочевническое погребение у с. Виноградное. *Етноси України. Тюркський світ. Альманах*, с. 94-104.

Рассмакин, Ю. Я. 2000. Квитянская культура: история и современное состояние проблемы. *Stratum plus*, 2, с. 117-177.

Rassamakin, Ju. Ja. 2000. Die Archäologie der Ukraine: vom «entwickelten Sozialismus» zur «Selbständigkeit». In: *Archaeologies East — Archaeologies West: Connecting Theory and Practice Across Europe*. Abstracts of Conference, Poznan, Poland. May 18-21, 2000. Poznan: Research Center of the Polish Academy of Sciences, p.12-15.

Rassamakin, Yu. Ya. 2000. Some Aspects of the Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in the Light of the New Cultural-Chronological Model. In: *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe. Papers present for the Symposium to be held 12 Jan. — 16 Jan. 2000*. II. Cambridge: The McDonalds Institute for Archaeological Research, p. 336-347.

Rassamakin, Yu. Ya. 2000. The Pontic Steppe and Maykop-Novosvobodnaya Unity. In: *Abstract Book, 6th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists*, Lisbon, Portugal, 10—17 September 2000. Lisbon, p. 136.

2001

Котова, Н. С., Рассамакін, Ю. Я. 2001. Стоянка азово-днепровской культуры у с. Чапаевка на реке Молочной. *Древности Северского Донца*, 5, с. 19-26.

Рассамакін, Ю. Я. 2001. Біля витоків землеробства степового Причорномор'я. В: *Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства*, 3, с. 80-83.

Рассамакін, Ю. Я. 2001. Каменные навершия кичкасского типа как связующее звено позднэнеолитических памятников Среднего и Нижнего Поднепровья. В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины, 16—18 мая 2001 г.* Харьков, с. 31-32.

Рассамакін, Ю. Я. 2001. Керамика скелянського типу: проблема ее интерпретации и поиск ее носителей. В: *Трипільський світ і його сусіди. Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, м. Збараж Тернопільська обл., Україна, 20—25 серпня 2001 р.* Збараж, с. 43-46.

Рассамакін, Ю. Я. 2001. О периодизации Александровского энеолитического могильника. В: Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Пряхін, А. Д. (ред.). *Доба бронзи Доно-Донецького регіону. Матеріали 5-го українсько-російського польового семінару.* Київ; Воронеж, с. 95-100.

Рассамакін, Ю. Я. 2001. Подвески болгарского типа как специфический индикатор миграционных процессов на рубеже энеолит-раннего бронзового века в понтийских степях. В: *XV Уральское археологическое совещание. Тезисы докладов международной научной конференции. Оренбург, РФ. 17—21 апреля 2001 г.* Оренбург: Оренбургская губерния, с. 104-106.

Рассамакін, Ю. Я. 2001. Проблемы периодизация энеолитических памятников Поволжья, Подонья и Северного Причерноморья на примере развития «скелянской» погребальной традиции. В: Кузнецов, П. Ф. (ред.). *К столетию периодизации В. А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы. Материалы международной научной конференции, Самара, РФ. 23—28 апреля 2001 г.* Самара: НТИЦ, с. 84-92.

Рассамакін, Ю. Я. 2001. У истоков «гонки вооружения»: этюды о первобытной милитаризации в степях Украины. *Древний мир*, 1, с. 16-22.

Рассамакін, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2001. Новый энеолитический могильник на р. Ингулец и проблема выделения «постстоговских» погребений. *Археологический альманах*, 10, с. 71-86.

Рассамакін, Ю. Я., Куприй, С. А. 2001. Новые позднэнеолитические погребения степно-

го Днепровского Правобережья. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 35-42.

2002

Rassamakin, Yu. Ya. 2002. Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in the Light of the New Cultural-Chronological Model. In: Boyle, K., Renfrew, C., Levine, M. (eds.). *Ancient interactions: east and west in Eurasia*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, p. 49-73.

Rassamakin, Yu. 2002. Die Archäologie der Ukraine: vom «entwickelten Sozialismus» zur «Selbstständigkeit». In: Biehl, P. F., Gramsch, A., Marciniak, A. (Hrsg.). *Archäologien Europas / Archaeologies of Europe. Geschichte, Methoden und Theorien / History, Methods and Theories*. Tübinger archäologische Taschenbücher, 3. Münster; New York; Berlin: Waxmann, s. 271-282.

Rassamakin, Ju. 2002. Import and imitation in the context of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Black Sea steppe area. In: *Abstracts Book, 8th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists. Thessaloniki, Hellas, 24—29 September 2002*. Thessaloniki, p. 13-14.

2003

Рассамакін, Ю. Я. 2003. Келеберда — забуде поселення з керамікою квітнянського типу на Дніпрі. *Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр.*, 5, с. 235-240.

Рассамакін, Ю. Я. 2003. Погребение знатного кочевника на реке Молочной: опыт реконструкции вещевого комплекса. *Стени Европы в эпоху средневековья*, 3, с. 207-230.

Рассамакін, Ю. Я. 2003. Між Трипільям, Кавказом та Східною Анатолією: проблеми хронології степових пізньоенеолітичних пам'яток. В: Корвін-Піотровський, О. Г. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції.* Київ: Корвін-Пресс, с. 132-138.

Цвек, Е. В., Рассамакін, Ю. Я. 2003. Поселение восточнотрипольской культуры Мирополье и проблема относительной хронологии поселений типа Средний Стор 2. *Stratum plus*, 2, с. 218-245.

Rassamakin, Yu. 2003. The Chalcolithic and Early Bronze Age Hydrostrategy in the Black Sea Steppe Area. In: Georgiou, D. (ed.). *Chalcolithic and Early Bronze Age Hydrostrategies*. British Archaeological Reports, International Series, 1123. Oxford, p. 57-77.

2004

Рассамакін, Ю. Я. 2004. Про першу знахідку навершя кічкаського типу (з приводу одного зауваження). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 2, с. 5-37.

Рассамакін, Ю. Я. 2004. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств. *Археологія*, 2, с. 3-26.

Рассамакін, Ю. Я. 2004. Переклад: Kandyba, O. 1937. *Schipenitz. Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes*. Bücher zur Ur- und Frühgeschichte (Herausgegeben von Oswald Menghin), Fünften Band. Im Verlage von Anton Schroll & Co. In Wien und Heinrich Keller in Leipzig, 156 S. (mit 574 Abbildungen). —

Кандиба, О. 2004. *Шипиниці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища* (з 574 малюнками). Чернівці: Букрек, 156 с. (наукове редагування і передмова Л. Михайлини, С. Пивоварова, Б. Рідуша, В. Старики, І. Чеховського).

Görsdorf, J., Rassamakin, Yu., Häusler, A. 2004. ¹⁴C-Datings of Mound 24 of the Kurgan Group near Vinogradnoe Village, Ukraine. In: Higham, T., Bronk, C., Owen, C. (eds.). *Radiocarbon and Archaeology. Fourth International Symposium, St. Catherine's College, Oxford, UK. 9—14th April 2002*. Monograph, 62. Oxford: Oxford University School of Archaeology, p. 127-134.

Rassamakin, Yu. 2004. Between Trypillya, Caucasus and Eastern Anatolia: Problems of Chronology of the Pontic Steppe Societies in the Final Eneolithic. In: *Abstracts, 4th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East. Berlin, Germany. 28 March — 3 April 2004*. Berlin: Freie Universität Berlin, p. 59.

Rassamakin, Ju. 2004. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. v. Chr.)*. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Rassamakin, J. 2004. Die Statuetten des Serezlievka-Typs und zum Problem des Beginns der Bronzezeit in der nordpontischen Steppe. In: Hänsel, B., Studenikova, E. (Hrsg.). *Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und ältere Bronzezeit. Gedenkschrift für Viera Nemejcova-Pavukova*. Internationale Archäologie. Studia honoraria, 21. Rahden, s. 149-167.

Tsvek, O., Rassamakin, Iu. 2004. The Serechni Stog 2 Imports and Imitations at the Miropolye Settlement in the Light of the Steppe-Tripolyan Connections. In: *Cucuteni. 120 ani de cercetări. Timpul bilanțului. Arheologia pre- și protoistorică a sării. Colocviile internaționale. Rezumate*. Piatra-Neamț: Constantin Matasă, p. 63-64.

2005

Гаврилюк, Н. А., Рассамакін, Ю. Я., Отропченко, В. В. 2005. Шумящий сосуд из скифского погребения. *Археологічні відкриття в Україні 2003—2004 рр.*, с. 343-348.

Рассамакін, Ю. Я., Сиволап М.П. 2005. Експедиція «Колодисте-2004» (попереднє повідомлення). *Археологічні відкриття в Україні 2003—2004 рр.*, с. 269-271.

Rassamakin, Yu. Ya. 2005. Caspian-Volga and Pontic Steppe Regions: Comparative Analysis of the Developments in the Eneolithic and Early Bronze Age. In: *Abstracts book, 11th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, Cork, Ireland, 5—11 September 2005*. Cork, p. 154.

Tsvek, E. V., Rassamakin, Iu. Ia. 2005. The Interactions between the Eastern Tripolye Culture and the Pontic Steppe Area: Some Aspects of the Problem. In: Dumitroaia, G., Chapman, J., Weller, O., Preoteasa, C., Munteanu, R., Nicola, D., Monah, D. (eds.). *Cucuteni: 120 Years of Research. Time to Sum Up*. Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVI. Piatra-Neamț, p. 173-192.

2006

Гаврилюк, Н. О., Рассамакін, Ю. Я., Остапенко, М. А., Разумов, С. М., Дараган, М. М., Ковальов, М. В., Мінаєва, Н. І. 2006. Розкопки курганів та відновлення їх насипів на о. Хортиця у 2005 році. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 98-103.

Гаврилюк, Н. О., Рассамакін, Ю. Я., Разумов, С. М., Остапенко, М. А., Дараган, М. М., Ковальов, М. В., Мінаєва, Н. І. 2006. Розкопки та музефікація курганів на острові Хортиця. *Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музефікація*, 1, с. 13-28.

Колесник, А. В., Рассамакін, Ю. Я. 2006. Феномен кладов гончаровского типа. В: Никонина, А. А. (ред.). *In situ: к 85-летию профессора А. Д. Столяра*. Санкт-Петербург: СПбГУ, с. 173-188.

Рассамакін, Ю. Я. 2006. Курган біля с. Старобогданівка та деякі проблеми абсолютної хронології доби ранньої бронзи басейну р. Молочної. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 5, с. 122-156.

Рассамакін, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2006. Новый позднеэнеолитический могильник на юге Херсонщины в свете региональных исследований степного энеолита. *Донецкий археологический сборник*, 12, с. 4-31.

Рассамакін, Ю. Я., Якубенко, О. О., Сорокіна, С. А. 2006. Скельна стоянка доби енеоліту «Кічкас IX—II» (Середній Стіг II): сучасний стан вивчення колекції (до 80-річчя дослідження пам'ятки) *Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музефікація*, 1, с. 43-89.

Govedarica, B., Kaiser, E., Rassamakin, Ju. Ja., Samar, V. A. 2006. Der Grabhügel «Tarasova Mogila» bei der Stadt Orechov. *Eurasia Antiqua*, 12, s. 63-112.

Rassamakin Yu. 2006. Cultural Transformation in the Black Sea Steppe between the Eneolithic and Bronze Age: Migrations or Economic Changes? In: Peterson, D. L., Popova, L. M., Smith, A. T. (eds.). *Beyond the Steppe and the Sown*. Colloquia Pontica, 13. Leiden; Boston: Brill, p. 448-458.

2007

Гаврилюк, Н. О., Рассамакін, Ю. Я., Разумов, С. М., Остапенко, М. А., Дараган, М. М., Ковальов, М. В., Мінаєва, Н. І. 2007. Розкопки курганів на о. Хортиця у 2006 р. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2006 рр.*, с. 130-136.

Рассамакін, Ю. Я. 2007. Степи Північного Причорномор'я за доби міді. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Україна — хронологія розвитку*. 1: З давніх часів до пізньої античності. Київ: КВІЦ, с. 160-173.

Рассамакін, Ю. Я. 2007. Ямна культурно-історична область за доби ранньої бронзи (перша пол. III тис. до н. е.) В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Україна — хронологія розвитку*. 1: З давніх часів до пізньої античності. Київ: КВІЦ, с. 180-189.

Рассамакін, Ю. Я., Ришов, С. М. (наук. редагування, упорядкування та підготовка текстів, примітки, передмова та післямова, переклади статей з німецької, англійської та чеської мов), 2007. *О. Ольжич. Археологія*. Київ: вид-во ім. Олени Теліги.

Rassamakin, Ju. Ja. 2007. Agricoltori, allevatori e nomadi nelle steppe dell'Ucraina fra l'età del rame e del bronzo. In: Bonora, G. L., Marzatico, F. (cur.). *Ori dei cavalieri delle steppe. Collezioni dai Musei dell'Ucraina*. Milano, s. 70-75.

2008

Biehl, P. F., Rassamakin, Yu. (eds.). 2008. *Import and Imitation in Archaeology* Schriften des ZAKS, 11. Langenweibbach: Beier & Beran.

Rassamakin, Yu., Nikolova, A. 2008. Carpathian Imports and Imitations in Context of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Black Sea Steppe Area In: Biehl, P. F., Rassamakin, Yu. (eds.). *Import and Imitation in Archaeology*. Schriften des ZAKS, 11. Langenweibbach: Beier & Beran, p. 51-87.

Rassamakin, Yu. Ya. 2008. The Steppe Neighbours of the Ancient Trypillians: Second Quarter of the Fifth to Beginning of the Third Millennium BC. In: Ciuk, K. (ed.). *Mysteries of Ancient Ukraine: The Remarkable Trypillian Culture 5400—2700 BC*. Ontario: Royal Ontario Museum, p. 45-54.

2009

Николова, А. В., Рассамакін, Ю. Я. 2009. Глиняная модель «колыбельки» из Каланчака и некоторые вопросы хронологии ранней и средней бронзы Днепро-Донецкого региона. *Tyragetia*, III (XVIII), 1, с. 31-58.

Рассамакін, Ю. Я. 2009. Найдавніша монументальна кам'яна скульптура в Україні. В: *Великий скульптурний салон. Каталог виставки*. Київ: Арт-Юкрейн, с. 154-157.

Рассамакін, Ю. Я. 2009. Новые даты к абсолютной хронологии энеолита степного Причерноморья (предварительная информация). *Археологический альманах*, 20, с. 289-296.

2010

Рассамакін, Ю. Я. 2010. Господарство стародавніх суспільств. В: Лоза, Ю. (упор.). *Історичний Атлас України: Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)*. Київ: Мапа, с. 56-57.

Рассамакін, Ю. Я. 2010. Доба міді в українських землях. В: Лоза, Ю. (упор.). *Історичний Атлас України: Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)*. Київ: Мапа, с. 50-53.

Рассамакін, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2010. Курган у с. Томарино с погребением в расписном каменном ящике. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 10, с. 100-122.

Рассамакін, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2010. Новый позднеэнеолитический могильник на юге Херсонщины в свете региональных исследований степного энеолита. *Донецкий археологический збірник*, 13—14, с. 7-29.

Рассамакін, Ю. Я., Усачук, А. М. 2010. Нова знахідка пізньотрипільського посуду в Приазов'ї. *Археологія*, 3, с. 55-57.

Rassamakin, Yu. 2010. Excavation of Unique Eneolithic Cemetery with Ritual Stone Constructions on the Island Khortytsia in the Dnipro Rapid Area (Ukraine). *The European Archaeologist*, 33, p. 13-14.

Woodfin, W. T., Rassamakin, Yu., Holod, R. 2010. Foreign Vesture and Nomadic Identity on the Black Sea Littoral in the Early Thirteenth Century. Costume from the Chungul Kurgan. *Ars Orientalis* 38, p. 155-186.

2011

Рассамакін, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2011. О северной границе распространения погребений в каменных ящиках эпохи ранней бронзы. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 11, с. 80-95.

Rassamakin, Ju. J. 2011. Zur absoluten Chronologie des Äneolithikums in den Steppen des Schwarzmeergebietes anhand neuer C14-Daten. In: Sava, E., Govedarica, B., Hänsel, B. (Hrsg.). *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000—500 v. Chr.)*. 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen. Rahden: Leidorf, S. 80-100.

Rassamakin, Y. Y. 2011. Eneolithic Burial Mounds in the Black Sea Steppe: From the First Burial Symbols to Monumental Ritual Architecture. In: Muller-Celka, S. (ed.). *Ancestral Landscapes. TMO 61, Maison de l'Orient et la Méditerranée*. Lyon, p. 293-306.

Rassamakin, Yu., Menotti, F. 2011. Chronological Development of the Tripolye Culture Giant-Settlement of Talianki (Ukraine): ¹⁴C Dating vs Pottery Typology. *Radiocarbon*, 53, 4, p. 645-657. <http://dx.doi.org/10.1017/S0033822200039102>

2012

Rassamakin, Y. 2012. Absolute Chronology of Ukrainian Tripolian Settlements. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye Culture Giant-Settlements, in Ukraine. Formation, Development and Decline*. Oxford; Oakville: Oxbow, p. 19-69. <https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dvmn.7>

2013

Рассмакін, Ю. Я. 2013. Поховання квітнянської культури доби міді в курганах степового Причорномор'я в контексті абсолютної хронології. *Археологія*, 4, с. 17-41.

Holod, R., Rassamakin, Yu. 2013. Imported and Native Remedies for a Wounded «Prince»: Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century. *Medieval Encounters*, 18, 4—5: Mechanisms of Exchange: Transmission in Medieval Art and Architecture of the Mediterranean, ca. 1000—1500, p. 339-381.

Rassamakin, Yu. Ya, 2013. From the Late Eneolithic period to the Early Bronze Age in the Black Sea Steppe: What is the Pit Grave Culture (the Late 4th — Middle 3rd Millennia BC). In: Heyd, V., Kulcsár, G., Szeverényi, V. (eds.). *Transitions to the Bronze Age: Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpatian Basin and Neighbouring Regions*. Archaeolingua main Series, 30. Budapest: Archaeolingua, p. 113-138.

2014

Рассмакін, Ю. Я. 2014. Абсолютная хронология погребений из кургана 29 у хут. Шевченко (Шахта). В: Черных, Л. А., Дараган, М. Н. *Курганы эпохи энеолита—бронзы междуречья Базавлук—Соленая—Чертомлык*. Киев: О. Филук, с. 495-504.

Rassamakin, Y. 2014. What is the Kemi-Oba Culture in the Black Sea Steppe: Phenomenon of Burials in the Stone Cists with Painted Walls. In: *Abstracts book, 20th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, Istanbul, Turkey, 10—14 September 2014*. Istanbul, p. 440-441.

2016

Галенко, О., Рассмакін, Ю. Я., Вудфін, В., Голод, Р. 2016. Трофеї половецького вождя з Чунгульського кургану: переужиток, ритуаль-

ні функції та символіка (частина I). *Археологія*, 3, с. 28-48.

Галенко, О., Рассмакін, Ю. Я., Вудфін, В., Голод, Р. 2016. Трофеї половецького вождя з Чунгульського кургану: переужиток, ритуальні функції та символіка (частина II). *Археологія*, 4, с. 42-71.

Рассмакін, Ю. 2016. Жизнь на колесах. Елене Избицер — 60. *Tyragetia*, X (XXV), 1, с. 388.

Рассмакін, Ю. 2016. «Тезова хвороба». В память о Станиславе Никифоровиче Братченко (3.09.1936—21.02.2011). *Tyragetia*, X (XXV), 1, p. 396.

Рассмакін, Ю. Я. 2016. Унікальний могильник епохи енеолита на острові Хортиці в районі Дніпровських порогів (Україна): предварительные итоги изучения. В: Церна, С., Говедарица, Б. (ред.). *Культурные взаимодействия. Динамика и смыслы. Сборник статей в честь 60-летия И. В. Манзуры*. Кишинев: Stratum plus / In: Terna, S., Govedarica, B. (eds.). *Interactions, Changes and Meanings. Essays in honour of Igor Manzura on the occasion of his 60th birthday*. Chişinău: Stratum plus, с. 145-167.

Pickett, J., Schreck, J., Holod, R., Rassamakin, Y., Halenko, A., Woodfin, W. 2016. Architectural Energetics for Tumuli Construction: the Case of the Medieval Chungul Kurgan on the Eurasian Steppe. *Journal of Archaeological Science*, 75, p. 101-114.

Reingruber, A., Rassamakin, Ju. 2016. Zwischen Donau und Kuban: Das nordpontische Steppengebiet im 5. Jt. v. Chr. In: Nikolov, V., Schier, W. (Hrsg.). *Der Schwarzmeer Raum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000—600 v. Chr.): Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten*. Rahden: Leidorf, S. 273-311.

2017

Рассмакін, Ю. Я. 2017. Могильники Ігрень (Огрінь) 8 та Олександрія доби енеоліту: проблемами датування та культурної належності. *Археологія*, 4, с. 26-48.

Рассмакін, Ю. Я. 2017. Унікальна находка модели носа из погребения ямной культуры в кургане на р. Молочная (Украина). *Tyragetia*, XI (XXVI), 1, с. 67-74.

Рассмакін, Ю. Я., Черних, С. О. 2017. Поховання доби раннього енеоліту на Луганщині. *Археологія*, 2, с. 38-53.

Mileto, S., Kaiser, E., Rassamakin, Yu., Evershed, R.P. 2017. New insights into the subsistence economy of the Eneolithic Dereivka culture of the Ukrainian North-Pontic region through lipid residues analysis of pottery vessels. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 13, June, p. 67-74.

2018

Рассамакін, Ю. Я. 2018. Грунтовий могильник на о. Виноградному в порожистій частині Дніпра (розкопки 1929—30 рр.): сучасний стан вивчення. *Археологія*, 1, с. 18-36.

Рассамакін, Ю. Я. 2018. Комплекс середньовічних поховань біля с. Жовтневе (Покровське) в басейні р. Молочної. *Археологія*, 3, с. 73-84.

Mileto, S., Kaiser, E., Rassamakin, Y., Whelton, H., Evershed, R. P. 2018. Differing modes of animal exploitation in North-Pontic Eneolithic and Bronze Age Societies. *STAR: Science & Technology of Archaeological Research*, p. 1-13. <https://doi.org/10.1080/20548923.2018.1443547>

2019

Harper, T. K., Diachenko, A., Rassamakin, Yu. Ya., Kennett, D. J. 2019. Ecological dimensions of population dynamics and subsistence in Neo-Eneolithic Eastern Europe. *Journal of Anthropological Archaeology*, 53, 92-101.

2020

Рассамакин, Ю. Я., Симоненко, А. В. 2020. Уникальный погребальный комплекс эпохи энеолита в Нижнем Поднепровье: к вопросу о погребениях репинско-рогачикского времени. *Stratum plus*, 2, с. 215-225.

Rassamakin, J. J. 2020. Das Frühäneolithikum der Don—Dnepr—Region (zweites bis drittes Viertel des 5. Jts. V. Chr.): einige Probleme der Interpretation von archäologischen Denkmälern. In: Hansen, S. (Hrsg.). *Repräsentation der Macht. Beiträge des Festkolloquiums zu Ehren des 65. Geburtstag von Blagoje Govedarica*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, 25. Berlin: Harrasowitz, Wiesbaden, s. 27-43.

Rassamakin, J., Kaiser, E. 2020. Dereivka und äneolithische Siedlungen mit Keramik des Dereivka-Typs: Probleme der absoluten Chronologie. In: Kashuba, M., Reinhold, S., Piotrovsky, Ju. Ju. (Hrsg.). *Der Kaukasus zwischen Osteuropa und Vorderem Orient: Dialog der Kulturen, Kultur des Dialoges*. Archäologie in Iran und Turan, 18. Berlin: Dietrich Reimer, s. 247-280.

2021

Дяченко, О., Харпер, Т. К., Рассамакін, Ю., Собков'як-Табак, І. (ред.). 2021. *Систематизація неолітичних і енеолітичних матеріалів Південно-Східної та Центральної Європи. Збірка наукових праць на пошану Сергія Рижова*. Київ: ІА НАН України. = Diachenko, A., Harper, T. K., Rassamakin, Yu., Sobkowiak-Tabaka, I. (eds.). 2021. *Data systematization in the Neo-Eneolithic of Southeastern and Central*

Europe: Essays in honor of Sergej Ryzhov. Kyiv: IA of NAS of Ukraine.

Рассамакін, Ю. Я. 2021. Прикраси булахівського типу в похованнях квітнянської культури доби пізнього енеоліту: огляд джерел та сучасний стан вивчення. В: Дяченко, О., Харпер, Т. К., Рассамакін, Ю., Собков'як-Табак, І. (ред.). *Систематизація неолітичних і енеолітичних матеріалів Південно-Східної та Центральної Європи. Збірка наукових праць на пошану Сергія Рижова*. Київ: ІА НАН України = Diachenko, A., Harper, T. K., Rassamakin, Yu., Sobkowiak-Tabaka, I. (eds.). *Data systematization in the Neo-Eneolithic of Southeastern and Central Europe: Essays in honor of Sergej Ryzhov*. Kyiv: IA of NAS of Ukraine, с. 322-342.

Рассамакін, Ю. Я. 2021. Статуетки серезліївського типу як фактор контактів за доби пізнього енеоліту *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 338-349. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.02.22>

Harper, T. K., Diachenko, A., Rassamakin, Y. Y., Chernovol, D. K., Shumova, V. A., Nechitailo, P., Chabaniuk, V. V., Tsvek, E. V., Bilas, N. M., Pohoralskyi, Y. V., Eccles, L. R., Kennett, D. J., Ryzhov, S. N. 2021. Combining relative chronology and AMS ¹⁴C dating to contextualize «megasites», serial migrations and diachronic expression of material culture in the Western Tripolye culture, Ukrain. *Documenta Praehistorica*, XLVIII, p. 2-22. <https://doi.org/10.4312/dp.48.11>

Rassamakin, Y. Y. 2021. Between the Don and the Danube: The Phenomenon of the Zhivotilovka-Volchanskoe Type Burials at the Turn of the Late Eneolithic and the Early Bronze Age in the Northern Black Sea Steppe. In: Giemsch, L., Hansen, S. (eds.). *The Caucasus. Bridge between the urban centres in Mesopotamia and the Pontic steppes in the 4th and 3rd millennium BC. The Transfer of knowledge and technologies between East and West in the Bronze Age*. Schriften des Archäologischen Museums Frankfurt, 34. Frankfurt, p. 195-210.

2023

Harper, T. K., Diachenko, A., Ryzhov, S. N., Rassamakin, Y. Y., Eccles, L. R., Kennett, D. J., Tsvek, E. V. 2023. Assessing the spread of Eneolithic agricultural communities in the forest-steppe of Ukraine using AMS radiocarbon dating. *Radiocarbon*, 65, 3, p. 643-663. <https://doi.org/10.1017/RDC.2023.28>

2024

Рассамакін, Ю. Я., Тубольцев, О. В. 2024. Рогаткоподібні підвіски-амулету доби ранньої бронзи: поширення та датування. *Археологія і давня історія України*, 4 (53), с. 69-104. <https://doi.org/10.37445/adiu.2024.04.05>

Diachenko, A, Harper, T. K., Chernovol, D. K., Bodean, S., Levinzon, Y., Rassamakin, Y. Y., Sokhatskyi, M. P., Shumov, V. A., Eccles, L. R., Kennett, D. J., Sobkowiak-Tabaka, I. 2024. Testing scale-dependent temporal and spatial biases in relative chronology using AMS ^{14}C dating: A case study of Early—Middle Cucuteni-Tripolye sites in Southeastern Europe. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 55, p. 9-13. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2024.104495>

2025

Рассамакін, Ю. Я. 2025. Феномен поховань у кам'яних та дерев'яних скринях доби ранньої бронзи в степах Північного Причорномор'я і Криму: стан дослідження і проблеми інтерпретації. *Археологія і давня історія України*, 4 (57), с. 90-129. DOI: 10.37445/adiu.2025.04.07

Упорядник Д. Тесленко

ПАМ'ЯТІ СЕРГІЯ ЯКОВИЧА ОЛЬГОВСЬКОГО

Важко писати про відхід у кращий світ людини, яку знав і товаришував з якою більше п'ятидесяти років. Людини порядної, шляхетної, яскравої, різнобічної, талановитої, з гарним почуттям гумору. Сумна подія трапилася в ніч на 21 січня 2026 року. Сергій багато років боровся з важкою хворобою, яка, врешті-решт, вкоротила йому віку.

5 січня 2026 р. йому виповнилося 74 роки. Він з'явився на світ 1952 р. в Чернігові у родині службовця. З 1969 по 1973 р. навчався на історичному факультеті Ніжинського державного педагогічного інституту. Вже тоді Сергій захопився археологією. Його перша археологічна практика відбулась 1972 р. в експедиції під керівництвом К. М. Гупало в Києві на Подолі, де на Контрактовій площі вздовж траси будівництва Київського метрополітену велись розкопки. Добре збережений зруб, паркан з дерев'яних дощок, глиняна піч, численні побутові речі — все це вразило уяву юнака. На десятиметровій глибині було виявлено дав-

ньоруську садибу (саме тоді я побачив Сергія вперше). На той час подібні знахідки були виявлені тільки у Новгороді. Відкриття на Подолі істотно змінило погляди знавців Київської Русі.

Участь у розкопках визначила його професійний вибір на все подальше життя. У 1970—1980-ті роки С. Я. Ольговський постійно працював у різних археологічних експедиціях України. Перебуваючи у Вищотарасівській експедиції на Дніпропетровщині, він знайомиться зі степовими курганными культурами доби бронзи та скіфськими поховальними пам'ятками. Його перша наукова публікація курганных пам'яток виходить друком у 1975 р. (Черненко, Ольговський, Полин 1975 р.) А в 1975—1976 рр. він вже сам очолив Черкаську експедицію, де досліджував кургани доби бронзи та скіфського часу.

З 1976 р. С. Я. Ольговський навчався в аспірантурі Інституту археології АН СРСР, що було перерване службою в армії. Після демобілізації він продовжив навчання. Його науковим керівником був видатний учений, один із засновників спектрального аналізу академік Є. М. Черних. На формування світогляду та наукових інтересів С. Я. Ольговського вплинула співпраця з провідними археологами Н. В. Риндіною, Б. О. Рібаковим, М. Я. Мерпертом, Г. А. Кошеленко, В. Д. Блаватським. Молодий вчений спеціалізується в спектральному аналізі стародавніх металевих речей, стає фахівцем у давній металургії та металообробці в скіфо-античний час. Це було тоді новим перспективним напрямом у розвитку археології. Він стає першим фахівцем з спектрального аналізу в археології в Україні.

У 1983 р. Сергій Якович успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Кольорова

металообробка античних міст Північно-Західного Причорномор'я», після чого повернувся до Києва і став науковим співробітником відділу фізико-хімічних методів в археології Інституту археології НАН України. С. Я. Ольговський брав активну участь у діяльності Ради молодих учених. Він багато працював в експедиціях Інституту археології, зокрема в Березанській експедиції (1981 р.), Кам'янській експедиції (1981—1982 рр.), в 1985 р. очолив експедицію «Гіпаніс», працював зі студентами на Лохвицькому городищі на Полтавщині (1993), на античному поселенні Бейкуш на Миколаївщині тощо.

У 1986 р. почався новий етап у житті та творчій діяльності С. Я. Ольговського. Він перейшов на кафедру історії Київського державного інституту культури, який сьогодні носить назву Київський національний університет культури і мистецтв (КНУКіМ). З цього часу його творчий шлях пов'язаний з викладацькою діяльністю, де розкривається нова грань таланту С. Я. Ольговського. Він став одним з найулюбленіших студентами КНУКіМ викладачів. Сергій Якович розробив фундаментальні курси: «Історія України», «Археологія України», «Етнографія України» та ін. У 2002—2003 рр. працював доцентом (за сумісництвом) кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Під час лекції він талановито вмів зосередити увагу аудиторії на головних питаннях, цікаво подати проблемний лекційний матеріал, заохотити до самостійного мислення студентів, доброзичливо та врівноважено керував їхнім науковим зростанням. С. Я. Ольговський був блискучим лектором, неодноразово його лекції завершувалися оплесками.

З 1998 по 2013 р. він з невеликими перервами очолював кафедру історії України та музеєзнавства КНУКіМ.

Сергій Якович плідно керував написанням кандидатських дисертацій — вісім його учнів стали кандидатами наук. Тематика їхніх дисертацій дуже різноманітна: історія київських печерних середньовічних монастирів, реконструкція витоків світогляду середньовічного населення України, специфіка етнічних культур та розвиток музейних установ Криму, обробка кольорового металу доби бронзи степової частини правобережної України, дослідження соціокультурних аспектів української грошової системи, вивчення кобзарського руху в Україні у XVI—XIX ст., аналіз архетипових явищ в українській весільній обрядовості. Перелік тематики захищених дисертацій його учнів свідчить про різнобічність та широку ерудованість С. Я. Ольговського. Закономірно, що у 2008 р. Сергію Яковичу було присвоєно звання професора.

С. Я. Ольговський є автором кількох монографій та численних статей. Серед них книжка «Скифо-античная металлообработка архаического времени» (2005). Друге видання монографії, доповнене та перероблене, вийшло друком у 2011 р. Він є автором навчального посібника «Античні держави Північного Причорномор'я» (2007). Його висновки щодо рівня та особливостей розвитку обробки кольорових металів в античних містах Північного Причорномор'я та у скіфів були позитивно сприйняті науковим загалом (Островецьких 2007).

Сергій Якович відзначився і як популяризатор археології. Його перу належить науково-популярна книжка про скіфське військо «Володарі степу» (2010). Він цікавився проблемами скіфології та антикознавства, питаннями династичної історії київських князів, біографіями видатних археологів минулого, проблемами металургії доби бронзи.

Йому вдалося створити на кафедрі потужний колектив однодумців, який докладав багато зусиль для виховання високоосвічених фахівців-музеєзнавців, експертів культурних цінностей, патріотів України.

Він був щасливим батьком двох доньок, дідушем трьох онуків.

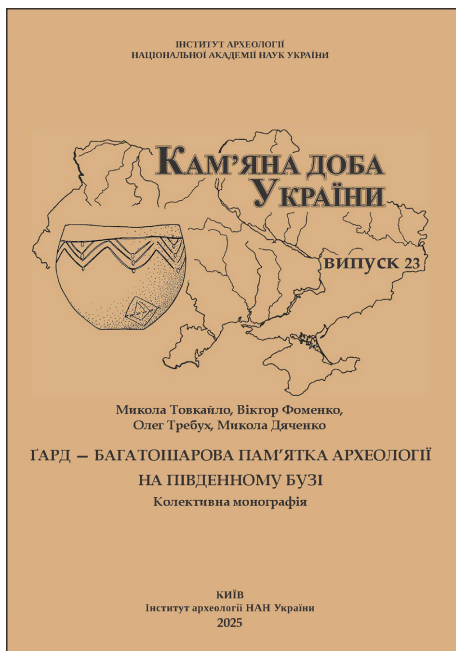
Сергій Якович прожив яскраве, можна сказати — блискуче життя. Вмів налагоджувати стосунки з різними людьми. Його харизма впливала на всіх, хто його оточував і з ким він спілкувався, а різнобічні таланти — вражали. Якось на святкуванні його дня народження він прочитав свою віршовану поему, присвячену історії України. Сергій був щирою та хлібосольною людиною. Неодноразово він частував колег стравами власного приготування зі своїх мисливських трофеїв. Любив дружні застілля та вправно керував ними. У складних ситуаціях завжди допомагав тим, хто цього потребував.

Ми, друзі, колеги та численні учні Сергія Яковича, будемо пам'ятати його — непересічну особистість, одну з найяскравіших зірок на науковому небосхилі України.

ЛІТЕРАТУРА

- Ольговский, С. Я. 2010. *Володарі степу. Військова справа і озброєння скіфів*. Київ: Наш час.
- Ольговский, С. Я. 2005. *Скифо-античная металлообработка архаического времени*. Киев: Укрпрессполіграфекспо.
- Ольговский, С. Я. 2011. *Скифо-антична металлообработка архаического времени*. Київ: КНТ.
- Островецьких, А. С., Ольговский, С. Я. 2007. Скифо-античная металлообработка архаического времени (реп.). *Старожитності Північного Причорномор'я і Криму*, XIII, с. 152-182.
- Черненко, Е. В., Бреловская, Э. И., Ольговский, С. Я., Полин, С. В. 1974. Работы Краснознаменной экспедиции. *Археологические открытия 1974 года*, 1975, с. 370.

С. Пустовалов

Товкайло, М. Т., Фоменко, В. М., Требух, О. О., Дяченко, М. А.

Гард — багатошарова пам'ятка археології на Південному Бuzі. Київ: ІА НАН України, 2025, 221 с.

ISSN 2519-2043.

У черговому 23 випуску видання «Кам'яна доба України» побачила світ колективна монографія присвячена багатошаровому поселенню Гард доби неоліту, енеоліту, бронзи, античності, середньовіччя, нового часу та розміщеним в межах пам'ятки могильникам мариупольського й усятівського типів, а також похованням XVIII ст. Аналіз різночасових матеріалів Гарду дозволив авторам розглянути роль регіону Гранітно-Степового Побужжя як контактної зони в процесах обміну й торгівлі сіллю та іншими товарами в доісторичному та історичному минулому України.

Видання містить 78 графічних та фотографічних ілюстрацій, альбом фотографій робочих моментів експедиції та два додатки: «Результати палеоботанічного дослідження матеріалів розкопок поселення буго-дністровської культури Гард» (автор — Г. О. Пашкевич) та «Фауна ранньонеолітичного шару буго-дністровської культури багатошарового поселення і могильника Гард» (автор — А. В. Ступак).

Chabai, V., Maier, A. (eds.).

Barmaky: epigravettian in Volhynia. The Cologne Prehistory Series. Köln: Universität zu Köln, July 2025, 409 p.

<http://doi.org/10.18716/kups/78608>

Стоянка Бармаки (19 ka cal BP) є однією з найважливіших пам'яток для розуміння процесів заселення басейну Середнього Дніпра невдовзі після останнього льодовикового максимуму. В цьому томі об'єднані результати комплексних археологічних та палеоекологічних досліджень нещодавніх (2018—2020 pp.) та раніше отриманих матеріалів.

Авторський колектив складається з 11 фахівців з наукових установ 4 країн: України (В. Чабай, Д. Дудник, Д. Ступак, А. Весельський, В. Гриценко); Німеччини (А. Маєр, К. Пазда, К. Майр, С. Менг), Австрії (М. Брандл); Франції (Л. Райс). Автори вдячні фонду Deutsche Forschungsgemeinschaft, який профінансував дослідження в рамках проекту «Between East and West. Social networks and environmental conditions before, during and after Last Glacial Maximum in Volhynia, Western Ukraine / Між Сходом і Заходом. Соціальні мережі та умови навколишнього середовища до, під час та після останнього льодовикового максимуму на Волині, Західна Україна» (DFG-392605832).

